

Általános Nyelvészeti
Tanulmányok
XXI.

Szerzők:

Andor József, Győri Gábor, Kertész András, Komlósi László
Imre, Kövecses Zoltán, Pethő Gergely, Rákosi Csilla, Tátrai
Szilárd, Tolcsvai Nagy Gábor, Vecsey Zoltán

Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI.

Tanulmányok a kognitív szemantika
köréből

Sorozatszerkesztő:

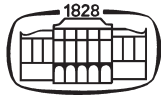
Kiefer Ferenc

A kötet szerkesztői:

Kertész András és Pelyvás Péter

Technikai szerkesztő:

Siptár Péter



Akadémiai Kiadó, Budapest

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával

Lektorálta:

Bibok Károly, Csatár Péter, Forrai Gábor, Kertész András, Kocsány Piroska,
Kövecses Zoltán, Ladányi Mária, Maleczki Márta, Margitay Tihamér, Németh T.
Enikő, Pelyvás Péter, Pethő Gergely, Pléh Csaba, Tolcsvai Nagy Gábor

ISBN 963 05 8318 6

Kiadja az Akadémiai Kiadó,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19.
www.akkr.hu
www.szakkonyv.hu

Első magyar nyelvű kiadás: 2005

© Akadémiai Kiadó, Budapest 2005

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió-
és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Rt. igazgatója
A számítógépes szerkesztés Kiss Zoltán munkája $\text{\LaTeX} 2_{\epsilon}$ rendszerrel
A nyomdai munkálatokat az ETO-Print Nyomdaipari Kft. végezte
Felelős vezető: Balogh Mihály
Budapest, 2005
Felelős szerkesztő: Siptár Péter
Termékmenedzser: Hesz Margit
Kiadványszám: KMA5-169 Megjelent 27,89 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0569-1338

Tartalomjegyzék

Szerkesztői bevezetés (<i>Kertész András – Pelyvás Péter</i>)	5
---	---

Kognitív grammatika

<i>Andor József</i> : Kognitív grammatika: A tudomány jelenlegi állása és kapcsolódó kérdések: Interjú Ronald Langackerrel	13
<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben	43

Metafora és metonímia

<i>Kövecses Zoltán</i> : Túl a fogalmi metaforákon	71
<i>Komlósi László Imre</i> : A jelentésszerkesztés dinamikája mentális műveleteink tükrében: kísérlet a szókapcsolatok kognitív szemantikai osztályozására	89
<i>Pethő Gergely</i> : A nem rendszeres poliszémiajelenségek kognitív háttere	127

Kitekintés

<i>Győri Gábor</i> : Univerzális és relativisztikus tendenciák a szemantikai változásban: egy kognitív szemantikai vizsgálódás	183
<i>Tátrai Szilárd</i> : A nézőpont szerepe a narratív megértésben	207
<i>Vecsey Zoltán</i> : Megjegyzések a részlegesen leíró tulajdonnevek szemantikai elméletéhez	231
<i>Kertész András – Rákosi Csilla</i> : Rész-egész és egész-rész következtetések a kétszintű szemantikában, a fogalmi metaforaelméletben és a generatív nyelvészetben	243

Szerkesztői bevezetés

A kötet célja, hogy betekintést nyújtson a hazai kognitív szemantikai kutatásokba. Ugyanakkor az a kérdés, hogy mit tekintünk egyáltalán kognitív szemantikának, bonyolult és nehezen megválaszolható. Először is a kognitív szemantika kialakulásának megítélése szélsőségek között mozog. Egyes kommentátorok a nyelvtudomány-történet egyik forradalmi fordulatának tartják (l. pl. Tomasello 1999, 478), mások viszont — például a formális szemantika jeles művelői — a tudományfejlődés zsákutcájának tekintik. Másodszor: számos kísérlet ellenére sincs a kognitív szemantika fogalmának általánosan elfogadott meghatározása. Egy ilyen meghatározás megfogalmazásának nehézségei mindenekelőtt azzal függnek össze, hogy az önmagukat „kognitív szemantikának” tekintő elméletek között vannak olyanok, amelyek egymással diametrikusan szembenálló empirikus hipotéziseket fogalmaznak meg, lényegesen eltérő tudomány-módszertani elveket alkalmaznak, és egymással összeegyeztethetetlen fogalmakkal dolgoznak. E diverzitás legismertebb példája az ún. „holista” és „modularista” elméletek klasszikus ellentéte (e két elmélettípus szembenállásának tudománytörténeti hátteréhez l. pl. Gardner 1985; Müller 1991). Végül harmadszor: azok a tényezők, amelyek egyes kognitív szemantikai elméleteket különbségeik ellenére összekapcsolnak, jobbra szociológiai természetűek, és ezért az elméleti viták racionális diskurzusában nem vagy csupán áttételesen tematizálhatók (vö. pl. Tomasello 1999; Redeker–Janssen 1999; Eckardt 1993 stb.).

E háttér ismeretében a kötetbe felvett tanulmányokat nem szükséges és elégséges kritériumok kötik össze, hanem csupán tendenciaszerűen érvényesülő vezérelvek. A kötet tanulmányai különböző mértékben és különböző módon a következő elveket követik:

(i) Bármit értsünk is a „nyelvészet” fogalmán, a nyelvészet a „kognitív tudomány” egyik részdiszciplínája.

(ii) Ezzel összhangban a kognitív szemantika a „jelentést” (bárhogy definiáljuk is e fogalmat) a kogníció részének tekinti.

(iii) A kognitív tudomány konstitutív interdiszciplinaritásának megfelelően a „kognitív szemantikai” kutatások is interdiszciplínáris természetűek.

(iv) Legalább részben szociológiai szempont az alapművek egy bizonyos kánonjára való folyamatos hivatkozás. E kánon a kognitív szemantika kialakulását kiváltó monográfiákat és tanulmányokat (pl. Fauconnier 1985; Jackendoff 1983; Lakoff 1987; Lakoff–Johnson 1980; Langacker 1987, 1991; Sweetser 1990 stb.) éppúgy tartalmaz, mint a kutatások széles szakmai körben való népszerűsítéséhez hozzájáruló gyűjteményes köteteket (Bierwisch–Lang 1989; Janssen–Redeker 1999; Allwood–Gärdenfors 1999; Rudzka-Ostyn 1988) és az eredményeket közérthetően összefoglaló tankönyveket (Schwarz 1992; Dirven–Verspoor 2004 stb.).

(v) A kognitív szemantika kialakulásában meghatározó szerep jut olyan nyilvánvalóan szociológiai tényezőknél, mint a kutatások intézményesülése (kutatási projektek létrejötte, a kutatások pályázatok formájában történő finanszírozhatósága, egyetemi tanszékek, kutatócsoportok alapítása stb.).

Figyelembe véve mind a kognitív szemantikai kutatások meghatározásának nehézségeit, mind az (i)–(v) alatt említett támpontokat, a kötet szerkezete az alábbi megfontolásokra épül:

A kötet három részből áll. Az első két rész az intézményesített „kánonon” belül marad, az empirikus alaphipotézisek, az alkalmazott fogalomrendszer és az elfogadott metodológiai normák alapján azonosítható, immár „klasszikusnak” tekinthető elméletek keretében elvégzett vizsgálatokat mutat be. Az első rész két tanulmánya a Langacker nevével fémjelzett kognitív grammatika alkalmazásával foglalkozik (Andor, Tolcsvai Nagy). A második rész tanulmányai két olyan, egymással szorosan összefüggő problémakört tárgyalnak, amelyek a kognitív szemantikában kitüntetett szerepet játszanak, és különböző elméletek érdeklődésének középpontjában állnak: a metaforikus és a metonímikus szerkezeteket (Kövecses, Komlósi, Pethő).

A harmadik rész tanulmányait az erősen interteoretikus szemlélet jellemzi. Problémafelvetéseik egyfelől szorosan érintkeznek az első két részben felvetett problémákkal (pl. a metafora és a metonímia jelenségével) és az alkalmazott módszerekkel (pl. kognitív grammatika, fogalmi metaforaelmélet, moduláris kognitív szemantika), másfelől azonban a be-

vett kognitív szemantikai elméletek határait feszegetik. E tanulmányok közös jellemzője, hogy — a diakrón nyelvészeti kiterjesztéssel (Győri), a narratológiai és szövegtipológiai alkalmazással (Tátrai), egy nyelvfilozófiai problémakör újraértelmezésével (Vecsey) és a tudományelméleti reflexióval (Kertész – Rákosi) — új témákat kísérelnek meg bevonni a kognitív szemantikai kutatás hatókörébe. A harmadik rész írásainak sorrendje a „kánontól” való távolodás mértékét tükrözi.

Az előzőekben ismertetett megfontolások világossá teszik, hogy a kötet koncepciója részlegesen különbözik az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* korábban megjelent köteteinek alapelveitől. Az utóbbiaktól eltérően ugyanis a kötet célja elsősorban nem az, hogy bizonyos, a nemzetközi szakirodalomból ismert elméleteknek a magyar nyelvi adatokra való alkalmazását bemutassa, hanem az, hogy rávilágítson a kognitív szemantika olyan alapkérdéseire, amelyek felvetése szükséges előfeltétele az alkalmazások végrehajtásának. A tanulmányok egy részében ezen alapkérdések tárgyalása a magyar nyelvi adatok vizsgálatával párhuzamosan, más esetekben viszont magas absztrakciós szinten vagy egyéb nyelvekből származó példák illusztratív felhasználásával történik.

A kötet első írása Andor József interjúja Ronald Langackerrel. Az interjú középpontjában a következő kérdések állnak: (i) a különféle kognitív nyelvészeti modellek, nevezetesen a kognitív grammatika és a konstrukciós grammatika viszonya; (ii) a lexikális reprezentáció természete: a szavak ill. kifejezések szkópusza; (iii) a tartomány és a különféle fogalmi struktúrák, így a háttér, a keret és a forogatókönyv természete és szerepe; (iv) az aktív zónák státusa és hatóköre a nyelvreírásban; (v) a nyelvi reprezentáció gazdaságosságának természete a nyelvreírás különféle szintjein — lexikális szemantikai ill. lexikális pragmatikai kérdések; (vi) a szófajtság kérdése a kognitív grammatikában, különös tekintettel a melléknevek szerepére; (vii) a nyelvi modularitás fogalma.

Tolcsvai Nagy Gábor *A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben* c. tanulmánya a birtokos szerkezet legfontosabb jelentéstani tulajdonságait vázolja a funkcionális kognitív nyelvészet elméleti keretében. A birtokos szerkezet kognitív feldolgozását egy olyan modell segítségével írja le, amely a referenciapontot tekinti a feldolgozási mechanizmus kiinduló elemének, és amely szerint a magyar birtokos szerkezet két entitásmegnevezés közötti szemantikai viszony. E viszonyban az egyik (prototipikusan az első) tag referenciapontként funkcionál, vagyis olyan könnyen hozzáférhető kiinduló fogalomként, amely megnyit egy fogalmi tartományt (domíniumot), és a beszélőt vagy hallgatót képessé teszi arra, hogy ezen a tartományon belül mentális kapcsolatot létesítsen

egy másik, nehezebben hozzáférhető fogalommal. A magyar nyelvben ez az összefüggés kifejtett vagy kifejtetlen térbeli viszonyok révén jelenik meg a birtokos személyjelek és a *-nak/-nek* esetrag jelentésében. Ezek az inflexiók alakok szemantikai megfelelési viszonyban állnak az entitás-megnevező főnevekkel vagy névmásokkal, az elvont térbeliség mellett így tudják kifejezni a szám- és személybeli egyeztetést. A birtokos szerkezet leírásának része a műveleti feldolgozás bemutatása, amely a referenciaponttól a célíg vezető szemantikai ösvényt vázolja.

Kövecses Zoltán *Túl a fogalmi metaforákon* c. írása egy eddig feltáratlan metaforikus alrendszerrel mutat be. Az alrendszer az ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZER mint generikus céltartomány és az ehhez kapcsolódó EMBERI TEST, NÖVÉNY, ÉPÜLET és GÉP mint specifikusabb forrástartományok alkotják. A metaforikus alrendszer vizsgálata megmutatja, hogy a különböző céltartományok jól elkülöníthető jelentés-funkcióval rendelkeznek, és hogy ezek mindegyikére szükség van a generikus céltartomány teljes körű fogalmi jellemzéséhez. A dolgozat igyekszik számot adni az ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZER metafora potenciális univerzalitásáról, gondolkodásunkban betöltött szerepéről és fogalmi rendszerünkben elfoglalt pontos helyéről. Vagyis e felfogás szerint a „fogalmi metaforák” nem fogalmi rendszerünk elszigetelt konstrukciói, hanem egy nagyobb rendszerben működnek világosan körülhatárolt kognitív funkciókat betöltve. E nagyobb rendszer segítségével nagyszámú, szerteágazó, látszólag esetleges és egymással összefüggésben nem levő lexikai-szemantikai tényre tudunk szisztematikusan és kisszámú elméleti konstrukcióval magyarázatot adni.

Komlósi László Imre *A jelentésszerkesztés dinamikája mentális műveleteinek tükrében: kísérlet a szókapcsolatok kognitív szemantikai osztályozására* c. tanulmányában a kötött szókapcsolatok újszerű, kognitív szemantikai osztályozására tesz kísérletet. A morféma alapú és frazéma alapú kétosztatú felosztásokkal ellentétben az osztályozás egy parametrizált szempontrendszerre tesz javaslatot, amelynek meghatározó elemei a kompozicionalitás, a produktivitás és a feldolgozás módja. A megközelítés lényege, hogy a szemantikai és konstrukció alapú lexikai vizsgálat a fent nevezett komponensekhez nyelvileg releváns mentális műveleteket rendel hozzá. Ezáltal radikálisan új eredményekhez juthatunk a természetes nyelv alapját képező lexikai struktúrák jelentésszerkesztésére és szerkesztési dinamikájára vonatkozóan. Új eredmény az a megállapítás, hogy a metaforikus jelentésalkotás és a mentális terek ötvözésén alapuló jelentésszerkesztés nem egymás ellen működő kognitív tevékenységek, hanem a kétféle kognitív művelet mögött kétféle, egymást kiegészítő

konceptualizációs viselkedés figyelhető meg. A fogalmi metaforák jelentős csoportjánál alkalmazott metaforikus jelentésalkotás esetében gyors konceptualizációval, míg a mentális terek ötvözésén alapuló jelentésszerkesztés esetében késleltetett konceptualizációval kell számolnunk.

Pethő Gergely (*A nem rendszeres poliszémiajelenségek kognitív háttere*) amellet érvel, hogy a nem rendszeres poliszémiajelenségek nem alkotnak homogén halmazt, osztályozhatók, és az egyes osztályok vizsgálata érdekes elméleti következtetésekhez vezethet. A metonimikusan motivált poliszémia szokásos azonosítása a rendszeres poliszémiával, illetve a metaforikusan motivált azonosítása a nem rendszeres poliszémiával valójában nem helytálló. A metonimikusan motivált értelmezéseket levezető fókuszáló és eltoló szabályok bizonyos esetekben nem használhatók az ilyen jellegű jelentésváltozást mutató szócsoportokkal kapcsolatban, mivel a lexikalizálódás révén egy lexéma, vagy akár lexémák egész sora eltérhet a szabály által előrejelzett mintától. Más esetekben a metonimikus jelentésváltozás potenciálisan rendszeres ugyan, de ez a lehetőség a megfelelő kommunikációs szükséglet hiánya miatt ténylegesen nem realizálódik. Másfelől a metaforikusan motivált poliszémiajelenségek is mutatnak bizonyos mértékű rendszerességet, habár ennek szabályokkal leírható volta nem egyértelmű.

Győri Gábor *Univerzális és relativisztikus tendenciák a szemantikai változásban: egy kognitív szemantikai vizsgálódás c.* írásában a kognitív szemantika hatókörét kiterjeszti a nyelvtörténeti kutatásokra. A szemantikai változás a nyelvleírás más szintjein végbemenő történeti változásokkal összehasonlítva többnyire szabályszerűtlen és kiszámíthatatlan. Ezeket az egyedi változásokat a kognitív szemantika prototipikus és enciklopédikus jelentésfelfogása következtében az egyes konkrét változások mögött meghúzódó kognitív folyamatok feltárásával magyarázza meg. A változások spontaneitása és egyedisége ellenére azonban univerzális tendenciák is megfigyelhetők, nem csupán szerkezeti-formai, hanem fogalmi szinten is. A szerző azt mutatja meg, hogy a különböző nyelvekben végbemenő szemantikai változások fogalmi hasonlóságaira a kognitív szemantika milyen magyarázattal szolgálhat, hogyan segítheti a szemantikai változás univerzális tendenciáinak feltárását, és hogy ez a magyarázat miképpen hasznosítható a gyakorlatban a szemantikai rekonstrukcióban.

Tátrai Szilárd (*A nézőpont szerepe a narratív megértésben*) a szövegtipológiára és a narratívikára terjeszti ki a holista kognitív szemantika alkalmazási lehetőségeit. A vizsgálat, amely elsősorban a nézőpont szerveződésének pragmatikai vonatkozásaira, azon belül is a deiktikus

nyelvi elemek szerepére összpontosít, nem húz éles határt a különböző nyelvi egységek (szimbólumok) jelentésképzésben betöltött szerepére összpontosító szemantika, illetve a kontextuális viszonyok közötti jelentésképzés értelmezésében érdekelt pragmatika között. A vizsgálat a megnyilatkozás egységes egészként való értelmezhetősége szempontjából meghatározó szerepű referenciális központ működéséből indul ki, ehhez való viszonyukban értelmezi a felvehető kiindulópontok egyéb típusait, a semleges kiindulópontot, valamint a tudatosság szubjektumát. Továbbá ezzel összefüggésben tárgyalja a perspektivizáció, a szubjektívizáció, valamint a perszonalizáció jelenségét. Mindeközben számításba veszi, milyen következményei lehetnek a beszédesemény és az elbeszélte esemény személy- és tér-időviszonyai között lévő referenciális kapcsolatnak, illetve e kapcsolat hiányának. A dolgozat eredményei egyfelől hozzájárulhatnak a narratívákkal kapcsolatos szövegtipológiai, illetve narratológiai vizsgálatok kognitív pragmatikai megalapozásához, másfelől a szövegtipológiai és narratológiai tapasztalatok kognitív pragmatikai átfogalmazásával árnyalhatják a holisztikus kognitív szemantikának a nézőpontra vonatkozó eddigi kutatási eredményeit.

Vecsey Zoltán *Megjegyzések a részlegesen leíró tulajdonnevek szemantikai elméletéhez* c. írása a kortárs millianizmus legalapvetőbb téziseiből indul ki. John Stuart Mill ismert megállapítása szerint a tulajdonnevek jelentés nélküli címkék, olyan nyelvi eszközök, amelyek látván vagy hallatán felidéződik elménkben egy egyedi dolog ideája. Ezt a klasszikusnak számító gondolatot manapság úgy szokás megfogalmazni, hogy a tulajdonnevek jelentése azonos azzal a tárggyal, amelyre referálnak. A másik alaptézis szerint a tulajdonnevet tartalmazó egyszerű kijelentő mondatok szinguláris (russeliánus) proposíciókat fejeznek ki. *Beyond Rigidity: The Unfinished Semantic Agenda of Naming and Necessity* című munkájában Scott Soames több ponton elmélyítette és részben át is alakította a millianizmus eszmerendszerét. A *részlegesen leíró tulajdonnév* fogalmának bevezetésével Soames a köznyelv egy eddig még nem elemzett névkategóriájára hívta fel a milliánusok figyelmét. Elemzése alapján Soames arra a következtetésre jutott, hogy minden részlegesen leíró tulajdonnév szemantikai tartalma egy közvetlenül referáló, nem leíró és egy leíró tartalmú összetevőre bontható. A *Beyond Rigidity* példái azonban nem mindig meggyőzőek. A szerző kimutatja, hogy a leíró komponens még ennél a névkategóriánál sem tartozik a név szemantikai szerkezetéhez. Feltételezi, hogy a leíró tartalom az információtárolás kognitív mechanizmusaira vezethető vissza.

Kertész András és Rákosi Csilla (*Rész-egész és egész-rész következtetések a kétszintű szemantikában, a fogalmi metaforaelméletben és a generatív nyelvészetben*) kimutatják, hogy Chomsky generatív nyelvészete csakúgy, mint a Bierwisch és Lang nevéhez kötődő kétszintű szemantika példáján tárgyalt modularista és a Lakoff–Johnson-féle holista kognitív szemantika szubsztanciális módon alkalmaznak olyan nem-demonstratív következtetéseket, amelyeket az analitikus tudományelmélet téves következtetésnek (fallacy) tekint, és ezért elutasít. A tanulmány javaslatot tesz a plauzibilis következtetések egy olyan metaelméleti modelljére, amely többek között a rész-egész és az egész-rész következtetéseket nem tévesnek, hanem a vizsgált elméletek speciális kontextusában progresszív szerepet betöltő plauzibilis következtetéseknek láttatja. Ez az eredmény új megvilágításba helyezi a nyelvészeti elméletalkotás több releváns elemét, és szükségessé teszi a nyelvészeti elméletek egyes tudományódszertani háttérfeltevéseinek újraértékelését.

A benyújtott tanulmányok mindegyikét legalább két szakmai lektor véleményezte. A szerkesztők ezúton mondanak köszönetet mindazon kollégáknak, akik lektori véleményükkal hozzájárultak a kötet színvonalához. A tanulmányok elkészítésére és a kötet egészének publikálására az MTA-DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport *Kognitív szemantikai elméletek empirikus alapjai* c. projektje keretében kerül sor. A jelen összeállítás párhuzamosan készült az *Acta Linguistica Hungarica* (52) 2–3. számával, és tartalma részleges átfedést mutat az utóbbiival.

Kertész András, Pelyvás Péter

Irodalom

- Allwood, Jens–Peter Gärdenfors (szerk.) (1999): *Cognitive semantics: Meaning and cognition*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Bierwisch, Manfred–Ewald Lang (szerk.) (1989): *Dimensional adjectives: Grammatical structure and conceptual interpretation*. Berlin & Heidelberg & New York: Springer.
- Dirven, René–Marjolin Verspoor (szerk.) (2004): *Cognitive explorations of language and linguistics* (Second revised edition). Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Eckardt, Barbara von (1993): *What is cognitive science?* Cambridge MA: MIT Press.
- Fauconnier, Gilles (1985): *Mental spaces. Aspects of meaning construction in natural language*. Cambridge MA: MIT Press.
- Gardner, Howard (1985): *The mind's new science: A history of the cognitive revolution*. New York: Basic Books.

- Jackendoff, Ray (1983): *Semantics and cognition*. Cambridge MA: MIT Press.
- Janssen, Theodorus A. – Gisela Redeker (szerk.) (1999): *Cognitive linguistics: Foundations, scope, and methodology*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Lakoff, George (1987): *Women, fire, and dangerous things*. Chicago: The University of Chicago Press.
- és Mark Johnson (1980): *Metaphors we live by*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. (1987): *Foundations of cognitive grammar, Vol. 1: Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- (1991): *Foundations of cognitive grammar, Vol. 2: Descriptive application*. Stanford: Stanford University Press.
- Müller, Ralph-Axel (1991): *Der (un)teilbare Geist. Modularismus und Holismus in der Kognitionsforschung*. Berlin & New York: de Gruyter.
- Redeker, Gisela – Theodorus A. Janssen (1999): Introduction. In: Janssen – Redeker (1999, 1–12).
- Rudzka-Ostyn, Brygida (szerk.) (1988): *Topics in cognitive linguistics*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Schwarz, Monika (1992): *Einführung in die Kognitive Linguistik*. Tübingen: Francke.
- Sweetser, Eve (1990): *From etymology to pragmatics: Metaphorical and cultural aspects of semantic structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tomasello, Michael (1999): Cognitive linguistics. In: William Bechtel – George Graham (szerk.): *A companion to cognitive science*, Cambridge MA & Oxford: Oxford University Press, 477–487.

Andor József

Kognitív grammatika: A tudomány jelenlegi állása és kapcsolódó kérdések: Interjú Ronald Langackerrel*

ANDOR: *Köszönöm, hogy elfogadta felkérésemet erre az interjúra. Megtiszteltetésnek tartom azt a lehetőséget, hogy a kognitív nyelvészet egyik alapítójával, az ún. kognitív grammatika paradigmájának megalkotójával beszélhetek Budapesten. Első kérdésem a kognitív nyelvészet és a kognitív grammatika mint modellek egymáshoz való viszonyának tisztázására irányul. Az elmúlt évtizedek során szemtanúi lehettünk a nyelvre irányuló kognitív szemléletű vizsgálatok egyre szélesebb körű térhódításának. Főként a chomskyánus generatív grammatika és egyéb, formális vagy logikai alapú nyelvelméleti paradigmák alternatívájaként számos ilyen modell jelent meg. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy igen fontos közös vonása valamennyinek az, hogy a nyelv, a nyelvi reprezentáció és kifejezés kognitív eredetét, alapjait vizsgálják kiindulópontként. Vagyis mindegyik alapja teljes mértékben közös: a kogníció tanulmányozása. Milyennek tekintí az Ön modelljét, az ún. kognitív grammatikát, amely véleményem szerint az ilyen jellegű kutatás egyik fő irányvonalát képviseli a kognitív nyelvészet*

* Ezt az interjút Budapesten, az Eötvös Loránd Tudományegyetem rögzítettük hangszalagra 2004. december 6-án. Köszönet illeti Kövecses Zoltán professzort a megszervezése terén nyújtott segítségéért. Ugyancsak szeretném kifejezni köszönetemet Pelyvás Péternek a fordítás elkészítése során adott tanácsaiért. A fordítást az *Acta Linguistica Hungarica* 52. évf. 4. számában megjelent eredeti, angol nyelvű interjú szövege alapján készítettem. Az interjú magyar változatának publikálására az MTA-DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoportjának *Kognitív szemantikai elméletek empirikus alapjai* c. projektje keretében kerül sor.

különféle változatai között? Alapjában véve azt kérem Öntől, hogy fejtse ki véleményét az ún. kognitív nyelvészet és az ún. kognitív grammatika között fennálló összefüggésekről és a köztük lévő különbségekről.

LANGACKER: Nem vagyok biztos abban, hogy léteznek köztük különbségek. Rendkívül rugalmasan kell kezelnünk azt, hogy tulajdonképpen mit is fog át a kognitív nyelvészet. Meglehetősen széles értelemben lehetne megfogalmazni ezt. Vannak, akik a kognitív nyelvészet körébe sorolnák Jackendoff munkásságát. Én kognitív nyelvésznek tartom Anna Wierzbicka munkáit, valamint a különféle formát öltő konstrukciós nyelvta-nokat is. Azaz itt egy igen széles terjedelmet felölelő nézetrendszerrel van szó, amit alaposan szűkíteni lehetne. Például úgy, hogy azokat a kutatókat sorolnánk ide, akik szokás szerint részt vesznek a Nemzetközi Kognitív Nyelvészeti Konferenciák (ICLC) rendezvényein. Ezzel kizárnánk körükből Jackendoffot. Jómagam is kizárnám őt a kognitív nyelvészek köréből (persze csak szűkebb értelemben véve) amiatt, hogy hisz a grammatika autonóm voltában. Így ahelyett, hogy azt mondanám, hogy a kognitív grammatika eltér a kognitív nyelvészettől, inkább az a véleményem, hogy annak csupán egy változatát képezi. Nézetem szerint tartható az a vélemény, hogy a kognitív grammatika a legalap-sabbban kidolgozott, átfogó jellegű, a részletekre is kiterjedő rendszer, valószínűleg a konstrukciós grammatika mellett (melyet nála jóval több kutató művel). A kognitív grammatikának az a célja, hogy a nyelvi struktúra potenciálisan átfogó, globális modelljeként szolgáljon. Olyan módon szándékoztam megtervezni, hogy ernyőként szolgálhasson valamennyi kognitív, sőt funkcionalista szemléletű nyelvészeti kutatás szá-mára. A kognitív grammatikán keresztül a nyelvi struktúrák számos kü-lönféle szintje és dimenziója közelíthető meg, bár kétségtelen, hogy nem mindegyiket kutatták azonos mértékben. Például létezik, és léteznie is kell kognitív fonológiának. Több helyen tárgyaltam a fonológia számos aspektusát, habár magam nem tettem kísérletet egy átfogó jellegű be-mutatásra (mivel nem rendelkezem fonológusi képzettséggel). Nézetem szerint kialakítható lesz majd egy, a kognitív grammatika fogalmi rend-szerére épülő, kognitív szemléletű lexikográfia. A kognitív grammatika keretei között tanulmányozhatók—többek közt—szociolingvisztikai kér-dések, a grammatikalizáció diakrón problematikája, a nyelvelsajátítás. Azaz, habár a kognitív nyelvészettel foglalkozók közül viszonylag kevesen művelik a kognitív grammatikát és használják fel a nyelvelírás céljaira, én mégis potenciális ernyőnek tartom, amely végső soron modellálhatja mindazokat a különféle eredményeket, amelyeket a kognitív nyelvészeti vizsgálatok elérnek.

ANDOR: *Manapság a kognitív grammatika és egy egyre erőteljesebben fejlődő terület, az ún. konstrukciós grammatika bizonyos fokú összefonódása, vagy legalábbis összekapcsolódása figyelhető meg. Nemrég Ön is foglalkozott ezeknek a modelleknek a kapcsolataival, a spanyolországi Logroñóban 2003-ban megrendezett igen fontos kognitív nyelvészeti konferencián tartott plenáris előadásában (Langacker 2003). Ehhez még hadd tegyem hozzá azt, hogy Ray Jackendoff, aki még mindig generativistának vallja magát, újabban ugyancsak szimpatizál a konstrukciós típusú grammatikával. Gondolja, hogy a Croft, Goldberg és mások által felvázolt konstrukciós grammatikának, valamint az Ön kognitív grammatikájának egymáshoz igen közel álló modelleként együtt, párhuzamos utakon kell járniuk, sőt, talán valamilyen módon egybe is kellene olvadniuk?*

LANGACKER: *Úgy vélem, hogy külön kell választanunk a konstrukcionizmus alapszemléletét a kognitív grammatika és a kognitív nyelvészet általánosabb fogalmi rendszerétől. Manapság még a generatív grammatika művelői is inkább templátumokról és megszorításokról beszélnek, mint szabályokról (az újraírási szabályok és a mélyszerkezeti struktúrákból eredő derivációk klasszikus értelmében véve az utóbbiakat). Ennek alapján úgy vélem, hogy az alapgondolat meglehetősen lazán fogalmazódott meg. Ez alapvető volt a kognitív grammatika számára számos évvel ezelőtt. Sőt, még a generatív megközelítések közös sajátosságává is vált. Természetesen Fillmore konstrukciós grammatikájának is az az alapja, hogy a konstrukciók jelentik a nyelvéírás alapvető tárgyát. S ez bizonyos párhuzamot jelez a konstrukciós grammatika és a kognitív grammatika között.*

ANDOR: *Én azért nem hivatkoztam Fillmore-ra, mert nem jelentette meg modelljét könyv formájában.*

LANGACKER: *Ez így van. Az az igazság, hogy ezek a gondolatok egymástól független módon, körülbelül azonos időben láttak napvilágot. Én magam nem beszéltem 'konstrukciókról', mint a leírás tárgyáról—ez a terminus eredetét tekintve Fillmore-é volt. Nem is gondoltam arra, hogy ezt a terminust használjam. Ugyanakkor, ha megnézi az én modelletem, látja, hogy ott is pontosan erről van szó. Így tehát igen sok a hasonlóság a konstrukciós grammatika (valamennyi változata) és a kognitív grammatika között, márcsak a közös kiindulási pontból következően is: abból, hogy a leírás alaptárgyát a konstrukciók képezik, s ugyanezek jelentik a leírás alapvető eszközét, vehiculumát is. Egy bizonyos fokig az is közös alapot képez, hogy a konstrukciók forma-jelentés párokra redukálódnak. De számos különbség is létezik a két modell között, amelyekről különböző helyeken, köztük a Logroñóban tartott konferencia-előadásomban*

is beszéltem, amely előadás a konferencia kötetében várhatóan hamarosan megjelenik.

Abban az előadásomban áttekintettem Croft (2001) radikális konstrukciós grammatikáját, valamint Goldberg (1995) klasszikus konstrukciós grammatikai modelljét. Létezik egy fontos különbség, amit valójában a kognitív grammatika és a konstrukciós grammatikák különféle változatai között fennálló alapvető eltérésnek tartok. Ez azt a tényt tükrözi, hogy Fillmore és követői soha meg sem kísérelték teljes mértékben jelentésre és szimbolikus viszonyokra redukálni a grammatikát. A konstrukciós grammatikában még mindig léteznek az autonóm grammatikák maradványai. Számos helyen erre kívántam rámutatni. Ez Croft és Goldberg verziójának esetében is fennáll, és akkor szembetűnő, amikor arról beszélnek, hogy mi képezi egy forma–jelentés pár bemenetét. Ami a jelentést illeti, a konstrukciós grammatika művelői általában nem foglalkoznak vele sokat, már ami az általam jelentésnek tartott fogalmat illeti. Nem foglalkoznak kimerítően az értelmezés [construal] részleteivel, s általában nem tárgyalják a metafora, a fiktitivás, vagy a mentális terek [mental spaces] kérdéskörét sem. Ezek az alapvető kérdések általában mind kimaradnak a konstrukciós grammatika látóköréből, legalábbis ami a gyakorlatot illeti. Hogy elméleti tekintetben hogyan vélekednek a kutatók ezekről, azt nem ismerem. Egy azonban biztos: olyan alapfogalmak, mint amilyen az értelmezés [construal], a profilba vétel [profilng], az elsődleges és a másodlagos figura szerveződése [trajectory–landmark organization], a perspektíva, a metafora és mások mind a háttérben maradnak elemzéseikben. Abban viszont egyeznek a nézetek, hogy a jelentés szerepet játszik a grammatikai leírásban. Most pedig lássuk a formát! A konstrukciós grammatikai érvelésekben a 'forma' fogalma nem csupán fonológiai tekintetben jelenik meg, hanem a grammatikai megjelenítést is magában foglalja. A grammatikai kategória (mint pl. a főnév vagy az ige) és a grammatikai relációk (pl. az alany, a tárgy) feltüntetését szemantikai elemzést nélkülöző fogalmakként használják. Bár a forma alatt tárgyalják őket, mégsem fonológiai jellegűek, s perceptuálisan sem megfigyelhetők. Az említett előadásban én többek között azt kívántam bemutatni, hogy a kognitív grammatikában a forma fogalma a fonológiára és más szimbolizáló struktúrákra—többek között a gesztusokra—korlátozódik, de nem foglal magában szintaktikai kategóriákat vagy grammatikai relációkat. A hagyományos terminológia ellenére helytelen lenne ezekre a dolgokra, mint 'formára' hivatkozni. Azokat a fogalmakat én szimbolikus relációkként elemzem. Például egy főnév nem olyan valami, ami jelentéssel, fonológiai reprezentációval, és a formának

még egy aspektusával, főnévi státussal rendelkeznek. Inkább olyan valami, aminek jelentése és fonológiai reprezentációja van, s éppen az adott jelentésénél fogva tekinthető főnévnek. A főnévi státus nem tekinthető különálló dolognak. Tehát, míg a konstrukciós grammatika változataiban a forma–jelentés párok 'forma' részébe belefoglalják a grammatika szempontjait, addig számomra a forma a fonológiára (és egyéb szimbolizáló struktúrákra) korlátozódik. A grammatika valamennyi aspektusa inherens módon van jelen a párokban. A grammatika nem vesz részt a szimbolikus viszonyokban a szimbolizáció végrehajtójának részeként. Inkább implicit módon adva van magukban a szimbolikus relációkban, ezek viszont jelentésekre és fonológiai struktúrákra redukálódnak.

ANDOR: *Az Ön elméletével kapcsolatos egyik rendkívül érdekes kérdés a nyelvészeti szófogalom státusának és szkópusának megítélése. Úgy látom, Ön nem használja a 'szó' [word] fogalmát mint nyelvészeti egységet. Helyette rendszerint inkább a 'kifejezés' [expression] terminust alkalmazza. Ennek azonban az Ön elméletében szélesebb körű a státusa. Azt mondhatjuk, hogy a szkópusa is eltér a szóétól. Arra gondolok, hogy teljes értékű megnyilatkozások is szerepelhetnek kifejezéseként, de ugyanakkor egy-egy lexikális egység szintén rendelkezhet ilyen státussal. Ha jól értem Önt, akkor a kifejezések a diskurzusokban egységekként jelennek meg, ami számomra azt jelenti, hogy a performancia egységeinek tekinthetők, ennél fogva tartalmuk rendkívül flexibilis egy adott tartományon belül, amit nyelvileg megjelenítenek. Arra kérem, tisztázza és jellemezze a 'kifejezés', valamint a 'lexikális egység' mint nyelvi egységek fogalmát az Ön elméleti keretében, és fejtse ki véleményét arról is, hogy milyen módon viszonyulnak ezek a 'szó' konvencionális fogalmához. (Cikkeiben és könyveiben Ön inkább a 'lexikális egység' terminust használja a 'szó' terminusa helyett—1987, 425–428; 1990; 1999a,b). Hadd jegyezzem meg itt, hogy a szintén kognitívista John Taylor a 'szó' terminust használja 2002-ben, a kognitív grammatikáról kiadott tekintélyes vastagságú tankönyvének 9. fejezetében (a szimbolikus egységek taxonómiáját taglalva), és másutt is. Viszont tankönyvének indexében nem található meg a 'kifejezés' terminus.*

LANGACKER: Nos, amit Taylor tett, az egy tankönyv céljait szolgálta. Úgy vélem, valószínűleg a tankönyvek általános gyakorlatát követte azaz, hogy a szavakat meglehetősen informális módon tárgyalta. De hadd ne foglalkozzam itt ezzel komolyan, hiszen az ok nyilvánvalóan gyakorlati jellegű volt.

Először is hadd tisztázzak egy terminológiai kérdést. Én az 'egység' [unit] terminust technikai értelemben használom olyasvalamire, ami el-

fogadott kognitív rutinná vált. Így technikai értelemben egy új kifejezés nem lehet egység, s nem beszélhetünk a „performancia egységeiről” sem.

Mármost a 'szó' terminust a tankönyvíró nyelvészek és mások igen jelentős mértékben helytelenül használták, visszaéltek vele. Az angol nyelvi tankönyvekben igen gyakori az, hogy a lexikális egységekről mint szavakról beszélnek. Az angolban ez nem jelent nagy problémát, mert ott rendkívül sok lexikális egység megjelenése azonos a szavakéval. Például nem rendelkezünk gazdag inflexiós morfológiával, stb. Ugyanakkor általában meg kell különböztetnünk a 'lexikális egységet' vagy 'lexémát' a 'szavaktól'. A poliszintetikus nyelvekben, vagy olyan nyelvekben, amelyek igen komplex morfológiával rendelkeznek, egy 'szó' általában valamilyen módon 'új kifejezésként' [expression] jelenik meg. Tipikusan létezik egy lexikális tő, s ehhez különféle derivációs és inflexiós elemek járulnak, s bár ezek mindegyike egyenként ismert, totális értelemben véve az eredmény gyakran mégis új. Ilyen módon én—s itt konzervatív-nak tekintem magam—szónak olyan dolgot tekintek, amit szünetekkel elválasztva írunk le egy európai nyelvben. Vagy vegyük például Bloomfield (1933, 177–189) klasszikusnak számító definícióját, amely szerint a szó minimális szabad forma, a szóhatár pedig azonos azzal a hellyel, ahol természetes módon szünetet tartunk. Nézetem szerint a szó egyfajta pszichológiai egység, legalábbis bizonyos típusú nyelvekben. S számomra alapvetően fonológiai egységet képez. Nem tudok róla sokat mondani a kognitív grammatikai elemzés eszközeivel, így hát nem használtam, s nem is próbáltam technikai értelemben meghatározni. Ugyanakkor a 'szó' terminust az általános értelemben vett „szavakra” szeretném korlátozni, azaz olyan dolgokra, amelyeket közössel választunk el egymástól (azt feltételezve, hogy ez valamennyire racionalizált gyakorlat alapján történik).

Ilyen értelemben nem beszélhetünk arról, hogy a nyelv szavakból áll, vagy arról, hogy az emberek csupán szavakat képeznek. Szükségünk van egy másik terminusra arra vonatkozóan, amit én 'kifejezéseknek' nevezek. Igaza van abban, hogy itt a 'kifejezés' terminust igen tág értelemben használjuk. A szavakon kívül magában foglal szószerkezeteket, teljes mondatokat, teljes megnyilatkozásokat, azaz bármilyen fajta és bármilyen terjedelmű megnyilatkozást. Nincsen semmi oka annak, hogy ne nevezhetnénk akár mondatsorokat is 'kifejezéseknek'. A gyakorlatban azonban én csupán a mondat szintjéig terjedően használom ezt a terminust. Viszont valóban szükség van itt valamilyen terminusra: amennyiben az ember általános szinten kíván a grammatikáról beszélni, nem beszélhet csupán szavakról, frázisokról, vagy tagmondatokról. Szükség

van valamire, ami összefogja a bármilyen hosszúságú nyers adatokat. S én erre használom a 'kifejezés' terminust. Valójában ez nem technikai jellegű terminus, s ezért nem határoztam meg kellő körültekintéssel. Ugyanakkor *Foundations of Cognitive Grammar* c. munkám 1. kötetében hosszasan taglalom ennek a fogalomnak a részleteit (1987, 425–428). Ez nem önmagát magyarázó fogalom. Hogy mi számít 'kifejezésnek', az az adott elemzés céljától függ. Attól, hogy milyen alapvizsgálatnak vetjük alá az adatokat.

Nézetem szerint a 'lexikális egység' és a 'lexikon' terminusok használatával is alaposan visszaéltek. Indokolatlan feltételezések alapján a legkülönbözőbb módon használják őket. Számomra az egyedüli értelmes definíció, amely hasznos és közel áll a hagyományos felfogáshoz az, hogy egy 'lexikális egységet' 'kötött kifejezésként' határozzunk meg. Ez nem azonos a 'szóval', sem pedig a 'kifejezésekkel', amelyek valamilyen módon kiszámíthatatlanok, vagy pedig rendhagyóak. Tehát az én számomra a 'lexikális egység' olyan valami, amit tételként, kötött kifejezésként felvesznek a szótárakba. Olyan kifejezés, amit az emberek a hosszúságától függetlenül egységként tanulnak meg. Sok nyelvben ez tipikusan kisebb, mint egy szó, de nincs értelme annak, hogy a szavaknál nagyobb terjedelmű kötött kifejezéseket lexikális egységeknek tartsuk, mivel ezek hosszúságának nincs természetes végpontja. Az ilyen terminusoknak tehát különféle funkcióik vannak, s én valamennyit meglehetősen tradicionális és konzisztens értelemben próbálom használni. A 'szó' alapvetően fonológiai egység, a 'kifejezés' általános terminus a képzett szekvenciákra, melyeket azután analizálni kell, a 'lexikális egységek' pedig kötött kifejezések.

ANDOR: *Annak alapján, ahogy a kifejezések és a szavak fogalmát itt körvonalazta, mi a véleménye a szótárak szerepéről és státusáról, az anyanyelvi beszélők és a nyelvet nem anyanyelvként beszélők nyelvi segédeszközeiként? Mit jelenítenek meg? Vagy inkább, fogalmazzunk így, milyen fajta, milyen típusú információt kell megjeleníteniük? Az ún. keret-szemantikai kutatások (amit én inkább keret alapú pragmatikának hívok) alapján az javasolható, hogy a jövő szótárainak keret alapúaknak kell lenniük, azaz alaposabban és precízebben kell megjeleníteniük a világra vonatkozó tudást, azaz az ún. fogalmi, enciklopedikus alapú ismereteket. Ilyen irányú kutatásokat végeznek az ún. WordNet keretében Princetonban. S itt kell azt is megjegyeznem, hogy a kognitív grammatika enciklopedikus alapú modellnek tartja magát abban, ahogyan a nyelvi konceptualizációt megjeleníti.*

LANGACKER: A kérdése nagyrészt gyakorlati jellegű, én viszont nem vagyok túlzott mértékben gyakorlati ember. Így tehát a válaszom meglehetősen korlátok közé szorított lesz.

Az enciklopedikus kiterjedésű szemantika fogalma egyszerűen azt jelenti, hogy a nyelvi kifejezések, különösen a lexikális egységek nem tartalommal teli eszközök. Inkább olyan konceptuális tartalom hozzáféréseinek félig-strukturált eszközei, amely legnagyobb részt független okok miatt van jelen. Nem létezik meghatározott határvonal a lexikális egységek által előhívható és az általános jellegű tudás között. Úgy vélem, ezt elméleti okokból igen fontos leszögezni. A kérdés igen fontos, ha megszeretnénk érteni a nyelv működését, pszichológiai reprezentációját, és azt, hogy milyen módon viszonyul a tudat többi összetevőjéhez. Ugyanakkor ez nem vihető át bármiféle elvi típusú deskriptív gyakorlatba. Ha komolyan vesszük a kérdést, az gyakorlatilag azt jelenti, hogy lehetetlen elkészíteni egy szótárt, ha úgy tekintünk rá, mint olyan valamire, ami jellemzően megjeleníti annak a módját, ahogyan a beszélők a tudatukban megjelenítik a dolgokat. Egy valóságos szótár szükségszerűen mesterséges abban az értelemben, hogy terjedelmét tekintve korlátozottnak kell lennie. De ez nem jelenti azt, hogy ne kellene gyakorlati célokra szótárakat készíteni, vagy grammatikákat írni. S hogy mi kerüljön ezekbe, azt pontosan az adott gyakorlati megfontolások döntenek el.

Az erre vonatkozó gondolataim nem alapulnak részletes kutatómunkán, vagy akár gyakorlati, akár pedig elméleti jellegű lexikográfiai tevékenységen. Úgy vélem, hogy egy optimális szótár számára igen fontosak a példák, amelyek bemutatják, hogy a kifejezéseket ténylegesen hogyan használják. Ami valóban rendkívül fontos, de tipikusan mégis kimarad a szótárakból, az annak a bemutatása, hogy normális módon hogyan fejeződnek ki egy nyelvben a dolgok. Ezt személyes tapasztalataim alapján is ismerem. Számos nyelvet tanultam az egyetemen, s eredményesen végeztem azon a módon, ahogyan abban az időben oktatták őket, s ahogy néhány helyen ma is teszik. Vagyis megtanultam mindazokat a lexikális egységeket, amelyeket egy kurzus során tárgyaltak, s ugyancsak mindent megtanultam a nyelvtankönyvből. Önmagában azonban ez nem garanciája a folyamatos beszédtevékenységnek, vagy annak a gyakorlati készségnek, amelynek segítségével az ember a mindennapi konverzáció során nehézségek nélkül tudja használni a nyelvet. A probléma egyik oldalát a regiszter jelenti, egy részét a diglosszia, egy másik hányadát pedig az, hogy nem tartózkodunk eleget az adott kulturális környezetben és mindazon körülmények között, amelyekről az adott kultúrához tartozó egyének nap mint nap beszélnek. Hatalmas háttértudásra van

szükség ahhoz, hogy áthidaljuk azt a szakadékot, ami a klasszikus nyelvtanítás módja és a gyakorlati nyelvhasználat által támasztott követelmények, szükségletek között tátong. Egy tényező azonban fontosságát tekintve kiemelkedik a többi közül. Azután, hogy az ember az összes szabályt megtanulta egy nyelvtankönyvből és elsajátította az alapszó-kincset, mégis szembetalálja magát a következő problémával. Ha van valami közölnivalója, elvileg több tucatnyi, több száz, sőt, végtelenül sok módja van annak, ahogy kifejezheti mondanivalóját az adott nyelven—s mind egyenlő mértékben elfogadható grammatikailag az alapszó-kincs használata mellett. Mégis az a helyzet, hogy a beszélők általában egy bizonyos módon fejezik ki magukat az összes számukra rendelkezésre álló lehetőség közül. Tehát a problémát az jelenti, hogy tudjuk-e, hogy hogyan kell normális módon kifejezni magunkat az adott nyelven. Ez már olyan szint, amely általában hiányzik a nyelvoktatásból, mert nem csupán a hagyományos értelemben vett grammatika vagy szókincs felelős érte. Magam nem vagyok képes gyakorlati megoldást javasolni erre a problémára, ugyanakkor viszont feltétlenül foglalkozni kell ezzel a kérdéssel.

ANDOR: *Amikor a konstituensekről, az összetevők problematikájáról, pontosabban a kifejezések kompozicionalitásáról beszél, azt írja, hogy „[...] a komponensek szemantikai vagy fonológiai alakjukat tekintve sem nem kötöttek, sem előre meghatározottak, hanem oly módon rugalmasan értelmezettek, hogy igazodjanak a szomszédos elemekhez és a teljes kontextushoz egyaránt; ennél fogva lehet, hogy sohasem teljesen azonos az értékük két eltérő esetben”* (Grammar and Conceptualization, 1999b, 152).¹ *Hogyan lehet ezzel a problémakörrel megbirkózni a jelentés és a jelentés-aspektusok szótári reprezentációjának megvitatásakor, azaz a lexikális szerveződést, vagy—ami a jövőt illeti, talán már a keret-alapú szótárak idején— a lexikális relációkat is megjelenítő forrásokban?*

LANGACKER: Nos, ez igen nehéz probléma. Az első kérdést az jelenti, hogy valóban létezik-e valami, ami a lexikális egységek jelentésének (vagy jelentéseinek) nevezhető. A flexibilitást abban az értelemben tartom fontosnak, hogy ami elérhető egy lexikális egységen keresztül, az határozatlan terjedelmű. Bármely asszociált ismereti tartomány elérhető, a lexikális egység jelentése hozzáigazítható az azt körülvevő elemekhez. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egy lexikális egységnek ne lenne meghatá-

¹ Az eredeti szöveg a következő: „[...] components are neither fixed nor predetermined in their semantic or phonological shape, but are flexibly construed to accommodate adjacent elements and the overall context; hence they may never have exactly the same value on any two occasions.”

rozott jelentése, sem pedig azt, hogy bármilyen jelentéssel rendelkezhet. Akármit nem jelenthet egy szó. El kell kerülnünk két, egyaránt hamis nézetet, és az én megfogalmazásom éppen erre tesz kísérletet. Az egyik nézet szerint a lexikális egység jelentése kötött, meghatározott, meglehetősen korlátok közé szorított, kitalálható, s elkülönül a háttérismeretek-től. Ez a szótár-metafora klasszikus nézete. A reprezentációt általában igen kicsinynek tartják, mérete megközelítőleg azonos az aktuális szótári tételek nagyságával (bár Wierzbicka 1985-ben néha igen hosszú— de mégis korlátok közé szorított— meghatározásokat fogalmazott meg). Gyakran mindössze szemantikai jegyek összességéként fogják fel.

A másik szélsőséges felfogás szerint, mivel megfelelő kontextusban egy terminust bármilyen értelemre kiterjeszthetünk, a lexikális egységnek nincs kötött jelentésük. A dolgok bármit jelenthetnek, amit csak akarunk. Nézetem szerint mindez nyilvánvalóan hamis. A nyelvhasználók tudják, hogy a szavaknak jelentésük van, s azt is, hogy ezek kiterjeszthetők új körülmények befogadására. Ez azt implicálja, hogy rendelkezésünkre áll valami, amiből kiindulhatunk, amit szükség esetén alakíthatunk.

Tehát én úgy beszélek a lexikális egységről, mint az enciklopedikus tudás elérésének egy strukturált, részben meghatározott módjáról. Egy lexikális egység referensének bizonyos aspektusai bizonyos kognitív tartományok jellemző jegyeinek középpontjában találhatóak, míg mások inkább a periférián helyezkednek el. Ha nincs is semmiféle meghatározott végpont abban az értelemben, hogy mi az, ami potenciálisan még elérhető egy lexikális egységen keresztül, akkor is léteznek legalábbis a középpontba helyezésnek fokozatai, ahogy ez egy-egy lexikális egység esetében megvalósul.

Az, hogy az általános tudásnak általában mely aspektusai idéződnek fel akkor, amikor egy-egy lexikális egységet használunk, bizonyos mértékig konvencionizált. Talán itt létezik valamiféle gradáció, de a hozzáférés részben strukturált, nem pedig véletlenszerű. Számos helyen említettem erre vonatkozóan példákat. Klasszikus példám a *roe* 'ikra' esete a *caviar* 'kaviár' ellenében. Ha belegondolunk, a két lexikális egység bármelyikével asszociálható teljes ismeretanyag elérhető a másikon keresztül is. Azok az emberek, akik ismerik a *caviar*-t, tudják, hogy a termék halikrából készül, amit viszont az angolban *roe*-nak nevezünk.²

² Mivel az argumentáció tárgyát a dolgozatban angol szavak és a későbbiekben angol nyelvű példamondatok képezik, ezért a példákat az interjú magyar nyelvű fordításában itt és a továbbiakban is angolul szerepeltetjük. Magyar nyelvi megfelelőiket, illetve a mondatok fordítását, '...' között adjuk meg.

Azok pedig, akik halikráról beszélnek és a *roe* szót használják, tudják, hogy *caviar* készíthető belőle. Tehát a valóság az, hogy mindkettőre vonatkozóan azonos az enciklopedikus tudásbázis releváns darabja. De ha a *caviar* szót használjuk, akkor relevánsabb, hogy az a kész terméket, a költekezés, luxuspartik, stb. fogalmát hívja elő. Ha pedig a *roe* szót használjuk, akkor feltehetően a halak szaporodásáról beszélünk, nem pedig arról, hogy sóstallérra helyezve mit fogyasztunk el a luxusösszejöveteleken. Erőfeszítést igényel, hogy áthágjuk ezeket a tendenciákat, mivel mindkét lexikális egység más-más irányból éri el ugyanazt az általános tudásbázist. Ez konvencionális, nyelvi, abba a valamibe van beépítve, amit e lexikális egységek nyelvi értékének nevezhetünk. Nem jelentésük zártságából adódik, hanem inkább abból, hogy egymástól eltérő módon érik el a közös tudásbázist. S ez jelentésbeli eltérést eredményez.

Bár a lexikális egységek valóban rendelkeznek konvencionális jelentéssel, mégis fennáll, hogy a kontextus határozza meg az egyedi értelmezés valószínű módját. Ebben benne foglaltatik a szomszédos elemek hatása, amire Ön az idézett szövegrészben hivatkozott. Hogy ezt miképpen jelenítsük meg a szótárakban, hát, erre nem tudok válaszolni. Lehet, hogy a szótárak jobban tennék, ha azt tisztáznák, hogy a lexémák a tudás független területeit teszik hozzáférhetővé, ahelyett, hogy tömör, velős definíciókat próbálnak megadni. Nem tudom, hogy ezt miként lehet elérni. Úgy vélem, a szótárak egy bizonyos fokig félrevezetőek azzal, hogy néhány sorban megkísérelnek verbális definíciót adni mindarról, ami egy lexéma jelentését képezi. De egy tipikus definíció nem azonos azzal, amit bárki a közlése során kimond. A szótári definíciók sajátos stílusúak, nem jelzik tisztán azt, hogy egy adott módon nyúlunk hozzá strukturált tudáshalmazokhoz.

Még egy megjegyzést szeretnék hozzáfűzni ezekhez a gyakorlati kérdésekhez (amelyeket nem mélységekbe hatóan közelítettem meg). Csak annyit, hogy az emberek nagy jártasságot mutatnak abban, hogy a különféle dolgoknak értelmet tulajdonítsanak, flexibilisen értelmezzenek lexikális jelentéseket, hogy összeegyeztessék a szomszédos elemeket az általános kontextussal. Könnyedén és automatikusan, gyakorlatilag problémamentesen hajtják végre ezeket az adaptációkat, s ezért talán a szótárak készítőinek nem kell túl sokat foglalkozniuk ezzel.

ANDOR: *A tartományok [domain] szerepe igen fontos az Ön elméletében, amely annak a nézetnek ad hangot, mely szerint a lexikális egységek rangsorolják [rank] ezeket a tartományokat. Azt is hangsúlyozottan tárgyalja (pl. Grammar and Conceptualization c. könyvének 4. oldalán), hogy a lexikális egységek egymással kapcsolatos értelmi hálózatokat ké-*

peznek, s ezeket kategorizációs viszonyok kapcsolják össze. Hadd idézzem: „[...] egy lexikális egység jelentésének alapjaként kognitív tartományok készletét hívja elő, s a rugalmasság magas fokát mutatja ebben. Az ezekhez való hozzáférés azonban korántsem esetleges jellegű. Először is, a lexikális egység által behívott tartományok elsősorban olyanokra korlátozódnak, amelyekben az általa jelölt entitás (azaz a konceptuális referense) közvetlen módon szerepel. Továbbá, konvencionális értékének részeként egy lexikális egység rangsorolja az ilyen tartományokat: a centralitás adott fokát rendeli hozzájuk [...]” (Langacker 1999b, 4–5).³ Ez a középpontba helyezés mindazoknak a fogalmi struktúráknak a hálóra vonatkozik, amelyek egy releváns módon leképezett lexikális reprezentáció forrásait képezik. Olyan hálókra gondolok, mint amilyenek az ún. hátterek [scenes], keretek [frames], forgatókönyvek [scripts]. Mondhatni, a lexikális egységek illeszkedő módon [saliently] reprezentálódnak a kognitív tevékenység ilyen jellegű struktúráiban, vagy leképeződnek azokból. Mi az oka annak, hogy Ön nem használja ezeket a terminusokat a konceptuális tevékenység adott típusára utalva ahelyett, hogy a ’tartomány’ meglehetősen homályos terminusát alkalmazná? S miért nem használja a lexikális-pragmatikai ’hozzállóság’ [salience] fogalmát a ’tartomány rangsorolása’ kifejezés helyett?

LANGACKER: A ’tartomány’ nem tartozik a kedvenc terminusaim közé. A kognitív grammatika megfogalmazása során sok szakkifejezést kellett kitalálnom, mivel sok olyan fogalom merült fel, amelynek korábban nem adtak nevet, s amiatt is, mert úgy gondoltam, hogy a korábban használt terminológia igen jelentős része nem volt helytálló. Nem minden terminológiát érintő döntés, amit az elmúlt csaknem harminc évben hoztam a fenti szükségletek kielégítésére, bizonyult optimálisnak az idők folyamán. Ha most alakíthatnám ki a szükséges terminológiát, ahelyett, hogy ezt huszonöt éve tettem, néhány esetben másképp döntenék. Így hát teljes mértékben nem védem az általam használt valamennyi szakkifejezést. De megvolt annak az oka, hogy a ’háttér’, a ’keret’, vagy a ’forgatókönyv’ helyett a ’tartomány’ szakkifejezést használtam. Az volt ez az ok, hogy általános terminusra volt szükség. A ’forgatókönyv’ fogalma cselekvé-

³ Eredeti szöveg: „[...] a lexical item evokes a set of cognitive domains as the basis for its meaning, and exhibits considerable flexibility in this regard. The access it affords is anything but random, however. First of all, the domains a lexical item invokes are primarily limited to those in which the entity it designates (i.e., its conceptual referent) figures directly. As part of its conventional value, moreover, a lexical item ranks these domains: it accords them particular degrees of centrality [...]”

sek sorozatára vonatkozik, s ez túlságosan szűk a mi céljainkra. Nekem egy olyan általános terminusra volt szükségem, amely vonatkoztatható volt a jelentésekre, vagy a jelentések fogalmi tartalmára (az értelmezés [construal] ellenében). A 'tartomány' lehetővé teszi, hogy általános és koherens módon beszéljek a jelentésről anélkül, hogy teljesen önkényes felosztásokat tennék. Így például éppúgy le kell írunk egy színnév konceptuális tartalmának forrását, mint, mondjuk, olyan valamiét, ami az éttermi forgatókönyvön alapul.

ANDOR: *De mi a helyzet a 'keretekkel'? Az a fogalom nem alkalmazható megfelelőbben ilyen célokra? A forgatókönyvekkel szemben a keretek meglehetősen általánosnak tarthatók.*

LANGACKER: Ide lehetett volna még sorolni az 'idealizált kognitív modell' fogalmát is (Lakoff 1987). Habár Lakoff azt állítja, hogy az ICM terminust ő igencsak általánosnak tartja, azonban az mégiscsak túlságosan szűk. A 'keret' tűnik az egyik legmegfelelőbb terminusnak. Ha most újra a semmiből építkeznek, lehet, hogy a 'keret' terminus mellett döntenék. De annak teljes mértékben általános értelműnek kellene lennie. Fillmore a színtartományt keretnek tartaná?

ANDOR: *Éppen az jelent problémát, hogy alaposan visszaéltek a 'keret' terminus használatával is. Sokan, akik forgatókönyvekről, hátterekről, s a szcenáriók egyéb fajtáiról beszéltek, valójában 'keretekben' gondolkodtak, nem pedig ezekben a más területekben. Így hát azt kell mondanom, hogy a 'keretet' is alaposan félreértelmezték, helytelenül használták. Ez pedig igen súlyos problémát jelent. Lássuk csak Fillmore alternatív javaslatát az ún. lista alapú jelentéselméletekkel [checklist theories of meaning] szemben (1975), korai lépéseit az ún. keret-szemantika elméletének körvonalazására (1982), valamint Schank és Abelson klasszikusnak számító keretelméleti munkáját (1977).*

LANGACKER: Így van. Fillmore felhasználja a 'keret' fogalmát, s keret-szemantikai munkáiban egy sor példát hoz fel rá, keretnek nevezve ezeket, mégis nyilvánvaló, hogy olyan alapvető területekkel, mint az idő, a tér, a szín tartományai, nem foglalkozott, holott ezek is igen fontosak a szemantika számára. Tehát azért használtam én a 'tartomány' szakkifejezést, mivel általános terminusra volt szükség. Kérdezett a 'hozzáférhetőség' [saliency]⁴ és a 'rangsorolás' viszonyáról is. Mindkettő rendkívül

⁴ A 'saliency' terminust a beszélgető felek láthatóan eltérő módon értelmezik. Andor számára lexikális szemantikai/pragmatikai fogalomként 'hozzáillóséget' jelent, míg Langacker modelljének keretében a 'hozzáférhetőség' fejezi ki magyarul a terminus tartalmát.

általános terminus, az értelmezés bizonyos aspektusaira vonatkoznak. Nincs semmiféle különleges elvi oka annak, hogy én a másodikat használom az első helyett a tartományra vonatkozóan.

ANDOR: *Számomra az volt a legfontosabb cél, hogy tisztázzuk az ún. 'tartomány', mint általános terminus fogalmát, s hogy talán a 'keret' megfelelőbb lett volna erre. Ezt a kérdést szerettem volna itt felvetni.*

LANGACKER: Az elsődleges motivációt az jelentette, hogy szükséges volt az alapvető tartományokat, valamint a nem alapvetőeket egy terminus alá venni. Fillmore pedig csupán bizonyos fajta fogalmakra koncentrált akkor, amikor keretekről beszélt, habár maga a terminus általánosítható lenne.

ANDOR: *Szeretném megkérdezni az ún. 'aktív zónákról' [active zones] is, különösen a diskurzus kohézióját vagy koherenciáját szolgáló szerepükéről. Az aktív zónákkal kapcsolatos munkáiban, amelyekhez hozzáférhettem, kezdve az 1984-ben, a Berkeley-i Nyelvész Társaság konferenciájának kötetében megjelent dolgozatával, egészen a viszonylag friss publikációkig, valamint Eve Sweetser 1999-ben megjelent dolgozatában, amely gyakran hivatkozik az Ön munkájára, az aktív zónák szerepe inkább a megnyilatkozások, mint a szövegek keretében kerül megvitatásra. Talán érdekes lenne megvizsgálni szerepüket a diskurzus szerveződésében, különösképpen a diskurzus kohéziójának biztosítása terén, de a nyelvi, különösen a diskurzusreprezentáció gazdaságosságában betöltött szerepüket is tanulmányozni kellene. Sőt, keret-jellegű tényezőiket is meg kellene vizsgálnunk. Ön szerint ez egy megvalósítható kutatási projektum lenne?*

LANGACKER: Felelhetnék egyszerű igennel is. De ennél bizonyára többet vár tőlem. Úgy vélem, az Ön által említett területek részét képezik annak, ahogy alapvetően használjuk az aktív zónák fogalmát. Nyilvánvaló, hogy ez nem választható el a keretek vagy tartományok kérdésétől.

ANDOR: *Éppen emiatt vettem fel ezt a kérdést. Elrendező szerepük megvitatása céljából, ami felhasználható a diskurzus-interpretáció szempontjából.*

LANGACKER: Igen. Nem gondolom, hogy én az aktív zónák fogalmáról valaha is olyan módon vélekedtem, hogy az a megnyilatkozások vagy a beszélt nyelv esetére lenne érvényes, a szövegekkel szemben. Általános, bármely nyelvi produktumra vonatkozóan alkalmas fogalomnak gondoltam el őket.

ANDOR: *Azért vettem ezt így fel, mert amikor az aktív zónák kérdésével foglalkozott, mindig a megnyilatkozásnyi hosszúságú struktúrákra „hegyezte ki” mondanivalóját.*

LANGACKER: Az biztosan igaz, hogy én egy relációs kifejezés és argumentumainak tekintetében jellemeztem az aktív zónákat. Egy profilba vett viszonyról [profiled relationship] beszéltem, majd pedig mindazokról a dolgokról, amelyek elsődleges vagy másodlagos figuraként [trajectory, landmark] funkcionálnak. Ez az a szint, amelyen bevezettem ezt a terminust, és az a cél, ami miatt ezt tettem. Ez a fogalmat egy adott relációs kifejezéshez és vele kapcsolatos nevekhez köti, pl. egy igéhez, majd pedig egy tagmondathoz. Talán azt a kérdést veti fel, hogy egy adott tagmondat, benne egy adott igével függetlenül interpretálható-e, vagy pedig néha az egész diskurzus-kontextust kell megnéznünk ahhoz, hogy meghatározzuk az aktív zónákat. Egy másik lehetséges kérdés az, hogy létezhet-e egy magasabb szintű jelenség, amely analóg módon kezelhető azzal, ahogyan az igék számára aktív zónákat jelölünk ki. Ez két, egymástól eltérő kérdés, ugyanakkor magam egyikkel sem foglalkoztam valójában.

ANDOR: *Éppen erre gondolok. S a szinonimitás eseteire is, amelyet beható módon vizsgálok. Vegyük például az ugrást kifejező igéket! Miért van az, hogy az emberek egy szinonimakészletnek egy adott tagját használják egy adott kontextus keretei között egy adott lexikális mezőben, s nem egy másikat? A lexikális általánosítások során miért éppen az adott készlet prototipikus tagját használjuk a specifikusabb tagok helyett? Vagy megfordítva a kérdést: milyen feltételek mellett használunk inkább egy specifikus tagot a prototípus helyett? Azaz én olyan esetre gondoltam, ahol az Ön aktív zóna fogalma segíthet az adott területen, pl. amikor bizonyos kontextustípusokban inkább a vault 'átugrik valamit/valamin' igét használjuk a jump 'ugrik' helyett. S ezt az adott kontextus miatt tesszük anélkül, hogy bizonyos fontos elemet, pl. a pole 'rúd' szót szerepeltetnénk az ige mellett. Azt gondoltam, hogy az a tény, hogy éppen ezt az igét használjuk egy szinonimakészletből, nem pedig egy másikat, kapcsolatba hozható az aktív zónákkal, amelyek azokat a feltételeket biztosítják, amelyek relevánsak olyan szempontból, hogy hozzájárulnak a diskurzus koherenciájának biztosításához. Ez volt a meglátásom.*

LANGACKER: Úgy vélem, hogy mindezt szemléletes példákon keresztül ki kell dolgozni ahhoz, hogy láthassuk a hasznosságát ezen a szinten. Véleményem szerint érdemes ilyen kutatást végezni, ésszerű ötletnek tartom. Ahhoz, hogy ennél többet mondhassak, specifikus példákat kellene megvizsgálnom.

ANDOR: *Még az aktív zónák témájánál maradva, hadd kérdezzem meg, mit gondol, igazam van-e annak megítélésében, hogy az a mód, ahogyan Ön megközelíti az aktív zónákat, szoros kapcsolatban áll bizonyos prag-*

matisták, így pl. Jason Stanley, François Recanati, Kent Bach és mások — de vegyük még ide John Perryt is — megközelítésével, amikor a *ki* nem mondott konstituensek [unarticulated constituents] eseteit vizsgálják olyan megnyilatkozásokban, mint amilyen pl. az (1), ahol a befogadónak egy áthidaló inferenciális tevékenységet kell folytatnia, amely a *with it 'vele'* frázist eredményezi.

- (1) *Mary took out her key and opened the door.*
'Mari elővette a kulcsát és kinyitotta az ajtót.'

Lássunk erre más példákat is:

- (2) *He eats rabbit.*
'Nyulat eszik.' (az implikáció eredménye 'rabbit meat' [nyúlhúst])
(3) *He wears rabbit.*
'Nyulat visel.' ('rabbit fur' [nyúlászór bunda] implikálódik itt)

Ezek a példák mind az ún. szabad kiterjesztés [free enrichment] eseteit illusztrálják. Valójában a fent említett pragmatisták érdekes módon valamennyien éppen azokat a példákat tanulmányozzák, amelyeket Ön is elemez az aktív zónák kérdésével kapcsolatban. Ilyen példák többek között a (4) és az (5).

- (4) *I finished the book.*
'Befejeztem a könyvet.'
(5) *John heard the piano.*
'János hallotta a zongorát.'

S másokat is tárgyalnak (l. pl. Recanati 2004). Ha jól értem, mindkét fél elemzése a nyelvi reprezentáció gazdaságosságának esettanulmányai. Jól értelmezem?

LANGACKER: Nem szeretnék az említett elemzők nevében beszélni, mert az ő munkájuk valamennyire kívül esik az én megszokott olvasmányaim körén. Úgy vélem azonban, hogy az értelmezés megfelel az én állásponthoz. Valóban, a nyelvi reprezentáció gazdaságossága itt fontos kérdés. Ahogy megpróbáltam érvelni néhány fent említett példával kapcsolatban, ha az ember teljes mértékben precíz kívánna lenni, akkor ahelyett, hogy az aktív zónák jelenségére támaszkodik, semmit sem mondhatna soha. Azonban mindig lehetünk ennél pontosabbak. Minden nyelvi kifejezést egyszerűsíteni kell, ki kell hagyni bizonyos dolgokat, s döntést kell hozni, hogy mi nyerjen explicit kifejezést. Támaszkodni kell a kialakított scénáriókra, keretekre stb., amikor az emberek kitöltik a részleteket és értelmet adnak az adott dolognak. Mindennek léteznek konvencionizált módjai, de vannak egyúttal szabad, új módjai is. Mindez

az én álláspontom szemszögéből nézve egy fontos problémának képezi részét. Ahogy kifejtettem, az 'aktív zóna' terminust egy meglehetősen szűk körű jelenségre vonatkozóan vezettük be. Ugyanakkor sohasem állítanám, hogy korlátozása bármi másból, mint a pusztán kényelemből fakad, illetve abból, hogy mi ragadta meg elsőként a figyelmemet. Veszély rejlik abban, ha ugyanezt a terminust túl sok dologra használjuk, mely esetben speciálisabb terminusokra van szükség az alcsoportok megkülönböztetése céljából. Így hát itt különböző stratégiákkal állunk szemben. Néhány terminust én rendkívül szűk értelemben használok, bár elvileg meglehetősen szélesre lennének kiterjeszthetők. A 'referenciapont' [reference point] egy másik ilyen. Bármi lehet referenciapont-jelenség, ha úgy gondoljuk. De létezik néhány eset, ahol az adott aspektus oly mértékben speciális és központi, hogy a legcélszerűbbnek az látszik, ha a terminust az ilyen esetekre kötjük le, legalábbis a bemutatás, a kifejtés céljaira. Általában én ezt teszem. Az 'aktív zóna' is ilyen terminus.

ANDOR: *Ha az idő engedi, még három kérdést szeretnék feltenni. Az első az Ön fogalmi megközelítését érinti a szófajokkal kapcsolatban. Nagy figyelmet szentelt az igéknek és a főneveknek. Én most inkább arról érdeklődnék, hogy hogyan vélekedik a melléknév kategóriájáról, amit atemporalis relációnak tart, azaz egy állapotnak, amit összegzően olvasunk be [summary scanned] (ahogy Concept, Image, and Symbol c. könyvének 78–79. oldalán leírja). De először is, mi a véleménye a melléknevek predikatív használatáról, különösen ami a [±statikus/dinamikus] eltérések eseteit illeti, különösen a (6)–(8) és a már klasszikusnak számító (9)–(10) példák alapján?*

(6) *John is hard-working.*

'János szorgalmas.'

(7) *John is malicious.*

'János gonosz.'

(8) *John is being malicious.*

'János gonoszkodik.'

(9) *John is careful.*

'János óvatos.'

(10) *John is being careful (with the vase).*

'János óvatos (a vázával).'

Arra számítok, hogy azt mondja majd, hogy ezek a példák folyamatokat jelenítenek meg.

LANGACKER: Nos hát, meglehetősen komplex kérdéseket vet fel itt, a példák pedig rengeteg dolgot illusztrálnak. Így hát különböző szemszögökkel kell megközelítenünk őket.

Először is, úgy vélem, hogy az általam adott jellemzés helyes, ha teljesen végigvezetjük. Amikor azt mondom, hogy egy melléknév egy atemporális relációt vesz profilba, ez nem jelenti azt, hogy az időviszonyokról ott nincs szó. Olyan melléknévek esetében, mint amilyen az *early* 'korai' vagy a *late* 'késői', nyilvánvalóan szó van az időről. Viszont a fő dolog az, hogy milyen módon van szó az időről. Amikor egy igéről azt mondom, hogy egy temporális viszonyt (vagy folyamatot) vesz profilba, két dolgot értek ezen. Először is, úgy fogjuk fel a viszonyt, hogy az átnyúlik egy időperióduson. Másodszor pedig, amikor igeként konceptualizáljuk és használjuk a kifejezést, a relációt időben szekvenciálisan olvassuk be [sequentially scanned], szemben az összegző beolvasással. Így egy ige mindkét értelemben temporális: úgy fogjuk fel a profilba vett relációt, hogy időkiterjedése van, s a feldolgozás egy szintjén ennek a tengelynek a mentén férünk hozzá, szekvenciális beolvasás útján.

Könnyen megtörténhet, hogy az idő az első értelemben jelen van, de ha összegző beolvasással szemléljük, akkor definíció szerint atemporális, vagy inkább 'folyamatot nélkülöző' [non-processual]. Az utóbbi időben inkább ezt a terminust használom. Ekkor is jelen van az idő, de nem mindkét értelemben, mint az ige definíciójában. Ez az első kérdés, amit fontosnak látok tisztázni.

Nos tehát, figyelniük kell arra, hogy az Ön valamennyi példájában szerepel a *be* 'van' ige. Nem csupán egy melléknévet láthatunk bennük, hanem valamennyi a *be* igével kombinálódik. Így hát valamennyi teljes értékű mondat, s azt mondanám, hogy mindegyik esetben egy folyamat profilba vételéről van szó.

ANDOR: *A magyarban a szótőhöz iteratív képző járul, s így ezeket a szavakat melléknévi töből képzett igeként használjuk. A John is being stupid mondat magyar nyelvű megfelelőjében például szerepel a buta szó (ami a stupid melléknév megfelelője), s ott van a butáskodik (is being stupid), amelyben a szótövet gazdag morfológia követi.*

LANGACKER: Az egész jól összevethető. Lényegében a *be* a mi morfológiánk az angolban. Csupán az a helyzet, hogy az néha bizonyos fokig különálló ige.

ANDOR: *A (10) példa esetében — John is being careful with the vase — azonban a magyarban mondhatjuk csupán azt is, hogy János óvatos a vázával, ami szó szerinti angol fordításban a következő: John careful with the vase. Azaz itt a magyarban nem jelenik meg a be-nek bármiféle analógja.*

LANGACKER: Hát, mit mondjak, van elég problémám az angol elemzésével anélkül, hogy még a magyart is megkísérelném elemezni, mely

nyelvet ráadásul nem ismerem. Tehát még több bonyolult dolgot hoz be a körbe. Nem mondhatnám azt, hogy amikor egy melléknevet egy tagmondat fejeként használunk, s ezáltal folyamatként értelmezzük, az feltétlenül valamilyen felszíni morfológiai megjelenítést követel. Ez biztosan nincs így. Egy melléknévi relációt az időn keresztül terjedőnek is vehetünk annak alapján, hogy egy adott konstrukcióba helyeződik, ami azután ilyen értelmezést visz rá. Ennek nem kell egy külön morfológiai elemén keresztül megvalósulnia, csupán a konstrukciós jelentésből is adódhat. Azonban akkor is történik valami azon túl, hogy a melléknevet az alapjelentésének megfelelően használjuk. Az angolban az történik, hogy egy adott konstrukcióban tehetjük ezt, s ez azzal jár, hogy egy másik ígét is szerepeltetünk.

Így hát le kell választanunk a *be*, vagy a magasabb szintű konstrukció szerepét, s magának a melléknévnek a jelentéséről kell beszélnünk. Azonban természetesen ez sem lehetséges itt teljes mértékben. Lássuk a (8) *John is being malicious* és a (10) *John is being careful* példákat. Véleményem szerint ezek ugyanazt a jelenséget mutatják be, a *John is malicious* és a *John is careful* mondatok ellenpárjaként. Itt is a *be malicious* és a *be careful* képezi kiindulópontunkat. De a (8)-ban és a (10)-ben ezeket nem magukban használjuk. Egy magasabb szintű szerveződésről van szó, s ezt különféleképpen vizsgálhatjuk. Azt szeretném mondani, hogy mindkét esetben a *be* + melléknév kombinációt nem imperfektív, hanem perfektív igeiként értelmezzük. Ezek kötött eseményt vesznek profilba. A *be malicious* és a *be careful* egyaránt kötött. Ennélfogva ezek perfektív folyamatok. Mondhatjuk azt, hogy ez egy zéró derivációs folyamaton keresztül valósul meg, vagy pedig azt, hogy sajátos, magasabb szintű konstrukciót reprezentálnak, s ezzel konstrukciós jelentés-aspektust tulajdonítunk nekik. Jelenleg nem tudom, melyik megoldást tartsam a megfelelőbbnek. A lényeg viszont az, hogy amennyiben a *be careful* és a *be malicious* alapjelentésének megfelelően azt írja le, hogy egy adott személy egy adott tulajdonsággal rendelkezik, ami egy idő intervallumon keresztül korlátlan módon fennáll, akkor (8)-ban és (10)-ben olyan használattal állunk szemben, amely egy eseményt, valaminek a megtörténtét, ennek a tulajdonságnak a manifesztációját jelöli valamilyen kötött időintervallumon keresztül. Úgy lehetne „lefordítani” ezeket a mondatokat, mintha az *act malicious* ’gonoszul cselekszik’, vagy az *act careful* ’óvatosan cselekszik’ szerepelne bennük (habár a *cselekszik* talán egy kicsit erős kifejezés). S mivel a komplex predikátumot perfektívnek értelmezzük, ezért szerepelhet progresszív formában (ez angolban a perfektívekre korlátozódik), amit a jelen időre vonatkozóan kell

használni. Így különbség van aközött, hogy egy tulajdonságot pusztán leírunk, valakinek/valaminek tulajdonítunk, vagy pedig egy kötött történet keretében írjuk le egy tulajdonság manifesztálódását. Ezek a példák pontosan ettől függenek. Azt hiszem, Laura Michaelis erről, mint egy magasabb szintű konstrukció módosító hatásáról, koerciójáról [coercion] beszélne, és én azt éppúgy elfogadom. Ez egy módja annak, ahogy én is megközelíteném ezt a jelenséget. Amint látja, így az Ön kérdésének különféle dimenziói léteznek. Ezek közül számosat máris megtárgyaltunk. Volt még valami a (6) példával, a *John is hard-working* 'János szorgalmas' mondatnál kapcsolatban, amit még nem beszéltünk meg?

ANDOR: *Hát igen...*

LANGACKER: Nos, itt létezik valami rendkívül mély és fontos dolog, amit azonban még nem vagyok képes jól megragadni. Ez a 'tulajdonság' fogalma. Először is, bármilyen melléknév által kifejezett tulajdonság, amikor manifesztálódik, az idő keretében történik, egy időpontra, vagy pedig egy határozatlan terjedelmű időtartamra vonatkozóan. Akár így, akár úgy vesszük, egy melléknév által kifejezett tulajdonság felfogásában, vagy megfigyelése során számolunk az idő fogalmával. Néhány esetben hozzáférhetőbben adódik a temporális aspektus, pl. a *John is hard-working* mondatban, mint, mondjuk, a *John is tall* 'János magas' példában. Ha csupán egy pillantást vetünk egy fényképre, máris láthatjuk, hogy János magas. A *John is hard-working* 'János szorgalmas' esetében viszont számos alkalommal, hosszabb időszakokban kell megfigyelniük őt. Ugyanakkor a két melléknév nyelvészeti értelemben hasonló egymáshoz abban, hogy mindkettő vagy lokálisan, vagy pedig globálisan érvényes tulajdonítás formájában jelöli a személyre vonatkozó tulajdonság szituációját. Ez pedig más, mint a tulajdonság aktuális manifesztációja, megfigyelése és verifikációja. Ezeket a dolgokat el kell különíteni egymástól. A meglehetősen mély és fontos problémát — amit az én igényeimnek megfelelően még nem dolgoztam ki — annak a specifikálása jelenti, hogy mi történik konceptuálisan akkor, amikor ezeket a különféle megfigyeléseket egy állandó tulajdonság megállapítására váltjuk át.

ANDOR: *Ami rendkívül érdekes kérdés.*

LANGACKER: Igen, az. S nem csupán a melléknevek esetében. Ugyanez vonatkozik a mentális állapotot kifejező állítmányokra is. Például, amikor azt mondom, hogy *John believes that X* 'János azt hiszi, hogy X', a mondat kiejtésének pillanatában János még csak nem is gondol X-re. Életében valószínűleg igen kevés alkalommal gondol X-re, ugyanakkor hiheti azt, hogy X. Így hát ennek a hiedelemnek a birtoklása Jánosnak egy fajta stabil sajátságát képezi, legalábbis valami állandót. De ez

csupán egyes alkalmakkor manifesztálódik. Így hát fennáll a különbség valaminek a manifesztálódása és stabil birtoklása között, akár hiedelemről, akár olyan tulajdonságokról van szó, mint amilyen a *tall* 'magas' és a *hard-working* 'szorgalmas', és mások. Arról, hogy miként gondolkodjunk arról a konceptuális lépésről, ahogy arra a szintre megyünk át, még nem tudok biztosat mondani. Nyilvánvaló azonban, hogy megtesszük ezt, s nyelvileg ez a perfektív és az imperfektív kifejezések közötti különbségben manifesztálódik. Az eredményül kapott kifejezések (pl. *John is hard-working* 'János szorgalmas') formájukat tekintve imperfektívek, mivel olyan valamiről beszélünk, ami stabil és kötött. De hogy pontosan mi is az, amiről beszélünk? Tudom, hogy erre vonatkozóan klasszikus filozófiai problémák léteznek. Abból az irányból én nem közelítek, viszont részletesebb módon szeretném megközelíteni a problémát konceptuális irányból, mint ahogy azt korábban tettem.

ANDOR: *A birtokos elemek és szerkezetek szemantikai értékének tanulmányozása — úgy tűnik — egyik kedvenc kutatási témája. A legfrisebb dolgozatát erről egy konferencia előadás nyomán olvastam. Ez egy plenáris előadás volt Bragában 2003-ban, s 2004-ben jelent meg. Benne — merem remélni, hogy jól ítélem meg — anti-lokalista nézetet fejtett ki (Langacker (2004, 111–112)), mely szemben áll az olyan esetgrammatikusok szemléletével, mint amilyen például John Anderson (1971). Most arról kérdezem, mi a véleménye a birtokosság pragmatikájáról olyan struktúrákban, amelyekben szász-genitívust, vagy birtokos névmást használunk. Vegyünk hát mindössze három példát:*

- (11) *John's dinner was very tasty.*
'János vacsorája nagyon ízletes volt.'
- (12) *Their knives were very sharp.*
'A késeik nagyon élesek voltak.'
- (13) *Their film was very interesting.*
'A filmjük nagyon érdekes volt.'

Mind a három ugyanazt a problémát demonstrálja: a birtokos a (11)-ben és a (13)-ban értelmezhető Experiensként (Anderson és a lokalisták a három mondatban ezt talán még Locusnak is azonosítanák), vagy pedig az adott tárgy létrehozásának aktív irányítójaként, azaz Ágensként. Ha alanyokkal asszociációs tesztelést végeztetünk, az informánsok ezt a szerepet szignifikánsan eltérő módon ítélik meg. Hogy értelmeznék és hogyan írnák le az értelmezhetőségnek az ilyen eltéréseit az Ön elméletének keretei közt? Minden bizonnyal nem hivatkozhatnánk az aktív irányító szerepnek valamiféle gyengülésére az ilyen esetekben. Azért is érdekes

ez, mert ugyanezzel a kérdéssel állunk szemben, ha ezeket a mondatokat például magyarra fordítanánk le.

LANGACKER: Most az a probléma számomra, hogyan válaszoljam meg úgy a kérdést, hogy nem mondom el az egész előadást. Először is, azt hiszem, ezeknek a mondatoknak bármelyike számos módon értelmezhető, vagy bármelyik nominális eleme igen sok módon interpretálható. Azaz semmi sem kötött az interpretációjukkal kapcsolatban. Amire Ön itt céloz, az az alap-interpretációjuk [default interpretation].

ANDOR: *Például az, hogy János készítette-e a vacsorát, vagy talán ő fogyasztotta el.*

LANGACKER: Igen. Az ember ezekre az interpretációkra gondol, vagy talán csak egy adottra, több tucát egyéb lehetőség helyett. Például ahelyett, hogy a *John's dinner* 'János vacsorája' az a vacsora, amit neki kell házhoz szállítania, vagy megmérgeznie. Az ilyenek nem jutnának eszünkbe.

ANDOR: *De mégis, amikor az alanyokat asszociáltatjuk, egy bizonyos fajta kontextust vagy keretet megjelenítő adott (s nem bármely) asszociáció ugrik elő, mint a legtipikusabb, és talán a legjobban odaillő [salient]. Kíváncsi vagyok ennek okára. A rendelkezésünkre álló számos lehetőség közül az emberek mindig ragaszkodnak egyesekhez, spontán módon éreznek rá valamiféle kiemelt státusú illeszkedésre. A legtöbb esetben, így a *Their knives were very sharp* 'A kések nagyon élesek voltak' megnyilatkozás esetében is, úgy gondolom, tipikusan a kések készítőire gondolnak. A *Their dinner was very tasty* 'A vacsorájuk nagyon ízletes volt' esetében pedig inkább azokra gondolnak, akik elfogyasztották, mint arra a valakire, aki elkészítette. De mindenképpen arról van szó, hogy egy tartományon vagy kereten belül interpretálunk.*

LANGACKER: Így van. Mindezek valamilyen keretet hívnak be, legalábbis implicit módon, interpretációjuk céljából. S ezt befolyásolni lehet a melléknévvel. De még a melléknév nélkül is léteznek olyan faktorok, mint az ismert scenáriók, standard használatok, és hogy egyes dolgokról milyen gyakran beszélgetünk. Ezek mind hatással vannak a különféle interpretációkat érő hozzáférhetőségének [salience] fokára.

ANDOR: *Vegyünk egy másik példát erre: *Their holidays were excellent* 'A nyaralásuk/vakációjuk kitűnően sikerült'.⁵ Ebben az esetben gondolhatunk mind az utazási ügynökök, mind pedig klienseik esetére.*

⁵ A magyar fordítás nem képes visszaadni az angol mondat többesélyes értelmezhetőségét.

LANGACKER: Igen. Bármely felmerülő, plauzibilis scenárió lehetséges értelmezést adhat, viszont némelyikük esetében jóval nagyobb erőfeszítést kell tennünk ahhoz, hogy megfelelő kontextust konstruáljunk. Az említett tényezők mind egy adott irányba viszik a dolgot. Nos, az én szempontomból nézve ez érdekes és nagyon is igaz. De nem erről beszéltem az előbb.

ANDOR: *Tudom.*

LANGACKER: Azt a kérdést kezdtem vizsgálni, hogy mi mondható el általában ennek a szász-genitivusi konstrukciónak a jelentéséről. Nem akarjuk egyenként felsorolni mindazokat a viszonyokat, amelyek a birtokos és a birtoklás tárgya között fennálhatnak, azt mondva, hogy ebből áll az egész dolog. Ezt azért sem lehet megtenni, mert végtelen a sora az itt lehetséges viszonyoknak, ha az ember pl. az elfogyasztás, az elkészítés szintjén tárgyalja a számbavehető dolgokat.

A másik véglet az, hogy azt állítjuk, a birtokos szerkezetnek vagy a birtokos morfémanak egyáltalán nincs semmiféle szemantikai értéke, mivel annyira változatos, hogy egyszerűen nem létezik olyan tartalom, ami valamennyi használatban közös. S ha szabatosak vagyunk a 'tartalom' szót illetően, akkor ezzel talán egyet is értenék. Abban viszont nem, hogy itt egyáltalán ne létezne közös jelentés. A possessivumok szemantikailag nem üresek. Véleményem szerint a birtokos szerkezetnek (és/vagy a birtokos morfémanak) létezik sematikus jelentése, valamint vannak prototípusos értékei. A prototípus azonban láthatóan főnévről főnévre változhat. Nyilvánvaló, hogy csupán néhány dolog birtokolható, így a birtoklás a főneveknek csupán bizonyos fajtái esetében releváns. A dolgoknak csupán bizonyos fajtái készíthetőek és így tovább. Én viszont azt próbálom kimutatni, hogy a referenciapont-modell természetes módon ad számot a karakterizáció sematikus szintjéről.

Másodszor, azt próbálom bemutatni, hogy a referenciapont-viszony — amely mentálisan a referenciaponton keresztül fér hozzá a célhoz — képezi valamennyi objektív típusú viszony szubjektív értelmezését, amelyek tipikusak a birtokos konstrukciók esetében, beleértve valaminek az aktív ellenőrzését, valaminek a birtoklását, tartását, stb. Konceptuálisan ezek a relációk (valamit irányítani, tartani, készíteni, látni, kizárólagosan hozzáférni, stb.) iránnyal rendelkeznek és aszimmetrikusak. Konceptualizációjuk magában foglalja azt, hogy mentálisan hozzáférünk a birtokoshoz, majd pedig a birtokhoz, ebben a sorrendben. Ez a sorrend inherens annak felfogásában, ahogy X kontrollálja Y-t, bármelyik módváltozatról is legyen szó. Feltételezem, hogy ennek a koncepciónak az egyik döntő aspektusát az jelenti, hogy nyomon követünk egy mentális pályát X-től

Y-ig: előhívjuk X-et, majd alapul használjuk abban, hogy előhívjuk X interakcióját Y-nal. Sematikusan mindössze ezt jelenti a birtoklás: először behívjuk a birtokost, ami azután lehetővé teszi a birtok behívását. Ez a szubjektíven értelmezett viszony képezi a referenciapont-reláció sematikus értékét, s ez a közös valamennyi possessivumban. Emiatt van az, hogy bizonyos sorrendek természetesnek hatnak, s emiatt általában nem változtathatjuk meg a sorrendet, hogy pl. a *the dinner's John* 'a vacsora Jánosa' kifejezést használjuk. Ugyanis pontosan arról van szó, hogy a speciális megnyilvánulásoknak egy bizonyos irányultságot kell tulajdonítanunk ahhoz, hogy normális módon foghassuk fel őket.

ANDOR: *Utolsó kérdésem a nyelvi modularitás problematikáját illeti, nevezetesen az emberi nyelvi képesség modularitását. Oszlja-e a fodori nyelvi modularitás fogalmát (Fodor 1983), azaz azt a nézetet, mely szerint létezik egy zártságot mutató nyelvi modul, amelynek a kimeneti reprezentációja sekély, s ami nem kommunikál szabadon a többi modullal, vagy a feldolgozás központi rendszerének egységeivel? Vagy esetleg talán egyetért a Jackendoff nevéhez fűződő reprezentációs modularitás modelljével, amely a nyelvi rendszer egy sor interfész viszonyban álló almoduljait körvonalazza (2002)? Egykor, irányt adó munkája első kötetének 13. lapján (Langacker 1987), annak a nézetnek adott hangot, hogy a nyelvre vonatkozó ismereteink még nem annyira fejlettek vagy érettek, hogy ilyen kérdéseket meg lehessen vitatni. Ismereteink mai szintjéről szemlélve még mindig ezt vallja?*

LANGACKER: A nyelv modularitásáról szóló elképzelések egyike sem tetszik nekem. Annak egyik oka, hogy ez mennyire csalafinta kérdés, az, hogy az agy nyilvánvalóan nem tekinthető pusztán homogén neuronbanknak. Az agy sok tekintetben modulárisan szervezett. A neuronok tömegei egyedi dolgokat végeznek, az agy különféle területei koordinált módon egyedi dolgokat hajtanak végre és így tovább. A modularitás nyilvánvalóan szerepet játszik abban, ahogyan a kogníció az agy szintjén működik. S ha bármilyen nyelvi jelenséget megfigyelünk, így például egy tagmondatot, vagy akár csak egy főnévi szerkezetet, különféle sajátosságairól beszélhetünk úgy, hogy azok az elemzés számára független problémák. Beszélhetünk a 'lehorgonyzás' [grounding] problémájáról, vagy arról, hogy hogyan fogunk fel egy fizikai tárgyat, vagy a kategorizáció kérdéséről. Ezek mind különálló problémák, s sok ilyen, egyedi kérdésekre szétválasztható probléma létezhet. Ha felvetjük a modularitást, a nyelvészek hajlamosak arra, hogy az ilyen esetekre mint a moduláris szemlélet szükségességét mutató esetekre hivatkozzanak. De létezhetnek más dolgok is, amelyeket a modularitás eseteinek nevezhetünk. A kér-

dés az, hogy ezek között szerepelnek-e azok, amelyekkel az olyan nyelvész teoretikusok, mint amilyen Fodor vagy Jackendoff, foglalkoztak. A nyelv egésze modulnak tekinthető-e? Vagy a nyelv adott alkotmányai, így a lexikon, a szintaxis vagy a morfológia külön-külön modulként funkcionálnak-e? Én úgy gondolom, hogy a válasz nemleges, de nem hiszem, hogy olyan meggyőző érveket tudnék felvonultatni erre, amelyek megváltoztatnák egy modularista véleményét.

Ez hatalmas nagy kérdés, s nem érzem magam igazán alkalmasnak arra, hogy saját munkámban erre fókuszáljak. Azt hiszem, ma már eléggé egyértelmű a véleményem, még ha 1987-ben ez esetleg nem így volt is. Úgy vélem, a felsorolt modulok nyelvészeti szemszögből nézve indokolatlanok. A magam részéről például nem hiszek abban, hogy az ún. lexikon és a szintaxis bármiben is eltér egymástól. Úgy vélem, ez hibás megközelítés, amely kizárólag a tradíció alapul. Ez a legnyilvánvalóbb eset. Ugyanez fennáll a nyelv egészére vonatkozóan is. Nyilvánvaló, hogy a tudásnak léteznek olyan fajtái, amelyeket nyelvinek tekintek. De ezek tipikusan abból erednek, hogy egymástól függetlenül létező jelenségeket összevonunk és kiaknázunk. Ezek egy adott módon vannak „csomagolva”, s az eredményül kapott csomag specifikusan nyelvi. De a nyelvi egységek nem függetlenek a többi résztől. Erre nyilvánvaló és egyszerű példa az enciklopedikus szemantika. Nyilvánvalóan értelmetlen, ha megkíséreljük szétválasztani egy lexikális egység nyelvi és nyelven kívüli összetevőit. Ennek okait másutt kifejtettem.

Nos, az ilyen dolgokkal kapcsolatban a következő a véleményem. Egyaránt vonatkozik majd a modularitásra és az innátizmusra, mely két problémakör között szoros a kapcsolat. Hadd kezdjük a következő alapkérdéssel. Létezik-e egy velünk született nyelvi képesség, vagy velünk született univerzális grammatika? Egy bizonyos szinten nyilvánvalóan igenlő a válasz. Rendelkezünk a nyelvsajátításra vonatkozó velünk született alapokkal, gyermekkorunkban készítésünk van, hogy nyelvet sajátítsunk el—ez mind, mind kódolt. A következő kérdés azonban azt célozza, hogy ezek speciálisan nyelvi vonatkozásúak-e. Vagy talán általánosabb képességek alapján történik mindez? Ebből következik az a kérdés, hogy létezik-e nyelvi modul, de ez már egy különálló kérdés.

A nyelvsajátításnak létezik egy univerzális alapja, de más fajta ismereteknek és képességeknek is nyilvánvalóan együtt kell működniük a nyelvsajátítás céljaira. Ezek között pragmatikai tényezők is léteznek: pl. az, hogy tudjuk, az embereknek beszédtevékenységük folyamán intencióik vannak, az a képesség, hogy fel tudjuk ismerni ezeket a szándékokat. A chomskyánusok általában figyelmen kívül hagyják ezeket a

készségeket, amikor amellet érvelnek, hogy lehetetlen tanulás útján birtokba venni a nyelveket. Az nyilvánvaló, hogy a nyelvelsajátítás nem csak úgy magában, magától adódik, bizonyos alapok szükségesek hozzá. De ha adottak ezek az alapok, akkor úgy hiszem, mindez leírható a szemantikai struktúrák, a fonológiai struktúrák, és a köztük levő szimbolikus kapcsolatok keretében. Nem létezik semmiféle speciális dolog, mint pl. egy szintaktikai komponens redukálhatatlan szintaktikai primitívumokkal, stb.

Kész vagyok elfogadni, hogy nem csupán általános tudás, hanem valami sajátosságosan nyelvi is szerepet játszik itt. Egészen biztos vagyok abban, hogy nem csupán általános képességek alapján sajátítjuk el a nyelveket. Úgy gondolom, rendelkezünk egy speciális nyelvelsajátítási képességgel, ami részben formálja a nyelvi struktúrákat. De mi az, ami specifikusan nyelvi? Nem gondolom, hogy létezik valami sajátosságos tartalom, ami speciálisan nyelvi lenne. A fizikális beszédszervekkel szeretném ezt párhuzamba állítani. A beszédet a tüdővel, a légcsővel, a hangszálakkal, a szájjal, az orral, az ajkakkal, a nyelvvel, a fogakkal stb. produkáljuk. De ezek a beszédszervek mind egyéb okok miatt, a beszédetől függetlenül léteznek. A nyelv kialakulásának folyamán adaptálódtak, alkalmazkodtak, finomultak. Ezek az adaptációk nyilván velünk született módon specifikáltak—egy adott, elrendezett módon működő hangképző apparátussal születünk, olyannal, amilyent a csimpánzok nem birtokolnak. Ugyanakkor az a helyzet, hogy ebben a rendszerben fizikailag nincs semmi olyan, ami ne lenne szélesebb körre vonatkozóan alapozott, s ne használnánk valami másra is. Csak az a bonyolult, egyedi konfiguráció, amit ez az apparátus felvesz, s ami tükrözi a végbement egyedi korrekciókat, mindennek együttes működése vezethet artikulált beszédhez. Mindezek velünk születetten, kifejezetten a nyelv céljaira specifikáltak. A nyelv további részeinek esetében is hasonló a helyzet. A konceptualizáció, a szemantika, szimbolizáció, s ezekből a grammatika—mindezek olyan dolgokra támaszkodnak, amelyek tőlük függetlenül léteznek és más funkciókkal is rendelkeznek. De segítségükkel jóval többre jutunk, mint abban az esetben, ha nem lennének velünk született specifikációk. Mindez olyan, mintha—hogy úgy mondjam—csúcsra hangolnánk a rendszert. S az ilyen finomítások speciálisan velünk született nyelvi sajátosságok. Ebben az értelemben a nyelv nem moduláris. Ez a nyelvi egyediség nem-moduláris szemlélete.

ANDOR: *Mi, akik az Ön kognitív grammatikai paradigmájának fejlődését rendszeresen nagy figyelemmel követjük, valamennyien ismerjük annak kiindulási pontját, kezdeti motivációit. Most mindannyiunkat nagyon ér-*

dekelne, hogy milyen tervei vannak elméletének fejlesztésére vagy bővítésére. Tudni szeretnénk, hogy mik a legfontosabb kutatási témái a közeli vagy a távolabbi jövőre nézve.

LANGACKER: Ezt én is tudni szeretném. Nehéz kérdés ez, mert léteznek olyan fontos problémák, amelyek sok munkát igényelnek. Ezek között vannak olyanok, amelyekről újabb dolgozataimban már beszéltem, de mélyebb szintű, részletezőbb kutatást igényelnek. Az egyik egy kognitív szemléletű lexikográfia, amely a kognitív grammatika által javasolt konstrukciók keretei között jönne létre. Egy hasonló programra gondolok, mint amit Wierzbicka fejlesztett ki természetes szemantikai meta-nyelv elméletével (1996). Személy szerint nem hiszem, hogy az övéhez hasonló terjedelmű vállalkozásba fognék, s oly sok lexikai egységet vizsgálnék annyi nyelvben. Ugyanakkor hasonló szemantikai részletességgel, speciálisan a kognitív grammatika perspektívájából ki szeretném dolgozni a lexikon reprezentatív területeit. Mivel most már hivatalosan is nyugdíjba vonultam, valószínűleg örömet lelem majd ebben az elkövetkezendő években. Fontos megvizsgálnunk az ezt érintő kérdéseket.

A közelmúlt munkáiban két dolog vetődött fel sokszor. Az egyik a „fiktivitás” (vagy „virtualitás”) kérdése, pl. a fiktív mozgás, amelyről Talmy (1996) és mások írtak. A fiktivitás akkora terjedelmű, hogy nem hiszem, hogy bármikor is közvetlen módon az aktualitásról beszélünk. Talán mindig fiktív entitásokról beszélünk, s csak másodlagosan hozzuk őket kapcsolatba az aktualitással. De akár igaz ez, akár nem, mindenestre a fiktivitás olyan fontos téma, amelyről sokat írtam már. Úgy vélem, csak most kezdjük megérteni, hogy mennyire áthatja a nyelvet.

A következő téma a „dinamikusság”, mely terminus bármely konceptualizáció időbeli lefolyására utal. Természetes módon kiterjed egy komplex kifejezés, így pl. egy tagmondat, vagy egy mondat formája és jelentése felfogásának időtartamára. S ez átnyúlik a grammatikai feldolgozás kérdéseinek területére — annak időtartamára vonatkozóan, abba, hogy minden egyes szakaszban mi is megy végbe szemantikailag, stb. Mindez nyilvánvalóan a diskurzushoz is kapcsolódik, amivel egyre inkább, fokozatosan foglalkoznom kell. Végül pedig szükség lesz a szemantikának, a grammatikának, a feldolgozásnak és a diskurzusnak egy egységesített szemléletére. Bár vannak már elgondolásaim ezekről, fejlesztésre szorulnak, azaz ezek a témák még nem kellőképpen érettek a részletes bemutatásra.

Ezek azok a nagy dolgok, amelyek foglalkoztatnak. Valamennyi szorosan kapcsolódik egymáshoz. Amikor témát választok, általában olyasmin dolgozom, amire egy adott időszakban szükség van — azzal a

céllal, hogy elkészítsek egy konferencia-előadást, kötetbe adjak egy tanulmányt. Bizonyos értelemben ilyen szempontok határozzák meg a napirendet. De ezek a témák mind kapcsolatban állnak egymással, egymást gerjesztik, mind ugyanabba az általános irányba mutatnak. Úgy vélem, ez így eddig egészen jól működött, s tovább is így fog működni a jövőben. Mindenesetre, az említett témák igen fontosak.

Az egyik kérdés az, hogy tisztázzuk, hogy a modell valamennyi sajátossága, s az, ahogyan a grammatikát szemléljük, hogyan következik abból a kiindulópontból, hogy a beszéd szociális-interaktív kontextusa áll a középpontban. Ha tüzetesen megfigyeli, ez nyilvánvalóan kitűnik a munkámból. Például úgy beszélek a használat eseteiről [usage event], mint az összes nyelvi egység alapjáról. Beszélek az olyan dolgokról, mint a lehorgonyzás: az a terület, ahol a beszélő és a befogadó interakciója találkozik a grammatikával. Mindvégig a dolgok társadalmi, kulturális, interaktív, és diskurzus alapú aspektusait is figyelembe veszem. De ezt eddig mindig darabonként tettem. Sokszor vádolnak azzal, hogy a tiszta koncepcióval foglalkozom, s nem koncentrálok ezekre a kérdésekre. De ha megnézzük az elméleti keretet és azt, hogy tulajdonképpen mit is állítottam, látható, hogy nem igazán megalapozott a vád.

Egy olyan dolog, ami felé fokozatosan haladok s remélem, hogy egyszer majd komoly kutatásokat tudok végezni róla, az az elméleti keretnek egy olyan megfogalmazása, amely a nyelv társadalmi—interaktív és kontextuális—kulturális alapjaival kezdődik, bemutatva azt, hogy minden más hogyan jelenik meg ebből, ahelyett, hogy a másik irányba haladnék. Lehet, hogy ez csak a bemutatás kérdése, nem pedig szubsztanciálisan eltérő kérdés. Mindenesetre úgy gondolom, hogy fontos ilyen alapokon foglalkoznunk vele.

Nos, ezek azok a fő kérdések, amelyekről a jövőben gondolkodni fogok.

ANDOR: *Mi pedig számíthatunk még néhány vastag kötet megjelenésére a jövőben.*

LANGACKER: Nagyok vagy kicsik, vagy talán cikkek lesznek-e, nem tudom még. Az biztos, hogy egy ideig fogok még írni.

ANDOR: *Ön boldog ember, hogy ilyen ambíciói vannak. Azt hiszem, ez csodálatos olyan ember esetében, aki olyan komolyan dolgozik ezeken a kérdéseken, mint ahogyan Ön teszi.*

LANGACKER: Azt hiszem, tulajdonképpen csak most kezdem el a munkát igazán, már ami ezeknek a problémáknak a megértését illeti.

ANDOR: *Éppen ez a fantasztikus. Ron, nagyon köszönöm az interjút. Egy biztos, hogy tekintélyes mértékben hozzájárult ahhoz, hogy megértsem az elméletét, s nagyon remélem, ugyanilyen hatással lesz olvasóira is.*

LANGACKER: Köszönöm a rám fordított időt, az érdeklődést, s a felkészülést.

Irodalom

- Anderson, John (1971): *The grammar of case: Towards a localistic theory.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Bloomfield, Leonard (1933): *Language.* Chicago: The University of Chicago Press.
- Croft, William (2001): *Radical construction grammar.* Oxford: Oxford University Press.
- Fillmore, Charles (1975): *An alternative to checklist theories of meaning.* In: C. Cogen (szerk.): *Proceedings of the First Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, Berkeley CA: BLS, 123–131.
- (1982): *Frame semantics.* In: I-S. Yang (szerk.): *Linguistics in the morning calm*, Hanshin: The Linguistic Society of Korea, 111–137.
- Fodor, Jerry A. (1983): *The modularity of mind. An essay on faculty psychology.* Cambridge MA: MIT Press.
- Goldberg, Adele E. (1995): *Constructions: A construction grammar approach to argument structure.* Chicago: Chicago University Press.
- Jackendoff, Ray (2002): *Foundations of language: Brain, meaning, grammar, evolution.* Oxford: Oxford University Press.
- Janssen, Theodorus A. – Gisela Redeker (szerk.) (1999): *Cognitive linguistics: Foundations, scope, and methodology.* Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Lakoff, George (1987): *Women, fire, and dangerous things.* Chicago: The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. (1984): *Active zones.* In: C. Brugman – M. Macaulay (szerk.): *Proceedings of the Tenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, Berkeley CA: BLS, 172–188.
- (1987): *Foundations of cognitive grammar, Vol. 1: Theoretical prerequisites.* Stanford: Stanford University Press.
- (1990): *Concept, image, and symbol. The cognitive basis of grammar.* Berlin: Mouton de Gruyter.
- (1999a): *Assessing the cognitive linguistic enterprise.* In: Janssen – Redeker (1999, 13–59).
- (1999b): *Grammar and conceptualization.* Berlin: Mouton de Gruyter.
- (2003): *Construction grammars: Cognitive, radical, and less so.* Logroño: ICLC Congress.
- (2004): *Possession, location, and existence.* In: August Soares da Silva – Amadeu Torres – Miguel Gonçalves (szerk.): *Linguagem, cultura e cognição, Vol. 1*, Coimbra: Almedina, 85–120.

- Recanati, François (2004): *Literal meaning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schank, Robert – Robert Abelson (1977): *Scripts, plans, goals, and understanding*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Sweetser, Eve (1999): *Compositionality and blending: Semantic composition in a cognitively realistic framework*. In: Janssen – Redeker (1999, 129–162).
- Talmy, Leonard (1996): *Fictive motion in language and “ception”*. In: Paul Bloom – Mary A. Peterson – Lynn Nadel – Merrill F. Garrett (szerk.): *Language and space*, Cambridge MA: MIT Press, 211–276.
- Taylor, John (2002): *Cognitive grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Wierzbicka, Anna (1985): *Different cultures, different languages, different speech acts*. *Journal of Pragmatics* 9: 145–178.
- (1996): *Semantics: Primes and universals*. Oxford: Oxford University Press.

Pécsi Tudományegyetem
Pécs
andor@btk.pte.hu

Tolcsvai Nagy Gábor

A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben*

1. Bevezetés

Az alábbiakban a birtokos szerkezet legfontosabb jelentéstani tulajdonságait vázolom a funkcionális (más néven holista) kognitív nyelvészet elméleti keretében. A birtokos szerkezet leírása a referenciapont segítségével történő feldolgozás kognitív jelenségével történik, az egyes összetevők jelentéstani jellemzésével. Ennek során két célt kívánok elérni. Egyrészt a birtokos szerkezet példáján bemutatok egy fontos kognitív jelenséget, egy kognitív képességet, a referenciapont által való feldolgozást, amelynek más nyelvi szerkezetek (például a topik és környezete) feldolgozásában is komoly szerepe van. Így a nyelvi leírásban a művellet leírásának bevonására is példát lehet adni. Másrészt vázolom, hogy e kognitív jelenséget miképp lehet a magyar vonatkozásokra, specifikumokra alkalmazni. A kognitív nyelvészet hangsúlyozza az egyetemes és

* Köszönöm kéziratomban két hivatalos bírálójának, egy névtelen bírálónak és Pelyvás Péternek minden részletre kiterjedő, lelkiismeretes és támogató munkájukat. Hálával tartozom Honti Lászlónak és Kugler Nórának, akik önzetlenül segítettek számomra kevésbé ismert területeken eligazodni. Mindannyian igen fontos és értékes kérdéseket, kiegészítéseket tettek a kézirattal kapcsolatban, részben olyanokat, amelyek meghaladják az itteni kifejtés lehetőségeit, de remélhetőleg a későbbi kutatások során megfelelő válaszokat kapnak. A dolgozat minden gyarlósága természetesen tőlem származik. A tanulmány publikálását az MTA-DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport támogatta.

a nyelvspecifikus jegyek arányos figyelembe vételét a leírásban. Ennek megfelelően a magyar birtokos szerkezet referenciapont-szerkezete (mely a referenciaponttól a megnyitott domíniumban a célig való eljutás műveletében alakul ki) elvont térbeli leképezésekben valósul meg, jellegzetesen a *-nak/-nek* esetrag és a birtokos személyjel sematikus jelentésében.

2. A birtokos szerkezet korábbi leírásai

A birtokos szerkezet (a birtokviszony szintagmatikus leképezése) magyar nyelvi kifejezését az alábbiakban elsősorban szemantikai nézőpontból közelítem meg, a Langacker-féle kognitív nyelvészet elméleti keretében és módszertanával.¹ Az általam fölállítandó itteni kiinduló nézőpont a birtokos szerkezetet a hagyományos kategorizációtól függetlenül tekinti, vagyis kiemeli a „birtokos jelzős” szerkezetet a hagyományos nyelvtan által leírt jelzős szerkezetek köréből, másrészt az egzisztenciális mondatokkal való kapcsolatukból.² A minőségjelzős szerkezetektől való elkülönítés szemantikailag indokolt, hiszen a minőségjelző a jelzett főnév valamely szemantikai tartományát helyezi előtérbe (profilálja), miközben a főnév kidolgozza a jelző sematikus jelentését vagy annak valamely részszerkezetét. A birtokos szerkezetben ez másképp történik. Hiszen a birtokos szerkezetben két entitás valamilyen fogalmi kapcsolata képeződik le jelentésszerkezetben, jellegzetesen két főnév jelentésszerkezetében. Hasonlóképpen a birtokos szerkezet másképp alkotja birtoklásmondat jelentésszerkezetét, mint ahogy a minőségjelzős főnév valamely entitást jellemző mondat jelentésszerkezetének részévé válik. A birtoklásmondatokra csak röviden térhetek ki, mert a birtokos szerkezet és a birtoklásmondat, ill. az egzisztenciális mondat és a birtoklásmondat közötti összefüggés kidolgozása egy másik tanulmány terjedelmét kívánja meg. A továbbiakban birtokos szerkezetten azokat a szóösszetételeket és szószerkezeteket értem, amelyek a hagyományos nyelvtani besorolás birtokos jelzős összetételnek vagy szerkezetnek tekint. Mivel az itteni elemzés nem formális kritériumokból indul ki, hanem a lényegében azonos szemantikai szerkezetet közelíti meg első leírásban, a (magyar) birtokos szerkezet pontosabb körülhatárolása a leíró és történeti szemantikai, szintaktikai és fonológiai kutatások empirikus kiterjesztése után lehetséges.

¹ Vö. Langacker (1987, 1999).

² Mindkét kérdésben határozottan állást foglalt már Szabolcsi (1992). A jelen dolgozatban főképp a birtokos szerkezetre összpontosítok.

A hagyományos magyar nyelvtanírás a birtokos szintagmát alárendelő szerkezetnek tekinti, amelyben a (birtokszóval³ jelölt) birtok az alaptag, a (birtokosszóval jelölt) birtokos a bővítmény.⁴ Prototipikus példát véve:

(1) a ház teteje

(2) a mű szerzője

(1)-ben a *teteje*, (2)-ben a *szerzője* az alaptag, a *ház* és a *mű* az alárendelt birtokos jelző. Alárendelő birtokos jelzős szerkezet két főnév (vagy főnévi értékű szó) között jöhet létre. Az alárendelő szintagma aszimmetrikus viszony, amelyben az alaptag rendelkezik irányító szereppel, függetlenül a morfémaival való jelöltségtől.⁵ Szabolcsi (1992) transzformációs generatív keretben szintaktikai szerkezetként írja le a birtokos szerkezetet, azt a (tag)mondat szerkezetével analógnak tekintve.

Mi a jelentésbeli indokoltsága ennek az aszimmetriának, honnan ered az alaptag irányító szerepe: ezekre a kérdésekre a leíró nyelvtan nem ad magyarázatot. A fölvetés kivált akkor kapja meg indokoltságát, ha a birtokos szerkezet poliszémiáját is figyelembe vesszük (a birtokos szerkezet poliszémiája meglehetősen egyetemes jellegű). Vegyük ehhez a következő példákat:

- (3) (a) a fiú könyve
(b) a lány apja
(c) a fiú keze
(d) a zsák súlya
(e) a vendégünk
(f) az asztal helye
(g) az ő csoportjuk
(h) a tanszékvezető jelöltje
(i) a vonatom
(j) X kinevezése

³ Az itteni elemzésben nem játszik szerepet az az egyébként indokolt fölvetés, hogy a birtokot és a birtokost nem föltétlenül egyetlen szó jelöli a magyarban.

⁴ Vö. Balogh (2000a, 449–451).

⁵ L. Keszler (2000a, 351).

- (k) Debrecen városa
- (l) a kutya bolhái

A felsorolt kifejezések „formailag” mind birtokos szerkezetek, azonban szemantikai összefüggéseik e szerkezeti jellemzőből nem vezethetők le. A *Magyar grammatika* csak utal „az összetartozás legkülönfélébb fajtái”-ra (vö. Balogh 2000a, 449). Az egyetemi nyelvten jelentéstani háttére tisztázatlan, s a birtokos szerkezet esetében is nyitva hagyja a szemantikai kérdéseket, ill. nem jelzi egyértelműen, hogy az „összetartozás” tisztán szemantikai-e, s ha igen, milyen módon lehet ezt leírni és a szintagma kategóriájával összekapcsolni. Hadrovics (1969) csoportosítja a birtokos szerkezet lehetséges jelentéseit, s e fő csoportok ma is gyakran felsoroltnak nyelvtenokban. Szabolcsi (1992, 97) szerint e csoportosítások azt sugallják, hogy a birtokos szerkezet „gyakorlatilag bármit kifejezhet”. A taxonikus leírások kritikai áttekintését, a „bármi” elhárítását részletesen adja Taylor (1996, 6–15). Langacker (1999, 175) hangsúlyozza azt a tényt, ami a fenti lista áttekintésekor is megmutatkozik, hogy e szerkezetek nem vezethetők vissza egyetlen alapjelentésre, pontosabban e szerkezetek nem egyetlen alapjelentésből alakultak ki. Az alapjelentésre jó jelölt lehetne a ’tulajdonlás’ (pl. *a fiú könyve*), ám nem kevés nehézséggel kell szembenézni a levezetések során már a legegyszerűbbnek történő „kiterjesztések” esetében is: a lány tulajdonolja az apját (3b), vagy a fiú a kezét (3c)?⁶ Még lazábbnak tűnik szemantikai szempontból a (formailag) birtokos szerkezet két tagja közötti viszonyt az „összetartozás”⁷ fajtáinak tartani, hiszen ez a megnevezés számos más összetett nyelvi kifejezésre érvényesíthető. Az „összetartozás” ráadásul nem utal a viszony aszimmetrikus jellegére.

A visszavezetéshez az elemzések előzményeként vagy eredményeként meg kellene nevezni a kiinduló vagy alapjelentést.⁸ Azonban kérdéses, hogy például az *a fiú könyve* szerkezet ’tulajdonlás’ jelentése alapvetőbb-e bármilyen szempontból, mint az *a fiú keze* szerkezet, amely leginkább a rész-egész viszonytal közelíthető meg (de nem nélkülözi egyúttal a tulajdonlás fogalmát sem). Langacker (1999, 176) azt javasolja, hogy a birtokos „számos konceptuális archetípus köré rendeződik nyálá-

⁶ E ponton erősen kísért az önmagába záródó kör, a körkörös érvelés: a birtokos szerkezet tulajdonlást fejez ki, a tulajdonlást pedig birtokos szerkezettel lehet jelölni. Ez azonban nem vezet sehová.

⁷ Balogh (2000a, 449).

⁸ Miképp az például a kétszintű szemantikában elvárható, vö. Kiefer (2000, 121–139) további szakirodalommal.

bokban [...] ezek az archetípusok magukban foglalják a tulajdonlást, a rokonságot és a rész-egész viszonyt”. E megközelítés indoka abban áll, hogy a funkcionális kognitív szemantika fő tétele szerint a jelentés konceptuális jellegű, vagyis a jelentés és a világról való tudás összefügg, s mindkettő tapasztalati alapú. Mind az egyszerű nyelvi kifejezések (például szavak), mind az összetett szerkezetek jelentése ekképp jellemezhető.

3. A kognitív nyelvtan

A birtokos szerkezet kognitív leírásához szükséges az elméleti háttér vázolója. A kognitív nyelvészet alapelvei a következők (elsősorban Langacker (1987, 1–55) alapján; magyarul részletesebben l. továbbá Tolcsvai Nagy (2003, 297–303)):

- a kognitív nyelvtan nyelvhasználati alapú modell, fő tétele a nyelv fogalmi megalapozottsága, ezért nem formális elmélet, hanem empiria és elmélet kölcsönhatását kívánja megvalósítani;
- törekszik a nyelvi jelenségeknek a természetes (nagyobb szerkezeti egységeikben való) elemzésére és leírására;
- a prototípuselvet érvényesíti (például a nyelvi besorolás fokozati jellegében);
- minden nyelvi egységet összetett szerkezetnek tekint;
- a nyelvtani szerkezetek nyíltak, nincs mögöttes vagy mélyszerkezetük;
- a nyelvet mint tudást a párhuzamosan megosztott műveleteken alapuló probabilsztikus viselkedésként modellálja;
- az általánosításokat a nyelvhasználati alapú és adatolású elméletben a konvencionáltság és a tipikalitás fokával állítja viszonyba;
- a nyelvi szerkezeteket a kognitív folyamatokhoz, műveletekhez viszonyítja (l. még Langacker 1999, 95–98).

A kognitív nyelvtan nem (vagy elsősorban nem) a priori jellegű, hanem a leírást az adatok természetéhez igazítja, a posteriori. Az elméleti kereten belül a Langacker-féle kognitív nyelvtan legfontosabb tételei a következők (vö. főképp Langacker 1987):

- a nyelvtan és a fonológia nem autonóm, a morfológia, a lexikon és a szintaxis kontinuumot alkot,
- a nyelvtan a konceptuális tartalom szimbolizációja, mert az ide tartozó nyelvi egységek éppúgy szimbolikus szerkezetek, mint a morfológiába vagy a lexikonba tartozók,

- a nyelvi egységek feldolgozása két kognitív képesség által válik lehetővé, ezek: az absztrakció/sematizáció és a kategorizáció (a prototípuselv alapján),
- a szimbolikus nyelvi egység egy szemantikai és egy fonológiai szerkezet konstrukciója, amelynek automatizációja fokozat kérdése, konvencionális jellege a begyakorlottság mértékétől függ (az automatizáltság, begyakorlottság az egyén tudására jellemző, a konvencionáltság közösségi),
- a szemantikai egységek kognitív tartományok viszonyában írhatók le,
- a tartalom konstruálásának dimenziói a következő csoportokba sorolhatók: hatókör, perspektíva, feltűnőség (prominencia), háttér, specifikusság.

Mindennek következtében az összetett nyelvi kifejezések (szintagmák, mondatszerkezetek) jelentése nem az építőköcka-elvre épül, tehát egy összetett szerkezet jelentése nem egymás mellé helyezett nyelvi kifejezések pusztán összege, hanem e kifejezések kölcsönös konceptuális és jelentéstani viszonyban állnak egymással. A viszonyoknak nem a taxonómiája, valamely a priori kategorizáció szerinti meghatározása és felsorolása adja a szemantikai leírás lényegét, hanem az a belátás, hogy a világ dolgait, jelenségeit, folyamatait többféle módon tudjuk leképezni fogalmilag, és többféleképpen tudjuk leképezni nyelvi kifejezésekkel. Legalább ennyire fontos, hogy ezeket a dolgokat, folyamatokat a maguk összetettségében, összefüggéseikben fogalmiasítjuk, mert ezek a mindennapi megismerésben nem magukban állnak a világban, nem magukban tapasztalhatók, hanem más dolgokkal, viszonyokkal, folyamatokkal való viszonyukban. Egy dolog konceptualizálása, részletesebb kidolgozása nyelvi szerkezetekben gyakran más dolgokkal való különböző viszonyokban történik.

A legáltalánosabb ilyen viszony az előtér/háttér megkülönböztetés. Az ige és a (vonzat- vagy esetgrammatikákban) vonzataiként számon tartott főnevek kölcsönös kidolgozási viszonyban állnak egymással, a morfológiai és szintagmatikus szerkezetek alapvetően szemantikai kölcsönviszonyban álló elemek kompozitumszerkezetei. A kompozitumszerkezetet alkotó komponensszerkezetek jelentésszerkezeteinek egyes sematikus összetevői megfelelnek egymásnak;⁹ például a *fiú fut* kompozitumszerkezetben a *fiú* főnév kidolgozza a *fut* sematikus jelentésének egyik alszerkezetét elsődleges figuráját, trajektorát, egyúttal a *fut* ige előhívja,

⁹ Erre l. Langacker (1987); Tolcsvai Nagy (2002, 2005).

profilálja a *fiú* főnév jelentésmátrixának¹⁰ egyik összetevőjét, a gyors, akaratlagos mozgást. Az aszimmetrikus előtér/háttér megkülönböztetés nem csupán az ige–főnév vonzatkapcsolatban jelentős, hanem általánosan is. Az általánosan felfogott viszonyban az előtérben álló entitás a trajektor, a háttérben álló entitás a landmark. A trajektor a ’röppálya’ jelentésű *trajectory* szóból ered, itt ’ami valamihez képest előtérbe kerül és e viszonyban határozható meg’ jelentésben, de nem feltétlenül ’mozgó’ jellegű, jelentése a landmark kognitív kifejezéssel együtt értelmezhető. A nem nyelvészeti szövegekben ’határkő, tájékozódási pont’ jelentésű *landmark* szó itt ’amihez képest valami más az előtérbe kerül, meghatározható’ értelemben használatos.

Más esetekben, például az anaforában, ahol prototipikusan két főnév vagy főnévi funkciójú nyelvi kifejezés kapcsolata jön létre, az egyik kifejezés mintegy kiindulópontként, referenciapontként szolgál a másik feldolgozásához.¹¹ E viszony is jellegzetesen aszimmetrikus, csakúgy, mint a birtokos szerkezet. A birtokos szerkezet hierarchiájában a szerkezeti tagok általában nem cserélhetők fel: *a fiú keze* – **a kéz fiúja*; ha felcserélhetők, más szemantikai szerkezet jön létre, mert mindkét főnévvel jelölt fogalom funkcionálhat birtokosként és referenciapontként, például *a tulajdonos háza* – *a ház tulajdonosa*, *az apa lánya* – *a lány apja*.¹² A felcserélhetőség ezért „formális”.

A világ dolgainak, jelenségeinek, folyamatainak fogalmi feldolgozása, konceptualizálása nem valamely egyetlen, tárgyias nézőpontból történik, hanem mindig valamely konceptualizáló révén. A konceptualizációnak vannak kognitív mintái, amelyeket egyes közösségek már rögzült, konvencionált nyelvi szerkezetekben tartanak számon. A gyakori, konvencionált formák általában könnyen kezelhetők, belső szerkezetüket nem kell külön feldolgoznia a beszélőnek vagy a hallgatónak, de ez természetesen nem zárja ki az újraelemzés lehetőségét spontán beszédben.

4. A referenciapont

Az eddigiek alapján a következő modell állítható föl. Vannak olyan nyelvi kifejezések, amelyek valamely dolgot egy másik dolog megneve-

¹⁰ A jelentésmátrix egy szó kognitív tartományokban (megismeréstartományokban) modellált jelentésszerkezete.

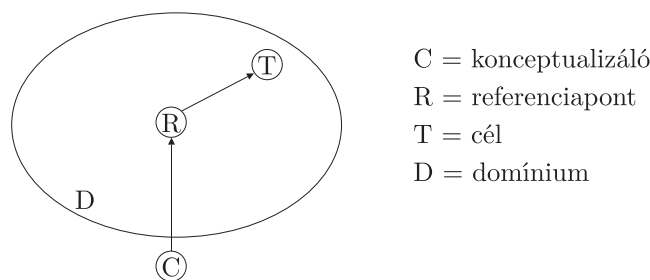
¹¹ Részletesen l. van Hoek (1997, 47–78).

¹² A példákért a névtelen bírálónak tartozom köszönettel.

zésén, aktiválásán keresztül tesznek elérhetővé. A példa (4)-ben ezt a mentális utat nyíltan kifejezi:

(4) Ismered Jánost? A fia most kapott Oxfordba ösztöndíjat.

(4) első mondatában *János* a referenciapont, a mentális kiindulópont (olyan entitás, amelyről valamilyen ismeretük van a beszélőpartnereknek), és az ő mentális leképezésén keresztül jutnak a beszélő tényleges témájához, céljához, János *fiához*. Az 1. ábra a (4) példáján bemutatott modellt részletezi.¹³ C a konceptualizáló, R a referenciapont (a mentális kiindulópont), T a konceptualizáló által a referenciaponton keresztül elérendő fogalmi cél, a nyíl a konceptualizáló mentális ösvényét jelzi, és végül D azt a domíniumot, fogalmi régiót, amelyhez a referenciapont közvetlen hozzáférést biztosít.



1. ábra

Az 1. ábrán bemutatott kognitív műveleti modell — mint jeleztem — többféle nyelvi szerkezet leírására alkalmas, többek között a birtokos szerkezetére.

A referenciapont-szerkezet létrehozása azzal a képességgel hajtható végre, amellyel lehetséges

„egy entitás konceptusának az előhívása annak a céljából, hogy mentális kapcsolatot létesítsünk egy másikkal, azaz kiválasszuk azt az egyedi tudatos figyelem számára.”
(Langacker 1999, 173)

Az egyes kognitív képességek és a konceptuális archetípusok közötti viszony a referenciapont-szerkezetben is alapvető. A konceptuális archetípusok erősen tapasztalati fogalmak (ilyen például az emberi test, arc, a

¹³ Vö. Langacker (1999, 174). Az ábrán az eredeti jelölés olvasható.

diszkrét fizikai tárgy, a kanonikus tranzitív esemény).¹⁴ A referenciapont-szerkezet alkalmazása alapvető kognitív képesség, mellyel egy szintén alapvető nyelvi kategória, a birtoklás (a birtokos szerkezet) mint egy konceptuális archetípus leképezése áll összefüggésben (Langacker 1999, 171–173¹⁵).

A referenciapontként szolgáló entitás azért töltheti be ezt a funkciót, mert a konceptualizáló számára könnyebben hozzáférhető, aktiválható, mint a cél. A referenciapont aktivált volta miatt feltűnőbb a konceptualizáló figyelme számára, mint a környezete. A könnyebben hozzáférhető entitás fogalma megnyit egy olyan tartományt, domíniumot, amelyben a célt már könnyű elérni. A mindennapi észlelésben ennek számos példája lehet. Például távoli vagy kisméretű fizikai tárgyak vizuális azonosítását gyakran végezzük valamely közelebbi vagy nagyobb fizikai tárgyhoz képest. Ennek nyelvi leképezése különböző kifejtettségi fokon történhet.

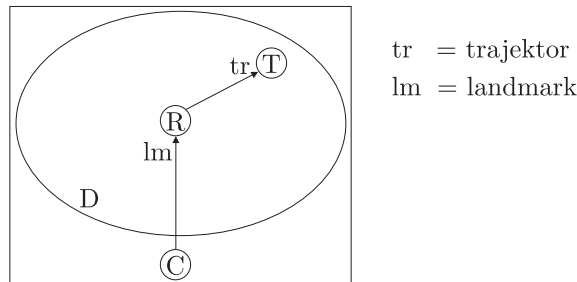
A referenciapont-szerkezet dinamikus nyelvi jelenség (Langacker 1999, 174, 361kk). A dinamikusság a kognitív nyelvészet értelmezésében a nyelvi egységek feldolgozásának időbeliségéből, párhuzamosságából és egymásra következéséből ered. A referenciapont-státust egy entitásmegnevezés addig tölti be, amíg e funkciója ki nem merül, tehát amíg a konceptualizálót el nem vezeti a célhoz. Az itt magában vizsgált nyelvi szerkezetben a feldolgozási folyamat elején a referenciapont ((4)-ben *János*) a figyelem előterében áll, könnyen aktiválható. A feldolgozási folyamat későbbi szakaszában a cél (*János fia*) kerül a figyelem középpontjába, mert a referenciapont révén már könnyebben hozzáférhetőnek számít. Van Hoek (1997, 55) megfogalmazásában a fogalmi szerkezet egy szintjén a referenciapont kiemelkedően feltűnő entitás, így a konceptualizáló kiválasztja azt a figyelem számára. Egy másik szinten a referenciapont nem áll a figyelem középpontjában, hanem a háttér erősen aktív, de szubjektív része marad. A cél a feldolgozási folyamatban szintén referenciaponttá válhat. A birtokos szerkezet többek között e tulajdonságával képes nagyobb szerkezetekbe, például tagmondatba beépülni. Mind Langacker, mind van Hoek hivatkozik Chafe (1994) és MacWhinney (1977) korábbi elméletére, melyben hasonlóan dolgozták ki a kezdőpont fogalmát.

¹⁴ A kanonikus tranzitív eseményben mint fogalmi reprezentációban egy cselekvő valamit végrehajt egy elszenvedőn (prototipikus nyelvi leképezése SVO).

¹⁵ A cikk eredetileg a *Cognitive Linguistics* 1993. évi kötetében jelent meg.

5. A birtokos szerkezet

A referenciapont-szerkezet egy jellegzetes kognitív művelet sémájaként összefüggést mutat a birtoklás nyelvi kifejezésével. A birtokos szerkezetben egy entitás (a birtokos) referenciapontként jelenik meg annak érdekében, hogy mentális kapcsolatot létesítsen egy másik entitással (a birtokkal).¹⁶ A birtokossal való viszonyban a birtok típusának egy megvalósulását (instanciáját) lehet kiválasztani. Így *a fiú könyve* szerkezetben *a fiú* fogalma funkcionál referenciapontként, amelyen keresztül el lehet jutni a *könyv* típus egy meghatározott egyedéig, *a fiú*-val való társítás révén. A domínium konceptuális struktúra, amely azokat a fogalmakat (konceptuális entitásokat) tartalmazza, amelyekhez a referenciapont révén hozzá lehet férni. Mint főntebb szó volt róla, a referenciapont feltűnő entitás a domíniumon belül, egyúttal szubjektív háttér is; a domínium fogalmi szerkezetei a referenciaponthoz viszonyítva konstruálódnak meg (van Hoek 1997, 55). A birtokos szerkezetben ez a kapcsolat két dolgszerű entitás viszonyában jön létre. A birtokos hajlamos topik funkciót betölteni (Givón 1984; Taylor 1994), ill. a topik tagmondattban, szövegben referenciapontként funkcionálni (Langacker 1999, 173). A birtokos mint referenciapont jól felismerhető az észlelési viszonyokban, például *a kocsi kormányja* szerkezetben a *kocsi* referenciapontként a *kormány* lokalizálását teszi lehetővé (melyet segít a rész–egész viszony). A birtokviszony kognitív sémáját a 2. ábra mutatja be.¹⁷



2. ábra

Langacker magyarázatában a birtokos morféma (az angolban a birtokos névmás vagy a 's végződés) profilálja (jelöli) magát a referenciapont-

¹⁶ Vö. Langacker (1999, 176). A birtokviszony kognitív leírásához l. még Taylor (1996).

¹⁷ Vö. Langacker (*op.cit.*, 180).

szerkezetet. Ez esetben a viszony másodlagos figurája (landmarkja) a referenciapont, elsődleges figurája (trajektora) pedig a cél, amelyhez fogalmilag a referenciaponton keresztül lehet mentálisan eljutni. E modell sajátos kettősséget mutat: egyrészt a birtokhoz való mentális hozzáférés a birtokoson mint referenciaponton keresztül válik lehetővé, másrészt a birtok a szerkezet „feje”, „alaptagja”, mellyel a birtokos módosító vagy meghatározó viszonyban áll. A kettősséget a műveleti feldolgozás, a szerkezet dinamikus jellege oldja fel.

A birtokos szerkezetben mint referenciapont-szerkezetben a referenciapont (a birtokos) tehát a következő funkciókat látja el:

- kijelöl egy domíniumot (fogalmi tartományt),
- kijelöl egy nézőpontot, ahonnan a konceptualizáló fogalmilag és nyelvileg megkonstruálja a megnevezendő entitást (a szubjektív háttér részeként),
- a feldolgozási folyamatban eljuttatja a konceptualizálót a referenciaponttól a célig, ez utóbbit a figyelem középpontjába helyezve.

Mindez röviden a következőképpen mutatható be az (5) példáján:

(5) a fiú keze

- A *fiú* referenciapont domíniuma a FIÚ¹⁸ fogalmi szerkezete, ill. jelentésmátrixa. Ez a jelentésmátrix vagy a korábbi kontextus révén profilálódik (vagyis egy aktív zóna jut szerephez),¹⁹ vagy a cél hajtja végre ezt a műveletet a prototipikus, egészként értett jelentésen.
- A *fiú* referenciapont a szubjektív háttér részeként, az entitás megkonstruálásának folyamatában a FIÚ fogalmat választja a cél, itt a KÉZ (egy specifikus kéz) konceptualizálására.
- A *fiú* referenciapont mint könnyen hozzáférhető entitásfogalom eljuttatja a konceptualizálót a referenciaponttól a célig, a *kéz*-ig, ez utóbbit a figyelem középpontjába helyezve.
- Az így végbemenő feldolgozási művelet során tehát a FIÚ és a KÉZ közötti szemantikai megfelelések, ill. kidolgozási viszonyok is egyértelműsödnek.

A birtokos szerkezet szemantikai jellemzésének lényegét nem érinti a sorrend, a fentiek érvényesek a *keze a fiúnak* szerkezetre is, a két szerkezet

¹⁸ A KISKAPITÁLIS a kognitív nyelvészetben a kifejezéssel megjelölt fogalmat jelzi.

¹⁹ Egy szó jelentésmátrixának (teljes jelentésszerkezetének) általában csak egy meghatározott része aktiválódik a szó használatakor, e rész az aktív zóna.

közötti különbség inkább nézőpontbeli, mert a magyarban föltehetőleg az elől álló kifejezés nyit meg semleges kiindulópontot (erről l. alább). Az így szemantikailag jellemzett dinamikus szerkezet mintát ad a birtokos szerkezet polisziemiájának megközelítéséhez is. Az *a fiú keze* birtokos szerkezetben például a FIÚ által megnyitott domínium tartalmazza az EMBERI TEST konceptust, azt, hogy annak vannak részei, és ezek közül egy a KÉZ. Ebből magyarázható ebben az esetben az egész-rész viszony, a maga specifikumaival. Ugyanakkor e jelentésszerkezet magyarázatakor nem zárható ki a birtoklás sem, hiszen a prototipikus ember „rendelkezik” végtagjaival, akaratlagosan irányítja azokat.

Az ekképp kidolgozott kognitív modell többféle birtokos szerkezet leírására alkalmazható séma, leképezi azt az aszimmetrikus viszonyt, amelyben egyébként is megértjük az entitásokat, például a következő esetekben (Langacker 1999, 175–179).

- A részt kifejtett viszonyítás nélkül is az egészhez viszonyítva konceptualizáljuk (a KÉZ mint előtérben álló entitás a háttérben álló KARhoz viszonyítva rész, azaz miközben önállóan megneveződik, mindig egyúttal a háttérben álló egész része is, jóllehet a referenciális pont itt a testben létező személy).
- A rokonság-megnevezés (*testvér, nagybácsi*) mindig valamilyen egóhoz és más rokonsági fokokhoz viszonyítva értelmezhető (itt a referenciapont és az ego is változhat).
- Az embereket mint személyeket, egyedeket azonosítjuk, de tulajdonaikat nem ismerjük annyira. Egy személynek sok tulajdona lehet, amelyet egyedenként kontrollál, mely dolgokról többnyire semmi mást nem tudunk, mint hogy egy-egy meghatározott személyhez tartoznak. Ezért az adott személy ad mentális hozzáférést a dolgok egy csoportjához, a fordított irányú mentális ösvény kevésbé természetes.
- A dolgok általában könnyebben hozzáférhetőek, mint az események, az események résztvevői/lokalizációi által könnyebben jutunk el magához az eseményhez. (Ezt példázta a (3j) szerkezet: *X kinevezése*.)

Mindemellett a morfológiailag birtokos szerkezetben kifejezett szemantikai viszonyok egy részének a magyarázata továbbra is nyitott. Például a *Debrecen városa* kifejezés föltehetőleg másképp működik, hiszen ott nem a birtok, hanem a birtokos áll előtérben. A megnevezett sémák általános és specifikus magyar jellemzőinek további kiterjedt empirikus kutatása szükséges.

6. A magyar birtokos szerkezet néhány jellegzetessége

A magyar nyelvű birtokos szerkezet a 2. ábrán bemutatott sémának alapvetően megfelel. Ugyanakkor több olyan nyelvspecifikus jellemző leírható, amely a sémát részletezi. A magyar sajátosságnak két összetevője nevezhető meg:

- a birtokos szerkezetet mindkét tagon jelölheti szóelem,
- a referenciapont (birtokos) és a cél (a birtok) közötti szemantikai viszony alapvetően valamilyen térbeli viszony metaforikus kiterjesztése.

A két tulajdonság a magyar birtokos szerkezetnek mint jelentésszerkezetnek lényegi jellemzője, ugyanis magában foglalja a szerkezet kialakulásának történetét, továbbá mai megértési, feldolgozási feltételeit is. E tulajdonságok alapvetően hozzájárulnak a referenciapont-szerkezet működéséhez, műveleti feldolgozásához. (Természetesen számos más nyelvben, nyelvcsaládban vagy nyelvtípusban szerepet játszik a térbeli viszony metaforikus kiterjesztése a birtokos szerkezetben. Tágabb kitekintésre itt nincsen mód.)

Elsőként a birtokos szerkezet morfológiai jellegű összetettségét érdemes szemügyre venni. Szabolcsi (1992, 62) arra hívja föl a figyelmet, hogy a birtokos személyjeles szóalak más jellegű, mint a személyjel nélküli. Magyarozatában a *kalap* főnév egyargumentumú, míg a *kalapja* kétargumentumú, amennyiben a kvantor mellett az inflexió révén az egyes szám 3. személyű személlyel is relációban áll a főnév.

Kognitív nézőpontból a következő három tényező játszik szerepet.

- Egy nyelvi kifejezés leírása mindig annak támogató mátrixában, vagyis jellemző és gyakori fogalmi és nyelvi környezetükben lehetséges.
- Egy fogalmi és szemantikai viszonynak nem feltétlenül kell explicit nyelvi kifejezést kapnia.
- A magyarban az inflexió és inflexió nélküli alakok nem teljesen szabadon váltakozhatnak.

Az első és második, ill. a harmadik tényező némi ellentmondásban áll egymással. Az ellentmondás nem érinti a referenciapont birtokos szerkezetben való működését. A morfológiailag jelöletlen birtokos szóösszetételekben a birtokos és a birtok egymáshoz viszonyítva harmadik személyű (*háztető*), más szerkezetben és más személyben a birtokon birtokos személyjellel kell jelölni a birtokos személyét és számát. Birtokos személy-

jeles szerkezet nem minden esetben alakítható explicit jelölés nélküli szóösszetételé (például *a fiú könyve* – **fiúkönyv*), ellenben a jelöletlen birtokos szóösszetétel általában megkonstruálható morfológiailag is kifejtő birtokos szerkezetben. Mégis, a birtokos szerkezet inflexiós jelölői olyan szemantikai tartalmakat fejtenek ki, amelyek e szerkezet általános jelentéstani leírásához járulnak hozzá, ezért érdemes a bemutatást a teljesen explikált kifejezésekkel folytatni.

Mind a személyjeles birtokszó, mind az esetragos birtokosszó összetett jelentésszerkezet. A *tő* jelentése kidolgozott (részletes, összetett szemantikai szerkezete van), a *toldalék* jelentése sematikus (valamely szemantikai viszonyt a legelvontabb módon reprezentál). A *tő* és a *toldalék* jelentésszerkezetei a *toldalékolt* szó komponensszerkezeteiként kompozitumszerkezetet (összetett szemantikai és fonológiai szerkezetet) alkotnak, vagyis szemantikailag kölcsönviszonyban állnak egymással.²⁰ A *toldalék* sematikus jelentésszerkezete egy szintaktikai funkciót tölt be a *tő* viszonyában, a *tő* pedig kidolgozza a *toldalék* sematikus jelentésszerkezetét. A *toldalék* sematikus (egyszerű) jelentésszerkezete és a főnévi *tő* összetett jelentésszerkezete között megfelelési viszonyok, szemantikai korrespondenciák vannak. Egyszerű példával bemutatva: a *házban* szóalakban a *-ban* *toldalék* a BENT fogalmát jelöli sematikusán, ezt a sémát dolgozza ki a HÁZ fogalma, hiszen annak specifikus része a BENT, míg a *-ban* *toldalék* a *ház* teljes jelentésmátrixából a ZÁRT TÉR összetevőt állítja előtérbe (profilálja). Az inflexiós morfológiai szerkezetet nyelvi egységnek tekintjük. Ez azt jelenti, hogy mintegy előre csomagolt egységként elsődlegesen az egészet dolgozzuk fel. Ennek a kompozitumszerkezetnek saját szemantikai értéke van, amely nem vezethető le közvetlenül az összetevőkből az építőkockaelv alapján. Ezért az egész szerkezet mint egység aktiválódik elsődlegesen, és annak bizonyos összetevői (pl. a *toldalék*) csak másodlagosan (vö. Bybee 1985; Gundersen 2000). A birtokos szerkezetben ezek a megfelelések nem túl számosak és nem túl bonyolultak. A birtokos szerkezet a magyar nyelv egyik legbegyakorlottabb morfológiai szerkezete, amelynek műveleti feldolgozása általában könnyen és gyorsan történik meg.

Ugyanakkor a magyar birtokos szerkezet inflexiós formái nem csak saját tövükkel állnak szemantikai viszonyban. A *-nak/-nek* esetrag elsősorban saját tövével, a birtokossal kerül viszonyba, de sematikus jelentésszerkezete magában foglalja másodlagosan a birtokot is (erről l. alább). A birtokos személyjel pedig a 'valaki birtoka' jelentésösszetevő

²⁰ L. a 9. lábjegyzetet.

mellett a birtokos számát és személyét is megadja, tehát a birtokossal is kapcsolatba kerül. A magyar birtokos szerkezet további leírásához szükséges az esetrag és a személyjel további szemantikai elemzése. Ehhez az elemzéshez vegyünk egy olyan prototipikus példát, amelyben mindkét toldalék jelen van:²¹

(6) fiúnak a könyve

6.1. A *-nak/-nek* rag

Elsőként a *-nak/-nek* rag jelentésszerkezetét szükséges vázolni kognitív jelentéstani keretben. E rag történetileg késői fejlemény.²² Miképp a nyelvtörténet megállapítja, a *-nak/-nek* rag névutói eredetű (< ur. **nä* 'ez').²³ A *-nak/-nek* rag jelentéstörténetét itt nem lehetséges részletezni, miképp e morféma poliszémiáját sem.²⁴ A *-nak/-nek* rag sematikus jelentései között jól el lehet különíteni többek között a következőket. A felsorolás alapvetően poliszém jelentéseket különít el, a kognitív szemantika elvei szerint: a poliszémikus szó jelentései nem vezethetők vissza egyetlen alapjelentésre, feldolgozásukban nem játszik alapvető szerepet a közös etimológiai eredet és az azonos szintaktikai kategória, egy dolog vagy folyamat a fogalmi megkonstruálásának módozatai a döntőek, a poliszémikus kifejezések esetében pedig a rokon módon vagy részleges azonossággal feldolgozott dolgok, folyamatok, atemporális viszonyok, és ezek nagyobb szerkezetei, melyek hálózatokban modellálhatók, a családi hasonlóság elve szerint (vö. Cuyckens–Zawada 2001). A felsorolás az elkülöníthető jelentéseket nem kívánja hierarchizálni, még ha a tapasztalatitól az elvont felé halad is.

²¹ Bár a *-nak/-nek* esetrag nem kötelező minden birtokos szerkezetben, elemzése mégis fontos, hiszen szemantikai jellemzői a magyar birtokos szerkezetnek általános tulajdonságaira mutatnak rá.

²² Vö. Benkő (1986), újabb magyarázatot l. Honti (2003).

²³ Vö. Korompay (1991b, 289); Sárosi (2003, 171).

²⁴ Pusztai (2003, 962–963) a kézisótár jellemzőinek megfelelően mutatja be e gazdag anyagot. Balogh (2000b, 193) különbséget tesz „az alaptag és a vonzat közötti viszony [...] konkrét szemantikai tartalma” és a „viszonyító elem pusztán jelentés nélküli »címkéként«” való „aszemantikus” használata között. E különbségtétel kissé nyers, mert nem számol a *-nak/-nek* rag jelentésbeli kiterjesztéseivel, e jelentések metaforikus, gyakran erősen sematikus, de mégis szemantikai jellegével.

1. Közvetlen fizikai térbeliség, 'meghatározott térbeli ponthoz irányulás, hozzáérés', séma, melyben a trajektor a térben mozgó, a landmark a fizikai tárgy, mely felé a mozgó irányul, közelít és eléri, érintkezik vele (*falnak megy, ajtónak dől*).
2. Közvetlen fizikai térbeliség, 'meghatározott térbeli ponthoz irányulás', séma, melyben a trajektor a térben mozgó, a landmark a fizikai tárgy, melyhez a mozgó közelít de nem érintkezik vele föltétlenül (*délnek tart, a folyónak megy*).²⁵
3. Fizikai vagy metaforikus térbeliség, 'meghatározott entitás felé irányulás egy másik entitásnak a meghatározott entitáshoz való eljuttatása, birtokba adása révén', séma, melyben a trajektor cselekvő, a fizikai vagy metaforikus térben a kedvezményezetthez eljuttat valamely entitást (fizikai: *könyvet ad a fiúnak*; metaforikus: *üdvözetét küldi apjának*).
4. Metaforikus térbeliség, 'meghatározott entitás felé irányulás végpontja egy másik entitásnak birtoklása révén'. Olyan séma, melyben a birtokos a landmark, amely birtokos a fizikai vagy metaforikus térben a kedvezményezettként birtokában van valamely entitásnak, a trajektornak. A kedvezményezett birtokos helyzete, állapota, (az irányultság megmaradásával): 'aki kapja', 'aki abban az állapotban van, hogy kapta, hozzájutott, akire hat a vele kapcsolatba került entitás', az AKI és az AMI sematikus figura (*a fiúnak a könyve*).

Megjegyzendő, hogy a *-nak/-nek* rag jelentésében megmutatkozó metaforikus térbeliség nem csak birtokos szerkezetben érvényesül (*katonának áll, mérnöknek tanul*).²⁶

A fősorolt jelentések a *-nak/-nek* rag legfontosabb jelentései közé tartoznak, további kiterjesztések alapjai, de egyáltalán nem merítik ki annak poliszémiáját. Ezek a jelentések összefüggést mutatnak. Az itteni fogalmi összefüggés alapja az, hogy mindegyik megadott jelentés (vagy jelentéskör) elhelyezhető a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL idealizált kognitív modellben. Az idealizált kognitív modellek (ICM-ek) Lakoff kognitív elméletében a világ valamely dolgát képezik le az elmében igen elvontan, ideali-

²⁵ A *-nak/-nek* rag e jelentése a népnyelvben erősen jelen van, pl. *lenek megy* 'lefelé megy', *főnek megy* 'fölfelé megy'. Honti László személyes közlése, mely két izgalmas példa a zalai dialektusokból a népnyelv szemantikai gazdagságára irányítja a figyelmet.

²⁶ E példákat Pelyvás Péternek köszönöm.

zálva, a legfontosabb összetevőket tartalmazva.²⁷ A kategóriastruktúrák és prototípushatások ennek a szerkezetnek a melléktermékei. Az idealizált kognitív modell összetett strukturált egész, Gestalt, amelyet négy strukturáló elv irányít: a propozicionális struktúra (Fillmore keretleírásának megfelelően), a képi sematikus struktúra (Langacker nyelvtanának megfelelően), a metaforikus leképezés (Lakoff—Johnson elméletének megfelelően), és a metonimikus leképezés (Lakoff—Johnson elméletének megfelelően). Az idealizált kognitív modell mint séma csomópontok és kapcsolatok hálózata.²⁸ A sémában minden csomópont egy-egy konceptuális kategóriának felel meg. A sémát meghatározza a csomópontok szerepe, egymáshoz való viszonyuk, más sémával való kapcsolatuk. A FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL séma alapja az a leképezés, hogy minden mozgó dolog valahonnan valahová tart. A testi tapasztalat saját testrészeink, végtagjaink, ill. saját testünk mozgásából származik. A séma strukturális összetevői: FORRÁS (kezdőpont), CÉL (végpont), ÖSVÉNY (a forrást és a célt összekötő kontiguus helyek egymásra következése), IRÁNY (a cél felé mutat).²⁹ A forrástól a cél felé tartó dolog az ösvény minden menet közbeni pontján áthalad.

A *-nak/-nek* rag főtebb megadott 1. jelentésének az ICM strukturális összetevői közül az ÖSVÉNY utolsó szakasza és a CÉL (a végpont), valamint a cél felé mutató IRÁNY a fontos része: a jelentésszerkezet egy háromdimenziós (3D) térbeli fizikai mozgás utolsó szakaszát és végét, a falnak ütközést képezi le.

A *-nak/-nek* rag főtebb megadott 2. jelentésének az ICM strukturális összetevői közül az ÖSVÉNY és a cél felé mutató IRÁNY a fontos része: a jelentésszerkezet egy 3D térbeli fizikai mozgás térbeli irányát képezi le a célhoz való közelítésben, a CÉL (a végpont) elérése másodlagos, nem feltétlenül szükséges.

A *-nak/-nek* rag főtebb megadott 3. jelentésének az ICM strukturális összetevői közül a FORRÁS, az ÖSVÉNY és a CÉL (a végpont), valamint a cél felé mutató IRÁNY a fontos része: a jelentésszerkezet az adományozót mint forrást, az általa végrehajtott cselekvést (az adás ösvényét) és a kedvezményezettet mint célt képezi le. Az irány térbelisége itt lehet fizikai („konkrét”) és metaforikus is (*ad valakinek valamit—megköszön valakinek valamit*).

²⁷ Vö. Lakoff (1987, 68).

²⁸ *Ibid.*, 69.

²⁹ *Ibid.*, 275.

A *-nak/-nek* rag főntebb megadott 4. jelentésének az ICM strukturális összetevői közül a CÉL (a végpont) a fontos része: a jelentésszerkezet a birtokban levést, a birtokba jutás vagy más hasonló viszony állapotába kerülés eredményét képezi le. Az irány, pontosabban a cél térbelisége itt metaforikus. A rag e jelentésében nem az ÖSVÉNYEN való végighaladás képeződik le a FORRÁSTÓL a CÉLIG, hanem a CÉLban levés folyamatszerű állapota. Az eredeti FORRÁS már nincsen kidolgozva, sőt sematikusan sincsen feltétlenül jelen. A *-nak/-nek* rag két viszonyt jelöl egyszerre, összegző letapogatással: az egyik a birtokos mint referenciapont és landmark közötti viszony, a másik a birtok mint a domíniumon belüli cél és trajektor közötti viszony. Az összegző letapogatás valamely folyamatot nem temporálisan, hanem állapotainak párhuzamos ábrázolásával reprezentál. Ez érvényesül jellegzetesen az igéből képzett elvont főnevek feldolgozásakor. A szekvenciális letapogatás állapotok folyamatos sorozata a folyamat különböző fázisait reprezentálva, a véges igék feldolgozásakor (vö. Langacker 1987, 248). Szemantikai alapja keletkezésekor az ur. **nä* közelre mutatása, az ICM-beli cél lehetett, amely magában foglalja a maga felé vezető utat (vö. Honti 2003).

A magyar birtokos szerkezetekben a *-nak/-nek* rag a 4. megadott jelentésében szerepel, vagyis a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL séma egy metaforikus változatában, ma sem teljesen függetlenül az 1., 2. és 3. jelentéstől. Ez teszi képessé arra, hogy a birtokoshoz mint tőhöz kapcsolódva jelölje annak birtokos voltát, egyúttal jelentésszerkezetében tartalmazzon sematikus helyet a birtoknak is. A birtokos szerkezet nagyfokú poliszémiáját többek között az is lehetővé teszi, hogy ebben a jelentésszerkezetben a birtok legteljesebb sematikussága (puszta dologszerűsége) mellett a FORRÁS és az ÖSVÉNY egyáltalán nincsen jelen.

Bár nem célja a jelen tanulmánynak a régi datívusz – genitívusz vita föllevenítése, megjegyzendő, hogy a *-nak/-nek* rag poliszémikus szerkezete a fentiek értelmében mind a prototipikus datívuszt, mind a prototipikus genitívuszt, mind pedig a kettő átfedését ki tudja fejezni, a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL séma különböző tipikus nyelvi megkonstruálásával. Mások mellett Szabolcsi (1992) hivatkozik olyan példákra, amelyekben a datívuszi és a genitívuszi funkció egymásba csúszik a magyarban, a főntebb megadott 2. és 3. jelentés részleges átfedésével, nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy melyikről van szó (vö. még Balogh 2000b, 187).

6.2. A birtokos személyjel

A birtokos szerkezetben a birtokos személyjelnek³⁰ összetett a funkciója. Helyzete révén, azáltal, hogy mindig a birtok a töve, leggyakrabban a birtokot jelöli. Egyúttal sematikus jelentésszerkezete révén (mely számot és személyt ad meg, egyeztetve a birtokossal, valamint a birtoklás sematikus viszonyát jelzi) a birtokon jelöli a birtokost. A birtokos személyjel mindig főnév toldaléka a birtokos számának és személyének jelölésére.

A birtokos személyjelek sematikus jelentésének leírásában a ragozási sor „üres” jellemzőiből érdemes kiindulni. A szám és személy paraméterei nem csupán az egyeztetés formai kellékei, hanem — a kognitív nyelvtan használatalapú elvei által földeríthető módon — a beszélő mint konceptualizáló és a hallgató mindenkori viszonyának elvont térbeli leképezésén alapulva „tartalmas” módon járul hozzá a birtokos szerkezet jelentéséhez.

Az E/1 és E/2 személyes névmás mindig deiktikus, tehát az 'itt, most és én', ill. a 'közvetlen közelben itt és most levő megszólított' értelmezhetősége alapvetően térbeli viszonyokban lehetséges. Az E/3 a névmási birtokos szerkezetben deiktikus (más esetekben nem föltétlenül az), de az előző kettő sorát folytatva a 'távoli említett' jelentéssel beilleszkedik e sorba. A „formai” egyeztetés következetessége nyilvánvalóan alapvető: E/1 birtokos esetében a birtokos személyjel a birtokon éppúgy a mindenkori beszélői középpontra (a Bühler-féle origóra) mutat, mint a birtokos névmási megnevezéssel, például:

- (7) (a) – Melyik a tiéd?
(b) – Ez az én almám.
(c) – Ez az enyém.

Hasonlóképpen történik ez a 2. és 3. személyben.

E nagyon egyszerűnek tűnő szemantika bizonyosan azért működőképes, mert a térbeli kijelölés, még hozzá a mindenkori beszélőhöz viszonyított térbeli kijelölés az egyik legkönnyebben kialakítható, hozzáférhető referenciapont. Hiszen — mint látható volt — a referenciapont könnyen hozzáférhető entitásfogalom, amelynek révén könnyebben lehetséges egy másik entitásfogalom aktiválása vagy feldolgozása. A deiktikus térbeli

³⁰ A birtokos szerkezet itteni bemutatásában nem lényeges a birtokos inflexió jel vagy rag voltának kérdése, ezért ezzel nem foglalkozom.

kijelölés egyúttal egy nézőpontoszerkezetet is megnyit: a deiktikus vagy általában térben kijelölt birtokos semleges kiindulópontként funkcionál. A nézőpontoszerkezet a dolgok, viszonyok, folyamatok fogalmi és nyelvi megkonstruálásának általános perspektívája egy hosszabb szövegrészen belül, vagyis nem azonos a referenciapont-szerkezettel, amely egy dolog megértésének kiindulópontja, lokális szemantikai hatókörrel. A nézőpontoszerkezet alapegysége a kiindulópont, az a fogalmi perspektíva, ahonnan valami reprezentálódik. A szövegben a beszélő által folyamatosan érvényesített nézőpontoszerkezetben többféle kiindulópont lehetséges: legfontosabb a referenciális középpont (a mindenkori beszélő), ill. a semleges kiindulópont, egy „Én” különböző megvalósulási lehetőségei közül valamelyik (ebben az értelemben semleges), amelynek nincs köze a szöveg aktuális külső tér-idő-rendszeréhez. A birtokos—referenciapontként—ez utóbbi kiindulópont-típust valósítja meg.

A birtokos személyjelek igen erősen konvencionált és begyakorlott morféimák a magyarban, azonban a szám és személy e sematikus jelentésének és pragmatikai funkciójának működését e tény nem szünteti meg. A nyelvtörténeti adatok egy értelmezésben a sematizált térbeliség szemantikai szerepét megerősítik: „A birtokos személyragok [személyjelek] eredetileg önálló szók: személynévmások voltak (alapnyelvi **mV*, **tV*, **sV*), mégpedig a főnév olyan birtokos jelzői, amelyek a birtokszó után helyezkedtek el, mintha ma azt mondanánk: *kéz én* 'az én kezem'” (Bárczi – Benkő – Berrár 1967, 401). Más értelmezésben a birtokos személyjelek genitívuszragos személyes névmásokból keletkeztek (vö. Honti 1995). Azonban mindegyik levezetésben fontos szerepet játszik a térbeliség. A személyes névmás és a személyrag vagy személyjel a verbális interakció szövegvilága térbeliségének egyik legfontosabb megkonstruálója és leképezője.

6.3. A birtokos szerkezet mint egység jelentésszerkezete

A (6) alatti egyszerű példa, az *a fiú¹nak² a könyv³e⁴* szerkezet itteni összetevői röviden a következőképpen jellemezhetők:

1. a birtokos teljes főnévi megnevezése (episztemikusan lehorgonyozva), a szerkezet feldolgozásának kezdetén referenciapont, megnyit egy domíniumot;
2. *-nak/-nek* szóelem a 4. megadott jelentésben, metaforikus térbeliséget leképezve, a kedvezményezett helyzetét, állapotát jelölve (vagyis a kedvezményezett birtokában van valaminek; l. fentebb);

3. a birtok teljes főnévi megnevezése (episztemikusan lehorgonyozva);
4. birtokos személyjel, mely deiktikusan a birtokosra vonatkozik.

A toldalékos szóalakok feldolgozása a föntebb jelzett módon elsődlegesen egészelvűen történik meg, másodlagosan a morfémaszerkezetre is összpontosítva. A feldolgozásban érvényesülhet bizonyos fokú visszafelé feldolgozás, főképp a birtok megnevezésekor, kontextustól függő mértékben.

A korábbi elemzés szerint mind a *-nak/-nek* esetrag, mind a birtokos személyjel jelentésszerkezete tartalmaz térbeli összetevőt, és ez a részben metaforizálódott térbeli összetevő alapvetően a birtokosra vonatkozik, annak a fogalmi lokalizálhatóságát segíti elő. A magyarban ez az elem a kifejtett, teljes birtokos szerkezetben mindkét komponensszerkezetben (tehát a birtokon és a birtokoson) is megjelenik. Vagyis a részben elvont, metaforikus térbeli rámutatás megkettőződik a prototipikus szerkezetben, ekképp a referenciapont-szerkezetben a térbeliség a referenciapont és a cél jelentésében is szerepet játszik. A magyar birtokos szerkezet térbeli szemantikai alapjait történeti szempontból megerősíti Horváth (2003, 242), a datívuszt a latívusz egyik alfajára visszavezetve, ill. Korompay (1991a, 262). Ez utóbbi az *-é* birtokjel jelentéstörténetét is latívuszi jelentésből vezeti le ekképp: 'felé' → 'neki' → 'övé'.

A referenciapont-szerkezet — mint föntebb szó volt róla — dinamikus nyelvi jelenség, feldolgozása időben történik, és e folyamatban a megértett összetevők státusa megváltozik. A nyelvi szerkezetben megvalósuló ilyen műveletet kognitív ösvényként lehet leírni, amelyen végighaladva a megértő — az itteni esetben — a referenciaponttól eljut a célig, egy korábban könnyen aktiválható entitásfogalomtól egy nehezebben hozzáférhetőhöz. A folyamat végén a nehezebben hozzáférhető entitásfogalom már aktiválttá, könnyen hozzáférhetővé válik, és a figyelem középpontjába kerül. A magyar birtokos szerkezet teljes változatának jellegzetessége, hogy a birtokost a birtokoson és a birtokon is jelöli. Ennek következtében a kognitív ösvény, amelyen eljutunk a birtokostól a birtokig, a referenciaponttól a célig, visszacsatol. Ez a szemantikai séma hozzájárul ahhoz, hogy a birtokos szerkezet ne csupán a tulajdonlást képezhesse le, hanem a rész-egész viszonyt, a rokonsági viszonyt, és másokat is. (Más nyelvekben, például az angolban, a séma visszacsatolás nélkül is funkcionál.)

A magyar birtokos szerkezetben, annak legkifejtettebb, legjelöltebb változatában tehát a következő jellemzők érvényesülnek:

- a birtokos, azaz a referenciapont a kedvezményezett helyzete, állapota;
- a birtok, azaz a cél egyrészt a birtok maga (a megnevezésben), másrészt a birtokos (a birtokos személyjel deiktikus összetevőjével).

6.4. A birtokos szerkezet változatai

Az előző részekben a magyar birtokos szerkezet jelentéstani jellemzőiről általánosságban volt szó, nyelvi egységként, begyakorolt egészként, a teljes változaton bemutatva. A magyarban a birtokos szerkezetet háromféle változatban lehet létrehozni, a *-nak/-nek* rag és a birtokos személyjel megléte vagy meg nem léte függvényében. A változatok a fentebb leírt alapvető referenciapont-szerkezetet nem módosítják, belső jellemzőin viszont változtatni képesek. A három „alaki” változatra a következő példát vesszük:

- (8) (a) háztető
 (b) a ház teteje
 (c) a háznak a teteje

A három változat között nem teljesen szabad az átjárás, vagyis nem lehet szabadon átalakítani egyikből a másikat, amint ezt az alábbi példák jelzik.

- (9) a fiú keze—fiúkéz
 (10) a lány apja—*lányapa

(9) esetében a *fiúkéz* *fiú* előtagja nem 'egész' jelentésben funkcionál, a 'rész' szemantikai párjaként, hanem 'fiús, fiúra jellemző' jelentésben, például a *lánycéz* 'lányos kéz' kifejezéssel szemben állva. E szerkezetben nem a referenciapont és a megnyitott domínium működik, hanem a melléknév-főnév szemantikai viszony. (10) második tagja nem értelmezhető szóösszetétel. A korlátozottság fogalmi és szemantikai jellegű, és összefügghet a birtokos szerkezet poliszémikus jelentéseivel is. Ezenkívül (9) és (10) második tagjában a „birtokosként” szereplő előtagi főnév határozatlan, lehorgonyzatlan, így kevésbé alkalmas referenciapontnak.

A három változat nem azonos módon kapcsolódik más kategóriákhoz, vagyis eltérően lehet kompozitumszerkezet komponense. (8) példáján bemutatva a következők állapíthatók meg.³¹

- Csak az (a) változatban kaphat kétértelműség vagy értelmezhetetlenség nélkül többes számot a birtok (azaz a *tető*), úgy, hogy a szerkezet által megnevezett egyetlen entitás többségét jelöli a többesjel, de a többesítés itt sem maradéktalan (*háztetők* – ?*a ház tetejei*³² ~ *a házak tetejei* – ?*a háznak a tetejei* ~ *a házaknak a tetejei*). A (b) változatban a birtokos kerül többes számba (*a házak teteje*), amely egyrészt prototipikusan a birtokot is többesíti, vagyis egy entitásként dolgozza föl a szerkezetben jelölt dolgot, másrészt viszont nem zárja ki a több birtokos – egy birtok értelmezést (*a nagybácsik unokahúga* – *a nagybácsik unokahúgai*).
- Mindhárom változat kaphat esetragot (*háztetőn* – *a ház tetején* – *a háznak a tetején*).
- A módosító a három változatban különbözőképpen viselkedik: (a)-ban a teljes egység elé kerül, (b)-ben és (c)-ben ellenben a birtok elé (*piros háztető* – *a ház piros teteje* – *a háznak a piros teteje*). A (b) és (c) változat így kiemeli a birtokos referenciapont szerepét, és más kognitív ösvényt hoz létre, mint (a).
- A további birtokos szerkezetek lehetősége korlátozott (*háztetőablak* – *a háztető ablaka* – *a ház tetejének az ablaka* – **a háznak a tetejének az ablaka*). A példa leggyakoribb megoldása az előtag, egyben a birtokos és referenciapont elhagyása, és új birtokos szerkezet létrehozása (*tetőablak*).

A három változat a morfológiai jelöltségtől függően kívánja meg a birtokos szerkezet egészelvű vagy részletezőbb feldolgozását. Langacker-féle kognitív nyelvtan főnévértelmezésének egyik fontos összetevője a pusztá főnév mint típus és a mondatba szerkesztett, episztemikusan lehorgonyozott nominális mint instanciáció megkülönböztetése. A (8)-ban megadott birtokos szerkezeteket mondatban megjelenítve a következő példákat érdemes megvizsgálni.

- (11) (a) Beszakadt a háztető.
 (b) Beszakadt a ház teteje.

³¹ E kérdésben bizonytalán további, korpusz alapú empirikus vizsgálatok szükségesek.

³² A prototipikus háznak egy teteje van.

- (c) Beszakadt a háznak a teteje.
- (12)
- (a) Péter fölment a háztetőre.
 - (b) Péter fölment a ház tetejére.
 - (c) Péter fölment a háznak a tetejére.
- (13)
- (a) Péter megjavította a háztetőt.
 - (b) Péter megjavította a ház tetejét.
 - (c) Péter megjavította a háznak a tetejét.

Mindhárom példasorban, de különösen (12)-ben és (13)-ban a (b) és (c) változatok magukban állva (kontrasztív kontextus nélkül) ritkának és túlmagyarázónak számítanak. Ennek egyik oka föltehetőleg a típus–instanciáció viszonyban keresendő. Az (a) változatban a pusztán *háztető* típus, mondatbeli megjelenése instanciáció (határozottsága révén). Az (a) változat nem fejt ki a birtokos szerkezet referenciapont — domínium — cél struktúráját. A (b) és különösen a (c) változat ezzel szemben részletezi a referenciapont-szerkezetet. Ezáltal explikálja a műveletben azt, hogy a referenciapont mentális kapcsolatot képes létesíteni egy entitással, amelyet kiválaszt a lehetségesek közül, vagyis kijelöli a típusból az instanciációt. A (b) és (c) referenciapont-szerkezetében a cél, a birtok jelölten egy típus instanciációja, az (a) változathoz képest erősebben jelölt módon. Ugyancsak a birtokos a határozott névelő és a szó szerkezeti különállás (nem összetételi előtag jelleg) miatt erőteljesebben jelöli a referenciapont funkcióját, és vele együtt a megnyitott nézőpontot (kiindulópontot). Mivel az (a) összetételi változat belső feldolgozás nélkül közvetlenül lehet instanciáció, ezért az (a) változat könnyebben és kiterjedtebben viselkedik nyelvi egységként, tehát könnyebben vesz föl többes számot, melléknevet, valamint természetesebben lesz egy mondatban alany, tárgy.

6.5. A birtoklásmondat

A birtoklásmondat részletes elemzése újabb tanulmányt igényel, főképp az ige és specifikusan a magyar létige kognitív szemantikájának a kidolgozásával. A birtoklásmondatról elmondható, hogy lényegében a fent leírt szemantikai szerkezetre épül, a *van* létige (itt nem részletezhető) jelentésszerkezetével kidolgozási viszonyba kerülve. A (14) példájában egy birtokos névmásos szerkezetsor elemzése olvasható röviden.

- (14) (a) nekem van egy könyvem
(b) neked van egy könyved
(c) neki van egy könyve

A nek^1em^2 van egy könyv³em⁴ szerkezet itteni összetevői röviden a következőképpen jellemezhetők:

1. *-nak/-nek* szóelem a 4. jelentésben, metaforikus térbeliséget leképezve, a kedvezményezett helyzetét, állapotát jelöli (l. fentebb);
2. számot és személyt jelölő deiktikus szóelem, mely a birtokosra mutat rá;
3. a birtok teljes főnévi megnevezése;
4. birtokos személyjel, mely szintén deiktikusan a birtokosra utal.

További részletes kidolgozást kíván az a jellegzetesség, amelyet 1. és 4. mutat (egyébként a teljes szerkezet két szórendi végpontján): mind a *-nak/-nek* szóelem, mind a birtokos személyjel sematikus tartalmazza a birtokos és a birtok figuráját, a landmarkot és a trajektort. További kutatást igényel a *nekem* és a *könyvem -em* morféma közötti lehetséges szemantikai különbség vagy azonosság.

A magyar nyelvnek ezt a jellemzőjét, annak kognitív szemantikai leírását megerősíti az a tény, hogy a finn nyelvben a birtokos szerkezet hasonlóan metaforikus térleképezésre épül (pl. *minulla on lapsi* 'van gyermekem', mely szerkezetben az E/1 személyes névmás töváltozatát követő *-lla* adesszívuszrag).

7. Történeti vonatkozások

A fentiekben a magyar birtokos szerkezet jelentéstani bemutatása alapvetően leíró nézőpontból történt. Érdemes röviden kitérni néhány történeti vonatkozásra is. A kognitív nyelvtan elmélete nem kíván éles határt vonni a kimerevített (jelen) állapot és a történet között. A műveleti leírás, a feldolgozás tekintetbe vétele a történeti változás folyamat jellegét kezelni tudja.

Az uráli birtokos szerkezetek Honti (2004) összefoglalásában³³ megerősítik a magyar birtokos szerkezet térszemantikai alapjainak fölismerhetőségét. A birtokos személyjelek történetében látható, hogy az episz-

³³ Köszönöm Honti Lászlónak, hogy székfoglaló előadása kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

temikus lehorgonyzásban szerepet játszó deiktikus személyes névmások szám és személy szerinti megoszlása a birtokos szám és személy szerinti jelölőjévé alakult. A *-nak/-nek* rag uráli eredetű közelre mutató deiktikus térkijelölő jelentése történeti folyamatokban érte el mai polyszém struktúráját és alakját, a térleképezés kiterjesztésével. Honti László (2004) összefoglalásából és bőséges szakirodalmából jól kiviláglik, hogy az uráli, ill. a finnugor nyelvek jó része valamilyen térbeli szemantikai viszonyból alakította ki a habitív birtokos szerkezetet. Ezt erősíti, hogy a finnben és a finnségi nyelvekben a birtok statikus állapota, a birtoklás kezdete vagy megszűnése szerint kifejezhető adesszívusszal, allatívusszal vagy ablatívusszal is (*ibid.*, 4). Így föltételezhető, hogy a visszacsatoló szerkezet, a feldolgozási műveletben elsősorban a birtokosra, majd a birtokra vonatkozó elvont vagy metaforikus térbeli jelölések rendszere elősegítette az uráli nyelvek egy részére jellemző izafet szerkezet kialakulását (mely a birtokviszonyt a birtokon mindenképpen jelzi), vagyis a belső fejlődést támogatta (vö. *ibid.*, 14).

8. Összefoglalás

A fentiekben a magyar birtokos szerkezet jelentéstani jellemzőit vázoltam kognitív nyelvészeti keretben. Összegzésül megállapítható, hogy a magyar birtokos szerkezet két entitás-megnevezés közötti szemantikai viszony. E viszonyban az egyik (prototipikusan első) tag referenciapontként funkcionál, vagyis olyan könnyen hozzáférhető kiinduló fogalomként, amely megnyit egy fogalmi tartományt (domíniumot), és a beszélőt vagy hallgatót képessé teszi arra, hogy ezen a tartományon belül mentális kapcsolatot létesítsen egy másik, nehezebben hozzáférhető fogalommal. A magyar nyelvben e viszony kifejtett vagy kifejtetlen térbeli viszonyok révén képeződik le, a birtokos személyjelek és a *-nak/-nek* esetrag jelentésében. Ezek az inflexiós alakok szemantikai megfelelési viszonyban állnak az entitás-megnevező főnevekkel vagy névmásokkal, az elvont térbeliség mellett így tudják kifejezni a szám- és személybeli egyeztetést. A birtokos szerkezet leírásának része a műveleti feldolgozás bemutatása, amely a referenciaponttól a célíg vezető szemantikai ösvényt vázolja.

Irodalom

- Balogh Judit (2000a): A jelző. In: Keszler (2000b, 444–451).
- (2000b): A névszóragozás. In: Keszler (2000b, 181–208).
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán (1967): A magyar nyelv története. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd (1986): A magyar birtokos jelzős szerkezet jelölésének történetéből. *Magyar Nyelv* 82: 24–31.
- és Abaffy E. Erzsébet – Rácz Endre (szerk.) (1991): A magyar nyelv történeti nyelvtana. 1. kötet: A korai ómagyar kor és előzményei. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bybee, Joan (1985): *Morphology. A study of the relation between meaning and form.* Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Chafe, Wallace (1994): *Discourse, consciousness and time.* Chicago: The University of Chicago Press.
- Cuyckens, Hubert – Britta Zawada (2001): Introduction. In: Hubert Cuyckens – Britta Zawada (szerk.): *Polysemy in cognitive linguistics*, Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, ix–xxvii.
- Givón, Talmy (1984): *Syntax. A functional-typological introduction.* Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Gundersen, Helge (2000): Building blocks or network relations: Problems of morphological segmentation. In: Hanne Gram Simonsen – Rolf Theil Endresen (szerk.): *A cognitive approach to the verb: Morphological and constructional perspectives*, Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 95–127.
- Hadrovics, László (1969): *A funkcionális magyar mondatn alapjai.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hoek, Karen van (1997): *Anaphora and conceptual structure.* Chicago: The University of Chicago Press.
- Honti László (1995): Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundspache. In: Heikki Laskinen (szerk.): *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum 10–15. 8. 1995. Pars I, Jyväskylä: Moderatores*, 53–82.
- (2003): Az osztják approximativusrag eredete (avagy egy uráli szócsalád nyomában). *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 168–176.
- (2004): Urali birtokos szerkezetek. Székfoglaló előadás a Magyar Tudományos Akadémián 2004. december 6-án. Kézirat.
- Horváth László (2003): Szó szerkezet-történet. In: Kiss – Pusztai (2003, 234–250).
- Keszler Borbála (2000a): A szintagmák. In: Keszler (2000b, 349–365).
- (szerk.) (2000b): *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó: Budapest.
- Kiefer Ferenc (2000): *Jelentélmélet.* Budapest: Corvina.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) (2003): *Magyar nyelvtörténet.* Budapest: Osiris Kiadó.
- Korompay Klára (1991a): A névszójelezés. In: Benkő et al. (1991, 259–283).
- (1991b): A névszóragozás. In: Benkő et al. (1991, 284–318).

- Lakoff, George (1987): *Women, fire, and dangerous things*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. (1987): *Foundations of cognitive grammar, Vol. 1: Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- (1999): *Grammar and conceptualization*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- MacWhinney, Brian (1977): *Starting points*. *Language* 53: 152–168.
- Pusztai Ferenc (szerk.) (2003): *Magyar értelmező kéziszótár. 2. átdolgozott kiadás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sárosi Zsófia (2003): *Morfémátörténet*. In: Kiss – Pusztai (2003, 29–172).
- Szabolcsi Anna (1992): *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Taylor, John R. (1994): *Possessives and topicality*. *Functions of Language* 1: 67–94.
- (1996): *Possessives in English. An exploration in cognitive grammar*. Oxford: Oxford University Press & Clarendon.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2002): *Topik és/vagy figura*. In: Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V*, Szeged: SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 237–248.
- (2003): *Topikaktiválás és topikfolytonosság magyar nyelvű szövegekben*. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20: 295–325.
- (2005): *Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős igékről*. *Magyar Nyelv* 101: 27–43.

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Budapest
tnghu@hotmail.com

Túl a fogalmi metaforákon

1. Bevezetés

Jól ismert tény, hogy kultúrkörünkben az ember saját magát az ÁLLAT, NÖVÉNY, ÉPÜLET és GÉP fogalmak segítségével konceptualizálja metaforikusan (pl. „Ne *marhászkodj!*”, „gyönyörű *virágszál*”, „*testépítés*”, „*gépiesen* válaszol”). A kognitív nyelvészet terminológiájával élve azt mondanánk (Lakoff–Johnson 1980; Kövecses 2002), hogy az EMBER a céltartománya az ÁLLAT, NÖVÉNY, ÉPÜLET és gép forrástartományoknak, vagyis hogy a nyelvi példák mögött bizonyos fogalmi metaforák húzódnak meg: AZ EMBER ÁLLAT, AZ EMBER NÖVÉNY, AZ EMBER ÉPÜLET, AZ EMBER GÉP. Ebben a dolgozatban azonban engem az érdekel, hogy az EMBER, NÖVÉNY, ÉPÜLET és GÉP fogalmakat milyen más fogalmak konceptualizálására használjuk fel, vagyis az az eset, amikor az EMBER, NÖVÉNY, ÉPÜLET és GÉP fogalmak külön-külön és együttesen forrástartományként szolgálnak más, rajtuk kívül eső céltartomány(ok) konceptualizálásában, mint ezt az alábbi nyelvi példákban látjuk:

- (1) Ez egy *beteg* társadalom.
Felépített egy jó elméletet.
Mozgásba hozták a jogi *gépezetet*.
Elburjánzott a feketén végzett munka.
Talán már *lábadozik* a gazdaság.
Az oktatási rendszer *romokban hever*.
Hogyan *működik* a demokrácia?
A turistaágazat *növekedésnek indult*.

Kapcsolatuk *szilárd alapokon nyugszik*.
Jó *alapokra építheti* az életét.
A magyar futball *gyógyíthatatlan*.
A vállalat *növekedése megállt*.

Ebben a megközelítésben több, a kultúra és kogníció viszonylatában érdekes kérdés adódik: (1) Mi az a céltartomány (vagy céltartományok), melyre ezek a forrástartományok irányulnak? (2) Mennyire univerzális vagy kultúra-specifikus e céltartomány (vagy céltartományok)? (3) A „jobb megértés” általános kognitív funkcióján kívül, mi ezeknek a forrástartományoknak a specifikus jelentése? (4) Ez a jelentés csak nyelvi adatokban (szavakban, kifejezésekben) nyilvánul-e meg, vagy a forrástartományok egy bizonyos „logikát” vagy „sémát” is „rávisznek-e” a céltartományról való gondolkodásunkra? (5) A későbbiek során megálapítandó céltartomány és a fenti forrástartományok hol helyezkednek el kultúrkörünk „dolgai” között? A dolgozat ezekre a kérdésekre keresi a választ.

2. Mi a közös céltartomány?

Van-e olyan közös céltartomány, melyre az EMBER, ÁLLAT, NÖVÉNY, ÉPÜLET és GÉP fogalmak együttesen érvényesek? Vagyis igaz-e az, hogy az öt forrástartomány egyszerre és együttesen jellemez egy bizonyos céltartományt? Nyelvi tények alapján azt mondhatjuk, hogy ha az ÁLLAT fogalomtól eltekintünk, akkor van ilyen. Az ÁLLAT fogalmának metaforikus használata a magyarban, angolban és valószínűleg más európai nyelvekben is főként (de nem kizárólagosan) AZ EMBER ÁLLAT fogalmi metaforára épül. E fogalmi metafora alapján mondhatjuk azt, hogy „Ne *marhászkodj!*”, „Mit *ökörködsz?*”, „Te *barom!*”, „Hogy lehetsz ekkora *szamárr?*”, „Juli egy buta *liba*”, „Béla egy *vadállat!*” stb. Ha az ÁLLAT forrástartománynak valóban az EMBER a fő céltartománya, akkor a nyelvi adatok tanúsága szerint, mint látni fogjuk, a többi forrástartomány szélesebb hatókörrel rendelkezik, mint az ÁLLAT fogalma.

Tehát most vizsgáljuk meg röviden az EMBER, NÖVÉNY, ÉPÜLET és GÉP fogalmak forrástartományként való használatát. Képet kaphatunk az EMBER fogalmának metaforikus hatóköréről, ha a következő példákat tekintjük:

- (2) A tanári *testületnek* 50 tagja van.
Betegeskedik a magyar gazdaság.

Az államfők Visegrádon találkoztak.
Orvosolni kell az ipar bajait.
A szálloda a város szívében található.
Ki kell gyógyulnunk kisebbrendűségi komplexusunkból.
A jogrendszerrel kapcsolatos viták *szimptomatikusak*.
Lábra tud-e állni az ország?
Át kell élnünk a kormányzás minden *gyerekbetegségét*.
Kik alkotják a csapat *gerincét*?

Az ilyen és ezekhez hasonló példák azt mutatják, hogy az EMBER, pontosabban az EMBERI TEST, forrástartományként szolgál a gazdaság, jog, ország, város, politikai rendszer, társadalmi szervezet, ipar stb. fogalmak metaforikus konceptualizálásában. Ezek a céltartományok mind absztrakt komplex rendszerek. Közös tulajdonságuk az, hogy a konkrét emberi testhez képest mindegyikük meglehetősen absztrakt tartomány, valamint számos alkotóelemből állnak, és az alkotóelemek komplex módon kapcsolódnak össze, ill. hatnak egymásra. Nevezzük az ilyen céltartományokat „absztrakt komplex rendszereknek”. A fogalmi metafora, amely így módon adódik, a következő: EGY ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZER AZ EMBERI TEST.

Vegyünk most néhány olyan példát, melyekben a NÖVÉNY fogalma a forrástartomány.

- (3) Az orvostudománynak több *ága* van.
Burjánzik a feketepiac.
Virágzik a magyar külkereskedelem.
Újra *lefaragtak* a bérekből.
Lassan *növekedésnek indul* a gazdaság.

Az orvostudomány, feketepiac, külkereskedelem, gazdaság stb. fogalmak szintén absztrakt komplex rendszerekként foghatók fel a fenti kritériumok alapján. Vagyis a NÖVÉNY metafora hatóköre itt is az ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZER. Ez a hatókör itt sem kizárólagos, csak domináns, az esetek többségében ezt találjuk a NÖVÉNY forrástartomány használata során. Jól mutatja ezt például az angol *Cobuild Metaphor Dictionary* (Deignan 1995), ahol a növényekkel kapcsolatos metaforikus kifejezések zömmel valamilyen absztrakt komplex rendszerre vonatkoznak.

Az ÉPÜLET és a GÉP fogalmait is gyakran használjuk absztrakt komplex rendszerek metaforikus konceptualizálására, ahogy ez a következő példákból is jól kitűnik:

- (4) (a) AZ ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZEREK ÉPÜLETEK
 Sikerült *felépítenie* egy nagyvállalatot.
 Az elmélet *alapjait* a múlt században *rakták le*.
Kártyavárként omlott össze minden, amit idáig *felépített*.
 A csomag *megrázkódtatta* a magyar gazdaságot.
 A bajok orvoslásában az *alapokig* kell *leásni*.
 A politikai rendszer *romjaiban hever*.
- (b) AZ ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZEREK GÉPEK
Működésbe lépett a jogi *gépezet*.
 Hogyan *működik* az emberi agy?
Beindult a választási kampány.
 Szinte teljesen *leállt* az export.
 Kapcsolatuk újra *olajozottan működik*.
 A vállalat *működésképtelenné* vált.

Vagyis válaszul az első kérdésünkre azt mondhatjuk, hogy az EMBER, NÖVÉNY, ÉPÜLET és GÉP fogalmakat nagyrészt az absztrakt komplex rendszerek konceptualizálására használjuk fel. Ez a kognitív célú felhasználás nem kizárólagos, csak domináns, és további statisztikai alátámasztást igényel. A kognitív nyelvészet terminusaival élve: az EMBER, NÖVÉNY, ÉPÜLET és GÉP forrástartományok fő céltartományának a magyarban (de a *Cobuild* szótár alapján az angolban is) az ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZER céltartomány tűnik.

3. Mennyire univerzális az ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZER metafora?

A kérdés megválaszolására körkérdezt tettem fel a *Cogling List* tagjaihoz az interneten. Arra kértem különböző nyelveket anyanyelvként beszélő nyelvészeket, hogy az angol *Cobuild Metaphor Dictionary* alapján leggyakoribbnak tűnő specifikus absztrakt komplex rendszer metaforák egyikét, az ÉPÜLET metaforát, vizsgálják meg az általuk beszélt nyelvekben, és jelezzék, hogy ezek a metaforák megtalálhatók-e bennük. A szótár alapján leggyakoribbnak tűnő ÉPÜLET metaforák céltartományai az elmélet, a kapcsolatok, a karrier, a vállalat, a gazdasági rendszerek, a társadalmi csoportok, és az élet fogalmi voltak. A válaszok alapján a következő kép alakult ki.

Kazuko Shinohara (elektromos postán küldött üzenet, 2001. október) közlése szerint az ÉPÜLET metafora hatóköre a japánban megegyezik

ugyanezen metafora tartományával a magyarban és az angolban. A japán nyelvész a következő metaforikus példákat küldte, melyek a japánul beszélők számára autentikusnak és természetesnek hangzanak:

(5) AZ ELMÉLETEK ÉPÜLETEK

- (a) kagaku-teki riron-wa genzai shoosuu-no senmonka-ni
 science-Adj theory-Topic now a few-Gen. expert-Dat.
 yotte kootiku sare-teiru.
 by construct Passive-State
 ‘Today scientific theories are built by a small number of ex-
 perts.’
 ‘Az elméleteket ma néhány szakértő építi fel.’
- (b) makkaasii-ga sono sinwa-o uti-kowasi-ta.
 McCarthy-Nom. that myth-Acc. hit-break-Past
 ‘McCarthy demolished the myth.’
 ‘McCarthy szétzúzta a mítoszt.’
- (c) kanojo-no risooshugi-wa hookai sita.
 she-Gen. idealism-Topic ruin Past
 ‘Her idealism got ruined.’
 ‘Idealizmusa összeomlott.’
- (d) teekokushugi hookai-go-no sekai nituite kangaeru.
 imperialism ruin-after-Gen. world about think
 ‘(I) think about the world after the ruin/breakdown of impe-
 rialism.’
 ‘A világról gondolkozom az imperializmus összeomlása után.’
- (e) kyookasho-no daiisshoo-o tobasitewa ikemasen ato-no
 textbook-Gen. chapter 1-Acc. skip must-not later-Gen.
 bubun-no kiso-to naru mono desu kara.
 part-Gen. base/foundation-as become thing be because
 ‘Don’t skip chapter 1 of the textbook, because it will be foun-
 dations for later parts.’
 ‘Ne ugorod át a könyv első fejezetét, mert ez lesz a későbbiek
 alapja.’
- (f) sono riron-wa dodai-kara matigat-teiru.
 that theory-Topic base/foundation-from mistake-State
 ‘That theory is wrong from the base throughout. (That theory
 is built on wrong foundation.)’
 ‘Az elmélet már alapjaiban elhibázott.’

(6) A KAPCSOLATOK ÉPÜLETEK

- (a) sikkarisita ningen-kankee-o kootiku sitai.
solid human-relationship-Acc. construct want
'We want to build a solid relationship.'
'Szilárd kapcsolatot akarunk felépíteni.'
- (b) oya-ko-kankee-no kiso-ga dekite-i-nai.
parent-child-relationship-Gen. base-Nom. made-State-not
'The foundation of parent-child relationship has not been made.'
'A szülő-gyerek kapcsolatot nem alapozták meg.'
- (c) futari-no kankee-ga houkai sita.
two-Gen. relation-Nom. ruin Past
'The relationship between the two has been ruined.'
'A kettőjük közti kapcsolat romba dőlt.'
- (d) yuujuo-ga kuzure-oti-ta.
friendship-Nom. collapse-fall-Past
'(Our/Their, etc.) friendship has collapsed.'
'Kapcsolatunk összedőlt.'

(7) EGY KARRIER ÉPÜLET

kyaria-o kizuku
career-Acc. build/construct
'to build a career'
'karriert épít'

(8) A VÁLLALATOK ÉPÜLETEK

kaisha-no kiban-o yurugasu jiken-ga oki-ta
company-Gen. base-Acc. shake event-Nom. happen-Past
'There occurred an event that shook the foundation of the company.'
'Olyan esemény történt, amely alapjaiban ingatta meg a vállalatot.'

(9) A GAZDASÁGI RENDSZEREK ÉPÜLETEK

- (a) keezai-no kiban-o yurugasu jiken-ga oki-ta.
economy-Gen. base-Acc. shake event-Nom. happen-Past
'There occurred an event that shook the foundation of economy.'
'Olyan esemény történt, amely alapjaiban ingatta meg a gazdaságot.'

- (b) nihon-no keezai-taisei-ga hookaisuru
 Japan-Gen. economy-system-Nom. collapse
 osore-ga aru.
 threat-Nom exist
 ‘The Japanese economic system is being threatened to collapse/
 ruin.’
 ‘A japán gazdaságot az összeomlás fenyegeti.’
- (c) keezai-taisei-o tatenaosu hituyoo-ga aru.
 economy-system-Acc. rebuild necessity-Nom exist
 ‘We need to rebuild our economic system.’
 ‘Újra kell építenünk gazdaságunkat.’

(10) A TÁRSADALMI CSOPORTOK ÉPÜLETEK

- kono sakkaa-tiimu-wa tatenaosi-ga hituyoo-da.
 this soccer-team-Topic rebuilding-Nom. necessary-be
 ‘This soccer team needs rebuilding.’
 ‘Ezt a futballcsapatot újra kell építeni.’

(11) AZ ÉLET ÉPÜLET

- (a) jinsee-o tatenaosi-tai.
 life-Acc. rebuild-want
 ‘I want to rebuild my life.’
 ‘Újra akarom építeni az életemet.’
- (b) ikikata-no kiso-o katameru
 way-of-life-Gen. base-Acc. solidify
 ‘to make the foundation of life solid’
 ‘szilárd alapra építi az életét’

Maity Siqueira (elektronikus postán küldött üzenet, 2001. november) szintén úgy találta, hogy az angol példák a Brazíliában használt portugálban is megtalálhatóak, vagyis, hogy az ABSZTRAKT RENDSZEREK ÉPÜLETEK fogalmi metafora a brazil kultúrában is létezik. Példái a következők voltak:

(12) AZ ELMÉLETEK–GONDOLATOK/KUTATÁS ÉPÜLETEK

- (a) Essa teoria suporta minha pesquisa.
 ‘This theory supports my research.’
 ‘Ez az elmélet alátámasztja kutatásaimat.’

- (b) Tal ideia entrou em colapso ha muito tempo.
'That idea collapsed a long time ago.'
'Ez a gondolat már régen megdőlt.'

(13) EGY KARRIER ÉPÜLET

- Estou construindo minha carreira.
'I'm building my career.'
'Építem a karrieremet.'

(14) A KAPCSOLATOK ÉPÜLETEK

- (a) Leva-se muito tempo para construir uma relacao.
'It takes a lot of time to build a relationship.'
'Sok időbe telik egy kapcsolat felépítése.'
- (b) O casamento deles esta em ruinas.
'Their marriage is falling into ruins.'
'Házasságuk lassan romokban hever.'

(15) AZ ÉLET ÉPÜLET

- Vamos construir um futuro melhor.
'Let's build a better future.'
'Építsünk egy jobb jövőt.'

Bár ezek a példák nem adják vissza teljes egészükben az angolban található fogalmi metaforákat, Maity Siqueira megjegyezte, hogy a metafora ugyanúgy működik a brazil portugálban, mint az angolban.

Az ÉPÜLET metaforával kapcsolatban Zouhair Maalej-től is kaptam adatokat (elektronikus postán küldött üzenet, 2001. október). Maalej anyanyelve a tunéziai arab. Közlése szerint az ÉPÜLET metafora hatóköre a tunéziai arabban nagyon hasonlít az angolban találhatóéhoz, bár a megegyezés nem annyira egyértelmű, mint a japán esetében. Tőle a következő példákat kaptam:

(16) AZ ELMÉLETEK ÉPÜLETEK

- (a) illi qaalu ma-3andu Hatta saas
(that said he no has least foundation)
'What he said was unfounded.'
'Mondandójának nem volt semmi alapja.'

- (b) illi qalu mibni 3al-hwa
 (that said he speech built on air)
 ‘What he said was unfounded.’
 ‘Beszédje levegőre épült/Beszédjének nem volt alapja.’

Maalej szerint a KAPCSOLATOK ÉPÜLETEK metaforát nem gyakran használják a tunéziai arabban. Elmondása szerint „a kapcsolatokról kevés szó esik”. De létezik a tunéziai arabban a *binaa*’ szó, amely ’épületet’ jelent, és amelyet akkor használnak, amikor „a feleség első alkalommal történő intimitásba vételéről” van szó. Ezt egy fajta „építkezésnek” fogják fel. (A szó azt is jelenti, hogy ’egy fedél alatt élni valakivel’.)

Más ÉPÜLET-metaforák azonban megtalálhatók:

(17) EGY KARRIER ÉPÜLET

- tabba3 is-siyaasa w-hadd mustaqblu bi-ydiih
 ‘He followed politics, and destroyed his career by his own hands.’
 ‘Politizált, és karrierjét saját kezével tette tönkre/rombolta le.’

(18) A GAZDASÁGI RENDSZEREK ÉPÜLETEK

- (a) iD-Darba za3z3it il-3aalam
 ‘The strike rocked/shook the world economies.’
 ‘A sztrájk megingatta/megrázta a világ gazdaságait.’
- (b) il-Harb dammarit il-3iraak
 ‘The war destroyed Iraq.’
 ‘A háború lerombolta Irakot.’

(19) A VÁLLALATOK ÉPÜLETEK

- il-ma3mal bnaah huwa w-martu Tuba Tuba
 (the factory built he himself and wife his stone stone)
 ‘He and his wife built their factory stone by stone.’
 ‘Felesége és ő felépített egy gyárat kőről-kőre.’

Maalej nem talált könnyen példákat a TÁRSADALMI CSOPORTOK ÉPÜLETEK metaforára. Az ÉLET ÉPÜLET metafora azonban ugyanúgy megtalálható a tunéziai arabban is, mint az angolban és a japánban:

(20) AZ ÉLET ÉPÜLET

bna Hayaatu min jdiid ba3dma Tallaq
(built life his from new after divorced he)
'He started to build a new life after his divorce.'
'Új életet kezdett építeni válása után.'

Az angollal való egyezés nagymértékű, ugyanakkor azonban az ÉPÜLET metafora, mint forrástartomány, nem könnyen vagy természetes módon alkalmazható bizonyos esetekben. Ezenkívül olyan eseteket is találunk, amikor a tunéziai arabban az ÉPÜLET metafora olyan céltartományokra vonatkozik, melyekre más nyelvekben nem, vagy nem természetes módon. Ilyen eset az, amikor a gyerekek nevelését a tunéziai arabban gyakran mint építést konceptualizálják.

(21) A GYEREKEK NEVELÉSE ÉPÍTÉS

illi tibniih fi 3aam yTiiH fi nhaar
'What you build in a year may fall in a day.'
'Amit egy év alatt felépítesz, egy nap alatt összeomolhat.'

Maalej a következő magyarázatot fűzi ehhez a kifejezéshez: az arabul beszélők akkor használják ezt a metaforát, amikor arról beszélnek, hogy mi történhet egy gyerekkel, amikor az rossz társaságba keveredik.

Egy másik, a tunéziai arabban gyakori, de más nyelvekben kevésbé használt metafora szerint A KÉPZELET ÉPÍTÉS. Például akkor, amikor elképzeljük a gyerekünk jövőjét:

(22) A KÉPZELET ÉPÍTÉS

3addayt n-haar nibni w-nhidd
'I spent the day building and destroying.'
'A napot építéssel és rombolással töltöttem.'

Ezt a kifejezést akkor használják, amikor a legrosszabbat képzelik el valamivel kapcsolatban, például azzal, hogy valaki gyereke rosszul tanul, vagy hogy mi történik a gyerekkel, ha a szülő korán meghal.

Ezek a példák azt mutatják, hogy egy forrástartomány hatóköre nyelvről nyelvre változhat: vagy azáltal, hogy ez a kör egy másik nyelvhez viszonyítva szűkül, vagy azáltal, hogy a hatókör tágul. Mint láttuk, a tunéziai arabban az angolhoz viszonyítva a szűkülés, illetve tágulás egy nyelven belül figyelhető meg.

A fenti nyelvi illusztrációk tanúsága szerint, a példák többsége magyarra is „átjön”, könnyen, természetes módon fordítható. Az angol, a

magyar, a japán, a portugál és az arab egymástól jelentősen különböző nyelvek. Az ABSZTRAKT RENDSZEREK ÉPÜLETEK metafora azonban úgy látszik mindegyikben megtalálható.

4. Milyen specifikus jelentést hordoz a forrástartomány?

Eddig azt állapítottuk meg, hogy az ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZEREK metaforikus konceptualizálásában négy forrástartomány játszik kitüntetett szerepet: az EMBERI TEST, a NÖVÉNY, a GÉP és az ÉPÜLET fogalmai, valamint azt, hogy az ÉPÜLET forrástartománya a világ számos, genetikailag nagymértékben eltérő nyelvében megtalálható az ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZEREK konceptualizálásában. Most vegyük szemügyre azt a kérdést, hogy a négy forrástartomány rendelkezik-e valamilyen specifikus jelentés-funkcióval a céltartomány konceptualizálásában, és ha igen, akkor mi ez.

Tekintsük először az EMBERI TEST forrástartományát. Az ezzel kapcsolatos példák azt sugallják, hogy a forrástartomány alapvetően két dologra irányul az ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZEREK tekintetében: az egyik a komplex rendszer megfelelő vagy nem megfelelő állapota, a másik a rendszer struktúrája. A *beteg, egészséges, lábra áll, szimptóma, gyengélkedik* stb. kifejezések az első jelentésfunkciót példázzák. A másodikra példaként a *fő, szív, gerinc* stb. szavak szolgálhatnak. Az egyegy forrástartomány által hordozott specifikus jelentés tanulmányozására azért van szükség, mert a kognitív szemantika művelői legtöbbször csak arról beszélnek, hogy a forrástartományoknak az az általános kognitív szerepe, hogy rajtuk keresztül „jobban megértsük” az absztrakt fogalmakat. Ez bár igaz, de nem elég pontos. A jobb megértés általános kognitív funkcióján túl, meg kell azt is mutatnunk, hogy ezt a szerepet a céltartományok pontosan hogyan képesek betölteni. Véleményem szerint a kogníció szempontjából legalapvetőbb forrástartományok specifikus, fogalmilag jól körülhatárolható szempontból „engedik láttatni” a céltartományokat. Ezeket a jól körülhatárolható szempontokat nevezem én a forrástartomány specifikus jelentésfunkciójának vagy -fókuszának (l. Kövecses 1995 és 2002). Ilyen például az, hogy az EMBERI TESTET, mint forrástartományt, elsősorban arra használjuk, hogy az ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZEREK két aspektusáról beszéljünk, illetve ezen két aspektust konceptualizáljuk. Példánkban a két aspektus a rendszer megfelelő állapota, illetve a rendszer struktúrája.

A forrástartományok specifikus jelentésfókuszát kifejezhetjük fogalmi metaforák segítségével is. Azt mondhatjuk, hogy a megfelelő, illetve nem megfelelő állapotot az egészségesség, illetve betegség fogalmain keresztül konceptualizáljuk. Vagyis metaforákkal kifejezve:

- (23) EGY ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZER MEGFELELŐ ÁLLAPOTA AZ EMBERI TEST EGÉSZSÉGESSÉGE
EGY ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZER NEM MEGFELELŐ ÁLLAPOTA AZ EMBERI TEST BETEGSÉGE

Még általánosabban megfogalmazva:

- (24) Emberi test:
A MEGFELELŐ ÁLLAPOT EGÉSZSÉGESSÉG
A NEM MEGFELELŐ ÁLLAPOT BETEGSÉG

Az emberi test vonatkozásában ehhez még hozzávehetjük a következő metaforát: AZ ABSZTRAKT STRUKTÚRA AZ EMBERI TEST STRUKTÚRÁJA (AZ ABSZTRAKT STRUKTÚRA FIZIKAI STRUKTÚRA). Ezeket a metaforákat „egyszerű” metaforáknak nevezem, míg Joe Grady (pl. 1997) az ilyen általános metaforákat „elsődleges metaforáknak” hívja, és ezekből tartja felépíthetőnek a specifikusabb fogalmi metaforákat. A Grady által és az én általam javasolt megközelítés között nagy a hasonlóság, de néhány fontos részletben megközelítéseink eltérnek egymástól (l. Kövecses 1995, 2002, 2005).

De most lássuk, hogy milyen egyszerű, vagy elsődleges metaforákkal adhatjuk meg a NÖVÉNY, GÉP és ÉPÜLET forrástartományok specifikus jelentésfókuszát! A nyelvi példák alapján ezek a következők:

- (25) Növény:
AZ ABSZTRAKT FEJLŐDÉS BIOLÓGIAI NÖV(EKED)ÉS
Gép:
AZ ABSZTRAKT FUNKCIONÁLÁS FIZIKAI MŰKÖDÉS
Épület:
AZ ABSZTRAKT STRUKTÚRA FIZIKAI STRUKTÚRA
AZ ABSZTRAKT STABILITÁS FIZIKAI ERŐ(SSÉG)
AZ ABSZTRAKT ALKOTÁS ÉPÍTÉS

Ezekkel kapcsolatban két megjegyzést tehetünk. Az első az, hogy a forrástartományok jelentésfókuszai átfedésben lehetnek egymással. Így pél-

dául az EMBERI TEST és az ÉPÜLET metaforák egyaránt tartalmazzák AZ ABSZTRAKT STRUKTÚRA FIZIKAI STRUKTÚRA egyszerű metaforát. A második megjegyzésünk az, hogy a jelentésfókuszok megállapítása nem szubjektív döntés, hanem empirikus vizsgálat eredménye kell, hogy legyen. A fent megállapított egyszerű vagy elsődleges metaforák a *Cobuild Metaphor Dictionary* számadatai alapján kerültek a felszínre. Mivel ez a szótár nem az angol nyelv teljességének metaforaszótára (és nem is lehet az), a fenti egyszerű metaforák csak kimondottan erre az empirikus adattárra nézve érvényesek. Más vagy nagyobb korpusz vizsgálata megváltoztathatja a kapott eredményeket.

5. A kapott jelentésfókuszok csak a szavakban mutatkoznak-e meg, vagy hatással vannak gondolkodásunkra is?

Most vizsgáljuk meg azt a kérdést, hogy a fent kapott jelentésfókuszok csak a nyelvi kifejezés szintjén (vagyis szavakban, illetve kifejezésekben) vannak-e jelen számunkra, vagy rendelkeznek olyan funkcióval is, amely hatással van arra, ahogy az egyes céltartományokról gondolkodunk. Javaslatom szerint ez utóbbiról is szó van. Vegyük példaként az ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZEREK NÖVÉNYEK metaforát. Mint láttuk, a NÖVÉNY forrástartomány fő jelentésfókusza a „fejlődés”: „AZ ABSZTRAKT FEJLŐDÉS BIOLÓGIAI NÖVEKEDÉS”. Ez az általános jelentésfókusz számos metaforikus következményt foglal magában. Ha biológiai növekedésről van szó, akkor beszélhetünk a mag elvetéséről, a növény fejlődésének különböző szakaszairól, arról, hogy a növény termést hoz, hogy a termés hasznos, hogy a termést betakarítjuk, hogy a növény élete ciklikus stb. Az ezeknek megfelelő metaforikus következmények olyan tudást alkotnak, melyekkel mindnyájan rendelkezünk a NÖVÉNY fogalmával kapcsolatosan. Nem kell biológusnak lennünk ahhoz, hogy mindezt tudjuk, és, ami még fontosabb, hogy mindezt felhasználjuk ahhoz, ahogy metaforikusan strukturáljuk azokat a fogalmakat, melyek az ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZER céltartomány alá tartoznak. Hogyan történik ez? Úgy, hogy a növényekről való mindennapi tudásunk elemeinek segítségével egy olyan struktúrát vetítünk rá az absztrakt komplex rendszerekre, amely a növény (és nem például a gép vagy épület) fogalmával kapcsolatos tudásunkat tükrözi. Lássunk erre néhány példát:

(26) A TALAJ ELŐKÉSZÍTÉSE → AZ ABSZTRAKT RENDSZER FEJLŐDÉSÉNEK ELŐKÉSZÍTÉSE

A NÖVÉNY FEJLŐDÉSÉNEK A KEZDETE → AZ ABSZTRAKT RENDSZER FEJLŐDÉSÉNEK A KEZDETE

A NÖVÉNY GONDOZÁSA → AZ ABSZTRAKT RENDSZER FEJLŐDÉSÉNEK A FENNTARTÁSA

A NÖVÉNY VIRÁGZÁSA → AZ ABSZTRAKT RENDSZER LEGJOBB STÁDIUMA

Az absztrakt komplex rendszerekkel kapcsolatos mindennapi tudásunk részben a növényekkel kapcsolatos mindennapi tudásunkra épül. E nélkül a metaforára épülő tudás nélkül nehéz volna elképzelni azt, ahogy erről a céltartományról gondolkodunk és beszélünk. A növény fogalma szinte egyedülállóan alkalmas arra, hogy egy absztrakt rendszer fejlődésének az előkészítéséről, a rendszer fenntartásáról, vagy „legjobb stádiumáról” beszélhessünk. A különböző absztrakt komplex rendszerekkel kapcsolatos gondolkodásunkhoz egészen más lehetőségeket kínál fel például a GÉP forrástartomány. Mint jeleztük, ezen forrástartomány legfontosabb jelentése (azaz jelentésfókusz) a rendszerek „működése”. A gép „működése” kapcsán elsősorban azt gondoljuk át, illetve arról beszélünk, hogy a rendszer működése elindult-e vagy sem, a működés az elvártaknak megfelelően, hatékonyan történik-e vagy sem, szükség van-e a hatékony működést elősegítő intézkedésekre stb. Ezek a metaforikus következmények nagymértékben eltérnek a NÖVÉNY forrástartománya által elérhetőektől. A különböző forrástartományok kognitív szerepe abban áll, hogy a belőlük fakadó metaforikus következmények segítségével gondolati sémákat nyújtanak az absztrakt komplex rendszerek sokoldalú fogalmi kezelésében.

Fontos megjegyeznünk, hogy a forrástartományokból fakadó metaforikus következmények megállapítása nem szubjektív vagy *ad hoc* módon elvégezhető munka. A már „bevált” módon és régóta használt metaforikus következmények konvencionizált nyelvi kifejezések formájában jelennek meg. Ha a metaforikus következményeket fel akarjuk tárni, akkor nagy nyelvi korpuszokból ezeket a konvencionizált nyelvi kifejezéseket kell összegyűjtenünk. Ebben a fajta kutatómunkában a jövőben nagy szerepe lehet a korpusznyelvészetnek. Természetesen a korpuszokból kapott nyelvi adatok továbbra is csak bizonyos hipotézisek felállításához adnak alapot, és azt, hogy a forrástartományokhoz kapcsolódó gondolkodási sémák milyen mértékben érvényesek az emberek gondolkodásában, csak pszichológiai kísérletek elvégzése után állapíthatjuk meg perdöntő

módon. Annyit viszont biztosan tudunk, hogy a nyelvi kifejezés meglepően pontosan mutatja az egyes fogalmakkal kapcsolatos gondolkodási „logikát”, vagy sémákat, ahogy ezt például Ray Gibbs pszicholingvisztikai kísérletei tanúsítják (pl. Gibbs 1994).

6. Hol helyezhető el az ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZER céltartomány, illetve a velejáró forrástartományok kultúrkörünk dolgai között?

A kognitív nyelvészet Ronald Langacker (pl. 1987; 1991) által képviselt irányzata szerint kétféle mentális egység létezik: „dolgok” és „relációk”. Itt a „dolog” szó specifikusabb jelentéssel bír, mint az alfejezet címében szereplő „dolog” szó. „Dolog” alatt ebben az irányzatban tipikusan időben stabil és többé-kevésbé (térben) jól behatárolt entitásokat értünk. A relációk ugyanitt tipikusan entitások közötti viszonyok, melyek nem „idő-stabilak.” Az előbbieket tipikus nyelvi kifejezési formái a főnevek, míg az utóbbiaké az igék. A kevésbé tipikus esetekben viszont ezek a fogalmi-nyelvi megfelelések megváltozhatnak. Például beszélhetünk olyan főnevekről, melyek igékből keletkeztek azáltal, hogy jelentésük idő-stabillá vált bizonyos kognitív folyamatok hatására (pl. *foglal-foglalás*).

Ebben a keretben az absztrakt komplex rendszerek inkább „dolgok”, mint „relációk”. A nekik megfelelő forrástartományok, mint az EMBER, NÖVÉNY, GÉP, ÉPÜLET, szintén „dolgok”. Ez azért lehet így, mert a metaforikus gondolkodásban célszerűen és tipikusan a dolgoknak dolgok, míg a relációknak relációk felelnek meg.

Kultúrkörünkben a dolgok egymáshoz való viszonyát a Létezés Nagy Lánca segítségével tudjuk megragadni (l. Lakoff–Turner 1989). Ez a következő:

- (27) Isten
- Kozmosz
- Társadalom
- Ember
- Állat
- Növény
- Komplex tárgyak
- Természeti dolgok

Ez a dolgoknak egy mindennapi, nem-tudományos hierarchiája, melynek segítségével mindennapi céljainkra rendszerbe foglaljuk a világ dolgait. Hol helyezkednek el benne a minket jelenleg érdeklő „dolgok”: az absztrakt komplex rendszerek, az ember, a növény, a gép és az épület? Az ember és a növény helye egyértelmű: az ember az állat és a társadalom között található, míg a növény az állat és a komplex tárgyak között. A gép és az épület fogalmai a komplex tárgyakhoz tartoznak. Hol találjuk az absztrakt komplex rendszer fogalmát? Úgy vélem, hogy az absztrakt komplex rendszerek az isten és az ember között helyezhetők el ebben a hierarchikus rendszerben. A társadalom fogalma, mint néhány példában láttuk, maga is absztrakt komplex rendszer, és ugyanúgy az az elmélet, az elme, az élet, a kapcsolat stb. is. Ezek mindegyikében emberek vesznek részt valamilyen módon, és az általuk létrehozott absztrakt gondolatok és viszonyok határozzák meg a rendszerek jellegét.

A metaforikus gondolkodás szempontjából legfontosabb jellemzője ennek a hierarchikus rendszernek az, hogy az ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZEREK esetében a forrástartományok mind a céltartomány „alatt” helyezkednek el. Az EMBER, NÖVÉNY, GÉP és ÉPÜLET forrástartományok kevésbé komplexek és absztraktak, mint a céltartomány maga, és ez teszi őket megfelelő forrástartománnyá. Az isten esetében is világos ez az „alulról jövő” metaforikus konceptualizáció; az istent tipikusan valamilyen embernek képzeljük el. Ez a fajta metaforikus gondolkodásmód teljességgel összhangban áll a kognitív nyelvészet metafora-felfogásának egyik fő tételével: konceptualizáld az absztrakt és komplex dolgokat kevésbé absztrakt és kevésbé komplex dolgok segítségével.

A helyzet azonban bonyolultabb. A Nagy Láncra való hivatkozás csak részben képes magyarázatot adni a metaforikus gondolkodás jelenségére. Számos esetben ugyanis olyan dolgok szolgálnak forrástartományul, melyek „magasabban” vannak a hierarchiában, mint a nekik megfelelő céltartomány. Ez a „fordított” folyamat különösen a megszemélyesítés esetében szembeötlő.

A két egymással ellentétesnek látszó folyamat közötti ellentmondás feloldása talán úgy képzelhető el, ha meggondoljuk a kognitív nyelvészet egy másik alapvető tételét, azt, hogy a világ megismerésében a saját magunkról való (általában nem tudatos, prekonceptuális) tudásból indulunk ki és ebből alakul ki fogalmi rendszerünk (l. Lakoff–Johnson 1999 és Kövecses 2000). A megszemélyesítés mint kognitív folyamat ezt a funkciót látszik szolgálni. Tehát valószínűleg helyesebb a Nagy Lánc hierarchiájáról úgy gondolkodni, hogy rajta keresztül egyszerre két olyan ellentétesnek látszó folyamat történhet meg az emberi megismerés so-

rán, melyek mindketten összhangban állnak kognitív felépítésünk alapvető jellemzőivel: azzal, hogy konceptualizáljuk a komplexet az egyszerű segítségével, és hogy konceptualizáljuk a világot saját magunkon keresztül. A Nagy Lánc hierarchiájában a két folyamat csak az ember szintje fölött működik együttesen.

7. Összegzés

A dolgozat igyekezett számot adni az ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZER metafora létéről, esetleges univerzalitásáról, fő jelentésfunkciójáról, gondolkodásunkban betöltött szerepéről, és fogalmi rendszerünkben elfoglalt helyéről. Igyekeztem bemutatni azt is, hogy a kognitív nyelvészet metafora-felfogása az utóbbi évtizedben milyen új fogalmi eszközökkel gyarapodott, és hogy ezek hogyan használhatók egy adott fogalmi tartomány leírásában.

A dolgozat egyik fő eredménye annak bemutatása, hogy a „fogalmi metaforák” nem elszigetelt konstrukciók fogalmi rendszerünkben, hanem egy nagyobb rendszerben működnek, világosan körülhatárolt kognitív funkciókat betöltve. Ebben az értelemben a dolgozat túlmutat a „klasszikus” kognitív nyelvészeti metaforaelméleten, vagyis azon, hogy bizonyos elszigetelt absztrakt fogalmi tartományokat bizonyos elszigetelt konkrét fogalmi tartományok segítségével konceptualizálunk. A dolgozatban bemutatott megközelítés azzal az előnnyel is jár, hogy segítségével nagyszámú, szerteágazó, és látszólag esetleges és egymással összefüggésben nem levő lexikai-szemantikai tényről tudunk szisztematikusan és kis számú elméleti konstrukcióval magyarázatot adni.

Irodalom

- Deignan, Alice (szerk.) (1995): Collins Cobuild English guides (7. köt.: Metaphor). London: Harper-Collins.
- Gibbs, Raymond W. (1994): The poetics of mind: Figurative thought, language, and understanding. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grady, Joseph (1997): THEORIES ARE BUILDINGS. *Cognitive Linguistics* 8: 267–290.
- Kövecses Zoltán (1995): American friendship and the scope of metaphor. *Cognitive Linguistics* 6: 315–346.
- (2000): *Metaphor and emotion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- (2002): *Metaphor: A practical introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- (2005): *Metaphor in culture: Universality and variation*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Lakoff, George–Mark Johnson (1980): *Metaphors we live by*. Chicago: The University of Chicago Press.
- (1999): *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought*. New York: Basic Books.
- Lakoff, George–Mark Turner (1989): *More than cool reason: A field guide to poetic metaphor*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. (1987): *Foundations of cognitive grammar, Vol. 1: Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- (1991): *Foundations of cognitive grammar, Vol. 2: Descriptive application*. Stanford: Stanford University Press.

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Budapest
zkovecses@ludens.elte.hu

Komlósi László Imre

A jelentésszerkesztés dinamikája mentális műveleteink tükrében: kísérlet a szókapcsolatok kognitív szemantikai osztályozására*

„A strict separation of lexicon and phrasal grammar, like a strict separation of word lexicon and idiom lists, may prove to be yet another methodological prejudice. I find this an intriguing question for future research.” (Jackendoff 1997, 176)

Bevezetés: a vizsgálat háttere

A kognitív tudományak a nyelvileg releváns mentális műveletekre összpontosuló érdeklődése és nyelvközpontú vizsgálati szemléletmódja,

* A tanulmány kiinduló gondolatait a Kossuth Lajos Tudományegyetem Hatvany Lajos Szakkollégiumában 1999. március 8-án „A kognitív paradigma szemléletváltása és a megismeréstudomány perspektívái: percepció, tudat, nyelv és a dinamikus rendszerek” címen elhangzott, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság Általános Nyelvészeti Szakosztályának 2003. november 11-én tartott felolvasó ülésén „A konstrukciókkal kódolt pragmatikai információ és a produktivitás kérdése, avagy »Rubegyák kotta nélkül játssza az életét«” címmel megtartott előadásaim központi kérdései hívták életre. Az elmélyültebb kutatást az OTKA T038142 számú, „A narratív cselekvésmód kognitív és affektív aspektusai: empirikus kutatás a szemi-produktív, figuratív nyelvi elemek tanulmányozásának, használatának és narratív integrálásának vizsgálatához” elnevezésű kutatás támogatása tette lehetővé. A tanulmány publikálását az MTA-DE Elméleti Nyelvészeti kutatócsoport támogatta.

ezen belül is a kognitív szemantika és a konstrukció alapú lexikai megközelítés termékeny összekapcsolása, radikálisan új eredményeket hozott a természetes nyelv alapját képező *lexikai struktúrák jelentés-szerkesztésére* vonatkozó ismereteinket illetően. A képletes nyelvhasználat modern nyelvészeti tanulmányozása—ezen belül is a kötött vagy állandósult szókapcsolatok és az idiomatikus és metaforikus nyelvi szerkezetek vizsgálata—sokat köszönhet a kognitív szemléletű nyelvészet terjedésének.¹

A tanulmány a *szókapcsolatok kognitív szemantikai osztályozására* tesz újszerű kísérletet. A hagyományos, felszíni struktúrák alapján történő felosztással (például a szabad, szokványos és kötött (képzeletkeltő jellegű) szókapcsolatokat megkülönböztető felosztással), vagy a grammatika által vezérelt morféma alapú és a lexikon által vezérelt frazémaalapú megkülönböztetéssel ellentétben, az elemzés kiindulásként (i) a szabályalapú szerkesztéssel generált és interpretált, (ii) a gyakoriság- és együttelőfordulás-alapú, egységnyi szerkezetként tárolt és megfelelő környezeti feltételek együttes meglétekor aktiválódó, valamint (iii) a jelentés-kiterjesztés, a jelentés-eltolódás, a fogalmi ötvözés és a fogalmi integráció mentális műveleteivel létrehozott nyelvi kifejezéseket különíti el. A javasolt osztályozást az elemzés ismert felosztások és rendszerezések releváns szempontjaival veti egybe (Fillmore, Jackendoff, Melčuk, Goldberg, Croft, Bárdosi, Ladányi stb.) és az osztályozásra vonatkozó döntését kognitív szemantikai érvekkel támasztja alá. A tanulmány kimutatja, hogy a javasolt osztályozásnak parametrizált indítékai vannak, amelyek a *kompozicionalitás, a produktivitás, a kreativitás és a feldolgozás fajta* fogalmakon nyugszanak.

A tanulmány részletesen tárgyalja a konstrukció modern nyelvészeti fogalmát, valamint az ebből kiinduló nyelvméleti-nyelvészeti következményeket. Az egyik eredmény a *kötött kifejezésekben* a strukturális, szemantikai, fogalmi és kontextuális-pragmatikai jegyek kódolására, valamint ezen jegyeknek a mentális lexikonban való

¹ Vö. „There are too many idioms and other fixed expressions for us to simply disregard them as phenomena on the ‘margin of language’” (Jackendoff 1995, 156). „The syntactic-lexical expressions, or phrases, can be divided into two highly unequal classes: a huge, theoretically unlimited class of free phrases and a very large but limited class of set expressions or phrasemes” (Melčuk 1995, 173). Figyelemre méltó a kognitív nyelvészek számára is az a különbségtétel, amelyet Igor Melčuk állít fel fogalmi-szemantikai jegyek alapján a „pragmatikai frazémák” (pragmatémák) és „szemantikai frazémák” (idiómák, kollokációk és kvázi-idiómák) között.

elhelyezésére vonatkozó állítások megfogalmazása. Az empirikus vizsgálódás figyelembe veszi a lexikai alakzatok különböző megjelenési formáit: a frazémákat, ezeken belül a kollokációkat, a lexikai és mondattani idiómákat és a konstrukciókat, valamint a retorikai szerkezeteket, a metaforákat, a metaforikus és metonimikus jelentés-kiterjesztéseket és a fogalmi integráció műveletével létrehozott nyelvi kifejezéseket.

Külön fejezetet szentel a tanulmány annak a ténynek, hogy a nyelvi struktúrák minden egyes újabb használata a kognitív szerveződésben az érintett fogalom mentális körülhatárolását, valamint begyakorlott előhívását eredményezi (entrenchment), amely jelenségre a továbbiakban a mentális elsáncolás terminussal utalunk a tanulmányban. Az elemzés kimutatja, hogy ez a jelenség a kognitív szerveződés szekvenciális kohéziójával függ össze. A frazéma átfogó kifejezéssel jelölt lexikai struktúrákat például, mint begyakorlott, mentálisan elsáncolt elemeket tároljuk. A kognitív struktúrák integrálódása ugyanakkor a kognitív szerveződés fogalmi kohéziójával van összefüggésben. A kollokatív, az idiomatikus és a konstrukciós alakzatok a kognitív szerveződésben egységnyi tárolást (unitized storage) feltételeznek, az előhívott, aktivált feldolgozásban pedig mint egységes kognitív struktúrák (unified cognitive structures) jelennek meg.

Az elméleti számvetés és az empirikus elemzések alapján a következő, a nyelv plaszticitására, jelentés-dinamikájára, illetve a természetes nyelv használatában inherensen jelen lévő kreativitásra vonatkozóan a tanulmány a következő két állítást teszi:

(i) a nyelvhasználók a grammatikai és lexikai formák viszonylag korlátozott készletéből — a nyelvi rendszerben kódolt jelentésaktivációk (előhívó-jegyek = prompts) segítségével — szinte korlátlan mennyiségű kognitív reprezentációt hoznak létre;

(ii) a nyelvi kifejezésekben a mentális feldolgozás számára fellelhetők olyan inherens módon jelenlévő jelentést előhívó és aktiváló jegyek, amelyek lehetővé teszik a nyelvhasználók számára a kognitív struktúrák és a konceptuális tartalmak szisztematikus integrációját típusos mentális műveletek aktív működése révén.

Az elemzés során felmerülő elméleti kérdések összegzéseként a tanulmány kísérletet tesz a Fogalmi metafora-elmélet (Conceptual Metaphor Theory) és a Fogalmi ötvözés-elmélet (Blending Theory) összevetésére. Rámutat arra, hogy a kognitív műveletek kétféle mechanizmusa — a metaforikus jelentésalkotás és a mentális te-

rek ötvözésén alapuló jelentésszerkesztés—nem egymással szembenálló és nem egymás ellen működő kognitív tevékenységek. Az elemzés kimutatja, hogy a kétféle kognitív művelet mögött kétféle, egymást kiegészítő konceptualizációs viselkedés figyelhető meg: a fogalmi metaforáknál alkalmazott metaforikus jelentésalkotás esetében gyors konceptualizációval, míg a mentális terek ötvözésén alapuló jelentésszerkesztés esetében késleltetett konceptualizációval kell számolnunk. A gyors konceptualizációt előre tételezett jelentések, bejáratott jelentéstársítások, sablonos ingerválaszok és kötött feldolgozás, míg a késleltetett konceptualizációt egyedi szerkesztés, egyedi leszabásos ingerválaszok, valamint nyitott, ad hoc feldolgozás jellemzik.

1. A jelentésszerkesztés sajátosságai és a kognitív nyelvészet

A szókapcsolatok, illetve a változó méretű nyelvi egységek vizsgálatához jelentős többletet nyújt a kognitív nyelvészek által elfogadott funkcionális-kognitív elv, amely szerint a nyelvi egységek jelentése, valamint a velük együtt konstruálódó szerkezetek (szabad értelmezésben: a szótári egységek, mint nyelvi konstrukciók) együttesen válnak értelmezhetővé úgy, hogy fogalmi és tapasztalati eredetű jelentésszerkezeteknek, illetve kompozitumszerkezeteknek tekintjük őket.

Tolcsvai Nagy Gábor (2005) az igekötős igék jelentésszerkezetének vizsgálata során hasonló álláspontra jut. A kognitív nyelvten filozófiai és módszertani keretében végzett elemzéseiből kitűnik, hogy már az elemi nyelvi egységek jelentését is összetett fogalmi viszonyokat prototipikusan megjelenítő jelentésszerkezetekként javasolja kezelni. Ezek a prototipikus jelentésszerkezetek szolgálatják a kognitív jelentésszerkesztés fogalmi vázát, mint mentális sorvezetőt. A jelentésszerkezetek nagyfokú invarianciát mutató viszonyokban kapcsolódnak össze egymással, amely viszonytársulásokat konkrét típusokba sorolható mentális műveletek támasztanak alá. Ennek alapján beszél a kognitív nyelvészet jelentéskiterjesztésről (metaforikus és metonimikus jelentésviszonyokról), az alkotó jegyek szelektív projekcióján alapuló fogalmi ötvözésről és fogalmi integrációról, valamint mentális sűrítésről. Ezek mind olyan mentális műveletek, amelyek a komponensek jelentéstani és szerkezeti összekapcsolódását egy magasabb szintű kompozitumszerkezetként realizálják. A kompozitumszerkezet a komplex kódolás függvénye: a grammatikai

jelentés, a lexikai jelentés és a tapasztalati eredetű jelentés közös konceptualizációjaként jön létre.

Mennyire szabadok, illetve mennyire kötöttek ezek a mentális műveletek a megismerő elme számára? Mennyire szoros a korreláció a mentális műveletek és a nyelvi szerkezetek kompozitumszerkezetei között? A fogalmi szerkezetek vizsgálatakor miért éppen a megismerést szolgáló mechanizmusokat helyezzük előtérbe? Ilyen és hasonló kérdéseket fel kell tennünk, hiszen egy uralkodó paradigma jelenlétekor nem triviális az adott filozófia és módszertan kritikus átvilágítása, vagy esetleg az újrafogalmazás iránti szükség érvényesítése.

Sokszor felmerül a klasszikus nyelvészetet művelőkben, hogy a „kognitív paradigma” széleskörű alkalmazása talán erőltetett megoldás, s mi több félő, hogy maga a módszertan is egyoldalú, amely ezáltal hamarosan kiüresedhet. Röviden kitérek tehát a kognitív tudomány, a kognitív pszichológia és a kognitív nyelvészet kapcsolatára, amely—ha közös fogalmi és módszertani alapokat tud kialakítani és a nyelvészeti kutatás számára ajánlani—nézetem szerint a természetes nyelv szerveződésének meghatározó tudati alapjait képes kijelölni.

A kognitív pszichológia az emberi megismerés kérdésében egyértelmű és határozott nézetet vall: a megismerés áttételesen, indirekt módon, mentális struktúrák segítségével, fogalmi megismerés útján valósul meg. Elkerülhetetlennek tűnik, hogy az esetleges közvetlen, affordancia révén nyert megismerés eredményéről készülő nyelvi beszámolók is kizárólag mentális struktúrák bevonásával valósuljanak meg. A nyelv rendszere és használata ebben az értelemben nem választható el a mentális struktúrák jelenlététől. A megismerés olyan alapvető emberi szükséglet, amelynek során az ember interaktív viszonyba kerül környezetével, amit egyben modellál is. Ebben az „állapotban” azonban nemcsak környezetével kerül interakcióba, hanem a környezetről saját maga által kialakított mentális modellekkel is. Ahhoz, hogy értelmezni tudjuk az ember viselkedését, ezt saját belső modelljeire (belső reprezentációira) vonatkoztatva kell megtennünk. A kognitív pszichológia feltételezi, hogy a viselkedést mentális állapotok (belső reprezentációk interakciói) okozzák.

A belső reprezentációknak tartalma van: ezeket különböző típusú tudáselemekként tartjuk számon. A tudáselemeknek a megismerésben sajátos szerepük van, hiszen rugalmasan és dinamikusan változtatják a tudásállapotokat: szerepük nem öncélú és nem statikus. Állandó irányultságuk van, a másik ember mentális állapotaihoz való igazodásra vannak ráhangolva. A dinamikus kognitív pszichológia tehát feltételezi, hogy a tudás az *i n t e n c i o n á l i s v i s e l k e d é s b e n* szerveződik,

tárolódik és nyeri el használati értékét. A nyelvi kifejezések denotatívumai valójában olyan tudáselemek, amelyek mentális reprezentációkat aktiválnak. A kognitív tudományok által feltérképezett és funkcionális szempontból leírható mentális műveletek segítségével pedig olyan sajátosan nyelvi meghatározottságú jelentéskonstrukciók jönnek létre, amelyeknek az egymás között történő kommunikálásával a szociális interakcióban álló egyének közös értelmezési aktusokat valósítanak meg. Így válik a nyelvhasználat a megszerkesztett, közösen kialakított és kialakított szociális valóság mentális terének konstituáló közegévé és egyben eszközévé is.

A kognitív nyelvészet egyik jelentős újítása, hogy a korábbi, szintaxisközpontú felfogásoktól eltérően a szókapcsolatokat, illetve a változó méretű nyelvi egységeket konvencionizálódott nyelvi egységekként kezeli, amelyek jelentését a jelentésszerkezet és a kompozitumszerkezet egységekként természetes módon tudja értelmezni azáltal, hogy a grammatika különböző szintjein létrejövő struktúrákat, azaz a morfológiai, a lexikai és a szintaktikai struktúrákat egymásba átívelő szerkezetekként kezeli. Feltételezi tehát, hogy ezek a grammatikailag leírható struktúrák egy kontinuum mentén helyezkednek el. Az említett grammatikai struktúrák funkcionális szempontból tekintve abban vállalnak valójában szerepet, hogy összekötők a fonológiai struktúra és a szemantikai struktúra között. Ezek a hang- és jelentésstruktúrák között végbemenő szimbolikus összekapcsolódások a használat és gyakori előfordulás során begyakorlódnak, bejáratódnak és a mentális lexikonban szimbolikus egységekként eltárolódnak. A mentális elsáncolódás (entrenchment) jelenségével ma már — a kísérleti pszichológiától a kognitív nyelvтанig — sokan foglalkoznak, kiváltképp a nyelvi konstrukciók és a szimbolikus egységülő lexikai entitások vizsgálata kapcsán. Komolyan merül fel újra a kérdés, hogy vajon gestalt-típusú szimbolikus sémaalkotásról, sématárolásról és sémaelőhívásról, vagy pedig nyitott, dinamikus, mentális ötvözésen alapuló jelentéskonstruálódásról beszélhetünk-e a mentális lexikon elemeinek komplex kapcsolódása, illetve bármilyen entitás komponensi viszonyainak konceptualizálásával kapcsolatban. A strukturális sematizáció körüli vita talán az egyik legizgalmasabb kérdése napjaink kognitív nyelvészetének.²

A kognitív paradigmának a 90-es évekre kialakult „harmadik generációja”, annak is új „modális” szemlélete a pszichológiai, a komputációs

² A különböző álláspontok, valamint azok alakulása a kognitív paradigmán belül, jól láthatóan rajzolódnak ki a Talmy (2000), Fauconnier–Turner (2002), Croft–Cruse (2004) fejlődésvonal mentén.

és a neurobiológiai szempontok szoros összefüggéseire épít.³ A modális szemlélet szerint az elmében nincs semmiféle központi ellenőrző-irányító egység: elosztott feldolgozás mellett súlyozott hálózati értékek jutnak szerephez. Alapvető pszichológiai képességek kerülnek újraértékelésre: a gondolat, például, ebben a megközelítésben számtalan egység közötti kapcsolaterősség változásának az eredménye. Egy feladat megoldása pedig a nyugalmi állapot beálltát jelenti. Az agy ugyanakkor nem tényeket vagy eseményeket, vagy azok reprezentációját tárolja el, hanem a tények és események különböző aspektusai között fennálló viszonyok halmazait, amelyeket az egységek mintázataiként vagy csoportosításaiként tárol el. Ennek értelmében az elosztott feldolgozás szemlélete azt állítja, hogy az agy az egységek közötti erősségek mintázatát tárolja el — más szóval az erősségek mintázataira „emlékszik” —, amelyeknek az alapján újra létre tudja hozni a korábbi „jelentéseket”. A tanulás, analóg módon, a helyes kapcsolati erősségek megtalálása, amelyek segítségével megfelelő körülmények mellett a megfelelő aktivációs mintákat újra létre lehet hozni. Ez a feldolgozási elmélet nagymértékben megfeleltethető a kötött lexikai egységek mentális elsáncolási műveletének, valamint a fogalmi struktúrák dinamikus, egyedi, kontextuálisan körülhatárolódó szerkesztésével összefüggő tételezéseknek, hiszen a fentebb leírt módon értelmezett kompozitumszerkezet éppen a komponensi viszonyok konceptualizálásán alapszik.

Ez a szerkesztési és feldolgozási dinamika fogalmazódik meg a különböző, a jelentésstruktúra szempontjából meglehetősen összetett nyelvi kifejezések alapjául szolgáló mentális folyamatok tanulmányozása során. Így kerülnek a kognitív nyelvészet látóterébe az olyan mentális technikák, mint a jelentés-kiterjesztés metaforikus és metonimikus változatai, a szelektív projekción alapuló fogalmi ötvözés és fogalmi integráció, valamint a mentális sűrítés. Ezek tárgyalása jelentős súlyt kap a tanulmányban felvetett kérdések kifejtése során.

2. A szókapcsolatok osztályozása a *Magyar szólástárban*

Hasznos és praktikus javaslatot kapunk a szókapcsolatok osztályozására a *Magyar szólástár* bevezetőjében (Bárdosi 2003), amely a következő három kategóriát különbözteti meg: szabad, szokványos és kötött

³ Vö. Pléh (1995, 1996); Komlósi (1996, 2003).

(képzeletkeltő jellegű) szókapcsolatok. Bárminemű elméleti megfontolás nélkül röviden felidézzük a jelentősebb kategóriákat a megfelelő példákkal együtt.

A. Szabad szókapcsolatok

- alkalmoszerű, véletlen szabad szókapcsolatok: *őszai táj, tavaszi di-
vat, kék ég*;

B. Kollokációk és terpeszkedő szerkezetek

- *felhőtlen kapcsolat, vereséget szenved, pálcát tör valaki felett, elvá-
rásokat támaszt valakivel szemben*;

C. Szerkezetileg és jelentéstanilag teljesen kötött, közkeletű, állandósult szókapcsolatok

- frazémák és idiomatizmusok: erős metaforikus érték, nyelvi hagyományok
- szólások: *kivágja a rezet; felkapja a vizet; árkon-bokron keresztül*;
- szóláshasonlatok: *szegény, mint a templom egere; annyit ért hozzá,
mint tyúk az ábécéhez*;
- pragmatikus helyzetmondatok és konvencionális szójárások: *most
ugrik a majom a vízbe; szépre száll a füst*;
- beszédművek
- köszönések, megszólítások: *Pálinkás jó reggelt!, Hol jársz itt, ahol
a madár sem jár?*
- szitkozódások, átkozódások: *Az anyja keservét!*
- politikai jelszavak: *Nem kell a sóder, nem kell a дума, saját med-
rében folyják a Duna!*
- sírfeliratok, pólófeliratok, graffitik
- szállóigék, bölcs mondások, idézetek: *Nyelvében él a nemzet*;
- közmondások: *Lassan járj, tovább érsz; Ki korán kel, aranyat lel.*

A szabad, szokványos és kötött szókapcsolati kategóriáknak egymásba átívelő jellege szemmel láthatóan kapcsolatba hozható a kognitív szemantikában alkalmazott „mentális elsáncolás mértéke” fogalommal. Ugyanakkor a korpusz alapú elemzések tovább mélyíthetik a felszíni struktúrában nyomon követhető alakzati-szerkezeti változatok, esetleg invarianciák eloszlását és használat alapú osztályozását. A kognitív nyelvészet a szókapcsolatok belső, a konstituensek együtt-előfordulási gyakoriságából következő erősségét megfogható fogalmi jegyek alapján kívánja meghatározni.

3. A szókapcsolatok egységes kezelése a kognitív szemantikában

A szótári alakzatok és szókapcsolatok formai elemzése hagyományosan a frázisszintaxis szerkesztési elveivel egyeztethető össze, kiváltképp ha a szóban forgó szókapcsolatok kompozicionális szerkezetekként valósulnak meg. A változó méretű lexikai egységek azonban nem csak méretük sokfélesége alapján különülnek el egymástól, hanem a szerkesztés módja is eltérő osztályozási lehetőségeket kínál. Jackendoff (1995, 1997) szabály alapú és gyakoriság alapú lexikai struktúrákat különböztet meg, míg Croft és Cruse (2004) szabály alapú és használat alapú morfológia és szintaxis együttes bevonásával elemzik a lexikai struktúrákat. A sokféleséget mutató szótári alakzatok azonban a mentális lexikon részeként viszonylag egységes, de mindenképpen rendszeres fogalmi struktúra- és jelentésstruktúra-hozzárendelést nyernek el, ami által biztosítottá válik az is, hogy ezek a nagyfokú változatosságot mutató szótári alakzatok megfelelő szöveg-integrálásra kerüljenek.

A kognitív nyelvészet és a konstrukciós nyelvtanok keretében működő kutatás⁴ határozottan felvállalja azt a nézetet, hogy a változó méretű lexikai egységeket egységnyi jelentésreprezentáció jellemzi, amely a g r a m m a t i k a i j e l e n t é s és a l e x i k a i j e l e n t é s komplementer eredőjének köszönhető. A grammatikai jelentést a szintaktikailag transzparens szemantikai kompozíció, a lexikai jelentést pedig az egyedi lexikai jegyeket regisztráló „feltöltött” lexikai kompozíció (enriched composition) biztosítja. A nyelv általi megismerés egyik legérdekesebb kérdése talán az, hogy a lexikai egységek mentálisan elsáncolódott jegyei közül melyek azok, amelyeknek nyelvspecifikus és kontextusérzékeny aktiválása szükséges a szándékolt jelentésstruktúráknak a befogadó oldaláról történő megkonstruálásához. Ezek a jelentésaktiváló mechanizmusok szorosan összefüggenek a korábban érintett intencionalitás kérdésével.

Bárhogyan is döntsünk a lexikai struktúrákat létrehozó műveleteket illetően, érdemes figyelembe venni, amit a kognitív szemantika „jelentésalkotó kognitív mechanizmusokként” jelöl meg a lexikai struktúrák létrejötté kapcsán. A kutatási eredmények alapján⁵ indokolt az az állítás, amely szerint a produktív és szemi-produktív nyelvi elemek

⁴ L. például Frawley (1992); Jackendoff (1997); Croft (2000).

⁵ Vö. Gibbs (1994); Jackendoff (1995, 1997); Kay (1997); Talmy (2000); Ladányi (1998); Kálmán (2001); Komlósi (2004a, b); Knipf–Komlósi (2004); Komlósi–Knipf (2004; 2005).

különböző kognitív funkciók ellátására hivatottak a természetes nyelv használatában. A nyelv általi megismerés folyamatában — úgy tűnik — a non-produktív és szemi-produktív nyelvi elemek — kötött feldolgozással társulva — határozott és stabil jelentés-hozzárendelésekkel „denotatív stabilitást” hoznak létre a beszédhelyzetek résztvevői között. A produktív elemeknek, amelyek nyitott feldolgozással társulnak, nincs ilyen „erejük”, tehát nem is hozhatnak létre „közvetlen hivatkozást és hivatkozási stabilitást”. Ezzel egyidőben, ugyanakkor, a produktív elemek további mentális folyamatokhoz szolgálnak bemenetként: a nyitott megismerési folyamatokban, ahol a kreativitás és az emergens jelentések alapvető fontosságúak, a képes-metaforikus jelentéseknek nem annyira „denotatív”, sokkal inkább „evokatív”, azaz előhívó és aktiváló („jelentés-megágyazó”) szerepe van. Az idiomatikus kifejezések többsége non-produktív, a kollokatív szerkezetek és a konstrukciók pedig a szemi-produktív elemek halmazába tartoznak. A metaforikusan, illetve a metaforikus-metonimikus jelentés-kiterjesztéssel, valamint a mentális ötvözéssel vagy más fogalmi integrációs művelet segítségével építkező szerkezetek produktív szerkezetek.

Hasonlóan fontos a lexikai struktúrák létrejöttében és feldolgozásában a kompozicionális és a nem-kompozicionális struktúrák mentén történő kognitív szerepeloszlás. A kompozicionalitás tiszta változatát a klasszikus Frege-i kompozicionalitás képviseli, amely elv szerint: (i) a z ö s s z e t e t t k i f e j e z é s j e l e n t é s e a részek jelentésének összege és (ii) a m o n d a t j e l e n t é s e — a mondat szintaktikai szerkezetének ismeretében — levezethető a mondat alkotóelemeinek jelentéséből. A klasszikus értelemben vett kompozicionális szerkezetek jellemzői az általunk vizsgált lexikai alakzatok szempontjából is lényegesek. Tekintsük tehát át a Frege-elv jellemzőit és következményeit:

- (i) kontextuális információk nélküli gyors feldolgozás
- (ii) jól azonosítható szerkesztési szabályok
- (iii) transzparens és állandó jelentésszerkezetek
- (iv) a „nyitott” olvasatok magas százaléka
- (v) produktív szerkezetek (motivált szerkesztés) és
- (vi) magas variabilitás

Lássunk nyelvi példákat — összetett kifejezéseket vagy mondatokat — a kompozicionális szerkesztésre:

- (1) *keresztanya* — *keresztanya*
(szegmentálással jól elkülöníthető jelentésszerkezetek)

- (2) *megfellebbezhetetlen*
(egyértelműen szegmentálható összetett kifejezés)
- (3) *A kút fenekén pénzérmeget találtak a régészek.*
(a „kút feneké” metaforikus jeletéskiterjesztés; a kompozicionalitás elve nem szenved csorbát)
- (4) *A boszorkány nem találta söprűjét.*
(a „boszorkány” extenzióval nem, de intenzióval rendelkező kifejezés; a kompozicionalitás-elv nem szenved csorbát)
(vö. Komlósi 2004a)

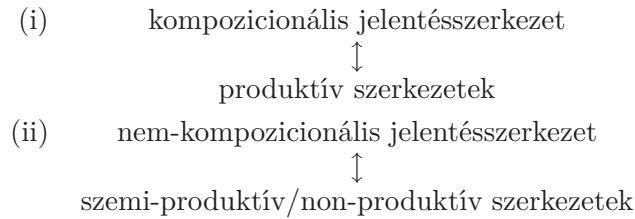
Nem-kompozicionális szerkezeteknek tekintjük a kollokációkat, idiómákat, fordulatokat, megcsontosodott kifejezéseket, amelyek jellemzői:

- (i) kötött formák — kötött grammatikai sablonok
- (ii) kötött stílusjegyek
- (iii) kötötten tárolt jelentésszerkezetek
- (iv) magas kontextus-függőség
- (v) a „kötött” olvasatok magas százaléka
- (vi) szemi-produktív vagy non-produktív szerkesztés
- (vii) alacsony variabilitás

Lássunk a nem-kompozicionális szerkesztésre vonatkozóan néhány nyelvi példát:

- (5) pernahajder
- (6) fejébe húzza a sapkáját
- (7) sülve-főve együtt járnak
- (8) csiszeg-csoszog
- (9) az igazság bajnoka
- (10) egyszer hopp, máskor kopp
- (11) kutyából nem lesz szalonna
(vö. Kiefer 2000a)

Tételezett korrelációk:



Fentebb már szóba került a feldolgozási módozatok kérdése is, amely szintén mérvadó kognitív tényezőként jelentkezik a lexikai struktúrák vizsgálatában. A nyelvfeldolgozás szakirodalmában gyakran találkozhatunk a „kötött” feldolgozás/olvasat (default processing) és a „nyitott” feldolgozás/olvasat (open processing) megkülönböztetéssel. Ezzel a megkülönböztetéssel az „állandó, stabil interpretáció” és az „in novo, ad hoc interpretáció” fogalmak kerülnek szembe egymással. Az első esetben előre megkötött jelentések kombinálását tapasztalhatjuk, amely a kompozicionalitás elvére támaszkodva „kötött olvasatokat” eredményez gyors konceptualizáció kíséretében, sablonos ingerválaszok (stock responses) formájában. A második esetben pedig az összetett jelentések egyedi szerkesztését tételezzük fel, amely nem hagyományos kompozicionális szerkezeteket hoz létre és „nyitott, on-line olvasatokat” eredményez késleltetett konceptualizáció kíséretében, egyedi leszabásos ingerválaszok (made-to-measure responses) formájában.⁶

A fentiek értelmében kijelölhetjük, melyek azok a jelentésalkotó kognitív mechanizmusok, amelyek a k ö t ö t t l e x i k a i s t r u k t ú r á k kialakításában megkülönböztetett szerephez jutnak. Eddigi vizsgálataim a következő szerkesztés-változatokat látszanak indokolni:

(a) a kompozicionalitás elve alapján szemi-produktív lexikai elemek szerkesztése, főleg az együtt-előfordulás mintázatának figyelembe vételével (gyors és stabil konceptualizációval szerkesztett kollokációk)

(b) nem-kompozicionális jelentésstruktúrával rendelkező non-produktív lexikai elemek szerkesztése (gyors és lezárt konceptualizációval és gyakran mentális elsáncolással szerkesztett idiómák, idiomatikus kifejezések, konstrukciók, fogalmi metaforák)

(c) kompozicionális jelentésstruktúrával rendelkező produktív, részben előregyártott lexikai elemeknek a további fogalmi ötvözés számára történő szerkesztése (késleltetett és nyitott konceptualizációval, gyakran in novo, ad hoc és emergens jelentésekkel).

⁶ L. Harris (1998); Nunberg et al. (1994); Tsur (1999).

A fenti összetevők, valamint a nyelvészeti konvenciók figyelembe vételével elfogadhatónak tűnik, hogy a kötött szókapcsolatok, illetve a változó méretű nyelvi egységek megjelenését a következő *s z e r k e s z t é s i s z i n t e k h e z* kössük: (i) a kollokációk szintje, (ii) az idiomaticitás szintje, (iii) a konstrukciók szintje, (iv) a metaforikus jelentésszerveződés szintje és (v) a fogalmi integráció szintje.

4. Parametrizáció

A jelentésalkotó kognitív mechanizmusok egyben keresztkorrelációt is mutatnak. Kutatásaim során szoros összefüggést találtam (i) a kompozicionalitás szintjei, (ii) a produktivitás szintjei és (iii) a feldolgozás típusai között, amelyet egy parametrizációs sémában fogalmaztam meg (Komlósi 2004a; Komlósi–Knipf 2004, 2005). E korrelációs rendszer lényegi elemeit, valamint a paraméterek közötti összefüggések példák elemzése általi vizsgálatát az alábbiakban ismertetem.

A *s z e m a n t i k a i k o m p o z i c i o n a l i t á s* hagyományos és statikus fogalma helyett a *f o g a l o m s z e r v e z ő d é s f o l y a m a t á n a k* dinamikus fogalmát vezetem be, amely a nyelvi struktúráknak és a velük társuló szerkesztési és feldolgozási típusoknak egy kontinuumon elhelyezhető azonosítását teszi lehetővé. Ennek értelmében vizsgálom a kompozicionalitás szintjei, a produktivitás szintjei és a nyelvi kifejezések feldolgozási típusai között létrejövő együttműködést és annak összhatását.

PARAMETRIZÁCIÓ		
SZERKESZTÉSI SZINTEK	KOMPOZICIONALITÁS	FELDOLGOZÁSI TÍPUS
(i) kollokációk szintje	(komp)	
(ii) idiomaticitás szintje	(nem-komp)	kötött feldolgozás
(iii) konstrukciók szintje	(nem-komp)	(i–iii) esetében
(iv) metaforikus szerveződés szintje	(komp)	nyitott feldolgozás
(v) fogalmi integráció szintje	(komp)	(iv–v) esetében
	PRODUKTIVITÁS	
	non-produktív	(ii) esetében
	szemi-produktív	(i), (iii) esetében
	produktív	(iv), (v) esetében

5. A szókapcsolatok egy lehetséges osztályozása

Vizsgáljuk meg a javasolt szerkesztési szinteket nyelvi példák segítségével. Már előljáróban fel szeretném hívni a figyelmet arra, hogy a javasolt felosztás alapja nem a szókapcsolatok szerkezetfajtáinak szigorú elkülönítése vagy elkülöníthetősége. Sokszor hasonló szerkezeteknek különböző szerkesztési szinten történő leírása lehetséges, hiszen a paramétereknek mint változóknak a permutálása különböző szerkesztési fajtáknak a felerősödést eredményezheti, amely nem feltétlenül jár együtt szigorú kategóriahatárok megjelenésével.

A. A kollokációk szintje: kompozicionális szerkezet
szemi-produktív szerkesztés
kötött feldolgozás

A kollokációk szokásos vagy állandósult szóösszetételek, szóalakulatok, szófordulatok, amelyekre a szemi-produktív és leggyakrabban a kompozicionális szerkesztés a jellemző.

A kötött feldolgozás mellett ritkábban a nyitott feldolgozás is helyet kaphat (vö. Sinclair 1991).

(12) névfelidézõ szókapcsolatok: *a legnagyobb magyar*

(13) szokványos szóösszetételek

- | | | | |
|-----|------|--|---------------------------------|
| (a) | ném. | eingefleischer Junggeselle | 'megrögzött agglegény' |
| | ang. | a confirmed bachelor | |
| (b) | ném. | frisch gestrichen | 'frissen mázolvá' |
| | ang. | wet paint | |
| (c) | ang. | a nice cup of tea | 'egy üde, pihentető teázás' |
| (d) | ang. | last chance | 'utolsó lehetőség/ajánlat' |
| (e) | ang. | great minds think alike | 'nagy szellemek találkoznak' |
| (f) | ang. | shop until you drop | 'vásárlás a végső kifulladásig' |
| (g) | | egy pofa sör, feszült érdeklődés, odaadó figyelem, boszorkányos ügyesség, csalhatatlan érzék (vö. Kálmán 2001) | |

B. Az idiomaticitás szintje: nem-kompozicionális szerkezet
 non-produktív szerkesztés
 kötött feldolgozás

Az idiómák, illetve idiomatikus kifejezések szintén állandósult szóösszetételek, amelyekre a non-produktív⁷ és túlnyomórészt a nem-kompozicionális szerkesztés, valamint a kötött feldolgozás a jellemző.

- (14) (a) ném. von der Hand in ’sanyarú életet él’,
 den Mund leben ’máról holnapra él’
 (b) ném. auf der Palme sein ’nem lát a pipától’
 (c) ném. mit heiler Haut davon kommen ’szárazon megúsz vmit’
 (d) ném. etwas auf dem ’lelkén szárad/nyomja a
 Gewissen haben lelkét’
 (e) ném. jemanden auf dem ’vkinek a halála a lelkén
 Gewissen haben szárad’
- (15) (a) ang. to kick the bucket ’elsurran/eldobja a kanalat/
 feldobja a talpát/fübe harap/alulról
 szagolja az ibolyát’
 (b) ang. to spill the beans ’elszólja magát/felfed egy titkot’
 (c) ang. to pop the question ’előhozakodik a nagy kérdéssel’,
 ’házassági ajánlattal áll elő’
 (d) felveszi a harcot, pálcát tör vki felett, vereséget szenved, húzza a lóbórt, a rövidebbet húzza, bedobja a törölközőt, vkinek befellegzett, összerúgták a port, sülve-főve együtt vannak

Az idiómák, de még inkább az idiomatikus kifejezések hatalmas variabilitást mutatnak egy adott nyelven belül is, de—ami a kognitív nyelvészet szempontjából, kiváltképp a konceptualizációk egyetemes jellege folytán fontos elvi jelentőségnek örvend—komparatív értelemben a különböző nyelvek között is. Nem véletlen, hogy a kognitív nyelvészet a konceptualizáció műveletének tetten érésehez éppen az idiomaticitáshoz és a metaforizációhoz köthető fogalmi sémák vizsgálatára összpontosított jelentős figyelmet az elmúlt huszonöt évben. Emellett erősödött fel az utóbbi tíz évben a fogalmi integráció segítségével végbemenő jelentés-kiterjesztés vizsgálata is.

⁷ Az idiómák szintaktikai merevségét nagyon sokan érvnek tekintik a kollokációktól, valamint a konstrukcióktól való elhatárolhatóság kérdésében. Az erre vonatkozó klasszikus elemzéseket többek között Nunberg et al. (1994), valamint Gibbs (1994) szolgáltatják.

A regularitás és a variabilitás kérdését, mint esetleges parametrikus tényezőket nem vehetem be a most javasolt kereszt-korrelációkon nyugvó rendszerezésbe, jöllehet mint jelenségről és szervező elvről érdekes néhány idevágó megjegyzést tennem. Kiefer (2000b) fontos összefüggésre hívja fel a figyelmet, amikor a természetes nyelv lexikai struktúráiban megfigyelhető sajátos, de kényes egyensúlyról beszél: egyrészt a regularitás (szokásosan szerkeszthető mintázatok) és megjósolhatóság, másrészt az irregularitás és nem-mejósolhatóság külön-külön érvényesülő kognitív szerepéről beszél. Véleménye szerint két, egymásnak ellentmondó elv működik a jelentésszerkesztés és jelentéfeldolgozás (vagy éppenséggel a jelentéseknek a mentális lexikonban történő eltárolása) esetében: az egyik „a legkisebb erőfeszítés elve”, amely a formai szabályszerűségeket általános szerkesztési elvként részesíti előnyben, a másik „az ikonicitás elve”, amely a legkönnyebb felismerhetőséget és előhívhatóságot — nyilván mentális elsáncolással megtámogatva — szeretné érvényesíteni (vö. *ibid.*, 300).

Vegyük például az idiómákra hozott (14a) *auf der Palme sein* példa esetét. Nyilvánvaló, hogy egy belső fizikai-lelki állapot leírását valósítja meg ennek az idiómának a használata. Ez az állapot ugyanakkor nem partikuláris, ritkán előforduló állapot az emberek tapasztalati világában. A DÜH és HARAG konceptualizálása szinte hétköznapi mentális művelet, amelynek nyelvi lenyomata is széles körben ismert minden beszélő számára.⁸ A magyar nyelvben is — kizárólag az idiomaticitás szerkesztési szintjén maradván — számos változat létezik. Lássunk közülük néhányat, a teljesség igénye nélkül.

- (14) (b') nem lát a pipától, füstölög (a dühtől), felment/felmegy vkiben/vkinél a pumpa, begőzöl, bepöccen, felkapja a vizet, rágja a kezét, legszívesebben a falra mászna (dühében), (dühében) kaparja a falat, majd felrobban, (szinte) szétveti a düh, stb.

⁸ A DÜH és HARAG fogalmi metaforákra épülő metaforikus konceptualizációjának klasszikus kidolgozása Kövecses (1986)-hoz fűződik. E fogalmak komplexitását Kövecses Zoltán meggyőző módon elemzi későbbi műveiben is, kiegészítve eredményeit a Talmy (2000)-ben is kifejtett „force dynamics” elmélet erejével, miszerint a DÜH és HARAG testi-mentális fogalmak AZ ÉRZELEM ERŐ mestermetaforára vezethetők vissza. A nyelvi variációk sokfélesége ennek alapján sokkal kézenfekvőbb (vö. Kövecses 2005a, b).

C. A konstrukciók szintje: nem-kompozicionális szerkezet (többnyire)
szemi-produktív szerkesztés
kötött feldolgozás

A konstrukciós nyelvtanok olyan nyelvi szerkezetekkel is foglalkoznak, amelyeket a generatív nyelvtan nem tekint tipikusan generálható szerkezeteknek és marginális nyelvi alakzatokként (sokszor kivételekként) tartja őket számon. A kognitív nyelvészet és a konstrukciós grammatikák képzeleti sémákat azonosítanak abból a célból, hogy mind a *f o r m a i*, mind pedig a *t a r t a l m i* oldallal összekapcsolható fogalmi struktúrák adekvát leírását nyújthassák. A konstrukciókban tehát olyan fogalmi struktúrák jutnak szerephez, amelyeknek a strukturális alapja egyaránt lehet morfémaszerkezet vagy frazémászerkezet. Jóllehet a különböző indíttatású, tehát különböző nyelvészeti elméletekből táplálkozó konstrukciós grammatikákban eltérő magyarázatot és hangsúlyt kap az alakzatok egyedi konceptualizációja, mégis elmondható általános értelemben, hogy a konstrukciók olyan grammatikai és/vagy lexikai alakzatok, amelyek a szószerkezeti változatok széles körében valósulnak meg, ugyanakkor a nyelvi rendszerben a formai és tartalmi jegyek sajátos, egyedi eredőjeként rögzülnek. Ilyenek a frazémák, azaz a kollokációk, a lexikai és mondattani idiómák, a retorikai szerkezetek, a metaforikus jelentéskiterjesztések, valamint a fogalmi integrációk.

Kálmán (2001) a következő definíciót ajánlja: „A konstrukció a formai és tartalmi tulajdonságok rendszeres, másból megjósolhatatlan társulásának eredménye.” Goldberg (1995) alapján általánosan elfogadott az a megfogalmazás is, miszerint a konstrukció egyfajta forma társulása egyfajta jelentéssel, amelyben akár a forma valamely jegye, akár a jelentés valamely jegye nem vezethető le egyéb konstrukciókból. Ezekből a definíciókból következik a konstrukciók sajátos nyelvelméleti státuszát biztosító állítás, amely a „konstrukciók függetlenségének tételében” fogalmazódik meg. Az azonban, hogy mely formai vagy tartalmi jegyek láthatnak el ilyen megkülönböztető szerepet, azaz hogy mely jegyek azok, amelyek nem vezethetők le egyéb konstrukciókból, a konkrét példák elemzéséből derül ki legjobban. Tekintsünk meg néhány példát a konstrukciók szintjén létrejövő jelentésszerkesztésre.

- (16) (a) ném. etwas zur Aufführung bringen 'darabot színre visz'
 (b) ang. Never will I leave you. 'Ásó, kapa és a nagyharang'
 (c) ang. Long may you prosper! 'Éljen soká!'
 (d) ang. Am I tired! 'Még hogy elfáradtam-e?'
 (e) ang. Not that I care. 'Nem mintha túlságosan izgatna.'
 (f) ang. He talked his way out of it. 'Kidumálta magát (a bajból).'
 (g) ang. Why go to the store. 'Ezért boltba menni?'
 (h) ang. I didn't make it to Paris, let alone Berlin.
 'Nem jutottam el Párizsba sem, nemhogy Berlinbe!'
 (i) ang. The more you think about it, the less you understand.
 'Minél többet töröd rajta a fejed, annál kevésbé érted az egészet.'

A mondattani konstrukciókra jó példákat nyújtanak a magyarban a „nemhogy” és a „minél-annál” szerkezeteket tartalmazó konstrukciók, amelyek a tagmondatokhoz logikai kontrasztra épülő pragmatikai előfeltevéseket is rendelhetnek.⁹

- (17) (a) A sapkáját s e m vette le, n e m h o g y a kabátját.
 (b) M i n é l nagyobb a baj, a n n á l gyávábbak az emberek.
 (Kálmán *op.cit.*, 73)

Melčuk (1995) a kötött kifejezések osztályozásakor a „pragmatémát” pontosan olyan szerkesztési szintre helyezi, amely a konstrukciók által megadott kritériumával esik egybe. Példáiból jól látható, hogy azért kell a „pragmatémát” konstrukciónak tekintenünk, mert a szerkesztés ebben az esetben kötelezően frazeológiai kötött elemet rendel a lexikai egységben kódolt kontextuális-pragmatikai tudáshoz, azaz egy szituáció fogalmi reprezentációjához, amely más elemek hozzárendelésével már nem lenne érvényes.

Lássunk példákat a pragmatémákra Melčuk felosztása alapján (vö. *ibid.*, 176–180):

- (18) (a) ang. Best before... de nem lehet (a') *Don't use after...
 (b) fr. A consommé (de préférence) avant...

⁹ Kálmán (2001)-ben részletes elemzést kapunk a „minor mondattípusok” konstrukciós, logiko-pragmatikai leírásáról, amelyek sajátossága abban rejlik, hogy azok korlátozottabb használati lehetőségekkel rendelkező szerkezetek. Ezek a mondattípusok kiváló példák arra, hogy mily módon kódolhat a természetes nyelv kontextuális-pragmatikai megkötéseket (specifikációkat) sajátos és egyedi konstrukciók révén a nyelvi struktúrába.

- (b') fr. Date limite (de vente)...
- (c) ném. Mindestens haltbar bis...
- (d) holl. Ten minste houdbaar tot...
- (e) or. Srok godnosti...
- (f) magy. Minőségét megőrzi a fedélen látható időpontig.
- (f') magy. Fogyasztható a fedélen látható időpontig.

Nézzünk meg további konstrukció-szintű pragmatémákat a szövegszerkesztés területéről:

- (19) (a) ang. Emphasis (is) mine.
- (a') ang. Emphasis added.
(De nem lehet (a'') *It is me who emphasizes.)
- (b) fr. Cest moi qui souligne.
- (c) ném. Hervorhebung des Autors.
- (d) or. Kurziv moj.
- (d') or. Vydeleno mnoj.
- (e) magy. Kiemelés tőlem [X. Y.].
- (e') magy. Kiemelés a szerzötől.

Bizonyos értelemben az igekötős igék lexikai viselkedése is eredményezhet a konstrukciók kritériális jegyei szerint építkező lexikai paradigmát. Az idevágó példákat Ladányi (1998)-ból választottam ki. Ladányi Mária a szerves-dialektikus nyelvészet keretében elemzi a „tönkre” igekötőnek a magyar nyelv szinkrón rendszerében végbemenő változásait. Elemzésében bemutat egy grammatikalizációs folyamatot, amelynek során a grammatikalizálódó elem jelentésváltozása hívja nagy valószínűséggel életre magát a grammatikalizációt.¹⁰

Az azonos igekötő segítségével szerkesztett konstrukciók jól elkülönülő csoportjai szinte önmagukért beszélnek. Érdeemes megfigyelni mind a j e l e n t é s b ő v ü l é s esetét (a *tönkremegy* esetében a nem-cselekvő

¹⁰ „A kognitív nyelvten felfogásához hasonlóan a szerves nyelvi leírás sem modulszerűen, egymástól függetlenül kezeli a nyelvi szinteket, hanem a szintaxis és szemantika egységét vallja, a szemantika meghatározó szerepe mellett” (*ibid.*, 414).

alanyból aktív-cselekvő válik a *tönkretanulja magát* vagy a *tönkregyógyszerezi a gyereket* esetében), mind pedig a *j e l e n t é s s z ű k ű l é s* esetét (a *tönkrefagy* vagy *tönkreázik* 'teljes károsodást szenved' jelentésétől a *tönkreeszi magát* 'valamilyen tevékenységet túlzásba visz' jelentésig).

- (20) (a) tönkremegy, tönkrefagy, tönkreázik
(b) tönkresóz, tönkrefűszerez, tönkrefarag
(c) tönkreteszi magát, tönkredolgozza magát, tönkretanulja magát
(d) tönkregyógyszerezi a gyereket, tönkreinjekciózza a beteget, tönkreeszi magát

A magyar igekötős példák alapján általánosabb észrevételeket is tehetünk. Az tűnik ki a konstrukciók elemzéséből, hogy a konstrukciók szemi-produktivitása lehetőséget biztosít bizonyos mértékű paradigmatis kiterjeszhetőségre, amely során a paradigmatis elemek azonban továbbra is kötött olvasattal járnak együtt. A szakirodalomban nem ritkák a paradigmatis kiterjeszhető konstrukciókra hozott példák (Goldberg 1995; Kay 1997; Komlósi 2004b). A konstrukciók paradigmatis szétterjedése (disztribúciója) szabad és kötött szókapcsolatok formájában valósulhat meg:

- (21) (a) szabad előfordulások:
lose one's purse, lose one's passport
'elveszíti a pénztárcáját', 'elveszíti az útlevelet'
(b) kötött előfordulások:
lose sight of, lose touch with, lose track of
'szem elől téveszt', 'elveszíti valakivel a kapcsolatot',
'nyomát veszti valakinek/valaminek'
(c) kötött konstrukciók:
lose one's temper, lose touch with reality
'kijön a sodrából', 'elveszíti a kapcsolatot a valósággal'

Érdekes jelenségnek lehetünk tanúi, amikor a konstrukciós paradigmák esetében fontos szerephez jut a lexikai többértelműség és beáll a zeugma nevű retorikai hatás.¹¹ Novák (2002, 279–281) példáit felidézve és kis

¹¹ Cruse (1996) a zeugma standard, lexikai szemantikai értelmezését adja és azt alapvetően szemantikai inkongruenciaként definiálja. Sokkal szerencsésebb, iz-

módosítással rekonstruálva, megfigyelhetjük a különböző szerkesztési-értelmezési szintek közötti átjárhatósággal összefüggő fogalmi buktatókat, amely egyben a zeugma kialakulásának előfeltétele is.

- (22) (a) A fenyegető ár elől minden szegény ember nyugat felé és minden nyüsztítő állat a közeli magaslatra menekült.
- (b) A fiam az iskolából, a férjem a kiskertből hozott karót.
- (c) Szeptember 11. bebizonyította: egy gép megdöntése még nem jelenti a kormány megdöntését.

A zeugma formailag egy szójáték-jellegű hatáson nyugszik: akkor áll elő, ha két kifejezést nem megfelelő módon kapcsolunk össze. A fenti példákban az *ár elől menekül*, a *karót hoz* vagy a *gépet/kormányt megdönt* kifejezések kétértelmősége okán nyilvánvaló az érintett kifejezések összekapcsolásának furcsasága. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy itt nem csupán lexikai összeegyeztethetlenségről van szó. A mondatok pragmatikai feldolgozása során — a lexikai többértelműségek feloldásához — kontextuális-világismereti-pragmatikai információkat használunk fel. Novák Attila megfogalmazásával élve: „A zeugma jelenségének formális modellálása feltételezi a pragmatikai feldolgozás modellálását. A pragmatikai feldolgozás a nyelvi feldolgozáshoz használt viszonylag egyszerű taxonomikus lexikai szemantikai tudással ellentétben gazdag világismereten alapul, és egymásnak ellentmondó ismeretek bonyolult módon való kezelésére alkalmas mechanizmusokat használ” (*ibid.*, 281).

A kollokációkkal és idiómákkal, illetve idiomatikus kifejezésekkel ellentétben, a konstrukciók a nyelven belüli és nyelven kívüli információk kódolását komplex és dinamikus módon teszik meg.¹² A (23)–(24)-ben példát láthatunk a fentnevezett komplex és dinamikus kódolás esetére.

galmasabb és meggyőzőbb azonban Novák Attilának (2002) a pragmatikai okoskodás technikájára építő, a zeugma-hatást a diskurzus koherenciájának hiányával, kiváltképp az összetevők közötti retorikai viszonyok koordinátlanságával magyarázó elemzése.

¹² Kálmán (2001) sokkal szélesebb, de ugyanakkor — a lehetséges konstrukciós nyelvtanok szempontjából — sokkal inkább körülhatárolt értelmezést tulajdonít a konstrukció fogalmának. Míg az én elemzésemben a lexikai egységek jelentésszerkesztése áll a középpontban, Kálmán László leírásában a „konstrukciók függetlenségének tétele” és annak konstrukciós nyelvtani igazolása. A konstrukciók függetlenségének tételét Kálmán széleskörű elemzésekkel igazolja, amelyek átívelnek az összetevős szerkezetek, az idiómák (a kollokációk, a lexikai idiómák és a mondattani idiómák), valamint a retorikai kapcsolatok által irányított szerkezetek széles halmazán.

A *felveszi az N-t* lexikai keretre épülő konstrukció például mind konkrét, mind pedig absztrakt N behelyettesítésével élhet, amely a lexikai szemantika szabályai szerint megadja a létrehozott kifejezés alapértelmezését.

- (23) (a) felveszi a harcot
(b) felveszi a nyúlcipőt
(c) felveszi a kesztyűt

Ugyanakkor a *Fel se vedd!* pragmatéma (pragmatikai helyzetmondattal) nem érthető meg csupán a lexikai szemantika szabályai alapján, hiszen ez a mondat-típus olyan kontextuálisan illeszkedő jelentésszerkesztést igényel, amely pragmatikai jellegű tudáselemek aktiválását teszi szükségessé. Ennek a kifejezésnek a jelentését más, hasonlóan kötött kifejezésekkel talán így közelíthetnénk meg (l. (24b–e)):

- (24) (a) Fel se vedd.
(b) Rá se ránts!
(c) Oda se neki.
(d) Kár a benzinért.
(e) Akinek nem inge, ne vegye magára.

A fenti kötött kifejezések értelmezéséhez, a beszédhelyzet ismerete mellett, még ezen kontextualizált megnyilvánulások (beszédaktusok) perlokúciós hatását is figyelembe kell vennünk.

A konstrukciók tárgyalása kapcsán még egy utolsó szempontot szeretnék felvetni. Említettem, hogy a konstrukciók számos nem nyelvi információt tudnak oly módon kódolni, hogy azok a megfelelő környezeti előhívó-jegyek (prompts) jelenlétekor megfelelő fogalomstruktúra- és jelentésstruktúra-hozzárendeléseket képesek végrehajtani. A konstrukciókat bevezető példák között szerepelt a (16e) modális környezet létrehozása révén pragmatikai előfeltevést, indirekt illokúciót és másodrendű perlokúciós hatást involváló példa:

- (16) (e') Not that I c a r e but (*p*).
'Nem mintha ez engem túlságosan izgatna, de (*p*).'

Először is megállapítható, hogy a kifejezés rendelkezik egy sajátos, más-honnan nem levezethető formai sajátossággal: mind a „szokatlan és indokolatlan” szórendi elrendezés, mind pedig a „subjunctive” igemód egyedi

konstrukciós feltételeket teremt. A „subjunctive” igemód a következő változatból egyértelművé válik:

- (25) Not that she c a r e but (*p*).
'Nem mintha ez őt túlságosan izgatná, de (*p*).'

Hogy a „*not that N V_{subjunct}*” szerkezet modális környezet hoz létre, még a következőkből is látható:

- (26) (a) Not that I should c a r e but (*p*).
'Nem mintha ez engem túlságosan izgatna, de (*p*).'
(b) Not that she should c a r e but (*p*).
'Nem mintha ez őt túlságosan izgatná, de (*p*).'
(c) Not that I would k n o w!
'Nem mintha nekem ezt kellene tudnom!
(But I do know!/But I just happen to know!)
(‘De (véletlenül) tudom!’)

A modális kontextus révén egy nem-igazságfüggvény szemantikai olvasat lép életbe: egy pragmatikai előfeltevés, egy indirekt illokúció és egy másodrendű perlokúciós hatás jut érvényre. Az előfeltevés az, hogy a Beszélő egyáltalán nincs elkötelezve, s ezért nem is érdeklő a szóban forgó téma. Ebből kifolyólag közömbös az adott témával kapcsolatos megnyilatkozás iránt. (Előfeltevés = ‘I do not care.’). Ez az előfeltevés azonban összeütközésbe kerül a ‘Not that *X V_{care}* but’ logikai tartalmával, amely azt az indirekt illokúciót indítja el, hogy Beszélő (*X*) jogot formál/szándékozik a témával kapcsolatosan a saját (*p*) véleménye nyilvánítását megtenni. Mindezekkel egyidőben, a *Not that I c a r e but (p)* megnyilatkozás egy másodrendű perlokúciós hatást is létrehoz, miszerint a kialakult kognitív disszonancia ellenére Beszélő továbbra is el szándékozik hitetni Hallgatóval, hogy az eredeti előfeltevés igaz, hiszen nem tesz semmit annak felfüggesztésére vagy törlésére.

D. A metaforikus szerkesztés szintje:

kompozicionális szerkezet
produktív szerkesztés
kötött feldolgozás
(fogalmi metaforáknál túlnyomórészt)
nyílt feldolgozás (metaforikus kiterjesztések)

A kognitív metafora-elméletnek ma már hatalmas és kiterjedt szakirodalma van.¹³ A metaforikus szerkesztés szintje a parametrizált rendszer egyik alapvető kategóriája, jóllehet a jelen tanulmányban a kognitívmetafora-elméletnek még a legelemibb ismertetése sem lenne helyénvaló. Meg kell elégednem azzal, hogy az osztályozási-érvelési rendszeremben kijelölöm a metaforikus szerkesztés helyét. Mint ismeretes, a kognitívmetafora-elmélet pillérei mentális területek (mental domains), kognitív sémák (cognitive schemas), képzeleti sémák (image schemas) és idealizált kognitív modellek (idealized cognitive models, ICMs). A szakirodalomban található terminológiák természetesen a működésbe hozott kognitív műveletek közötti átfedéseket nem tudják tisztázni, jóllehet az átfedések elkerülhetetlenek és természetesek is. A jelen tanulmány talán annyiban jelenthet előrelépést, hogy felhívja a figyelmet a vizsgált nyelvi kifejezések mögött azonosítható mentális folyamatok egymást kiegészítő természetére. A jelen vizsgálódás egyben azt is kimutatni szándékozik, hogy nem húzódnak éles határok a jelentésszerkesztés pillanataiban az aktiválódó kognitív folyamatok között: az átmenetek, az „átfolyások” a jelentésszerkesztés plaszticitását biztosítják. Belátható például, hogy mind konvencionális kognitív sémák, mind pedig dinamikusan megszerkesztett képzeleti sémák szolgálhatnak a vizsgált nyelvi kifejezések alapjául, amint a (27a)-ban szereplő fogalmi metafora, a (27b)-ben felsorolt hétköznapi metaforák, a (27c)-ben megjelenő metaforikus szerkezetek és a (27d)-ben látható metonimikus szerkezetek mutatják.

- (27) (a) Life is but a bumpy road.
'Az élet egy göröngyös út.'
- (b) Her argument has collapsed.
'Az érvelése összeomlott.'
Some jobs are hell.
'Néhány munkahely pokol.'

¹³ L. például Gibbs–Steen (1999); Dirven–Pörings (2002); Kövecses (2002, 2005a, b).

My job is a jail.

'A munkahelyem egy börtön.'

(c) jómadár, éjszakai pillangó, széltoló, hóhányó

(d) Washington has declared war.

'Washington hadat üzent.'

The school is on an outing today.

'Az iskola ma kirándul.'

E. A fogalmi integráció szintje:

kompozicionális szerkezet (nem klasszikus)

produktív szerkesztés

nyílt feldolgozás

A fogalmi integráció gyűjtőmegnevezés, hiszen általánosabb hatókörű mentális műveletek egy halmazát értjük rajta. A kiindulási pont annak az igénynek a megfogalmazódása volt, hogy releváns és igazolható megállapításokat tehessünk a mentális terek szerepéről az emberi elme működése és egyben az emberi megismerés szempontjából. A kognitív tudományok egyik kiemelt feladatává vált, hogy feltérképezze azokat a mentális műveleteket, amelyeknek célja és rendeltetése, hogy kapcsolatokat létesítsenek a mentális terek között.¹⁴ A kapcsolatok jellege és eredménye sokféle lehet, de a lényeg mindenképpen az, hogy az ilyen mentális alkotó-folyamatok eredményeként az elmében új, dinamikusan szerveződő mentális konstrukciók jönnek létre, amelyek legtöbbször nyelvi kimenetet is találnak.¹⁵

A fogalmi integráció szoros összefüggést mutat a kognitív nyelvészetben meghonosodott és azóta széles körben tanulmányozott *j e - l e n t é s - k i t e r j e s z t é s* fogalommal. Azzal együtt, hogy a jelentés-kiterjesztést is alkalmazzák gyűjtőmegnevezésként, beszélhetünk differenciáltabb módon a *j e l e n t é s - k i t e r j e s z t é s*, a *j e l e n t é s - e l t o l ó d á s*, a *f o g a l o m ö t v ö z é s*, a *f o g a l o m s ű r í t é s* műveleteiről, mint a fogalmi integráció mentális műveleteinek alfajairól, amelyekkel a nyelvi kifejezések széles skáláját hozzuk létre.

A fogalmi integráció műveletei nem kompozicionális természetűek, vagy legalábbis nem a klasszikus kompozicionalitás elvének engedelmes-

¹⁴ Az úttörő munka Gilles Fauconnier nevéhez fűződik, l. Fauconnier (1985, 1997).

¹⁵ A fogalmi integráció mentális műveleteire, valamint a mentális terek ötvözésére vonatkozó kutatási program megfogalmazása Fauconnier–Turner (2002)-ben látott napvilágot.

kednek. A mentális terek rövideltű mentális konfigurációk, amelyek különböző bemeneti mentális terek résztulajdonságait használják fel építőkövekként a szelektív projekció és a kereszthálós kapcsolat-létrehozás műveleteinek alkalmazásával (l. szintén Fauconnier–Turner 2002).

A fogalmi ötvözés (conceptual blending) plasztikus és dinamikus, a terek között létrejövő új kapcsolatok gyakorlatilag új konfigurációkat, új konceptualizációkat jelentenek. Ebben az értelemben beszélhetünk tehát arról, hogy a mentális terek ötvözése emergens konfigurációkat, illetve emergens rendszertulajdonságokat hoz létre.

Néhány példát szeretnék itt felidézni a szakirodalomból, amelyekkel kapcsolatban részletesebb elemzéseket fogok adni a metaforikus jelentésalkotó műveleteket és a fogalmi ötvözéses jelentésszerkesztés műveleteit összehasonlító 7. fejezetben.

(28) This surgeon is a butcher.
'Ez a sebész egy hentes.'

(29) He is the Finnish Baudelaire.
'Ő a finn Baudelaire.'

(30) This job is a jail.
'Ez a munkahely egy börtön.'

(31) Rubegyák kotta nélkül játssza az életét.

6. A mentális elsáncolás

A nyelvi struktúrák minden egyes újabb használata erősíti a kognitív szerveződésben a bejáratottság, azaz a mentális elsáncolás értékét és mértékét. Ez a jelenség a kognitív szerveződés *s z e k v e n c i á l i s k o h é z i ó j á v a l* függ össze. A kognitív struktúrákat ugyanakkor — amelyeknek hordozói sajátosan nyelvi meghatározottságú jelentés-konstrukciók lehetnek, mint például a frazémák (azaz az egyszavasnál nagyobb, de mondatnál kisebb kötött vagy állandósult nyelvi szerkezetek és alakzatok) — bejáratott elemekként tároljuk a memóriánkban. Ezek a kognitív struktúrák a kognitív szerveződés *f o g a l m i k o h é z i ó j á v a l* vannak összefüggésben.

A kötött kifejezések (strukturálisan bejáratott és kognitívan elsáncolt kifejezések) feldolgozása során együttes információkötegek kerülnek aktiválásra, mivel az adott elsáncolt kifejezést egységes kognitív szerke-

zetként kezeli a feldolgozó rendszer. Lexikális szempontból megállapítható, hogy ezek az egységként összeálló (unit-status) kognitív szerkezetek egyben egységnyi tárolást (unitized storage) is kiharcolnak maguknak. A szekvenciális bejáratás (gyakori használat révén kialakult állandó jelentéstársítás) és a fogalmi bejáratás (elsáncolt jelentésjegyek megőrzése) erősítik az egységnyi tárolás státuszát. Hangsúlyozandó, hogy a kognitív szerveződésben mind a strukturális bejáratottságnak, mind pedig a fogalmi elsáncolásnak fontos szerepe van.

Könnyen belátható, hogy a mentális elsáncolás a kognitív szerveződés egyik alapvető, intrinzikus tulajdonsága. A fogalmi bejáratás úgy valósul meg, hogy a szekvenciális gyakoriság maga bejáratja az utat a szavaknak a nyelvi-fogalmi környezetükkel történő szemantikai integrációjához. A gyors, lezárt konceptualizáció és a lexikai társítás együttesen járulnak hozzá a fogalmi elsáncolás kialakulásához, amely ilyen formában rögzül.

A kötött szókapcsolatok kognitív szemantikai alapú osztályozásában éppen azokat a fogalmi jegyeiket vesszük figyelembe, amelyek érzékenyek mind a strukturális, mind pedig a fogalmi szerveződésre. Nem véletlen tehát a mentális lexikon információs struktúrája: a kötött kifejezésekben kódolásra kerülő információk strukturális, szemantikai, fogalmi és kontextuális-pragmatikai jellegűek.

Joggal kérdezheti meg bárki, miért fontos egy nyelvészeti tanulmányban olyan állításokat tennünk, hogy a kognitív struktúrákat bejáratott és társított fogalmi egységekként tároljuk a lexikai memóriánkban, amelyek egyben szoros kapcsolatban állnak kötött és állandósult nyelvi alakzatokkal. Miért fontos kilépni a nyelvi rendszerből és hivatkozásokat tenni általános mentális rendszerek tulajdonságaira?

A tanulmány elején már felvettem azt a gondolatot, hogy a kognitivisták szemlélet alaptétele szerint a megismerés fogalmi megismerés, amely kognitív struktúrákon (belső mentális reprezentációkon) végrehajtott mentális műveletek eredménye. A mentális műveletek azonban csak manifesztálódásuk révén ismerhetők meg. Egyik fajta manifesztálódásuk nyelvi természetű: a mentális műveletek sajátosan nyelvi meghatározottságú jelentéskonstrukciókat hoznak létre, amelyeknek a kommunikálása a szociális valóság diskurzív alakítására szolgál. A nyelv a társas mentális térben érzékelt szociális valóság konstituáló közege, amely a „jelentésseliségét” a kognitív struktúrák koherenciájától nyeri.¹⁶

¹⁶ Kognitív nyelvészeti kutatásaim egyik izgalmas mellékága a kognitív szövegtan és érveléstan, amely során a koherencia-teremtés szintjei — a nyelvi koherencia, szöveg és diskurzus koherencia és narratív koherencia — és színhelyei fontos

A lexikai struktúrákban tetten érhető mentális elsáncolásnak és ezzel együtt az elsáncolás eredményeként létrejövő lexikailag elsáncolt kifejezéseknek legfőbb jegyeit Harris (1998) a következőkben látja:

(i) egy kognitívan elsáncolt kifejezést a nyelvhasználók nagyon jól ismernek az adott kifejezés gyakori előfordulása és használata révén,

(ii) egy nyelvi struktúra minden egyes újabb használata erősíti a bejáratottság értékét a kognitív szerveződésben, amely így a szekvenciális kohézió erősödéséhez járul hozzá,

(iii) kognitív struktúrákat a memóriában nagyon gyakran elsáncolt fogalmi egységekként tárolunk el, amellyel a fogalmi kohézió erősödéséhez járulunk hozzá,

(iv) a lexikálisan elsáncolt kifejezések gyakran a szónál nagyobb, de a mondatnál kisebb szótári egységek, mint például változó-méretű, hétköznapi szóösszetételek, kollokációk és idiomatikus kifejezések.

Elevenítsünk fel a mentális elsáncolásra felhozható példákat azok közül, amelyeket a kötött szókapcsolatok kognitív szemantikai osztályozása során fentebb említettem.

- (32) (a) Kollokációk:
eingefleischter Junggeselle, a confirmed bachelor, agglegény;
frisch gestrichen, wet paint, frissen mázolja
- (b) Idiómák
lándzsát tör vmi/vki mellett, pálcát tör valaki felett, húzza a lóbórt, vkinek befellegzett, összerúgták a port
- (c) Konstrukciók
tönkreázik, tönkrefűszerez, tönkredolgozza magát, tönkregyógy-szerzi a gyereket, tönkreeszi magát
- (d) Metaforikus szerkezetek
jómadár, éjszakai pillangó, széltoló, hóhányó

7. Gyors konceptualizáció és késleltetett konceptualizáció

A tanulmány fő célkitűzése az, hogy a kötött szókapcsolatoknak egy újszerű osztályozására tegyen javaslatot, illetve felállítsa az osztá-

szerephez jutnak. A kutatás eddigi eredményeinek megfogalmazását Komlósi (2003) és (2004a) tartalmazza.

lyozás elveit és rendszerét a kognitív szemantika vizsgálati kereteinek felhasználásával. Mint fentebb kifejtettem, a jelentésszerkesztés komplex, többtényezős rendszerének leírását egy parametrizációs séma segítségével tartom járhatónak. A szerkesztési szintek meghatározásához a kompozicionalitás, a produktivitás és a feldolgozás dinamikus összjátékát vizsgáltam, aminek egyik fontos eredménye, hogy számot tudunk adni a különböző szerkesztési szinteken létrejövő kötött szókapcsolatok fajtái és a szerkesztésükért felelős kognitív műveletek közötti kapcsolatokról. Mint fentebb láthattuk, a kötött szókapcsolatok megjelenését a következő szerkesztési szintekhez javasolom kötni: (i) a kollokációk szintje, (ii) az idiomaticitás szintje, (iii) a konstrukciók szintje, (iv) a metaforikus jelentésszerveződés szintje és (v) a fogalmi integráció szintje.

Nem állítom ugyanakkor, hogy ezeken a szerkesztési szinteken egyértelműen besorolhatóvá válnának a nyelv kötött szóösszetételei, vagy hogy egyértelmű hozzárendelés állna fenn a szintek és a mentális műveletek típusai között. Meglátásom szerint ennek a kategorizációnak orientáló jellege kell, hogy legyen. A konceptualizáció kérdése például központi jelentőségű a mentális lexikon struktúrájának szempontjából, ugyanakkor csupán közvetett szerephez jut a fenti parametrizált rendszerben. Nyilvánvaló, hogy a nyelvi feldolgozás fogalma közvetlen kapcsolatban áll a konceptualizáció fogalmával, de a jelenlegi rendszerben ez a kapcsolat nem írható le hatékony módon.

Észre kell vennünk, a feldolgozás és konceptualizáció kapcsolatának kérdésfelvetése kapcsán is, hogy az egyik ilyen problematikus terület a metaforikus jelentésszerveződés szintje. Ez abból adódik, hogy maga a terület nem homogén elemekből tevődik össze. Ismerünk fogalmi metaforákat, holt metaforákat, de ugyanakkor ismerünk hétköznapi, újszerű metaforákat és számos nyelvi kifejezést, amelyek a metaforikus jelentés-kiterjesztés mentális művelete révén alakulnak ki.

Ennek feloldására született az a megoldás, amely különbséget tesz gyors konceptualizáció és késleltetett konceptualizáció között (l. Tsur 1999). Látszólag „vívászkodóként” viselkedne ez az osztályozási elv a különböző típusú kötött lexikai alakzatok csoportosításakor, azonban figyelmesebb elemzéssel kimutatható, hogy a megkülönböztetés olyan mentális műveletekre vonatkozik, amelyek a jelentésszerkesztés folyamatában egymással nem összeegyeztethetetlen, hanem komplementer, kiegészítő viszonyban állnak.

Idézzük fel tehát újra a gyors konceptualizáció és a késleltetett konceptualizáció szerinti csoportosítást a tanulmányban kijelölt szerkesztési szintekre vonatkoztatva:

(a) a kompozicionalitás elve alapján szemi-produktív lexikai elemek szerkesztése, főleg az együtt-előfordulás mintázatainak figyelembe vételével (gyors és stabil konceptualizációval szerkesztett kollokációk)

(b) nem-kompozicionális jelentésstruktúrával rendelkező non-produktív lexikai elemek szerkesztése (gyors és lezárt konceptualizációval és gyakran mentális elsáncolással szerkesztett idiómák, idiomatikus kifejezések, konstrukciók, fogalmi metaforák)

(c) kompozicionális jelentésstruktúrával rendelkező produktív, részben előre-gyártott lexikai elemeknek a további fogalmi integráció számára történő szerkesztése (késleltetett és nyitott konceptualizációval, gyakran in novo, ad hoc és emergens jelentésekkel).

A klasszikus metaforikus jelentésalkotás, valamint a metaforikus jelentés-kiterjesztés és a mentális terek ötvözésén alapuló jelentésszerkesztés — nem egymással szembenálló és nem egymás ellen működő kognitív tevékenységek. Elemzésemmel azt szándékozom kimutatni, hogy a kétféle kognitív művelet mögött kétféle konceptualizációs viselkedés figyelhető meg, amelyek a kognitív szerveződésben egymást támogatják.

E két konceptualizációs viselkedés különbsége a következőkben ragadható meg:

A gyors, stabil, de lezárt konceptualizáció akkor lép életbe, amikor előre tételezett jelentéseken vagy bejáratott jelentéstársításokon végrehajtott műveletekről beszélünk, amelyek során biztosítva vannak a feltételek a kötött feldolgozáshoz.

Késleltetett konceptualizáció esetében a jelentések egyedi szerkesztése szükséges, amelynek során nyitott, sokszor egyszeri feldolgozás valósul meg.

A kétféle mentális művelet ismeretében, az elemzés során felmerülő elméleti kérdések összefoglalásaként megkísérlem a Fogalmi metafora-elmélet (Conceptual Metaphor Theory) és az Fogalmi ötvözés-elmélet (Blending Theory) összevetését. A kognitív műveletek kétféle megközelítése — a metaforikus jelentésalkotás (gyors konceptualizációval kísérve) és a mentális terek ötvözésén alapuló jelentésszerkesztés (késleltetett konceptualizációval kísérve) még egy adalékkal szolgálhat a természetes nyelv komplex lexikai alakzataival összefüggő dinamikus jelentésszerkesztés kognitív működésének megértéséhez.¹⁷

¹⁷ A metaforikus jelentésalkotás és a mentális terek ötvözésén alapuló jelentésszerkesztés összehasonlításának egy korábbi változata Komlósi (2004b)-ben található. Bizonyos példákat újra felhasználok a mostani érvelésemhez, jóllehet a mostani érvelés sokkal határozottabban fogalmaz a mentális műveletek dina-

A mai kognitív nyelvészeti szemlélet szerint a klasszikus metaforizáció alapesetét képviselik a fogalmi metaforák. A fogalmi metafora elemét ad számot arról, hogyan kell értelmeznünk az egyirányú leképezéssel történő konvencionális fogalmi párosítást. Az egyirányú leképezés jelensége nem más, mint hogy a leképezésnél a konkrétabb terület felől az absztraktabb terület felé haladunk úgy, hogy ezzel jelentésátvitelt valósítunk meg: a CÉLTERÜLETRE vonatkozó absztrakt fogalmi struktúrákat (új ismeretstruktúrákat) tudunk kialakítani kognitív modellek segítségével, amelyeket konkrét FORRÁS-TERÜLETEKRŐL hozunk át, vetítünk ki. Itt a hosszútávú memóriában tárolt konvencionális, stabil és szisztematikus társítások a mintaadók, amelyeket a fogalmi rendszereken alapuló mentális területek között hozunk létre.

Ezt a jelentésátviteli jelenséget találhatjuk meg a következő példában:

(33) A Bizottság sötétben tartotta az érintettet az ügygel kapcsolatosan.

FORRÁSTERÜLET: „látás” (itt a LÁTÁS nyelvi és fogalmi elemei jelennek meg).

CÉLTERÜLET: „tudás” (itt a TUDÁS (ismeret, megértés, tájékozottság) fogalmi elemei jelennek meg).

Fogalmi-rendszer-alapú LEKÉPEZÉS: a „sötétséget” összekapcsoljuk a „tudatlansággal” és a „tudást” összekapcsoljuk a „látással”.

Fogalmi METAFORA: A LÁTÁS TUDÁS vagy A LÁTÁS MEGÉRTÉS.

A működő fogalmi metafora alapja: általános leképezés „vizuális észlelés” és „intellektuális észlelés” között. Érdekes felidézni pl. a *felvilágosítás* vagy a *felvilágosodás* kifejezéseket a magyarban, amelyeket összehasonlíthatunk a ném. *Aufklärung*, ang. *enlightenment* vagy *Enlightenment* megfelelőivel; hasonlóképpen kézenfekvő a *lát – belát, átlát* metaforikus leképezés is.¹⁸

mizmusának általános tulajdonságát illetően: a fogalmi integrációt megvalósító mentális műveletek szinte hihetetlen magas szabadságfokkal rendelkező szerkesztési elvek, amelyeknek — nagy valószínűséggel — (csak) a magasabb szintű nyelvi kompozitumszerkezetek szabnak korlátot. E kétfajta, egymást kiegészítő kognitív művelet összevetését iránymutató tanulmányában Grady et al. (1999) indította el, amely azóta is a konceptuális szerkesztéskutatás gyűjtőpontját képezi.

¹⁸ Tolcsvai Nagy (2005, 36–41) éppen ezt a metaforikus viszonyt (*lát – átlát, belát*) elemzi fogalmi integrációs szerkezetként. Mint mentális műveletet, joggal a me-

Parafrázis: MEGLÁTNI VALAMIT ANNYI, MINT VILÁGOS FOGALMAKKAL RENDELKEZNI.

Mivel az állítás sötétségről beszél, ahol „nemlátás” honol, a fogalmi metafora ellentétének az aktiválása érvényesül a nyilvánvaló kontextuális ellentmondás miatt:

Következtetés: A NEMLÁTÁS TUDATLANSÁG

Bár igaz az, hogy a LÁTÁS MEGÉRTÉS fogalmi metafora szükséges „A Bizottság sötétben tartotta az érintettet az ügyvel kapcsolatosan” mondat/állítás megértéséhez, a szóban forgó megértésnek azonban számos, kapcsolódó és kiegészítő mentális műveletre is támaszkodnia kell. A legszembeütőbb talán az a két tény, hogy ebben a konkrét esetben sem csak egyirányú leképezés történik, valamint a jelentésátvitel sem közvetlen. Valószínű, hogy a leképezés itt többlépcsős: (1) „sötét” – „világos”; (2) „világos” – „megértés”, „szükséges tudás”; (3) „szükséges tudás” – „szükséges tudás hiánya”, „tudatlanság”; (4) „tudatlansági állapot” – „tudatlansági állapot szándékos fenntartása”.

Az látjuk, hogy számos és többfajta mentális műveletet kell mozgósítanunk egy ilyen viszonylag egyszerű mondat megértéséhez. Beláthatjuk ugyanakkor azt is, hogy nem csak két területtel, azaz a forrás-területtel és a célterülettel kell itt számolnunk, hiszen az adott kognitív helyzet a „vizuális észlelés” – „intellektuális észlelés” leképezésnél sokkal összetettebb.

A metaforikus jelentésviszonyok kiterjesztése lehetőséget biztosít olyan kognitív helyzet konceptualizálására is, amelyben több fogalmi terület, illetve mentális tér játszik egyidőben szerepet. A mentális terek ötvözésének elmélete (Blending Theory) mentális terek dinamikus fogalmi hálózatát tételezi, amelyeknek spontán, on-line, sokszor tudatalatti ötvözése a nyitott feldolgozás mechanizmusával a jelentés-kiterjesztés egyik alapváltozatát valósítja meg: új és egyszeri jelentéseket (nonce meanings) hoz létre mentális ötvözés révén. Az ötvözésnél a kognitív szerveződés alapegysége a részleges és átmeneti, rövidtávú reprezentációs struktúrát jelentő mentális tér, amelyet a beszélő szerkeszt meg akkor, amikor észlelt vagy elképzelt helyzetekről gondolkodik vagy beszél. A fogalmi ötvözés kifejezéssel arra a folyamatra utalunk, amely során két mentális teret integrálunk és egy új, a bemeneteli terekből részleges szelekció segítségével nyert ötvözött teret kapunk. Vizsgáljunk meg egy példát a mentális terek ötvözésére vonatkozóan:

taforikus viszonyok egyik kiterjeszhetőségi lehetőségeként kezeli Fauconnier – Turner (2002) alapján.

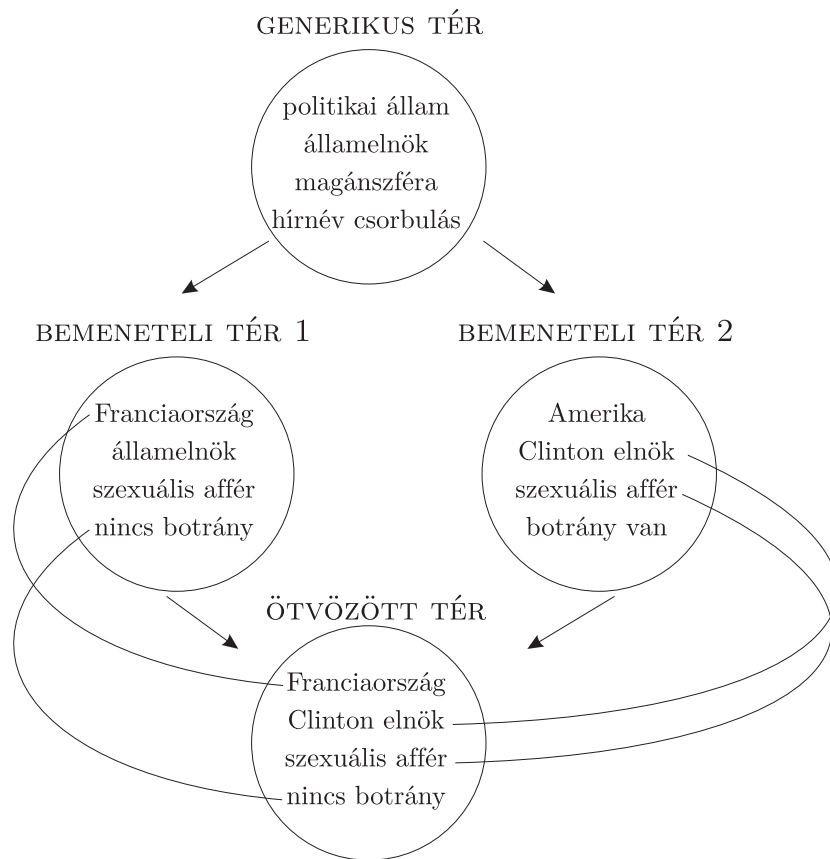
(34) Franciaországban Clintonnak a haja szála sem görbült volna egy szexuális botrány kapcsán.

A mentális terek ötvözése nem kompozicionális természetű, vagy legalábbis nem a klasszikus kompozicionalitás elvének engedelmessé válik. Legfőbb jellemzője az, hogy — kitüntetett jegyek szelektív projekciójával — egyszerre több mentális térből aktivál integrálásra szánt jegyeket, amelyek, mint új fogalmi alakzatok, a kimeneti, azaz az ötvözött mentális térben artikulálódnak. Az ötvözés plasztikus és dinamikus, a terek között létrejövő új kapcsolatok gyakorlatilag új konfigurációkat, végső soron új konceptualizációkat jelentenek. Az ad hoc, on-line szerkesztett új konceptualizációk miatt beszélhetünk tehát arról, hogy a mentális terek ötvözése emergens konfigurációkat, adott esetben emergens rendszertulajdonságokat is hoz létre.

(34)-ben egy olyan ötvözött mentális teret kapunk szándékolt jelentésként, amelyben csak nagyon erősen szelektált jegyei maradnak meg az amerikai elnöki tisztségnek, magának Bill Clintonnak, vagy éppen a francia elnöki jogrendszernek. Ez szöges ellentétben áll a lehetséges világok szemantikájával, ahol a jelentésjegyeknek a világok között keresztazonosíthatósága alapvető feltétel. Itt olyan „improvizált” világokkal (új kimeneti mentális terekkel) kell számolnunk, amelyek feltételezett jegyek spontán alakzatán nyugszanak. Ezek a jelentés-konstrukciók meglehetősen instabilak és aluldetermináltak, de ugyanakkor plasztikusak, nyitottak és rugalmasak is egyben (1. ábra).

A gyors konceptualizációt és a késleltetett konceptualizációt tárgyaló fejezet célja az is, hogy egy újabb osztályozási szempontot vegyen szemügyre, amely a szerkesztési szintek és a mentális műveletek egymáshoz rendelésének hiányosságain és nehézségein tudna enyhíteni. Az elemzésekből kitűnik, hogy a konceptualizációs viselkedés két ajánlott változata, mint jelentés-feldolgozási módszer, jól hasznosítható a fogalmi metaforák, valamint a hétköznapi metaforák és metaforikus–metonimikus jelentés-kiterjesztések elválasztásakor.

Egy ilyen megalapozottságú és komplexitású elemzés ugyanakkor fontos megállapításokat tud tenni a fogalmi integráció átfogó műveletéhez tartozó jelentés-kiterjesztések további lehetőségeiről. Elemzésemmel azt szándékozom megláttatni, hogy a mentális terek ötvözésén alapuló jelentésszerkesztések alternatívát, azaz komplementer mentális műveleteket kínálnak a hagyományos, metaforikus viszonyokra építő magyarázatokhoz.



1. ábra

(34) fogalmi ötvözés segítségével történő jelentéskonstrukciós elemzése

8. Összegzés és kutatási kitekintés

A tanulmány kísérletet tett a kötött szókapcsolatok kognitív szemantikai osztályozására egy háromelemű parametrizált rendszer segítségével. A kompozicionalitás, a produktivitás és a jelentés-feldolgozás módja szerinti osztályozásban a szerkesztési szintek és a mentális műveletek egymáshoz rendelése szolgáltatja a kiindulási alapot. A vizsgálat során felállított szerkesztési szintek — a kollokációk szintje, az idiomaticitás szintje, a konstrukciók szintje, a metaforikus jelentésszerveződés szintje és a fogalmi integráció szintje — megfeleltethetők bizonyos lexikai jelentésszerkezeteknek is, amelyek (bizonyos ingadozással) a követ-

kezők: monolitikus (kötött lexikai) jelentés; klasszikus (kompozicionális) jelentés; idiomatikus, kollokatív és állandósult metaforikus (konvencionális) jelentés; absztrakt konstrukciós (állandósult, kontextualizált) jelentés; metaforikus–metonimikus jelentés-kiterjesztéssel létrehozott (kreatív) jelentés és nem klasszikus (ötvözéses-keresztválós, átmeneti, ad hoc) jelentés.

Mind a kötött nyelvi kifejezések szerkesztési feltételeinek, mind pedig a mentális elsáncolás jelenségének részletes elemzése megerősíti azt a feltételezést, hogy a gyors és lezárt konceptualizáció kognitív előnyökkel, valamint tanulási és feldolgozási könnyebbséget jelent a természetes nyelv lexikonának integrált működése szempontjából.

Ugyanakkor a késleltetett konceptualizáció új lehetőségeket nyit meg a fogalmi integráció segítségével szerkeszthető és szerkesztendő nyelvi kifejezések részére. A nyelvi kreativitás magyarázatához is komoly segítséget kapunk a fogalmi integráció mentális műveleteinek további tanulmányozása révén: ilyen műveletek a jelentés-kiterjesztés különböző válfajai, a jelentés-eltolódás, a fogalmi ötvözés és a fogalmi sűrítés.

A fogalmi integrációnak, kiváltképp a mentális terek ötvözésének tanulmányozása várhatóan további eredményeket fog hozni az absztrakt fogalmi szerkezetek megismerésében. A tanulmány az eredmények felmutatásával amellettt érvel, hogy a kognitív nyelvészet keretein belül egységesen lehet kezelni a komplex lexikai egységek komponensszerkezetét. Továbbá kimutatható az is, hogy a konstituens elemek összekapcsolását prototipikus jelentésszerkezetek jellemzik, amelyek alapját képezhetik további szerkesztési elvek kidolgozásának. Ennek értelmében a komplex lexikai egységek komponensszerkezeteinek jelentéstani és szerkezeti összekapcsolódását egy magasabb szintű kompozitumszerkezet realizálja.

A kognitív nyelvészeti kutatások várhatóan izgalmas eredményeket hoznak még a konstrukciók kutatásában is. A konstrukciós nyelvtanok új és kimerítőbb választ adhatnak a lexikai szerkezetekbe történő információkódolás kérdéseit illetően.

Irodalom

- Bárdosi Vilmos (2003): Magyar szólástár: szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomkörü szótára. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Booij, Geert – Christian Lehmann – Joachim Mugdan (szerk.) (2000): Morphology. An international handbook on inflection and word-formation, Vol. 1. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.

- Croft, William (2000): Lexical and grammatical meaning. In: Booij et al. (2000, 257–263).
- és David Alan Cruse (2004): Cognitive linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cruse, David Alan (1996): Lexical semantics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dirven, René–Ralph Pörings (szerk.) (2002): Metaphor and metonymy in comparison and contrast. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Everaert, Martin–Erik-Jan van der Linden–André Schenk–Rob Schreuder (szerk.) (1995): Idioms: Structural and psychological perspectives. Hillsdale NJ: Lawrence Erlbaum.
- Fauconnier, Gilles (1985): Mental spaces. Aspects of meaning construction in natural language. Cambridge MA: MIT Press.
- (1997): Mappings in thought and language. Cambridge: Cambridge University Press.
- és Mark Turner (2002): The way we think: Conceptual blending and the mind's hidden complexities. New York: Basic Books.
- Frawley, William (1992): Linguistic semantics. Hillsdale NJ: Lawrence Erlbaum.
- Gibbs, Raymond W. Jr. (1994): The poetics of mind: Figurative thought, language, and understanding. Cambridge: Cambridge University Press.
- és Gerard J. Steen (szerk.) (1999): Metaphor in cognitive linguistics. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Goldberg, Adele E. (1995): Constructions: A construction grammar approach to argument structure. Chicago: Chicago University Press.
- Grady, Joseph–Todd Oakly–Seana Coulson (1999): Blending and metaphor. In: Gibbs–Steen (1999, 101–124).
- Harris, Catherine L. (1998): Psychological studies of entrenchment. In: Jean-Pierre Koenig (szerk.): Discourse and cognition: Bridging the gap, Stanford CA: CSLI Publications, 55–70.
- Jackendoff, Ray (1995): The boundaries of the lexicon. In: Everaert et al. (1995, 133–165).
- (1997): The architecture of the language faculty. Cambridge MA: MIT Press.
- Kay, Paul (1997): Words and the grammar of context. Stanford CA: CSLI Publications.
- Kálmán László (2001): Konstruktív nyelvten (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához VIII. Nem transzformációs nyelvtenok III.). Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kiefer Ferenc (2000a): Jelentélmélet. Budapest: Corvina.
- (2000b): Regularity. In: Booij et al. (2000, 296–302).
- Knipf Erzsébet–Kömlösi László Imre (2004): Einige Aspekte zur Untersuchung von komplexen Konstruktionen. In: Brdar-Szabó Rita–Knipf Erzsébet (szerk.): Lexikalische Semantik, Phraseologie und Lexikographie: Abgründe und Brücken. Festgabe für Regina Hessky, Frankfurt am Main: Peter Lang, 205–224.

- Komlósi László Imre (1996): On the status of Cognitive Linguistics within the realm of Cognitive Science. In: Kertész András (szerk.): *Metalinguistik im Wandel: Die 'kognitive Wende' in Wissenschaftstheorie und Linguistik (MetaLinguistica 4)*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 31–53.
- (2003): In quest of cultural and conceptual universals for situated discursive practice. In: Komlósi László Imre – Peter Houtlosser – Michiel Leezenberg (szerk.): *Communication and culture: Argumentative, cognitive and linguistic perspectives*, Amsterdam: SIC SAT, 159–176.
- (2004a): A kompozicionalitástól a fogalmi ötvözésig: produktivitás és kollokációs erő a nyelvi szerkesztésben és a szövegalkotásban. In: Pléh Csaba – Kampis György – Csányi Vilmos (szerk.): *Az észleléstől a nyelvig. A X. MAKOG előadásai. Kognitív szeminárium*, Budapest: Gondolat, 199–208.
- (2004b): Jelentéskiterjesztés és a természetes nyelv alakzatai mentális műveleteink tükrében. In: László János – Kállai János – Bereczkei Tamás (szerk.): *A reprezentáció szintjei. A XI. MAKOG előadásai, Kognitív szeminárium*, Budapest: Gondolat, 137–157.
- és Knipf Erzsébet (2004): From entrenchment to conceptual integration: Levels of compositionality and concept structuring. In: Augusto Soares da Silva – Amadeu Torres – Miguel Gonçalves (szerk.): *Linguagem, Cultura e Cognição: Estudos de Linguística Cognitiva*, Coimbra: Almedina, 293–308.
- (2005): A contrastive analysis of entrenchment and collocational force in variable-sized lexical units. In: Christopher S. Butler – Maria de los Ángeles Gómez-González – Susan M. Dováł-Suárez (szerk.): *The dynamics of language use: Functional and contrastive perspectives*, Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 241–266.
- Kövecses Zoltán (1986): *Metaphors of anger, pride, and love*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- (2002): *Metaphor: A practical introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- (2005a): *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: TypoTEX.
- (2005b): *Metaphor in culture: Universality and variation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ladányi Mária (1998): Jelentésváltozás és grammatikalizáció — kognitív és szerves nyelvészeti keretben. *Magyar Nyelv* 98 : 407–423.
- Melčuk, Igor (1995): Phrasemes in language and phraseology in linguistics. In: Everaert et al. (1995, 167–232).
- Novák Attila (2002): Többértelmű vagy homályos? In: Kálmán László – Trón Viktor – Varasdi Károly (szerk.): *Lexikalista elméletek a nyelvészetben (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XIII)*, Budapest: Tinta Könyvkiadó, 277–289.
- Nunberg, Geoffrey – Ivan Sag – Terry Wasow (1994): Idioms. *Language* 70 : 491–538.
- Pléh Csaba (1995): A szimbólumfeldolgozó gondolkodásmód és a szimbólumfogalom változatai/változásai. In: Kapitány Ágnes – Kapitány Gergely (szerk.): *Jelbeszéd az életünk: a szimbolizáció története és kutatásának módszertana*, Budapest: Osiris-Századvég, 1–26.
- (1996): A modern kognitívizmus mozgalma és változásai. In: Pléh Csaba (szerk.): *Kognitív tudomány*, Budapest: Osiris Kiadó & Láthatatlan Kollégium, 9–34.

- Sinclair, John (1991): Corpus, concordance, collocation. Oxford: Oxford University Press.
- Talmy, Leonard (2000): Toward a cognitive semantics. Vol. 1: Concept structuring systems; Vol. 2: Typology and process in concept structuring. Cambridge MA: MIT Press.
- Tolcsvai Nagy, Gábor (2005): Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős igékről. Magyar Nyelv 101 : 27–43.
- Tsur, Reuven (1999): Lakoff's road not taken. Pragmatics and Cognition 7 : 339–359.

Pécsi Tudományegyetem
Pécs
komlosi@btk.pte.hu

Pethő Gergely

A nem rendszeres poliszémiajelenségek kognitív háttere*

Bevezetés

A kortárs szójelentéstan egyik legintenzívebben kutatott jelensége a szavak szintjén jelentkező többértelműség egyik fajtája: a poliszémia. Hagyományos meghatározása szerint poliszémiának tekintjük azt a jelenséget, amikor egyazon szónak több jelentése van, és ezek a jelentések érezhetően összefüggnek egymással, pl. *nyelv* mint 'testrész' és mint 'a kommunikáció közege'. A poliszémiát szembe szokták állítani a homonímia fogalmával, amely olyan esetekre vonatkozik, amikor két világosan különböző szónak, amelyeknek semmi köze egymáshoz, véletlenül egybeesik egy vagy több alakja, pl. *szív* mint főnév és mint ige.

A poliszémia körén belül a kutatás (érthető okokból) mindenekezlőtt olyan adatokra összpontosított, amelyek bizonyos értelemben rendszeres (szabályos) jelentésváltozást mutatnak, ugyanis ezek kapcsán van komoly esély arra, hogy (a szabályszerűségek feltárása révén) magyarázatot adhassunk a változásra. Tömören megfogalmazva akkor

* A szerző köszönetet mond Rákosi Csillának, Kocsány Piroskának, Kertész Andrásnak, Csátár Péternek, Pelyvás Péternek és két anonim lektornak a szöveg korábbi változataihoz kapcsolódó igen értékes észrevételeikért. A tanulmány az MTA-DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoportban készült. A kutatást az OTKA F42664 sz. ifjúsági programja támogatta.

beszélünk rendszeres poliszémiáról, ha legalább két olyan lexéma van, amelyek rendelkeznek különálló olvasatokkal, és ezek körében meg tudunk különböztetni legalább két olyan olvasattípust, amely mindegyik lexémánál visszatér, más szóval a lexémáknak vannak párhuzamos olvasataik (ezt az informális körülírást alább pontosítom). Pethő (2004)-ben mintegy hatvan (többé-kevésbé termékeny) rendszeres poliszémiatípust ismertetek a magyar főnevek körében, amelyek közül illusztrációként lássunk két példát:

- (1) 'jogviszony' — 'olyan dokumentum, amely ennek fennállását igazolja'
néhány példa: *bérlet, biztosítás, engedély, megegyezés, meghatalmazás, szerződés*
 - (a) 'jogviszony': *Minden alkalmazottnak engedélye van arra, hogy járművét a cég parkolójában parkolja.*
 - (b) 'dokumentum': *Mutassa meg az engedélyét!*
- (2) 'számjegy' – 'ilyen címletű pénzérme vagy bankjegy'
néhány példa: *tízes, húszas, ezres*

A szakirodalmat áttekintve megállapíthatjuk, hogy az utóbbi mintegy húsz év kutatása jelentős mértékben közelebb vitt minket a rendszeres lexikális jelentésváltozások megértéséhez. Azonban míg a rendszeres poliszémiával kapcsolatos ismereteink rengeteget gyarapodtak, a nem rendszeres poliszémiával alig foglalkozott a kutatás. Ennek a tanulmány-
nak a tárgya ez utóbbi jelenségsoport lesz. A vele való foglalkozásra megítélésem szerint annak ellenére szükség van, hogy (amint pl. Kiefer 2000 is megállapítja) a szavakhoz kapcsolódó interpretációk itt megjósolhatatlanok.

Az alábbiakban azt próbálom bemutatni, hogy a nem rendszeres poliszémiajelenségek nem alkotnak homogén halmazt, tovább osztályozhatók, és az egyes osztályok vizsgálatából olyan következtetések vonhatók le, amelyek a poliszémiaelméletek és más jelenségekhez (elsősorban a metaforához) kapcsolódó nyelvészeti elméletek szempontjából lényegesek. Mindenekelőtt amellet fogok érvelni, hogy a metonimikusan motivált poliszémia azonosítása a rendszeres poliszémiával, illetve a metaforikusan motivált azonosítása a nem rendszeres poliszémiával — bár igen elterjedt az irodalomban — valójában nem helytálló. Egyrészt a metaforikusan motivált poliszémia körében is megfigyelhető bizonyos értelemben rendszeresség, amint az a fogalmi metaforaelmélethez kapcsolódó vizsgálá-

latoknak köszönhetően viszonylag közismert. Ennek a rendszerességnek a természete viszont alapvetően különbözik attól, amit a metonimikus poliszémiának tulajdoníthatunk. Másrészt viszont a metonimikusan motivált poliszémia sem szükségképpen rendszeres: az előrejelezhetőséget korlátozzák olyan, a jelentésváltozás háttérében álló okoktól független tényezők, mint a kommunikációs szükséglet szempontja és az öntörvényű lexikalizálódás.

A vizsgálat tárgyát nem rendszeres poliszémiajelenségeket mutató magyar főnevek képezik. A nyelvre való korlátozás önkényes és valójában lényegtelen, a szöveg gondolatmenete feltehetőleg bármely más nyelv főnévi poliszémiájával kapcsolatban is megállná a helyét, értelemszerűen részben más példák választásával. A főnevekre való korlátozás viszont elméleti szempontból is releváns: a főnévi poliszémia magyarázatához részben más fogalmakra van szükség, mint a melléknévi vagy az igei poliszémia magyarázatához. Az igei poliszémia például igen szorosan össze van fonódva az argumentumszerkezeti alternációk fogalmával, vö. pl. Levin (1993). Ennek következménye, hogy a vizsgálatot egy adott szófajra érdemes korlátozni annak érdekében, hogy viszonylag koherens, zárt gondolatmenethez juthassunk.

A vizsgálat elméleti háttere és szemlélete elsősorban a kétszintű szemantika Dölling (2001b) által módosított változatával rokon, amelyhez l. Szilárd (2005). Ez a megközelítés abban a (viszonylag tág) értelemben kognitív, amennyiben követi a kognitív szemléletű nyelvészetnek Chomsky transzformációs és generatív nyelvtana által kijelölt alapelveit, pl.: A távlati cél nem pusztán a jelenségek leírása, hanem annak feltárása, hogy hogyan működik a beszélők elméjében található nyelvképesség. A nyelvet mint mentális adottságot vizsgáljuk (nem pedig mint társadalmi konstrukciót), és tekintettel vagyunk a nyelv és az elmében található más tudásrendszerek kölcsönhatására (azaz a nyelvet nem mint mindentől független zárt rendszert gondoljuk el).

A tanulmány felépítése a következő. Az **1.** fejezetben a témába vágó szakirodalomra is utalva röviden áttekintem a rendszeres poliszémia magyarázatára tett próbálkozásokat, valamint ismertetem a metonimikus és a metaforikus motiváltság fogalmát. A **2.** fejezet öt esettanulmányt tartalmaz, amelyek következtetései a poliszémia rendszeressége és metaforikus/metonimikus motivációja közötti összefüggésre vonatkoznak. Az esettanulmányok alapján továbbá megkapjuk a nem rendszeres poliszémiajelenségek egy elméleti alapokon nyugvó klasszifikációját. Végül összegzem a tanulmány következtetéseit.

1. A poliszémia rendszerességének és motiváltságának fogalma

Ennek a fejezetnek a célja a tanulmány további részeiben alkalmazott főbb fogalmak bevezetése, utalva a legfontosabb kortárs szakirodalomra. Először pontosítom a rendszeres poliszémia fogalmát, ti. szabályokkal leírható poliszémiaként explikálom. Ezt követően ismertetek két szabálytípust (az ún. fókuszáló és eltoló szabályokat), amelyek rendszeres poliszémiajelenségek leírásához az újabb irodalom szerint szükségesek. Végül bevezetem egyrészt a poliszémia metonimikus motiváltságának fogalmát, amely a korábbiakban ismertetett szabályok egy járulékos következményeként jelenik meg, másrészt pedig a metaforikus motiváltságot, amelyet az előbbi párjaként tart számon az irodalom.

A bevezetésben említettem a rendszeres poliszémiának egy igen hozzávetőleges körülírását. Ebből hiányzott azonban egy fontos komplex tulajdonság, amelyet a kutatásban következetesen a rendszeres poliszémiához szoktak rendelni: a szabályokkal való leírhatóság. A rendszeres poliszémiát éppen azért tekintik a nem rendszeresnél érdekesebb jelenségnek, mert azt a tényt, hogy egy adott típusú jelentésváltkozás több szóval kapcsolatban is fellép, meg lehet kísérelni szabályokkal leírni. Ezekre a szabályokra hasonló megfontolások érvényesek, mint a morfológia szabályaira (például a szóképzésre vonatkozóakra). Akkor indokolt feltételeznünk, hogy egy nyelvi jelenség háttérében nem pusztán az egyes formák és jelentések megtanulása, hanem szabályalkalmazás áll, ha teljesülnek a következő feltételek (ezekhez bővebben l. pl. Haspelmath 2002).¹

(P1) Egy jelenség akkor és csak akkor írható le szabállyal, amennyiben együttesen teljesül, hogy:²

- (a) A jelenségnek pontosan leírható a disztribúciója (azaz megadhatók a szabály alkalmazási feltételei), és pontosan jelle-

¹ Megjegyzendő, hogy ezek a feltételek csak olyan szabályokra vonatkoznak, amelyek egy levezetett szerkezetet állítanak elő egy elsődlegesből, azaz másképp megfogalmazva két szerkezetet viszonyítanak egymáshoz. Nem mondanak semmit az olyan típusú szabályokról, amelyek pl. azt határozzák meg, hogy egyes szerkezetek önmagukban jólformáltak-e, így pl. a generatív nyelvtan olyan elveiről, mint a kötéselemlet A, B, C elve. Az utóbbi jellegű szabályokat az irodalom nem szokta a szóban forgó jelenségekkel kapcsolatban említeni, így ezekkel nem foglalkozom a továbbiakban. Vegyük észre azt is, hogy az ún. redundanciaszabályok általában véve a fentiek értelmében nem minősülnek valódi szabálynak.

² A számozásban P-vel jelzem az állításokat, K-val a kérdéseket, D-vel a definíciókat, és sima sorszámmal minden egyebet.

mezhető a jelenség által érintett elemek egymáshoz való viszonya (azaz jellemezhető a szabály bemenete és kimenete). Amennyiben a kiinduló (bemeneti) elem és a feltételezett szabály ismeretében nem tudjuk pontosan előrejelezni a levezetett (kimeneti) elem formáját és jelentését, vagy nem lehet olyan alkalmazási feltételeket találni, amelyek egységesen jellemeznék a jelenség fellépését, nem beszélhetünk szabályról.

- (b) A jelenség termékeny. A szabályalkalmazás feltételeinek mindig olyan formában kell megfogalmazódnuk, hogy absztrakt tulajdonságait adják meg azoknak a körülményeknek, amelyek teljesülése esetén a szabály alkalmazható. Azaz amennyiben a szabályalkalmazás feltételei csak olyan formában lennének megfogalmazhatók, hogy kimerítő felsorolását adjuk a szóba jöhető bemeneti elemeknek (nem tulajdonságok alapján jellemezzük, hanem nevükkel azonosítjuk őket), nem beszélhetünk szabályalkalmazásról. Amennyiben a feltételek absztrakt tulajdonságok formájában vannak megadva, a szabály alkalmazható potenciálisan olyan bemeneti elemekre is, amelyekre korábban nem alkalmazták, pl. mert a bemeneti elem újonnan lett alkotva, korábban nem létezett a nyelvben, vagy mert korábban nem volt kommunikációs igény a kimeneti elem létrehozására.³

Ha egy jelenségre az (a)-ban vagy a (b)-ben megadott feltétel nem teljesül, akkor csak tanulásnak tulajdoníthatjuk, és nem írhatjuk le szabályalkalmazás eseteként. A gyakorlatban a (b) feltételnél szigorúbb feltételek mellett szoktunk szabályalkalmazásról beszélni, ti. akkor, ha nem csupán potenciálisan korlátlan az adott jelenséget mutató elemek száma, hanem ha a jelenség ténylegesen nagyszámú elemnél meg is figyelhető.

³ E két elv alkalmazhatóságát korlátozza az analógia jelensége. Ha azt tapasztaljuk, hogy egy specifikus mintát, amely korábban csak korlátozott (nem bővíthető) számú esetben volt tapasztalható (nem volt termékeny, vagy akár csupán egyetlen elemnél jelentkezett, és így fel sem merült, hogy szabályszerű volna), a nyelvhasználók szórványosan további esetekben is alkalmaznak, még mindig nem indokolt szabályról beszélni, hanem analógiáról. Az analógia és a szabályalkalmazás között ugyan egyes kutatók szerint a mentális reprezentáció és feldolgozás szempontjából minőségi különbség van (vö. Pinker 1999), a gyakorlatban azonban nem tűnik lehetségesnek az, hogy a jelenségek szintjén éles határt húzzunk a kettő között. Más szóval nem adhatók meg sem egyértelmű mennyiségi, sem minőségi kritériumai annak, hogy egy adott jelenséget analógiának vagy szabályalkalmazásnak tekintsünk. A döntés így ténylegesen a nyelvész belátására van bízva.

A 2. fejezetben azt próbálom majd megmutatni, hogy egyes (P1)-nek megfelelő szabályokkal leírható poliszémiajelenségekkel kapcsolatban ez a további feltétel nem teljesül.

A szakirodalom többnyire explicit módon is kimondja—illetve időnként hallgatólagosan adottnak tekinti—azt az elképzelést, hogy a rendszeres poliszémia a (P1) elvnek megfelelő szabályoknak engedelmeskedik. A fent említett 'számjegy'⁴–'pénz' poliszémiatípusra például teljesülnek a fenti feltételek: Pontosan megadhatók a típus alkalmazási feltételei (bármely *-s* képzős tőszámnév, esetleg az *egyes* kivételével), bemeneti elemének jellemzése (számjegyet nevez meg), és kimeneti elemének jellemzése (pénzért vagy bankjegyet nevez meg). A típus termékeny, ti. ha kommunikációs igény van egy korábban nem létező címlet megnevezésére (pl. *hatos*, *háromezres* stb.), akkor a számnév használható lesz erre. Mivel a típus termékeny, ezért nem csupán nagyon kis számú, hanem potenciálisan korlátlan számú elemet tartalmaz.

A rendszeres poliszémiajelenségek leírására a szakirodalomban két főbb szabálytípust tartanak számon, amelyeket itt fókuszáló és eltoló szabályoknak fogok nevezni.⁵ Ez a terminológia a Pethő (2001)-ben bevezetettnek felel meg, a szakirodalomban nincs általánosan elterjedt konvenció a megnevezésükre. Mindenekelőtt célszerű áttekintenünk ezt a két szabálytípust. Az alábbiakban az irodalmat csak igen vázlatosan tudom tárgyalni, csak a legszükségesebb információkat említem. A témába vágó szakirodalom jóval részletesebb áttekintését és diszkusszióját l. Pethő (2004)-ben.

1.1. Fókuszáló szabályok

Mielőtt meghatározhatnánk a fókuszáló szabály fogalmát, bizonyos előzetes feltevésekre van szükség. Legyen adott egy *L* lexéma és a szótár-

⁴ Számjegyen itt és a továbbiakban (jobb megnevezés híján) mindig egy szám írásbeli ábrázolását értem, függetlenül attól, hogy egyszerű számjegyről van-e szó, azaz számjegy lesz az 5 és az 555 is.

⁵ Nincs világos konszenzus abban a kérdésben, hogy elegendő-e ez a kétféle szabály. Pustejovsky (1995) pl. két további szabálytípust is számon tart poliszémiaelméletében: a kokompozíciót és a szelektív kötést; ezekhez l. Pethő (2004, 58–59). Ezek nem redukálhatók triviálisan a két fent említett szabálytípus egyikére sem, így valóban szükség lehet rájuk. Megjegyzendő viszont, hogy más szerzők Pustejovskynak ezt a két szabálytípust általában nem alkalmazzák (egy kivétel pl. Bibok 2003), és pl. Fodor–Lepore (1998) kétségbe vonta, hogy szükség volna bizonyos konkrét jelenségek leírásával kapcsolatban kokompozícióra. Így ezzel a két további szabálytípussal a továbbiakban nem foglalkozom.

ban hozzárendelt M fogalom (bizonyos értelemben L jelentése), amely M fogalom komplex abban az értelemben, hogy elkülöníthető, de egymással összefüggő entitásokat (valóságdarabokat, eseményeket stb.) azonosít. A KÖNYV⁶ fogalom például komplex ebben az értelemben: a könyv lényege, hogy adott egy lezárt forma (többnyire egy papírból készült tárgy), és ez a forma hordoz egy bizonyos tartalmat (többnyire egy valamilyen nyelven megfogalmazott szöveget). Tudjuk továbbá, hogy a tartalom rendszerint egy többé-kevésbé meghatározott témáról szól, van egy vagy több szerzője, a könyvnek van kiadója stb. Tegyük fel, hogy a fogalmakat általában közelítőleg leírhatjuk úgy, hogy megadjuk azokat az entitásokat (x, y, z stb.), amelyekre hivatkozik, az entitásokhoz rendelt (P, Q stb.) tulajdonságokat, és az entitások között fennálló (R_1, R_2 stb.) relációkat: $M = [x, y, z, \dots P(x), Q(y), \dots R_1(x, y), R_2(y, z), \dots]$. Hogy az előző példához kapcsolódjunk: x legyen a papírból készült tárgyat jelölő változó, y a tartalmat jelölő, z a szerzőt, P az a tulajdonság, hogy fizikai tárgy, Q az a tulajdonság, hogy információ, R_1 az a tartalmazási viszony, amely egy könyvnek nevezhető tárgy és a tartalma között fennáll, R_2 pedig az a viszony, amely egy tartalom és szerzője között fennáll. Terminológiai konvencióként rögzítsük, hogy az M -hez kapcsolódó entitások, adott entitásokra vonatkozó tulajdonságok és relációk az M fogalom részének mondhatók.

Ezek alapján a fókuszáló szabály funkciója a következő:

- (D1) A fókuszáló szabály olyan szabály, amely adott L lexémához kapcsolódó M komplex fogalom alapján lehetővé teszi, hogy adott kontextusban az L lexémát használva egy olyan x entitásra tudjunk referálni, amely M fogalom részét alkotja.

Az iménti példára visszautalva a *könyv* szót használva adott kontextusban referálhatunk a könyvre mint fizikai tárgyra, azaz az x entitásra (*a könyv a polcon van*), más kontextusban pedig a könyvre mint tartalomra, azaz az y entitásra (*a könyv érdekes*). Egy elterjedt felfogás szerint maga a *könyv* lexéma jelentése alulspecifikált, azaz nincs meghatározva, hogy kifejezetten fizikai tárgyra vagy tartalomra utal-e, hanem a fentihez hasonló komplex fogalom van hozzá rendelve. Megjegyzendő, hogy a szót használhatjuk ebben a tekintetben specifikálatlan módon is, így pl. míg a *könyvespolc* összetett szóban a *könyv* tag egyértelműen a fizikai tárgyakra utal, addig a *könyvnyomtatás* szóban nem mondható

⁶ A fogalmakat megnevező szavakat a bevett gyakorlatot követve kis kapitálisokkal jelölöm.

meg egyértelműen, hogy melyik aspektusra (ti. az összetett szó arra a folyamatra utal, amikor a tartalom hozzákapcsolódik a fizikai tárgyhoz, azaz egyszerre mindkét aspektusra). Mindazonáltal amikor valamelyik specifikált értelmezéssel használjuk a szót, akkor fókuszáló szabály állítja elő a kívánt értelmezést.

A fókuszáló szabály különböző formában számos szerzőnél jelen van a szakirodalomban. Bierwischnek a témához kapcsolódó viszonylag korai munkáiban (Bierwisch 1983; Bierwisch–Lang 1987) az volt az elképzelése, hogy a rendszeres poliszémiajelenségek rendre ilyen szabályokkal írhatók le, amelyeket ő „conceptual shift”, illetve „konzeptuelle Verschiebung” megnevezésekkel látott el. A későbbiekben többek között Dölling számos munkájában (2001b), illetve Pustejovsky a generatív lexikon elméletében (1995) javasolt hasonló módon alulspecifikált szemantikai reprezentációkat és szabályokat. Döllingnél (2001a, 88) pl. az *újság* szó úgy szerepel a szótárban, hogy nem egyértelműen fizikai tárgy, mentális tárgy (azaz tartalom) vagy intézmény (ti. az újság kiadója) szemantikai fajtához van rendelve, hanem a három fajta uniójához. Pustejovsky (1995) ugyanerre a célra bevezeti a komplex szemantikai típusokat (fajtákat) generáló „pont” operátort. Mindkét szerzőnél adott kontextusban fókuszáló szabály alkalmazására kerül sor (amelyet Dölling fajtaspecifikáló szabálynak, Pustejovsky típuspumpáló szabálynak hív), amely specifikálja az értelmezést. Lényegében ezzel azonos célra vezet be Pethő (2001) egy hagyományosabb szemantikai dekompozíciós keretben a fogalmi fókuszálás szabályát, amelynek alapján a fókuszálás művelete az alábbi sémával írható le, ahol a kettős nyíl egy fókuszáló szabály alkalmazását jelöli M -re:

$$\begin{aligned}
 (3) \quad & M = P(x) \ \& \ Q(y) \ \& \ O(z) \ \& \ \dots \ \& \ R_1(x, y) \ \& \ R_2(y, z) \\
 & \Rightarrow M_x = \lambda x \exists y \exists z [P(x) \ \& \ Q(y) \ \& \ O(z) \ \& \ \dots \ \& \ R_1(x, y) \ \& \ R_2(y, z)] \\
 & \Rightarrow M_y = \lambda y \exists x \exists z [P(x) \ \& \ Q(y) \ \& \ O(z) \ \& \ \dots \ \& \ R_1(x, y) \ \& \ R_2(y, z)] \\
 & \Rightarrow M_z = \lambda z \exists x \exists y [P(x) \ \& \ Q(y) \ \& \ O(z) \ \& \ \dots \ \& \ R_1(x, y) \ \& \ R_2(y, z)] \\
 & \dots
 \end{aligned}$$

Azaz egy (L lexémához rendelt) M fogalmi reprezentációban található valamely szabad változót lambda-operátorral, a többi szabad változót pedig egzisztenciális kvantorral kötve olyan (M_x , M_y , M_z stb.) reprezentációt kapunk, amely révén a lexémával a fogalomnak az adott változó által reprezentált aspektusára tudunk referálni. Itt és a továbbiakban

a fogalmak reprezentációit olyan formában adom meg, mintha proposíciók volnának.

A poliszémiakutatás egyik legérdekesebb kérdése, amelyre viszont jelenleg semmilyen kézzelfogható választ sem találunk az irodalomban, a következő:

- (K) Fókuszáló szabállyal egy M fogalomnak mely részeit tudják fókuszálni?

Például mind a *könyv*, mind az *újság* szó esetében referálhatunk a tárgyra és a tartalomra. Viszont az *újság* szóval utalhatunk egyszersmind az újságot kiadó intézményre (*az újság 20 szerkesztőt foglalkoztat*), azaz $M_{\text{ÚJSÁG}}$ egy további részére is, míg a *könyv* szóval nem utalhatunk pl. a szerzőre (*#a könyvnek hosszú barna haja van*), legfeljebb a szerzőnek a könyvben megfogalmazott gondolataira, álláspontjára (*a könyv azt állítja, hogy...*).

A (K) kérdésre kétféle választ találunk az irodalomban: Egyes szerzők (a legegyszerűbben Bierwisch 1983) azt állítják, hogy azt, hogy milyen fókuszált olvasatok lehetségesek, az adott fogalmak határozzák meg, azaz a kategorizáció, a gondolkodás (lényegüknél fogva nyelven kívüli) elemei. Ennek szellemében az imént megfigyelt különbségre az lehet a magyarázat, hogy a kiadó intézménynek a státusza az ÚJSÁG fogalmán belül más (pl. fontosabb), mint a szerzőé a KÖNYV fogalmán belül.⁷ Más szerzők írásaiból ezzel szemben az olvasható ki (bár ezt tételesen rendszerint nem mondják ki), hogy az adott lexéma szótári bejegyzése (azaz egy valódi nyelvi tényező) határozza meg a fókuszálható értelmezések körét. Így például, amint fentebb már volt róla szó, Dölling a szótárban tünteti fel, hogy az *újság* szó a fogalom mely aspektusaira referálhat.

Mivel Bierwisch megoldásának nyilvánvalóan nagyobb magyarázó ereje lenne, ez a megközelítés tűnhet szerencsésebbnek. Alapvető problémája viszont, hogy nem nyilvánvaló, hogy pl. az $M_{\text{KÖNYV}}$ fogalmon belül mennyiben más a státusza a szerzőre való hivatkozásnak, mint az

⁷ Pelyvás Péter felvetése szerint ezt a jelenséget talán szerencsésebb lenne úgy felfogni, hogy nem a szerzőnek a KÖNYV fogalmon belüli reprezentáltságából indulunk ki, hanem fordítva, a könyvnek a megfelelő szerző fogalmán belüli, illetve az újságnak a megfelelő intézmény fogalmán belüli státuszából. Ti. míg az adott intézmény meghatározó aspektusa épp az újság mint produktum, addig a szerzőnek nem ilyen értelemben meghatározó aspektusa az, hogy írt egy könyvet. Ezt adott esetben plauzibilisnek gondolom, de nem változtat lényegileg a fentebb mondottakon, ti. ebben az esetben is a kapcsolódó fogalmak, és nem a szavak szótári reprezentációja szintjén ragadható meg a két szó közötti eltérés.

$M_{\text{ÚJSÁG}}$ fogalmon belül az újságot kiadó intézményre való hivatkozásnak. Amíg erre és hasonló kérdésekre nem tudunk választ adni, ez a megoldás legalábbis hiányos lesz.

Miután körüljártuk a fókuszáló szabály fogalmát, érdemes kitérni arra a kérdésre, hogy mi köze van ennek a szabálytípusnak a rendszeres poliszémiához. Az irodalom több olyan poliszémiatípust tart számon, ahol a rendszeresen visszatérő olvasatok fókuszáló szabály révén vezethetők le egy alulspecifikált reprezentációból. Egy ilyen példát már láttunk a *könyv* és az *újság* főnevek kapcsán, ti. több főnév mutat 'információhordozó' – 'tartalom' jelentésváltakozást. Ugyanerre további példaként említhető pl. *regény, levél, kazetta, felvétel, CD, DVD* stb. Ez a jelentésváltakozás rendszeresnek és szabállyal viszonylag jól leírhatónak tűnik: a két szóban forgó olvasat viszonylag jól jellemezhető, megadhatók az alternációs szabály alkalmazási feltételei, és (amint azt az újonnan alkotott szavak, pl. *CD, DVD* példája mutatja) a jelenség termékeny. Egy másik közismert, fókuszáló szabállyal leírható jelentésváltakozás az 'épület' – 'intézmény' alternáció, amelyet az *iskola, egyetem, posta, rendőrség* stb. szavak példáznak.

Vegyük észre viszont, hogy ez a rendszeresség maga nem feltétlenül a (3) sémának megfelelő fókuszáló szabálynak köszönhető. Két lehetőség van ugyanis:

1. A fókuszáló szabály rendkívül általános szabály, amely azt mondja ki, hogy bármely alulspecifikált fogalmi reprezentáció alapján, amelynek több különböző entitás is részét alkotja, a fogalomhoz kapcsolódó szóval referálhatunk ezen entitások bármelyikére.⁸ Azaz az 'információhordozó' – 'tartalom', az 'épület' – 'intézmény' és sok más konkrét jelentésváltakozás háttérében egyetlen közös fókuszáló szabály van, amely megadja a konkrét fókuszáló műveletek alkalmazási feltételeit és hatását. Dölling fajtaspecifikáló és Pustejovsky típuspumpáló szabálya is így van megfogalmazva.

Ha így közelítjük meg a jelenséget, a fókuszáló szabály nem utal konkrétan az 'információhordozó' – 'tartalom' és 'épület' – 'intézmény' váltakozásokra, ezek rendszerességének megmagyarázására következés-

⁸ Éppen ezért pl. Dölling (2001b) egyáltalán nem is vezet be fókuszáló szabályt, hanem a (3) sémának megfelelő levezetéseket a kontextus alapján az abdukció általános művelete segítségével valósítja meg. Ezzel a lehetőséggel itt nem kívánok részletesebben foglalkozni, ugyanis nem annyira a fókuszáló szabály feltételezését gondolom lényegesnek a tárgyalt poliszémiajelenségekkel kapcsolatban, hanem az alulspecifikált fogalmi reprezentációját, azaz a Dölling (2001a)-féle modell is teljesen kompatibilis az itt leírtakkal.

képpen nem elegendő maga a fókuszáló szabály. Ezek rendszeressége csupán abból adódhat, hogy a fókuszáló szabály adott lexémákhoz kapcsolódó bemenetei hasonlóak abban a tekintetben, hogy azonos jellegű entitások szerepelnek részeikként, és ezek egyformán hozzáférhetőek a fókuszáló szabályok számára.

Tehát: amennyiben számos olyan lexéma van, amelyhez rendelt fogalmi reprezentációnak része egy adott P tulajdonsággal jellemzett x entitás, valamint része egy adott Q tulajdonsággal jellemzett y entitás is, és x és y egyformán hozzáférhető a fókuszáló szabály számára, akkor számos lexéma fogja mutatni a $P-Q$ jelentésváltokozást. Ha csupán egyetlen ilyen lexéma van, akkor csupán egyetlen lexéma fogja mutatni. Az a tény, hogy számos fogalom hasonlóan épül fel, és így azonos jellegű jelentésváltokozás tapasztalható a hozzájuk kapcsolódó lexémáknál, pl. 'információhordozó' – 'tartalom', maga nem a fókuszáló szabály sémájából következik, hanem csak egyéb szabályszerűségekre lehet visszavezetni, amelyek viszont feltehetőleg nem nyelvi szabályok, hanem a fogalomalkotás törvényszerűségei.

Ez a megállapítás közvetett érvelést szolgáltat a (K) kérdésre Bierwisch által adott válasz mellett, ti. hogy a jelentésváltokozás oka a fogalmak szerkezetében kereshető. Ha ugyanis a másik alternatívát, a Dölling által javasolt megoldást választjuk, amely szerint a lehetséges fókuszálható olvasatok az egyes szavakra vonatkozóan egyenként a szótárban vannak rögzítve, ez alapján azt várnánk, hogy az egyes szavak számára elérhető olvasatok lényegében idioszinkratikusak, azaz nem jelezhetőek előre.⁹

2. A második lehetőség, hogy minden adott jelentésváltokozást mutató csoportra, pl. 'információhordozó' – 'tartalom', külön-külön fókuszáló szabályt kell megfogalmazni. Ha ilyen szabályokat feltételezünk, akkor az adott mintának megfelelő jelentésváltokozások termékenysége magának a fókuszáló szabálynak lesz a következménye. Az irodalomban

⁹ Ugyan Pustejovsky (1995) szerint is a szótárban vannak a szóhoz rendelve a fókuszálható entitások, de nála a fent megfogalmazott probléma némileg más formában merül fel. Ugyanis az ő ontológiájában az egyes szavak, pl. *iskola* egy fölérendelt szótól, pl. *intézmény* öröklök a fókuszálható olvasataikat. Így az azonos fölérendelt kategória alá tartozó szavak következetesen azonos jelentésváltokozást fognak mutatni. Ettől függetlenül ebben a keretben is tisztázni kell bizonyos megoldatlan problémákat. Egyrészt meg kell fogalmazni azokat a nem triviális szabályokat, amelyek a kategóriák közötti öröklődést irányítják (ti. az alárendelt kategória a fölérendelttől nem örökli törvényszerűen a lehetséges olvasatokat, vö. Pustejovsky (1991) példáit). Másrészt ez az ontológia sem ad magyarázatot pl. az *újság* és a *könyv* szavak közötti fent említett eltérésre.

nem tudok olyan elméletről, amely ezt vallaná, és az alább, a **2.1.** szakaszban tárgyalandó jelenségek nem egyeztethetők össze plauzibilisan a fókuszáló szabály ilyen értelmezésével, így ezzel a lehetőséggel részletesebben nem fogok foglalkozni. A továbbiakban tehát úgy fogom fel, hogy a fókuszáló szabály nem specifikusan adott jelentésváltakozásokra van megfogalmazva, hanem általánosabb mechanizmus.

1.2. Eltoló szabályok

Míg a fókuszáló szabály egy fogalom valamely inherensen adott részére vonatkozik, egy ilyen részt helyeznek előtérbe, a poliszémiakutatásban viszonylag egyértelmű konszenzus van azzal kapcsolatban, hogy ezek mellett másfajta jelentéslevezető szabályokra is szükség van akkor, ha a rendszeres poliszémiajelenségek teljes körére magyarázatot kívánunk adni. Egyes esetekben ugyanis nem látszik megalapozottnak azt feltételezni, hogy az összes, egymással rendszeresen összefüggő olvasat egyazon komplex fogalom különböző aspektusaival azonosítható.

Vegyük példaként a már említett 'számjegy' – 'pénz' poliszémiát. Egy lehetséges megoldás ennek leírására az volna, ha egy (3) formájú fogalmi reprezentációt rendelnénk az *N-es* (*kettes, ötös, százaz* stb.) szavakhoz, ahol *x* a számjegyet megnevező változó, *y* a pénzürt vagy bankjegyet megnevező, és fókuszáló szabályok segítségével levezethető mindkét értelmezés. Ezzel a megoldással kapcsolatban az a probléma merül fel, hogy ellentmond annak az intuíciónak, hogy a 'pénz' értelmezés másodlagos, levezetett a tőle lényegileg független 'számjegy' értelmezéshez képest. Lássuk, hogy a probléma az adott példacsoporttal kapcsolatban hogyan jelentkezik.

Mindenekelőtt abból indulhatunk ki, hogy elménkben reprezentálva van (a szempontunktól releváns számokra) két különálló fogalom. Egyrészt magának az adott számnak a fogalma (pl. ÖT), amely maga is vélhetően komplex: utal a számra mint absztrakt matematikai entitásra, a neki megfelelő mennyiségre, az öt reprezentáló számjegyre stb. Másrészt pedig az adott összegű pénznek (pl. ÖTFORINTOS) a fogalma, amely pl. tartalmazza azt az információt, hogy az adott összegű pénz érme vagy bankjegy formájában van-e forgalomban, hogy néz ki, milyen reális értéket képvisel stb. Míg az utóbbi fogalomhoz lényegileg hozzátartozik, hogy hivatkozik az ÖT mint szám fogalmára (ti. szükségképpen tudjuk az ötforintosról, hogy öt egységnyi az értéke), ezzel szemben az ÖT szám fogalmához nem tartozik lényegileg hozzá, hogy van olyan pénzérme, amelyhez ez az érték van rendelve. A két fogalom egymáshoz való

viszonya nem szimmetrikus: az ÖT meghatározásához nincs szükség az ÖTFORINTOS-ra, míg az ÖTFORINTOS meghatározásához szükség van az ÖT-re.

Amennyiben az *ötös* szó jelentésváltakozását a (3) sémának megfelelően, azaz alulspecifikált fogalmi reprezentáció alapján fókuszáló szabály alkalmazásával akarjuk leírni, a szóhoz alulspecifikált reprezentációként (azaz M -ként) az ÖTFORINTOS fogalmát kell rendelnünk, ugyanis a fenti gondolatmenet alapján ebben jelen van részként mind az ÖT (szám) fogalomra, mind pedig a pénzermé-re való hivatkozás. Az *ötös* szóhoz rendelt M nem lehet maga az ÖT fogalom, ugyanis ez nem hivatkozik az öt egység értékű pénzermé-re, így a 'pénzérme' olvasatot nem tudnánk belőle fókuszálással levezetni.

Ez azonban több ponton is ellenkezik a nyelvhasználók intuícióival. Egyfelől ennek alapján az *ötös* szóhoz alapvetően a pénzérme fogalma van hozzárendelve, és ehhez csak közvetetten kapcsolódik a számjegyre való utalás lehetősége. A szó elsődlegesnek érzett jelentésének tehát a 'pénzérme'-nek kellene lennie, vagy legalábbis a 'pénzérme' és 'számjegy' értelmezéseknek egyformán alapvetőnek kellene tűnnie a beszélők nyelv-érzéke szerint. Valójában viszont a 'szám', illetve 'számjegy' értelmezést érezzük alapvetőnek és a 'pénzermét' levezetettnek. Másfelől tegyük fel, hogy a 'számjegy' értelmezését az ÖTFORINTOS fogalom alapján nyerjük fókuszálás által, hozzávetőlegesen a következőképpen:

$$(4) \quad M_{\text{ÖTFORINTOS}} = \text{PÉNZÉRME}(x) \ \& \ \text{SZÁMJEGY}(y) \ \& \ \text{ÖT}(z) \\ \& \ \text{ÉRTÉKE}(x, z) \ \& \ \text{REPREZENTÁLJA}(y, z) \ \& \ \dots \\ \Rightarrow M_{\text{ÖTFORINTOS}, y} = \lambda y \exists x \exists z [\text{PÉNZÉRME}(x) \ \& \ \text{SZÁMJEGY}(y) \\ \& \ \text{ÖT}(z) \ \& \ \text{ÉRTÉKE}(x, z) \ \& \ \text{REPREZENTÁLJA}(y, z) \ \& \ \dots]$$

ahol a második sorban egy a (3) sémának megfelelő fókuszáló szabályt alkalmazva azt a reprezentációt kapjuk, amelynek révén az *ötös* szóval referálni tudunk egy ötös számjegyre.

A (4) reprezentáció szerint egy olyan kontextusban, amelyben az *ötös* szó a számjegyre utal (pl. *a tanár egy ötöst írt az ellenőrzőbe*), a kérdéses szó értelmezése valami olyan kellene, hogy legyen, hogy 'egy olyan számjegyet, amely az ötforintos értékének megfelel/amely az ötforinton szerez stb.', ami meglehetősen bizarrnak és az intuíciókkal ellenkezőnek tűnik. Egy ilyen fajta értelmezés azért adódna szükségképpen, mert a fókuszálás nem törli a komplex fogalomhoz tartozó egyéb, nem fókuszban levő információkat (azaz pl. a $\text{PÉNZÉRME}(x)$ komponenst). Ez továbbra is jelen van a háttérben, amint az egzisztenciálisan kvantifikált

változó jelzi. Ez az eljárás az 1.1. pontban említett példacsoportokkal kapcsolatban indokoltnak és az intuíciókkal egyezőnek tűnik, az adott és az alábbiakban felsorolandó példákkal kapcsolatban azonban nem.

Megjegyzendő, hogy a fókuszálással lényegében analóg szemantikai eljárásokat (típuspumpálás, fajtaspecifikálás) alkalmazó szerzőknél a jelöléstechnikából adódó különbségek miatt a fókuszáló szabályok alkalmatlansága a kérdéses jelenség leírására közel sem mutatható meg ilyen transzparensen, de úgy tűnik, ők is hasonló megfontolásokból vezetnek be a fókuszálók mellett eltoló jellegű szabályokat is.

A fentiekben indirekt módon próbáltam alátámasztani azt az állítást, hogy a fókuszáló szabályok nem alkalmasak bizonyos rendszeres poliszémiajelenségek leírására. Következésképpen ezek megragadására más jellegű szabályokra van szükség. Ezt a funkciót hivatottak ellátni az eltoló szabályok.

Az eltoló szabályokat a következőképpen határozhatjuk meg:

- (D2) Az eltoló szabály olyan szabály, amely lehetővé teszi, hogy L lexémával egy olyan x entitásra referáljunk, amely x entitás nem része az L lexémához rendelt M fogalomnak, viszont az M fogalom részét alkotó valamely y entitással egy a szabály által meghatározott R relációban áll.

A fenti példával kapcsolatban pl. abból indulhatunk ki, hogy az *ötös* szóhoz elsődlegesen az ötös szám komplex fogalma van rendelve, amely magában foglalja a számjegyre való hivatkozást, viszont a pénzre való utalást nem. Így a kiinduló M fogalom alapján az *ötös* szó nem tudna a pénz (x) entitásra referálni. A 'pénzérme' értelmezést levezető eltoló szabályt az M fogalomra alkalmazva lehetővé válik, hogy ezt az x entitást jelöljük az *ötös* szóval. Az a tény, hogy x egy bizonyos R (ti. „értéke”) relációban áll az M részét képező egyik entitással, mégpedig az öt mennyiséggel (y), kielégíti a meghatározásban említett feltételt.

(D2)-nek megfelelően az eltoló szabályok sémája a következőképpen adható meg:

$$(5) \quad M = P(y) \ \& \ \dots \\ \Rightarrow M_O = \lambda x \exists y [O(x) \ \& \ P(y) \ \& \ R(x, y) \ \& \ \dots]$$

ahol a kettős nyíl jelzi az x entitást és R relációt bevezető eltoló szabály alkalmazását, és M_O az a reprezentáció, amelynek megfelelően az L lexéma referálni képes egy O tulajdonsággal rendelkező x entitásra. O a fenti példa esetében a PÉNZÉRME tulajdonság, P az ÖT tulajdonság,

R az ÉRTÉKE reláció, ezen kívül M -ben szerepel legalább egy további Q (SZÁMJEGY) tulajdonság is egy hozzá tartozó entitással.¹⁰

A tárgyalt példán kívül számos további olyan poliszémiatípus is ismert, amelyek leírására az eltoló szabályok megfelelőnek tűnnek. Egy különösen jól dokumentált példa az ún. darálás (grinding), amelynek kapcsán megszámlálható főnévből anyagnevet képezünk morfológiai változás nélkül, és az anyagnév a megszámlálható főnév által jelölt dolgot konstituáló anyagot jelöli. A darálás legszokásosabb eseteit az állat- és növénynevek körében találjuk, pl. *csirkét ebédeltem, túl sok hagyma van a salátában* stb., ahol a főnévvel nem egyes csirkékre, hagymafejekre stb. utalunk, hanem a csirkehúsra, illetve a hagyma „húsára” mint anyagra. Egy másik hasonló művelet a csomagolás, amely a darálás fordítottja, ti. anyagnévből állít elő megszámlálható főnevet, pl. *egy sört ittam*. Egy további példa a ’szín’ – ’a szín által jellemzett személy’ poliszémia, amelynek legalább három specifikusabb változatát különíthetjük el: 1. ’szín’ – ’ilyen színű hajú személy’, pl. *vörös*, 2. ’szín’ – ’ilyen bőrszínű személy’, pl. *fekete*, 3. ’szín’ – ’olyan személy, aki az e szín által jelképezett politikai párthoz vagy mozgalomhoz tartozik’, pl. *zöld* (vö. Pethő 2004, 112). Különböző eltoló szabályokkal írhatók le továbbá tulajdonneveknek olyan metonimikus használatai, amikor a tulajdonnévvel nem a név által tulajdonképpen denotált individuumot, hanem egy ehhez az individuumhoz kapcsolódó egyéb entitást (személyt, dolgot stb.) nevezünk meg, pl. *Debrecen telefonált ’valaki Debrecenből’, London cáfolta a hírt ’a brit kormány’, a múzeum vásárolt egy Picassót ’Picasso egy alkotását’* stb.

Számos szerző alkalmaz eltoló szabályt a poliszémiaelméletében, így pl. Dölling (2001b), aki eltoló szabályoknak (shift) hívja őket, vagy Copestake–Briscoe (1996), akik jelentéskiterjesztő szabályokról (sense extension) beszélnek. A Pustejovsky (1995) által bevezetett kényszerített típusegyeztető (type coercion) szabályok is megfelelnek a fenti (D2) meghatározásnak.

Az eltoló szabályok körén belül megkülönböztethetünk olyanokat, amelyek az L lexémának konkrét kontextustól viszonylag független, gyak-

¹⁰ Az adott példa (azaz a ’számjegy’ – ’pénz’ poliszémia) csupán annak illusztrációjaként szolgál, hogy szükség van eltoló szabályokra, illetve a szabályok működési elvét mutatja be. Az elemzés bizonyos részletei így nem lényegesek. Felvethető például, hogy az az M fogalmi reprezentáció, amely a ’pénzérme’ olvasat levezetésének alapjául szolgál, nem tartalmazza a SZÁMJEGY komponst, hanem csupán a szám fogalmát (pl. ÖT). A fenti gondolatmenetet ez lényegében nem érinti, változatlan formában érvényes akkor is, ha a SZÁMJEGY komponst eltávolítjuk M -ből. Csupán az a járulékos következmény adódik, hogy a ’számjegy’ értelmezést is egy külön eltoló szabály által kell levezetnünk.

ran uzuális, szótárban is feltüntethető értelmezéseit vezetik le (ilyenek a fent felsorolt példák a tulajdonnevek kivételével), és olyanokat, amelyek kifejezetten az adott kontextus hatására, kifejezetten az adott kontextus tulajdonságaiból következően zajlanak le. Az irodalomból ismert kényszerített típusegyeztető szabályok többnyire az utóbbi csoportba tartoznak. Például abból indulhatunk ki, hogy a *hall* ige olyan kifejezést követel meg tárgyakként, amely hangjelenséget jelöl, pl. *hallja a zenét*. Az ige használható viszont olyan tárgyakkal is, amelyek elsődlegesen nem hangjelenségre, hanem pl. személyre vagy tárgyra utalnak, pl. *hal-lom a zongorát/a bemandót*. Ilyen esetekben a *hall* ige tárgyához kötődő szelekciós korlátozás kivált egy olyan eltoló (típusegyeztető) szabályt, amelynek eredményeképpen a főnévvel nem a tárgyra vagy személyre, hanem a tárgy vagy személy által kiadott hangra referálunk.

Bár a legújabb szakirodalom rendszerint egyetért azzal, hogy a rendszeres poliszémiajelenségek teljes körének leírásához mindkét fent vázolt szabálytípusra szükség van, a korábbi irodalomban ez nem volt így. Érdekes módon pl. Bierwisch (1983) az itt alkalmazott terminológia szerint kizárólag fókuszáló szabályokat tételezett fel (az itt releváns jelenségek leírására), míg Nunberg (1979) épp ellenkezőleg, csak eltoló szabályokat, vö. Pethő (2004, 47–48). Az újabb irodalom általában úgy véli, hogy fókuszáló szabályokkal írható le az olyan metonimikusan motívált poliszémia, amely szimmetrikus abban az értelemben, hogy a szóban forgó olvasatok közül egyik sem tűnik a másikhoz képest elsődlegesnek, illetve levezetettnek. Eltoló szabályokkal pedig a metonimikusan motívált aszimmetrikus poliszémia írható le, azaz az, amikor valamely olvasat elsődlegesnek tűnik egy másik, levezetetthez képest.¹¹

A két szabálytípus tárgyalásának lezárásaképpen érdemes röviden kitérni a szabályok pszichológiai realitásának kérdésére. Murphy (megjelenés előtt) meggyőzően érvel az ellen a gyakorlat ellen, hogy pusztán azért írjunk le szabályokkal poliszémiajelenségeket, mert a szabályok alkalmazása a leírást gazdaságosabbá teszi. A témába vágó kísérletes pszicholingvisztikai kutatás eredményeire utalva megállapítja, hogy a rendszeresen poliszém szavak különböző olvasatait nagyon gyakran nem szabályok alkalmazása révén állítják elő a beszélők, hanem egyszerűen kikeresik a mentális lexikonból. A lexikon kapacitása ugyanis rendkí-

¹¹ A fókuszálással levezethető poliszémia ezen kívül tendenciaszerűen ritkán vezet zeugmához, míg az eltolással levezethető gyakran. A zeugmateszt ismertetésére itt nem térek ki, mivel nem tartom megbízható diagnosztikus eszköznek. Pethő (2004) I. fejezetében több helyen tárgyalom, hogy a zeugmateszt milyen szerepet játszott a szakirodalomban.

vül nagy, és így kényelmesen elfér benne számos különböző olvasat kész, explicit reprezentációja minden rendszeresen poliszém szóhoz. Más szóval a beszélők mentális lexikonja valójában nem gazdaságosan szerveződik. Így ha a gazdaságosság elvét tesszük meg módszertani elvnek, és pusztán ennek alapján tételezünk fel a rendszeres poliszémia leírására szabályokat, akkor a leírásunk nem fog eleget tenni a pszichológiai realitás követelményének.

Mindennek ellenére mégis jogos szabályokat alkalmazni a kérdéses jelenségek leírásakor, ugyanis ezt nem csupán a gazdaságosság mint módszertani elv indokolja, hanem legfőképpen a szóban forgó jelenségek termékenysége, l. fentebb a (P1) (b) pontját. Amint pl. Pustejovsky (1995) különösen erőteljesen hangsúlyozza, a rendszeres poliszémiajelenségek igen kreatívan, termékenyen használhatók, így ha ezeket pusztán a jelentéseket felsoroló szótár segítségével próbáljuk leírni, nem tudunk eleget tenni a megfigyelési adekvátság alapvető követelményének sem. Analóg helyzettel állunk szemben a flexiós morfológiában is. Amint Pinker (1999) részletesen kifejti, minden jel arra mutat, hogy nemcsak a szabálytalan múlt idejű angol igealakok találhatók meg a beszélők mentális szótárában, hanem nagyon sok szabályos múlt idejű igealak is, amelyeket a beszélők akár le is vezethetnének a szabályok segítségével. Ettől függetlenül Pinker szerint épp a szabályos múlt idő alkotásának termékenysége miatt abból kell kiindulnunk, hogy mégis rendelkeznek a beszélők a megfelelő szabállyal is, sőt komoly érvek szólnak amellett, hogy a nyelvfeldolgozás során az éppen szükséges szabályos alakok szabállyal történő levezetése verseng a szótárból való kikeresésükkel. Így Murphy (megjelenés előtt) érveiből ténylegesen nem következik, hogy kétségbe kellene vonnunk az **1.1.** és **1.2.** pontban tárgyalt szabályok pszichológiai realitását.

1.3. Metonimikus és metaforikus motiváltság

Legalábbis Apresjan (1973) óta általánosan elfogadott az az állítás, hogy a rendszeres poliszémia az esetek túlnyomó többségében metonimikusan motivált, míg a nem rendszeres poliszémia metaforikusan. Az alább, a **2.** fejezetben következő esettanulmányok egyik fő célja ennek az állításnak a finomítása lesz. Ehhez mindenképp célszerű tisztázni, hogy mi értendő metonimikus, illetve metaforikus motiváltságon. Ezt a feladatot alapvetően megnehezíti az a tény, hogy nem rendelkezünk használható metafora- és metonímia-meghatározással. A metafora- és metonímiaelméletek rendszerint csupán jellemzik az általuk tárgyalt je-

lenségeket, és adottnak tekintik, hogy el tudjuk dönteni, egy adott kifejezés metafora-e vagy nem. Azaz vizsgálatuk tárgyát nem definiálják, és az általuk adott jellemzésből sem rekonstruálható operacionalizálható metafora- és metonímia-meghatározás (ehhez l. bővebben: Pethő–Csatár előkészületben). Így jobb híján a klasszikus, de sajnos rendkívül ködös és lényegében semmitmondó „definíciók” alapján fogom körülírni, hogy miért beszélünk metonimikus és metaforikus motiváltságról.

1.3.1. Metonimikus motiváltság

Metonímiának azt a jelenséget hívjuk, amikor egy L lexémával nem olyan x dolgot nevezünk meg, amelyet a lexéma normális, szó szerinti használata esetén megneveznénk, hanem valamely más y -t, amely az L lexéma által szó szerint megnevezett x objektummal az „érintkezés” relációjában áll. „Érintkezésen” nem x és y térbeli egymás mellettsége értendő, hanem ez egy olyan fölérendelt absztrakt fogalom, amely meghatározatlan számú és jellegű relációt foglal magába a valódi térbeli vagy időbeli elhelyezkedéstől kezdve a rész-egész viszonyon át az ok-okozat viszonyig, viszont, ami lényeges, a hasonlóság viszonya kivételével. Más szóval akkor mondhatjuk, hogy x „érintkezik” y -nal, ha x -nek valami köze van y -hoz, kivéve, ha hasonlítanak egymásra.

Ennek alapján belátható, hogy a fentebb leírt eltoló és fókuszáló szabályokhoz kötődő viszonyok lényegében beleférnek a metonímia fogalmába, l. a (3) és (5) sémát. Mindkettő kapcsán adott legalább két különálló entitás, amely megnevezhető egy L lexémával, és amely valamely R relációban áll egymással. A fókuszáló szabályok esetében az R reláció az L által jelölt fogalom inherens része, míg az eltoló szabályok maguk vezetik be az R relációt. Látható az is, hogy a fentebb felsorolt példák egyikében sem a hasonlóság az a reláció, amely a két entitást egymással kapcsolatba állítja, hanem pl. az „értéke”, „anyaga”, „alkotása” relációk. Egy fontos vonatkozásban mégis eltér az eltoló és a fókuszáló szabály fogalma a metonímiáétól: az utóbbi esetében az y entitásra való referálás rendhagyó, nem szó szerinti, míg az előbbiek kapcsán ez nincs — vagy legalábbis nem minden esetben van — így. A fókuszáló szabály által előállított olvasatok a szakirodalom egybehangzó véleménye szerint kétségkívül szó szerintinek minősülnek, sőt egyenrangúnak, azaz nem érezzük az egyik olvasatot a másikhoz képest levezetettnek, kevésbé elsődlegesnek. Az eltoló szabályokkal kapcsolatban ugyanez kézenfekvően nem igaz, de ennek ellenére általában, pl. a *csirkét ebédetem, hallom a bemandót* stb. féle példákban az eltoló szabálynak alávetett szót nem érezzük kevésbé szó szerinti értelemben használatnak, mint

az ilyen szabály által nem érintett *csirkék vannak az udvaron, látom a bemandót* példákban. Emiatt a szabályos poliszémiajelenségek kapcsán (legalábbis amennyiben nem érzünk valamely jelentést világosan nem szó szerintinek) nem valódi metonímiáról, hanem metonimikusan motivált jelenségről beszélünk.¹²

1.3.2. Metaforikus motiváltság

Lépünk tovább a metaforikusan motivált poliszémiajelenségekhez. Ezekre a fentiekben nem láttunk példát, mivel a szakirodalom egybehangzó véleménye szerint ezek nem írhatók le ugyanolyan szabályokkal, mint a metonimikusan motiváltak, és nem is mutatnak rendszerességet.

Metaforának azt a jelenséget hívjuk, amikor egy L lexémával jellemzünk egy olyan x dolgot, amelyre az L lexéma által jelöletlen, szó szerinti használata esetén megnevezett tulajdonság ténylegesen nem teljesül, viszont x valamely tulajdonságai hasonlítanak az L lexéma által szó szerint megnevezett tulajdonsághoz. A meghatározás némileg különbözik a metonímiáétól, mivel a metafora (a metonímiával ellentétben) általánosságban nem írható le referencijelenségként. Jelesül az ún. teljes metafora — pl. *János egy víziló* — esetében az átvitt értelemben használt szót (*víziló*) nem arra használjuk, hogy Jánosra referáljunk vele (ezt már megtettük magával a *János* névvel), hanem hogy Jánost jellemezzük, ti. hogy valamely olyan tulajdonsággal rendelkezik, amely hasonlít a vízilóság tulajdonságához. Az ún. egyszerű metafora esetében viszont ezt a viszonyított tulajdonságot valóban arra használjuk, hogy referáljunk a segítségével egy, a megnevezett tulajdonsághoz hasonló (de azzal nem azonos) tulajdonsággal rendelkező entitásra, pl. *megérkezett a víziló* (ti. János).

A szó szerint megnevezett tulajdonság és a metafora tárgyára ténylegesen teljesülő tulajdonság közötti hasonlóság nem (vagy legalábbis nem feltétlenül) objektíve adott. A metafora mint stilisztikai eszköz feltehetőleg éppen annak köszönheti hatását, hogy olyan hasonlóságokra

¹² A szakirodalom álláspontja nem teljesen világos azzal kapcsolatban, hogy valóban indokolt-e élesen megkülönböztetni egymástól a „valódi” metonímiát és a metonimikusan motivált poliszémiát. Nunberg (1979) ugyan expliciten nem mondta ki, de (a leírás szintjén) gyakorlatilag azonosította a rendszeres poliszémiát a metonímiával. Ezt az álláspontot később egyértelműen elveti Nunberg (1996). Pethő (2004) a **II.3.4.** szakaszban amellett próbál érvelni, hogy a metonimikusan motivált poliszémia és a metonímia egymástól elkülönítendő, bár az érvelés bevallottan nem konkluzív. Az irodalom zöme nem foglalkozik a kérdéssel.

mutat rá, amelyek nem kézenfekvőek, és így új látásmódokat nyit meg a befogadó számára, vö. pl. Loewenberg (1975); Glucksberg (2001).

A metaforikusan motivált poliszémia minden esetben az egyszerű metafora szerkezetét követi, azaz az L lexémát arra használjuk, hogy referáljunk vele egy olyan y entitásra, amelyre L valamely elsődleges jelentése alapján normális esetben nem tudnánk referálni, viszont amely y entitás bizonyos értelemben hasonlít valamely x entitás(ok)hoz, amelyekre L -vel a szóban forgó elsődleges jelentése alapján tudunk referálni.

Hogy ezt egy példával illusztráljuk: L legyen a *kagyló* lexéma, releváns L_1 elsődleges jelentése az, hogy 'szilárd külső vázzal rendelkező vízi állat'. A telefonkagylókra és mosdókagylókra nyilvánvalóan nem teljesül ez a tulajdonság, mégis használhatjuk a *kagyló* szót arra, hogy ezekre referáljunk vele. Ezt végső soron az teszi lehetővé, hogy a telefonkagyló egy régebbi fajtájának egy bizonyos része némileg hasonlít az L által elsődlegesen megnevezett állatra (illetve annak is bizonyára az öblös formájú héjára), illetve hogy a mosdókagyló szintén hasonló alakú, mint az utóbbi.

A szakirodalom a metaforikusan motivált poliszémiát hasonló okból nem tekinti valódi metaforának, mint amit a metonimikusan motivált poliszémia kapcsán láthattunk: a nem elsődleges jelentéseket (adott esetben 'mosdókagyló', 'telefonkagyló') nem érezzük kevésbé szó szerintinek, mint az elsődlegest. Történetileg bizonyára kimutatható, és intuitíve legalábbis meglehetősen transzparens, hogy a *kagyló* szó kérdéses használatainak a háttérében a fent vázolthoz hasonló metaforikus kiterjesztés áll, amely eredetileg kreatív művelet volt, és a nem szó szerinti-ség erősen érződhetett rajta. A jelen nyelvéllapotban viszont a *kagyló* az adott jelentésekre nézve holt metafora, az illető tárgyak teljesen normális, hétköznapi neve. Mivel a *kagyló* szónak és társainak a metaforikusan motivált jelentései rögzítve vannak a mentális szótárban, a metaforaelméletek zöme nem valódi metaforának és érdektelennek tartja ezeket; kivételt képez ez alól a fogalmi metaforaelmélet (Lakoff–Johnson 1980; Lakoff 1987), amelyen belül a holt metaforák zöme különösen fontos szerepet tölt be.

A fentiekben áttekintettem a poliszémia rendszerességének a fogalmát, bevezettem azt a két szabálytípust, amelyet az újabb szakirodalom általában alkalmazni szokott a rendszeres poliszémiajelenségek leírására, majd körvonalaztam a metaforikus és metonimikus motiváltság fogalmát. Ezek a **2.** fejezet esettanulmányaiban számos helyen nélkülözhetetlenek lesznek a gondolatmenet követéséhez.

2. Esettanulmányok

Az alábbiakban olyan, aránylag rövid esettanulmányok szerepelnek, amelyek különböző nem rendszeres poliszémiajelenségekről szólnak. Az esettanulmányokban arra próbálok rámutatni, hogy a rendszeres poliszémiával kapcsolatos egyes, a korábbiakban említett elképzelések nem helytállóak, illetve hiányosak. Ezen kívül a **2.4.** esettanulmányban a metonimikusan motivált poliszémiára jellemző rendszerességet összevetem a metaforikusan motivált poliszémia egyes példáinál tapasztalható látzólagos rendszerességgel. A **2.5.** esettanulmányban pedig olyan adatokat mutatok be, amelyek a fogalmi metaforaelmélet (l. **2.4.** szakasz) egy állításával ellentétesek. Az esettanulmányokból egyrészt a poliszémia elméletével kapcsolatban releváns következtetések adódnak, másrészt kirajzolódik a nem rendszeres poliszémiajelenségek egy poliszémiaelméleti megfontolásokon alapuló tipológiája.

Amint az **1.** fejezetben utaltam rá, a kortárs szakirodalom többnyire elfogadja a következő két állítást:

- (P2) A rendszeres (azaz számos lexéma kapcsán fellépő, adott mintázatot követő, termékeny) poliszémia mindig (fókuszáló, eltoló és esetleg további) szabályok által vezethető le.
- (P3) A nem rendszeres (azaz csak egyes specifikus lexémákra korlátozódó) poliszémiát soha nem magyarázhatjuk a (P2)-höz kapcsolódó szabályok alkalmazásával.

Vegyük észre, hogy a rendszeresség (P2)-ben megfogalmazott és (P3)-ban is alkalmazott feltételei, amelyeket az irodalom általában követni szokott, nem teljesen azonosak a rendszerességnek az **1.** fejezetben bevezetett explikációjával, amely szerint rendszeresnek a (P1) formájú szabályokkal magyarázható jelenségeket hívjuk. (P2) ugyanis tartalmazza azt a (P1)-hez kapcsolódóan már említett további feltételt is, hogy a jelenségnek nagyszámú elemmel kapcsolatban megfigyelhetőnek kell lennie. Erre az utóbbi rendszerességfogalomra „kvantitatív értelemben vett rendszeresség” néven fogok utalni. Amikor nem mondom meg azt, hogy adott esetben kvantitatív értelemben vagy az **1.** fejezetben explikált értelemben beszélek rendszerességről, ez úgy értendő, hogy mindkét értelemben teljesülnek a rendszeresség feltételei.

Általánosan igaznak tekintik továbbá a következő három állítást is:

- (P4) Azok a poliszémiajelenségek, amelyek fókuszáló szabály alkalmazásával magyarázhatók meg, minden esetben kvantitatív értelemben rendszeresek.
- (P5) Azok a poliszémiajelenségek, amelyek eltoló szabály alkalmazásával magyarázhatók meg, minden esetben kvantitatív értelemben rendszeresek.
- (P6) Azok a poliszémiajelenségek, amelyek nem magyarázhatók fókuszáló vagy eltoló (esetleg további) szabályok alkalmazásával, soha nem rendszeresek kvantitatív értelemben.

Az esettanulmányok azt a kérdést járják körül, hogy a (P2)–(P6) állítások helytállóak-e.

Megjegyzendő, hogy (P2)–(P6) rendszerint nem explicit tételként szerepel a vonatkozó irodalomban, hanem háttérfeltevés-ként olvasható ki belőle. Konkrét vonatkozó szöveghelyek megadására itt nincs lehetőség, mert a jelen tanulmány célja nem a szakirodalom tételes áttekintése. Csupán Pethő (2004) I. fejezetére tudok utalni, ahol a rendszeres poliszémiához kapcsolódó irodalom részletesen át van tekintve, és ahol megtalálhatók mindenekelőtt Deane, Kilgarriff, a kétszintű szemantikához kapcsolódó szerzők, és a generatív lexikon elméletéhez kapcsolódó szerzők munkáinak bibliográfiai adatai, ahol többnyire legalábbis idealizációként adótnak tekintik ezeket az elveket.

Lényeges viszont, hogy éppen a (P2)–(P6)-hoz hasonló feltevések alapján próbálják ellenőrizni kísérleti úton a poliszémiaelméletek pszichológiai realitását, l. mindenekelőtt Klepousniotou (2002), és részben Klein–Murphy (2001, 2002), Murphy (megjelenés előtt) munkáit. Így fontos felvetni, hogy milyen viszony van a motiváltság és a szabállyal való leírhatóság, illetve a kvantitatív rendszeresség és a szabállyal való leírhatóság között, attól függetlenül is, hogy ezekkel kapcsolatban mennyire egyértelmű a konszenzus.

2.1. Egyedi, metonimikusan motivált poliszémia

Az első esettanulmány azt a kérdést vizsgálja meg, hogy a (P4) állítás igaz-e. Példák alapján amellet fogok érvelni, hogy nem igaz: találunk olyan eseteket, amikor a poliszémia kézenfekvően leírható fókuszáló szabályokkal, viszont kvantitatív értelemben nem rendszeres.

Tekintsük például a *posta* és *telefon* szavakat, amelyekkel az alábbi mondatokat képezhetjük: *A posta egy hét alatt kézbesíti a belföldi leve-*

leket. 'intézmény' — *Postád érkezett.* 'küldemény'; *A telefon meghibásodott.* 'készülék' — *Telefonod van.* 'hívás'.

Itt az 'intézmény' – 'küldemény', illetve a 'készülék' – 'hívás' olvasatok között az **1.3**-ban bevezetett értelemben metonimikus viszonyról beszélhetünk. Az **1.1.** szakaszban tárgyalt példákhoz hasonlóan itt is úgy vélhetjük, hogy a jelentésvariáció a kérdéses fogalmak komplex belső szerkezetére vezethető vissza, amelynek releváns részeit vázlatosan az alábbi dekompozíciós szerkezetekkel jellemezhetjük:

$$(6) \quad M_{\text{POSTA}} = \text{INTÉZMÉNY}(x) \ \& \ \text{KÜLDEMÉNY}(y) \ \& \ \text{POSTÁS}(z) \\ \& \ \text{ALKALMAZ}(x, z) \ \& \ \text{KÉZBESÍT}(z, y) \ \& \ \dots$$

$$(7) \quad M_{\text{TELEFON}} = \text{KÉSZÜLÉK}(x) \ \& \ \text{TELEFONBESZÉLGETÉS}(e) \\ \& \ \text{ESZKÖZ}(x, e) \ \& \ \dots$$

Ezekből a kiinduló reprezentációkból a (3) sémának megfelelő fókuszáló szabállyal levezethetők a kérdéses olvasatok. Mindazonáltal az itt megfigyelhető jelentésváltozás kvantitatív értelemben nem rendszeres: nincsenek más magyar szavak, amelyek az 'intézmény' – 'küldemény', illetve a 'készülék' – 'hívás' olvasatokat mutatnák, habár a *fax* (és esetleg további szavak) 'készülék' – 'küldemény' olvasata az utóbbihoz legalábbis igen hasonló (és talán érvelhetnénk amellett, hogy bizonyos absztrakciós szinten azonos változást mutatnak). Hasonlóan egyedi metonimikusan motivált poliszémiajelenséget figyelhetünk meg a *száj* szó kapcsán is, vö. Pethő (1998).

Az ilyen példák alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a fókuszáló szabállyal leírható, metonimikusan motivált poliszémiajelenségek nem minden esetben rendszeresek kvantitatív értelemben. Felmerül a kérdés, hogy ez hogyan lehetséges. Erre a válasz aránylag egyszerű: Amint az **1.1.** szakaszban már volt róla szó, a fókuszáló szabály (3)-ban leírt általános sémájából nem következik, hogy a leírt jelentésváltozásnak számos lexémával kapcsolatban fel kellene lépnie. Ez utóbbi pusztán annak függvénye, hogy van-e az adott nyelvben több olyan lexéma, amelyhez a releváns szempontból hasonló szerkezetű fogalom van rendelve. Pontosabban:

(P7) A fókuszáló szabály által levezetett poliszémia akkor és csak akkor rendszeres kvantitatív értelemben, ha van több olyan L_1, L_2, \dots lexéma, amelyekhez M_1, M_2, \dots fogalmi reprezentáció van rendelve a szótárban (úgy, hogy az L_n -hez rendelt reprezentáció M_n), és van olyan P, Q, \dots tulajdonság, hogy minden M_n reprezen-

tációnak része legalább két olyan x_n, y_n, \dots entitás, amelyekre alkalmazható fókuszáló szabály, és amelyekre igaz, hogy $M_n \vdash P(x_n) \& Q(y_n) \& \dots$

Megjegyzések: két különböző L_k, L_m lexémához rendelt M_k, M_m reprezentációk azonosak is lehetnek, ti. amennyiben L_k és L_m valódi szinonimák. A P és a Q tulajdonság jellemzi az L_1, L_2, \dots lexémák körében rendszeresen megjelenő két különálló olvasatot. Amennyiben nem csak két, hanem ennél több olvasat jelenik meg rendszeresen, minden M_n -ben található további fókuszálható entitások, amelyekre minden M_n -ből következik egy-egy további tulajdonság.

Szemléltetéképpen alkalmazzuk (P7)-et egy konkrét példára. Legyen L_1 az *iskola* lexéma, L_2 az *egyetem* lexéma, M_1 az ISKOLA fogalom (M_{ISKOLA}), M_2 az EGYETEM fogalom (M_{EGYETEM}), x_1 az iskola mint intézmény, y_1 az iskola épülete, x_2 az egyetem mint intézmény, y_2 az egyetem épülete, P az INTÉZMÉNY tulajdonság és Q az ÉPÜLET tulajdonság. Legyen továbbá:

$$(8) \quad M_{\text{ISKOLA}} = \text{INTÉZMÉNY}(x) \& \text{ÉPÜLET}(y) \& \text{HELYE}(y, x) \& \dots$$

$$\Rightarrow M_{\text{ISKOLA},x} = \lambda x \exists y [\text{INTÉZMÉNY}(x) \& \text{ÉPÜLET}(y) \& \text{HELYE}(y, x) \& \dots]$$

$$\Rightarrow M_{\text{ISKOLA},y} = \lambda y \exists x [\text{INTÉZMÉNY}(x) \& \text{ÉPÜLET}(y) \& \text{HELYE}(y, x) \& \dots]$$

$$(9) \quad M_{\text{EGYETEM}} = \text{INTÉZMÉNY}(x) \& \text{ÉPÜLET}(y) \& \text{HELYE}(y, x) \& \dots$$

$$\Rightarrow M_{\text{EGYETEM},x} = \lambda x \exists y [\text{INTÉZMÉNY}(x) \& \text{ÉPÜLET}(y) \& \text{HELYE}(y, x) \& \dots]$$

$$\Rightarrow M_{\text{EGYETEM},y} = \lambda y \exists x [\text{INTÉZMÉNY}(x) \& \text{ÉPÜLET}(y) \& \text{HELYE}(y, x) \& \dots]$$

Láthatjuk, hogy (8) és (9) eleget tesz (P7)-nek, így az 'intézmény' – 'épület' poliszémia rendszeresnek minősül.

Úgy tűnik továbbá, hogy igaz a következő:

(P8) A fókuszáló szabályok által leírható jelentésváltakozás minden esetben termékeny abban az értelemben, hogy a nyelvbe bekerülő bármely új L_i lexéma ugyanazt a jelentésváltakozást fogja mutatni, mint valamely már meglévő L_j lexéma, amennyiben teljesül, hogy az L_i -hez tartozó M_i fogalmi reprezentáció hasonlít az L_j -hez tartozó M_j fogalmi reprezentációra a következőképpen: M_i

és M_j is tartalmaz olyan x_i, y_i , illetve x_j, y_j entitásokat, amelyekre alkalmazható fókuszáló szabály, és amelyekre igaz, hogy $M_n \vdash P(x_n) \& Q(y_n)$, $n \in \{i, j\}$.

Amikor egy újonnan létrejövő lexéma egy már meglévő lexéma valódi szinonimája, illetve amikor az új lexéma a már meglévőnek bizonyos fajta hiponimája vagy kohiponimája, akkor teljesülnek a (P8)-ban megadott feltételek, és valóban azt figyelhetjük meg, hogy a meglévő és az újonnan létrejövő szó azonos fókuszált olvasatokat fog megengedni:

Az első esetről van szó pl. akkor, amikor a nyelvben megjelenik az *iskola* szónak egy új szinonimája, pl. egy szleng szó. (P8) szerint ez a szó is ugyanazokat a fókuszált értelmezéseket fogja megengedni, mint az *iskola*. A második esetre lássunk egy újabb példacsoportot. Az elektronikus küldeményeket jelentő szavak (*sms, e-mail* stb.) viselkedése némileg hasonlít a *posta* szó fent említett jelentésváltkozására, azzal az eltéréssel, hogy itt a 'küldemény' olvasat mellett nem 'intézmény' olvasatot, hanem egy 'szolgáltatás/technológia'-ként parafrázálhatóat figyelhetünk meg. Amennyiben megjelenik egy új technológia, amellyel elektronikus küldeményeket lehet továbbítani, az ezt megnevező lexéma is használható lesz mind 'küldemény', mind 'szolgáltatás/technológia' olvasattal (ha teljesülnek a (P8)-ban megkövetelt feltételek).

Az utóbbi példa kapcsán beláthatjuk azt is, hogy a poliszémiaelméletnek a fókuszáló szabályokra vonatkozó része szempontjából teljesen mindegy, hogy egy fókuszáló szabállyal leírható jelentésváltkozás rendszeres-e abban az értelemben, hogy számos különböző szó kapcsán megfigyelhető, vagy csupán egyetlen szónál lép fel. Ugyanis amíg csak egyetlen olyan technológia létezett, amely elektronikus küldeményeket továbbított, adott esetben az *e-mail*, addig értelemszerűen csak egyetlen ilyen szóra volt szükség. Az *e-mail* szó ennek megfelelően unikum volt, az általa mutatott jelentésváltkozás kvantitatív értelemben nem volt rendszeres. Csupán azáltal vált ilyen értelemben rendszeressé, hogy más hasonló jelentésű szavak is megjelentek: egyrészt olyan szavak, amelyek az újonnan megjelenő, szintén elektronikus küldeményeket továbbító technológiákat nevezik meg, másrészt pl. az *e-mail* szó magyarításai. Az új technológiák megjelenése és a hozzájuk kapcsolódó megnevezési szükséglet triviálisan nyelven kívüli, a kulturális-technológiai környezetet érintő változás, míg a magyarításra való törekvés alapvetően szociális jelenség. Mindkettő teljesen kontingens a fókuszáló szabályok elmélete szempontjából. Mivel tehát a kvantitatív értelemben vett rendszeresség olyan tényezők függvénye, amelyek részben irrelevánsak a jelentésválta-

kozás magyarázata szempontjából, így az ilyen értelemben vett rendszeresség vagy nem rendszeresség maga sem releváns.

Az esettanulmány tanulságait a következőképpen összegezhethetjük: A (P4) állítás nem bizonyult igaznak (valamint ebből következően a (P3) állítás sem): a fókuszáló szabály alkalmazásával magyarázható poliszémiajelenségek nem minden esetben rendszeresek kvantitatív értelemben. Mindazonáltal minden esetben potenciálisan rendszeresek, azaz új szinonimák és (ko-)hiponimák megjelenésével a szókincsben rendszeressé válnak. Az, hogy egy adott, ilyen típusú poliszémiajelenség ténylegesen kvantitatív értelemben rendszeres vagy nem rendszeres-e, a szabállyal való magyarázhatósága szempontjából irreleváns. Azt mondhatjuk ezért, hogy a rendszeresség közkeletű kvantitatív felfogásánál az adott poliszémiajelenségek leírásával kapcsolatban hasznosabb az 1. fejezetben explicitált rendszerességfogalommal dolgoznunk, azaz a rendszerességet a termékeny szabállyal való leírhatósággal azonosítanunk.

2.2. Pszeudorendszeres, metonimikusan motivált poliszémia

A második esettanulmány azt a kérdést vizsgálja meg, hogy a (P5) állítás igaz-e. Példák alapján amellet fogok érvelni, hogy nem igaz: találunk olyan eseteket, amikor a poliszémia kézenfekvően eltoló szabályokkal magyarázható, viszont kvantitatív értelemben nem rendszeres.

Az alább tárgyalandó nem rendszeres poliszémiajelenségek feltehetőleg rendszeres, metonimikusan motivált poliszémiaként indultak. Azonban az eredetileg rendszeres poliszémiajelenséget mutató egyes szavak sajátos lexikalizálódás következtében „kieshetnek” az adott típusból abban az értelemben, hogy a szónak rögzül egy az eltoló szabály által levezetett képest specifikusabb, önálló jelentése. Előfordul, hogy a szó továbbra is megtartja eredeti, az eltoló szabály által levezetett értelmezését is, és ennek révén továbbra is mutat rendszeres jelentésváltakozást is a specifikusabb lexikalizálódott jelentés mellett. Az alábbiakban ezt három példa alapján mutatom be:

2.2.1. Első példa: csomagolás

Vegyük példaként az *üveg* szót, amely elsődlegesen anyagnév. Mint más anyagnevekre, erre is alkalmazható az irodalomban „csomagolás” néven ismert eltoló szabály (l. fentebb az 1.2. szakaszt, illetve részletesebben Pethő 2004, 130–132), amely az anyagnévből megszámlálható főnevet állít elő. Ebben az utóbbi használatában a főnévvel olyan indivi-

dualizált entitásokra tudunk referálni, amelyek a szóban forgó anyagból állnak, pl. *egy sör* 'egy adag sör', *egy papír* 'egy papírból készült lap stb.'. A csomagolás általános szabályát így kb. a következőképpen adhatjuk meg:

$$(10) M_{\text{ÜVEG}} = \text{ANYAG}(x) \ \& \ \dots \\ \Rightarrow M_{\text{ÜVEG, TÁRGY}} = \lambda x \exists y [\text{TÁRGY}(x) \ \& \ \text{ANYAG}(y) \ \& \ \text{ALKOT}(y, x) \ \& \ \dots]$$

A kettős nyíl a csomagolás eltoló szabályának alkalmazását jelzi. Az elemzés különböző részleteire, így pl. az ALKOT reláció tulajdonságaira, az x és y entitások ontológia státuszára itt nem térek ki. Ezekkel a kérdésekkel részletesebben foglalkozik pl. Dölling (2001b) több tanulmányban és Szilárd (2005), az általuk mondottakat alkalmazhatjuk itt is.

Ha az *üveg* anyagnévre alkalmazzuk a csomagolás eltoló szabályát, ezzel a szóval olyan tárgyakra referálhatunk, amelyek üvegből készültek. A csomagolás által levezetett változat tényleges alkalmazását azonban korlátozza egy általánosabb, átfogó, az emberi nyelv minden szintjén (fonológiában, morfológiában, szintaxisban és szemantikában) megjelenő kognitív elv, amelyet az irodalom „elsewhere condition” néven tart számon: Ha egy bemeneti elemre két különböző szabályt is alkalmazhatnánk, egy specifikusabbat és egy általánosabbat, akkor mindig a specifikusabbat alkalmazzuk, és ez akadályozza (blokkolja) az általánosabb szabály alkalmazását. Adott esetben amennyiben van olyan specifikusabb jelentésű szó a nyelvben, amely uzuálisan megnevez egy bizonyos fajta, üvegből készült tárgyat, akkor az *üveg* szó csomagolt változatát normális esetben nem használjuk ennek a tárgynak a megnevezésére. A magyarban pl. a szintén üvegből készülő tükröt, szemüveget, poharat stb. nem nevezzük *üveg*-nek, hanem a specifikusabb *tükör* stb. szavakat használjuk.

Az *üveg* példa azért releváns számunkra, mert — amint fentebb már utaltam rá — lexikalizálódott ennek a szónak egy olyan használata, ti. 'palack', amely nem vezethető le a (10) szabályalkalmazás által, mert annál egyrészt specifikusabb, másrészt bővebb. Specifikusabb abban az értelemben, hogy viszonylag pontosan körülírható, hogy milyen formájú és funkciójú edényt szoktunk *üveg*-nek nevezni, és bővebb abban az értelemben, hogy a hétköznapi nyelvhasználatban annak a palacknak, amelyet *üveg*-nek hívunk, nem kell okvetlenül üvegből készülnie (hanem lehet pl. műanyag). Az anyagneveknek ez a fajta specifikus lexikalizálódása más nyelvekben is igen elterjedt. Így pl. éppen az *üveg* szó angol megfelelőjét (*glass*) 'palack' értelemben ugyan nem, de 'pohár' értelemben

uzuálisan használjuk, és egy ma régiesnek érzett használat szerint 'tükör' értelemben is. Többes száma 'szemüveg' értelemben lexikalizálódott, német megfelelője (*Glas*) pedig 'pohár' értelemben.

Példánk tanulsága, hogy vannak olyan poliszémiajelenségek, amelyek leírásához mindenképpen feltételeznünk kell egy eltoló szabály alkalmazását, azonban nem rendszeresek, mivel az eltoló szabályon túl szerepet játszik létrejöttükben egy független tényező: valamely specifikus olvasat idioszinkratikus lexikalizálódása.

2.2.2. Második példa: a 'tulajdonság' – 'ezzel a tulajdonsággal rendelkező dolog' poliszémia

Lássunk ugyanerre egy további példát is. Jellegzetes poliszémiatípust alkotnak azok a szavak, amelyek elsődlegesen valamilyen tulajdonságot neveznek meg, és emellett ilyen tulajdonsággal rendelkező dologra, személyre, megnyilatkozásra stb. is utalhatunk velük, pl.: *A festmény szépsége lenyűgözte a látogatókat.* — *Szilvia igazi klasszikus szépség.* / *Az ostobaság sajnos nem gyógyítható.* — *Miklós ostobaságokat beszélt.* Ez a jelentésváltkozás meglehetősen sok főnévnél megfigyelhető, pl.: *csekélység, csúfság, drágaság, édesség, előkelőség, érdekesség, érték, értelmetlenség, fehérség, feketeség, különlegesség, szépség, tehetség.*

Az olvasatok egymáshoz való viszonya metonimikus jellegűnek mondható, mivel a tulajdonsággal való rendelkezés, amely maga a tulajdonság és a szóval megnevezhető személy, dolog stb. között fennáll, egyfajta érintkezésként fogható fel. A másodlagos használat eltoló szabállyal vezethető le, bár ezt dekompozíciós szerkezettel aránylag körülményes visszaadni, és a legkülönbélebb metafizikai és ontológiai problémákban való állásfoglalást előfeltételez. A következő egy lehetséges reprezentáció:

$$(11) M_{\text{SZÉPSÉG}} = \text{ABSZTRAKT OBJEKTUM}(x) \ \& \ \text{IDEA}(x, \text{SZÉP}) \ \& \ \dots \\ \Rightarrow M_{\text{SZÉPSÉG, TÁRGY}} = \lambda x \exists y \exists P [\text{TÁRGY}(x) \ \& \ \text{IDEA}(y, P) \ \& \ F(P, x) \\ \ \& \ \text{ABSZTRAKT OBJEKTUM}(y) \ \& \ \text{IDEA}(y, \text{SZÉP}) \ \& \ \dots]$$

Megjegyzések: Az $\text{IDEA}(x, P)$ reláció valamely P -hez hozzárendeli P fogalmát, amely egy x absztrakt objektum. Ez a hozzárendelés kölcsönösen egyértelmű és esetleg parciális. Az itt alkalmazott eltoló szabályhoz kapcsolódó karakterisztikus reláció—amely az (5) sémában R -nek felel meg—a fent mondottaknak megfelelően a függvényalkalmazás F relációja. F értelmezése: $F(P, x) \equiv P(x)$. A $\text{TÁRGY}(x)$ kitétel talán túlságosan szigorú, ez a komponens talán teljesen elhagyható vagy egy általánosabb predikátummal helyettesíthető. $M_{\text{SZÉPSÉG, TÁRGY}}$ jellemzésénél azért

a fenti formát választottam, mert így transzparensen látható, hogy az eltoló szabály milyen módon állítja elő a levezetett olvasatot a fent felsorolt főnevek bármelyikére (csupán a jól elhatárolt kiinduló reprezentációban kell behelyettesíteni a SZÉP predikátum helyére azt, amelyre szükség van). Ez nem lett volna transzparens, ha a fentivel ekvivalens (12) reprezentációval adom vissza a levezetett értelmezést:

$$(12) M_{\text{SZÉPSÉG, TÁRGY}} = \lambda x \exists y [\text{TÁRGY}(x) \ \& \ \text{SZÉP}(x) \ \& \ \text{ABSZTRAKT OBJEKTUM}(y) \ \& \ \text{IDEA}(y, \text{SZÉP}) \ \& \ \dots]$$

Az ilyen jelentésváltkozást mutató szavak csoportjából egyes szavak kiváltak abban az értelemben, hogy eredetileg a másodlagos (azaz nem tulajdonságot megnevező) olvasatuk minden bizonnyal követte a típusra jellemző mintát, viszont ennek az olvasatnak az alapján (az *üveg* fenti példájával analóg módon) lexikalizálódott egy olyan specifikusabb használata, amely már nem a rendszeres viszonyt követi. Így az *édesség* szó nem egyszerűen édes ízű dolgot (ételt) jelent, mint azt a (11) szabályszerűség előrejelezné, hanem az édes ételeknek csak egy bizonyos fajtáját (ti. nem édesség a kristálycukor, a méz, a gyümölcsök, az édes italok stb.). Vagy a *zöltség* szó hasonlóképpen nem bármilyen zöld színű dologra vonatkozik, hanem csak bizonyos növények meghatározott részeire, amelyek nem is feltétlenül zöldek.

Ismét megállapíthatjuk, hogy az eltoló szabályra visszavezethető, metonimikusan motivált poliszémia nem okvetlenül rendszeres, ugyanis az eltolás által levezetett használat lexikalizálódhat, és ezáltal idioszinkratikus módon az extenziója korlátozódhat (mint az *édesség* esetében) vagy módosulhat (mint a *zöltség* esetében).

2.2.3. Harmadik példa: a 'testrész' – 'ruhadarab ezt fedő része' poliszémia

Harmadik példánk azt mutatja, hogy egy egykor vélhetően termékeny, eltoló szabállyal levezetett poliszémiatípus „széteshet” azáltal, hogy számos hozzá tartozó szó lexikalizálódik valamely specifikusabb, nem megjósolható használatra. Ez történhetett ugyanis az eredetileg esetleg rendszeres 'testrész' – 'ruhadarab ezt fedő része' poliszémiatípussal.

Az ehhez tartozó szavak közül egyesek bizonyos ruhadarabokra vonatkoztatva még ma is „logikusan” viselkednek, azaz úgy, ahogy azt az alábbi sémának megfelelő eltoló szabállyal le tudjuk vezetni:

$$(13) M_{\text{HÁT}} = \text{TESTRÉSZ}(x) \& \dots \\ \Rightarrow M_{\text{HÁT, RUHA RÉSZE}} = \lambda y \exists x \exists z [\text{RUHA}(x) \& \text{RÉSZE}(y, x) \& \text{FED}(y, z) \\ \& \text{TESTRÉSZ}(z) \& \dots]$$

Az alábbi példák kapcsán tapasztaljuk ezt: *a kabát/ing válla* 'vállat fedő része'; *a kesztyű ujja* 'ujjat fedő része', *ruha háta* 'hátat fedő része', *sapka füle* 'fültre hajtható része'.

A valamely ruhadarab egy részének megnevezésére használható testrésznevek azonban igen gyakran nem követik a (13) sémát. Az *ujj* szó például a *kabát/ing ujja* kifejezésben nem 'ujjat fedő rész', hanem 'kart fedő rész' értelmezést kap, a *szár* szó pedig a *nadrág szára* kifejezésben nem 'lábszárát fedő rész'-t, hanem 'lábát fedő rész'-t jelent (bár az a tény, hogy a *szár* szó önmagában nem használatos 'lábszár' értelemben, eleve jelzi, hogy nem aktívan, produktív módon létrehozott metonimikus jellegű kapcsolatról van itt szó). A *cipő orra* és a *cipő nyelve* kifejezéseknél pedig eleve más (metaforikus) motivációt találunk.

Tegyük fel továbbá, hogy a (13)-ban alkalmazott eltoló szabálynak egy olyan, lehető legáltalánosabb alkalmazási feltételét adjuk meg, hogy olyan testrészek nevével kapcsolatban használható, amely testrészeket valamely ruhadarab egy része fed. Azt tapasztaljuk, hogy a jelenség ténylegesen nem ennek az alkalmazási feltételnek megfelelően viselkedik: teljesen esetleges, hogy mely testrésznevek mely ruhadarabok nevével összekapcsolva mutatják az illető jelentésvariációt. Nem beszélhetünk például a *zokni ujjáról*, a *kabát fejről* (pl. 'kapucni' értelemben); a nadrágnak van *dereka* (*Be kell venni a nadrág derekát.*), de nincs például *csípője* vagy *térde*. (A példák megítélése nem teljesen egyforma a beszélők körében. A besorolások a saját ítéleteimet követik.) A probléma itt nem csupán az, hogy ez az általános alkalmazási feltétel nem helytálló, hanem hogy nem is látszik lehetségesnek semmilyen alkalmazási feltétel megfogalmazása, amely az adatokat le tudja írni, és nem egyszerűen felsorolja a jelenséget követő lexémákat. Mivel ezáltal sérül a (P1) elv (b) feltétele, így az adott jelenséggel kapcsolatban nem beszélhetünk szabályalkalmazásról.

Több más példacsoporttal kapcsolatban ehhez igen hasonló helyzetet tapasztalunk. Például a fentihez a feltételezhető eltoló szabály formáját tekintve is hasonlít az a poliszémiajelenség, amikor testrésznevével egy bútordarabnak olyan részét nevezhetjük meg, amely térben érintkezik az adott testrészszel, vö. pl. *ágy feje* 'az a része, ahol az alvó feje fekszik', *szék háta* 'háttámlája, azaz az a része, amelynek az ülő háta támaszkodik', *szék karja*. A (13)-hoz hasonlóan rekonstruálható eltoló

szabály alkalmazásának feltételeit itt sem lehet (P1b)-nek megfelelő módon megadni, ti. a *szék feje* nem lehet 'fejtámla', a *szék dereka* nem lehet 'a szék azon része, ahol az ülő dereka van' stb. Azaz ismét nem beszélhetünk működő eltoló szabályról.

Szintén hasonló a 'dolog/anyag' – 'színe' olvasatok megjelenése egyes szavaknál, pl. *arany, ciklámen, ében, ezüst*. A színnévként használatos dolog- és anyagelnevezések köre legalábbis a magyarban teljesen esetleges (nem használható például így a kétségkívül jellegzetes színű *fű* vagy *korom* szó, hanem csupán színnévvvel összetételben), és produktivitást sem tapasztalunk. A *fű, korom* kapcsán a rekonstruálható eltoló szabály által levezetett használat hiányát magyarázhatjuk az „elsewhere condition” hatásával (vö. **2.2.1.**), ti. a nyelvben adott a *zöld*, illetve a *fekete* szó. Azonban a produktivitás hiányát nem magyarázhatjuk ezzel az elvvel, ugyanis olyan színárnyalatok megnevezésére sem használhatjuk valamely dolog vagy anyag nevét, amely színárnyalatnak nem áll rendelkezésre már létező megnevezése. Így pl. a fenti példákhoz hasonlóan specifikus színárnyalatot csupán színnévvvel összetételben nevezhetünk meg ilyen szóval, vö. *gesztenyebarna*. Megjegyzendő, hogy más nyelvekben, így pl. az angolban ugyanez a jelentésváltakozás történetesen termékenynek tűnik.

Két lehetőség van annak a megmagyarázására, hogy hogyan lehetséges az, hogy eltoló szabállyal levezethetőnek tűnő poliszémiajelenségek ténylegesen nem termékenyek és következésképpen nem rendszeresek. Érdemes mindkettőt végiggondolni, ugyanis érdekes tanulságokkal szolgálhat a kérdéssel kapcsolatban, hogy valójában mik is az eltoló szabályok.

Az első lehetőség az, amelyre a szakasz elején már utaltam: az adott, első pillantásra rendszeresnek tűnő jelentésváltakozást egy korábbi nyelvallapotban valóban egy létező aktív eltoló szabály okozta, azaz a jelentésváltozás valóban rendszeres és termékeny volt. Ez a rendszeresség viszont megbomlott, az adott eltoló szabály eltűnt a magyarból, és azok a szavak, amelyek a mai nyelvallapotban a látszólag legalábbis korlátozottan rendszeres poliszémiát mutatják, valójában csupán egy egykori rendszeres poliszémiatípus „kövületei”. Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy mi lehet az oka egy korábban rendszeres poliszémiajelenség felbomlásának.

Plauzibilisnak tűnik erre a következő válasz: Amint láthattuk a **2.2.1.** és a **2.2.2.** pontban, eltoló szabállyal leírható rendszeres poliszémiatípusokból kiválhatnak egyes szavak azáltal, hogy másodlagos használatuknak egy specifikus változata lexikalizálódik. Hasonlóképpen kor-

látozódhat az eltoló szabály alkalmazhatósága azáltal, hogy vannak más olyan szavak a szótárban, amelyek specifikusan valamely olyan entitás megnevezésére szolgálnak, amelyet egy adott poliszém szóval egy eltoló szabályt alkalmazva szintén meg tudnánk nevezni, ti. ebben az esetben a poliszém szóval nem nevezhetjük meg az entitást. Mindkét tényező ahhoz vezet, hogy egy adott poliszémiajelenség rendszeressége az adatok szintjén csorbul. Amennyiben ilyen zavaró tényezők halmozottan lépnek fel egy adott rendszeres poliszémiajelenség kapcsán, ez ahhoz vezethet, hogy a beszélők egy újabb generációja a számukra hozzáférhető nyelvi ingerek alapján nem tudja elsajátítani az eltoló szabályt. Vagy elképzelhető olyan helyzet is, hogy ugyan elegendő adat áll ahhoz rendelkezésre, hogy elsajátítsák az eltoló szabályt, de igen nagy a szabály alkalmazási feltételeinek eleget tevő, viszont (a két nevezett, független okból) kivételesen viselkedő potenciális bemeneteknek a száma. A beszélőket akadályozza a kivételeknek a szótárból való kikeresésében egy olyan szabály, amely verseng a szótári információkhoz való hozzáféréssel, viszont maga aránylag ritkán vezet ténylegesen használható kimenethez. Egy ilyen helyzetben plauzibilisen feltételezhető, hogy a beszélők nyelvfeldolgozó rendszere „észreveszi”, hogy az eltoló szabály alkalmazása több kiadással jár, mint haszonnal, és így egyre kisebb mértékben próbálja alkalmazni a szabályt. Az eltoló szabállyal leírható rendszeres poliszémiajelenségek felbomlása így bizonyos értelemben hasonló lehet a szabályos igei flexiós osztályok rendhagyóvá válásához.

A másik lehetőség arra, hogy megmagyarázzuk a jelen pontban bemutatott poliszémiajelenségek nem rendszeres voltát, a következő: a jelenség háttérében valójában nem az **1.2.** szakaszban mondottaknak megfelelő eltoló szabályok állnak, hanem egyedi, nem szabályszerű metonimiák lexikalizálódásával állunk szemben. Ezek az eltoló szabályokhoz annyiban hasonlítanak, hogy ők is az (5) sémának megfelelő jelentéskiterjesztő műveletek, azonban annyiban különböznek tőlük, hogy nincsenek konkrét szabályok formájában rögzítve, azaz a bemenetek és kimenetek releváns tulajdonságai, illetve az alkalmazási feltételek nincsenek specifikusan rögzítve. Metonimikus jelentéskiterjesztés gyakorlatilag bármilyen bemenetre alkalmazható (azaz az alkalmazási feltételek üresek), és a bemenet és a kimenet viszonya csupán rendkívül általánosan jellemezhető (ehhez l. különösen Deane 1987-et).

Tegyük fel mármost, hogy egy nyelvben számos lexéma kapcsán kerül sor arra, hogy valamely egyedi metonimikus kiterjesztésük lexikalizálódik, és ezeknek a lexémáknak a jelentésváltozása azonos jellegű, azaz bemeneteik, illetve kimeneteik rendelkeznek valamely közös tulaj-

donsággal. Amennyiben kellően nagy számú lexéma kapcsán jelentkezik egy adott jellegű jelentésváltakozás, és nincs aránylag sok olyan kivétel, amely az adott jelentésváltakozás (laza értelemben vett) rendszerességét erősen korlátozná, a beszélők egy későbbi generációja adott esetben nem csupán a jelentésváltakozást mutató lexémáknak a releváns olvasatait tanulja meg egyenként, hanem egyszersmind egy eltoló szabályt is kialakít indukció révén. Ennek következtében a korábban szórványosan lexikalizálódó egyedi metonímiák helyét egy valóban rendszeres, termékeny, eltoló szabály alapján működő poliszémiajelenség veszi át.

A 'dolog' – 'színe' és a 'testrész' – 'bútor része' jelentésváltakozások gyaníthatóan nem annyira korábbi, eltoló szabályon alapuló rendszeres poliszémiatípusok kövületei, hanem sokkal inkább olyan egyedi lexikalizálódott metonímiák, amelyekből a magyarban nem alakult ki rendszeres, termékeny poliszémiajelenség. Ez utóbbinak az oka sejthető az eddig látottak alapján: Mindkét esetben igen korlátozottak a beszélők kommunikációs szükségletei, ti. aránylag ritkán érezzük szükségét annak, hogy színárnyalatokról és bútorok részeiről beszéljünk. Emellett pedig mindkét esetben túl sok korlátozó tényező van jelen, ti. olyan színevek, amelyek specifikusan és külön szabály alkalmazása nélkül nevezik meg az adott színt, illetve olyan szavak, amelyek a bútorok általában releváns részeinek a megnevezésére szolgálnak.

Megjegyzendő, hogy a fenti vázlatos magyarázatok a jelen pontban tárgyalt jelenségek nem rendszeres voltára ugyan plauzibilisek, azonban tulajdonképpen teljesen spekulatívak, ti. tényleges diakrón vizsgálatok nem állnak rendelkezésünkre, amelyek révén a rendszeres poliszémiajelenségek történeti alakulásáról világos képet alkothatnánk.

2.2.4. Összegzés

Az ebben az esettanulmányban megvizsgált jelenségek alapján leszögezhetjük, hogy a (P5) állítás nem igaz: vannak olyan poliszémiajelenségek, amelyeknek a háttérében eltoló szabályok állnak, viszont amelyek mégsem rendszeresek.

A rendszeresség hiányának egyik lehetséges oka, hogy az eltoló szabály által levezetett másodlagos olvasat egy specifikusabb módon lexikalizálódott, és így már nem azonos az eltoló szabály kimenetével. A lexikalizálódott olvasat így ugyan végső soron eltoló szabályra vezethető vissza, de mégsem rendszeres.

Egy másik lehetséges oka, hogy bizonyos feltételek mellett az adott, korábban rendszeres poliszémiajelenséghez kapcsolódó eltoló szabály a nyelv diakrón változása során eltűnik. Így előfordulhat, hogy adott sza-

vak körében megfigyelhető egy bizonyos, rendszeresnek látszó jelentésváltakozás, amely valóban eltoló szabály által jött létre, viszont a jelenlegi nyelvéllapotban ez a szabály már nem létezik, és így a jelentésváltakozás nem rendszeres, nem termékeny.

Nemcsak azt láthattuk fentebb, hogy az eltoló szabályokkal való levezetettségből nem következik a jelentésváltakozás rendszeressége, hanem azt is, hogy egy jelentésváltakozás több szónál való megjelenéséből nem következik automatikusan az eltoló szabállyal való leírhatóság. Csak abban az esetben mondhatjuk azt, hogy a jelen nyelvéllapotban (és adott beszélőkre vonatkoztatva) eltoló szabály működésével magyarázható egy több szónál fellépő jelentésváltakozás, amennyiben megfogalmazható a váltakozó jelentéseket összekapcsoló szabály, ennek a szabálynak megadhatók az alkalmazási feltételei, és a szabály ezeket a feltételeket figyelembe véve termékeny.

Azaz a jelen esettanulmány megerősíti a **2.1**-ben már megfogalmazott felismerést, hogy egy poliszémiajelenségnek a pusztán kvantitatív értelemben vett rendszeressége nem releváns elméleti szempontból abban a formában, ahogy gondolhatnánk: sem a kvantitatív rendszeresség hiányából nem következik az, hogy a jelenség ne volna szabállyal leírható (vö. **2.1.**), sem pedig a fennállásából nem következik az, hogy valóban leírható volna szabállyal (**2.2.**).

2.3. Pszeudorendszeres, metaforikusan motivált poliszémia

A nem rendszeres poliszémiajelenségek feltehetőleg számszerűen legkiterjedtebb csoportja a metaforikusan motivált poliszémiáé. Bár ezeket az irodalom rendszerint egyöntetűen szokta kezelni, én az alábbiakban indokoltnak látom, hogy e jelenségek három, eltérő releváns tulajdonságokat mutató csoportját különböztessem meg: a pszeudorendszeres, a kvázirendszeres, és a nem rendszeres metaforikusan motivált poliszémiát.

A jelen esettanulmány azt a kérdést vizsgálja meg, hogy a (P6) állítás igaz-e. Ehhez olyan poliszémiajelenségek tulajdonságait tekintjük át, amelyek nem metonimikusan, hanem metaforikusan motiváltak, azonban legalábbis látszólag rendszeresnek tűnnek. Amellett fogok érvelni, hogy az itt vizsgált példák rendszeressége csupán látszólagos, így a (P6) állításnak valójában nem mondanak ellent.

Amint a kognitív nyelvészeti irodalom gyakran meg szokta jegyezni, a metaforikusan motivált poliszémia is mutathat bizonyos rendszerességet, ti. hasonló elsődleges jelentésű szavak hasonló másodlagos jelentése-

ket vehetnek fel. Számos olyan testrésznevet találunk például, amelyek metaforikusan bizonyos tárgyak bizonyos (az emberi vagy állati testrészhez hasonló formájú, funkciójú, viszonylagos helyzetű stb.) részeit jelölhetik. A *cipő orra* és *nyelve* kifejezéseket már említettem, és ilyen a *cipő talpa* is (bár ezt metonimikus motivációnak is gondolhatjuk). Hasonló a *zsák és üveg szája* kifejezés, a *hegy és szék lába*, *hajó orra*, *hegy háta*, *gerince*, *szatyor füle*, *kancsó füle*, *csőre* stb.

Ha az **1.3.** szakaszban mondottak alapján gondolkodunk, felvethető, hogy az ilyen rendszeresnek látszó metaforikusan motivált poliszémiajelenségeket is leírhatjuk jelentéskiterjesztő szabállyal, mégpedig olyanal, amely az eltoló szabályok sémájával azonos, kivéve azt az eltérést, hogy a szabály háttérében álló karakterisztikus reláció itt a hasonlóság. Azaz a metaforikusan motivált poliszémiajelenségeket megkísérleljük egy következő formájú szabállyal leírni:

$$(14) \quad M = P(y) \ \& \ \dots \\ \Rightarrow M_O = \lambda x \exists y [O(x) \ \& \ P(y) \ \& \ \text{HASONLÍT}(Q, x, y) \ \& \ \dots]$$

ahol a $\text{HASONLÍT}(Q, x, y)$ reláció azt fejezi ki, hogy x entitás egy Q tulajdonság alapján (azaz adott tekintetben) hasonlít y -hoz. A hasonlóságreláció x és y tekintetében nem szimmetrikus, l. Glucksberg (2001).

A (14) séma alapján szerkeszthetünk egy olyan szabályt, amely a (13)-ban alkalmazottal azonos módon működik, kivéve azt az eltérést, hogy ez 'ruha része' helyett 'tárgy része' olvasatot vezet le, és hogy a FED helyett a HASONLÍT a karakterisztikus relációja.

$$(15) \quad M_{\text{HÁT}} = \text{TESTRÉSZ}(x) \ \& \ \dots \\ \Rightarrow M_{\text{HÁT, TÁRGY RÉSZE}} = \lambda y \exists x \exists z [\text{TÁRGY}(x) \ \& \ \text{RÉSZE}(y, x) \\ \ \& \ \text{HASONLÍT}(P, y, z) \ \& \ \text{TESTRÉSZ}(z) \ \& \ \dots]^{13}$$

Könnyen belátható viszont, hogy ez a szabály ugyanúgy nem alkalmas a szóban forgó jelenség leírására, mint ahogy a (13) sem bizonyult megfelelőnek a **2.2.3**-ban tárgyalt jelenséggel kapcsolatban.

¹³ Nem specifikáltam az összehasonlítási szempontot jelképező P argumentumot, és úgy gondolom, hogy ez az adott szerkezetű leírásban nem is specifikálható pontosabban. Így (15) csak igen durva közelítést tartalmazza annak a metaforikus viszonynak, amely a kérdéses jelentésvariáció háttérében áll. A szóban forgó részlet tisztázatlansága azonban nem érinti az alábbi érvelést, mivel az nem a szóban forgó viszony tulajdonságairól, hanem a (15) szabály alkalmazási feltételeinek megadásáról szól.

Lássuk ehhez először további példák alapján, hogy milyen hasonlóságrelációk játszhatnak szerepet a kérdéses jelentésváltakozásban. Egy viszonylag gyakran megfigyelhető ilyen viszony a következő: A testrész-név metaforikusan motivált használatában valamely tárgy egy olyan részét nevezi meg, amelynek a tárgy egészéhez képest adott elhelyezkedése analóg ahhoz, ahogy az elsődlegesen megnevezett testrész viszonyul az emberi vagy állati testhez. Ez a viszony áll a következő kifejezésekben található testrésznevek mögött: *cipő talpa, asztal, szék, híd, hegy* stb. *lába, hegy háta, kancsó hasa, fa törzse, repülőgép szárnya, törzse, gép karja*. További, metaforikus átvitelt lehetővé tevő hasonlóság vonatkozhat funkcióra (*zsák szája, kerék talpa* 'kocsikeréknek a küllőkhöz körívben csatlakozó része', *Magyar értelmező kéziszótár* 2. kiadás) vagy valamilyen (esetleg nagyon hozzávetőleges) alaki hasonlóságra (*fogaske-rék foga, szatyor füle, egy fej káposzta, egy szem borsó, szőlő*). Máskor a viszony pontosabban nem jellemezhető kézenfekvő módon, de szintén metaforikus jellegű (*a banda feje*). Ismét máskor az említett hasonlóságtípusok kombinációját tapasztaljuk: *fűrész foga*: funkció + alaki hasonlóság, *kancsó, lábas füle*: elhelyezkedés + alaki hasonlóság.

Akár úgy közelítjük meg a jelenség leírásának a problémáját, hogy minden specifikusabb hasonlóságtípusra külön-külön specifikus metaforikus kiterjesztő szabályt próbálunk megadni, akár úgy, hogy minden példát a (15)-höz hasonló általános szabály által akarunk megragadni, mindenképpen azzal a problémával szembesülünk, hogy a szóban forgó jelenségeknek nincs jól körülhatárolható disztribúciója. Így nem adhatók meg a (15) vagy valamely specifikusabb szabály alkalmazási feltételei. Nem jellemezhető például általánosságban azon testrészeknek, illetve azon tárgyrészeknek a köre, amelyek kapcsán a funkcionális hasonlóságon alapuló kiterjesztő szabály használható. Az egyetlen járható útnak az látszik, hogy a szabályt alkalmazhatóvá tesszük bármely tetszőleges testrész névre, valamely tárgy bármely tetszőleges, hasonló funkciójú stb. részének megnevezésére. Azonban ez messze nem eléggé szigorú feltétel: a tényleges nyelvhasználatot figyelve azt látjuk, hogy a szóban forgó jelenség nem használható termékenyen olyan módon, hogy tetszőleges testrész névvel egy tárgy tetszőleges részét megnevezzük. A testrésznevek szóban forgó használata előrejelezhetetlen, teljesen esetleges, idioszinkratikus korlátozásoknak engedelmessékedik.

Ezt lássuk egy példán: A *láb* főnév tárgy részeként hol egyszerűen a tárgy alsó részére vonatkozik (*hegy, töltés* stb. *lába*), hol ennél specifikusabb tulajdonságokkal rendelkező részére (*az asztal, szék, pad* stb. *lába* csak rúdszerű, támasztó funkciójú rész lehet, nem pedig bármilyen

formájú alsó rész). Véletlenszerűnek tűnik, hogy mely tárgyakkal beszélhetünk *lábról* (*hegy, híd, ??torony lába*), és melyeknél nem (**fa, *lépcső lába*). Más esetekben a kifejezésnek ugyanaz a metafora áll ugyan diakrón szinten a háttérben, de a *láb* főnév helyett a *lábazat*-ot használjuk (*kerítés, fal, oszlop* stb. *lábazata*).

A probléma tehát a következőképpen összegezhető: A nyelvhasználati tények nem engedik meg azt, hogy az említett igen általánoshoz képest pontosabb alkalmazási feltételeit adjuk meg a specifikus metaforikus kiterjesztő szabályoknak. Amennyiben viszont az általános feltételből indulunk ki, szabályunk tévesen azt jelzi előre, hogy a szóban forgó jelentésváltakozás korlátlanul termékeny. Hogy ez nem igaz, az az előző bekezdésben látott példák alapján is látható.

Könnyen megmutatható az is, hogy a kérdéses metaforikus kiterjesztés termékenysége nem pusztán független elvek (konkrétan az „elsewhere condition” vagy a kommunikációs szükséglet hiánya) korlátozó hatása miatt sérül, mint azt az eltoló szabályok esetében láthattuk. A (15)-höz hasonló formájú, alkalmazási feltételek által korlátozatlan jelentéskiterjesztő szabályt feltételezve pl. azt jeleznénk előre, hogy a *fal bőre* kifejezés használható ’fal felszíne’ értelemben, elhelyezkedésbeli és funkcionális hasonlóság alapján egyaránt. Kommunikációs szükséglet gyakran lehet egy fal felszínének specifikus megnevezésére, és erre a célra nincs létező kifejezés a szótárban, csupán ad hoc alkotott, nem lexikalizált körülírással tudjuk ezt kifejezni, pl. *fal felszíne*.

Az ilyen példák azt mutatják, hogy a szóban forgó metaforikusan motivált poliszémiajelenség ténylegesen nem termékeny abban az értelemben, amilyen értelemben az eltoló szabályok által magyarázható metonimikusan motivált poliszémiajelenségek termékenyek voltak. Nem termékeny viszont abban az értelemben sem, amilyen értelemben a fókuszáló szabály által leírható poliszémia termékeny volt. Az utóbbinál azt láthattuk, hogy a valódi szinonimák a szabály természeténél fogva azonos jelentésváltakozást mutattak. Amennyiben egy tetszőleges, uzuálisan adott tárgy részének megnevezésére használt testrésznevet helyettesítjük egy (pl. a nyelvbe újonnan bekerült) valódi szinonimájával, a metaforikusan motivált használat teljesen elfogadhatatlan, vö. pl.: *kukorica haja* – **kukorica sérója*. A fókuszáló szabályok kapcsán semmi ilyet nem tapasztalunk. Így pl. az *iskola* valódi szinonimái ugyanolyan természetesen mutatják az ’intézmény’ – ’épület’ jelentésváltakozást, mint maga az *iskola*, pl. *suli*.

Azt állapíthatjuk meg tehát, hogy a ’testrész’ – ’tárgy része’ metaforikusan motivált poliszémiajelenség valójában csak látszólag rend-

szeres. A jelenség nem termékeny, így a nyelvhasználók bizonyára nem rendelkeznek (15) formájú vagy annál specifikusabb szabállyal, amelyre visszavezethető a kérdéses jelenség. Így a **2.2.** szakaszban kifejtettekhez hasonlóan egyenként megtanult lexikális tulajdonságokkal állunk szemben, és az a tény, hogy a váltakozás számos testrésznévnél megfigyelhető, egy korábbi nyelvallapotban létező szabály kövületének, illetve szórványos, egyedi metaforizációk konvergens sorának tekinthető. Tehát a jelen esettanulmány eddigi eredményeiből nem következik, hogy a (P6) állítás ne volna igaz.

Megjegyzendő, hogy nem egyértelmű, hogy szerencsés-e a testrésznevek szóban forgó használataival kapcsolatban poliszémiáról beszélni. A 'tárgy része' olvasat csupán birtokos jelzős szerkezetekben és (ritkábban) jelöletlen szóösszetételekben jelentkezik, önállóan viszont nem. Így úgy is elemezhetjük a felsorolt példákat, hogy nem maga a testrésznév poliszém, hanem a birtokos szerkezetek egészéhez (mint idiómákhoz) van a szótárban rendelve egy lexikalizálódott, metaforikusan motivált értelmezés. Ezzel a lehetőséggel itt nem kívánok részletesebben foglalkozni.

A testrésznevek mellett további példaként érdemes megemlítenünk egy másik, hasonlóan pszeudorendszeres, metaforikusan motivált poliszémiajelenséget is. Állatok nevével gyakran megnevezhetünk embereket, ezáltal egy tulajdonságukra utalva, ami másodlagosan mindig egyfajta (többnyire negatív) minősítést is hordoz. Így mondhatunk valakit *disznónak*, *malacnak*, *baromnak*, *csirkének*, *tyúknak*, *libának*, *békának*, *tehénnek*, *gorillának*, *féregnek*, *tetűnek*, *kígyónak*, *viperának*, *patkány*-*nak*, *szamárnak*, *szarkának*, *hiénának*. A tulajdonság, amelyet megnevez a szó, lehet belső (lelki vagy szellemi, pl. *disznó* 'ellenszenves, megvetendő', *barom* 'ostoba'), és lehet külső (testi, pl. *béka* 'csúnya', *tehén* 'aránytalanul nagy'). Egyes állatnevek nem önmagukban, hanem állandó jelzővel együtt használatosak metaforikusan ilyen funkcióban, pl. *ravasz róka*, *szürke egér*, *gyáva nyúl*, *magányos farkas*, *elefánt a porcelánboltban*. Ez utóbbi esetben talán ismét nem metaforikusan motivált poliszémiáról, hanem idiómáról szerencsésebb beszélni.

A testrésznévihez hasonlóan az állatnévi poliszémia sem rendszeres: 1. Az állatnév jelentése (a hozzá rendelt fogalom szerkezete) alapján nem tudjuk előrejelezni, hogy milyen objektumokkal (milyen tulajdonságú személyekkel) kapcsolatban alkalmazható az illető szó metaforikusan, és pontosan milyen információt fog közvetíteni ezekről az objektumokról (azaz mi lesz a szó metaforikus értelmezése). Más szóval nem adhatók meg egy olyan szabály kimenetének a tulajdonságai, amellyel megpróbálhatnánk levezetni a kérdéses jelenséget. 2. Nem tudjuk megadni egy

ilyen szabály alkalmazási feltételeit sem, azaz behatárolni azon állatnevek és tulajdonságok csoportját, amelyekkel kapcsolatban fellép a szóban forgó jelenség. Ezzel összefüggésben az ilyen állatnevek listája nem is bővíthető, azaz a jelenség nem termékeny. Ha mégis így próbálunk eljárni, érzékelhetően metaforikus, de specifikus kontextus hiányában értelmezhetetlen, és stilisztikailag jelölt lesz a kifejezés. Így pl. a *János igazi hód.* mondat nem használható minden további nélkül annak közlésére, hogy 'János kiválóan úszik/szorgalmas/nagy metszőfogai vannak'.

Mindezt ismét csak úgy magyarázhatjuk, hogy az illető szavakkal kapcsolatban egyenként rögzítve (lexikalizálódva) van a másodlagos (metaforikus) jelentés, amelyet legfeljebb nagyon áttételesen motiválnak az illető állattal kapcsolatos ismereteink, de gyakran még motivációról sem igen beszélhetünk (pl. mi köze lenne a megvetendőségnek és a rosszindulatnak éppen a disznóhoz vagy a sikamlós viccek mesélésének és a szexuális túlfűtöttségnek éppen a malachoz).

Motivációról a testrésznévi és az állatnévi példáknál is mindenekelőtt abban az értelemben érdemes beszélnünk, hogy a jelenségek (ti. tárgy részének testrésznévvel való megnevezése, illetve személynek állatnévvel való megnevezése) bizonyára nem véletlenül léteznek, ráadásul igen sok nyelvben (talán univerzálisan is). A gondolkodásunkban eszerint feltehetőleg lennie kell egyfajta tendenciának a világban található jelenségek antropomorf szemléletére (testrésznevek), illetve arra, hogy a számunkra nem szimpatikus személyektől megtagadjuk ember voltuk elismerését (állatnevek). Azzal, hogy ezek a gondolkodási mechanizmusok vajon tudattalanul jelen vannak-e mindannyiunk mindennapos nyelvhasználatában, nem kívánok foglalkozni, de utalok Lakoff (1987)-re és Lakoff–Johnson (1999)-re, amelyben számos ilyen tárgyú spekulációt találhatunk.

2.4. Kvázirendszeres, metaforikusan motivált poliszémia

A kognitív metaforakutatás (Lakoff–Johnson 1980) hívta fel arra a figyelmet, hogy az adatok tanúsága szerint bizonyos metaforajelenségek nem egyszerűen két dolog közötti partikuláris hasonlóságokon alapulnak, hanem inkább úgy foghatók fel, mintha egy fogalmi tartományhoz tartozó adott fogalmakat rendszeresen megfeleltetnénk egy másik fogalmi tartomány elemeinek, és ezt a megfeleltetést használnánk fel a metaforikus használatok levezetésekor. Felvethető ezért, hogy az ilyen metaforikus kapcsolatok által motivált poliszémia megfelel a rendszeresség feltételeinek.

A jelen esettanulmány ezt a felvetést fogja megvizsgálni, azaz a **2.3.** szakaszhoz hasonlóan ismét azt a kérdést járja körül, hogy a (P6) állítás igaz-e.

Lássunk mindenekelőtt egy példát egy olyan jelenségre, amely a jelen szakasz tárgyát képező jelenségcsoportba tartozik. Úgy tűnik, az alábbi kifejezések használatát egy olyan nyelvi szabályszerűség motiválja, amelyet így fogalmazhatunk meg: „A pénzről úgy beszélünk, mintha folyadék lenne.”

A pénz maga a *lé* lexémával is megnevezhető. Az a hely, ahonnan pénzhez jut az ember, hívható *forrás*-nak. A pénzforrások *el* tudnak *apadni*. A pénz továbbítását egy helyről egy másikra a *folyósít* igével, a hozzáférhető pénzt a *folyó* melléknévvel (pl. *folyó hitel*), magát a pénzmozgást a *(pénz-)folyam* vagy *(tőke-)áramlás* főnévvel jelölhetjük meg, és ide sorolható az *árfolyam* kifejezés is. Maga a pénzmozgás történhet *csatornákon* keresztül. Ezzel szemben a pénzmozgást megakadályozandó *befagyasztanak* számlákat. A csekély mennyiségű pénzhez jutáskor azt mondhatjuk, hogy a pénz *csordogál* (mint egy patak vagy a víz a csapból), vagy hogy valaki *csorgat* vagy *csepegtet* nekünk egy kevés pénzt, míg ha sok pénzhez jutunk akkor *dől* a pénz (mint az eső). Aki gazdag, az *úszik* a pénzben. A talpra álláshoz szükséges juttatást *tőkeinjekció*-nak hívják.

A kiemelt kifejezéseknek mind van egy elsődleges, folyadékokkal kapcsolatba hozható használata, amelyre mondhatni parazitaként telepszik rá a metaforikus, pénzre vonatkozó használat. Számos olyan (jellemzően nem kézzelfogható, nem anyagi természetű) jelenség van, amelyről jelentős részben az iméntiekhez hasonló metaforikusan motivált kifejezésekkel beszélünk, így például az idő, a kommunikáció, az érzelmek és az emberi kapcsolatok (barátság, házasság stb.), vö. Lakoff–Johnson (1980); Kövecses (2002). Az ilyen módon motivált poliszémia összességében elsősorban az alapszókincsnek igen nagy százalékát érintheti.

Az alábbiakban azt fogom alaposabban körüljárni, hogy a jelenség mögött meghúzódó, fent informálisan említett szabályszerűség, azaz „A pénzről úgy beszélünk, mintha folyadék lenne”, hogyan írható le explicitbben, és milyen típusú szabályszerűségről van szó. Két egymásnak ellentmondó elképzelést fogok bemutatni, amelyek közül az elsőt gondolom meggyőzőbbnek.

2.4.1. Analógiaszabályok és analógia

Próbáljunk meg mindenekelőtt megfogalmazni egy szabályt, amely helyesen leírja a fenti metaforikusan motivált, látszólag rendszeres jelentésváltakozást!

Adott egy L_1 lexéma, amely (a beszélők messzemenően egybehangzó szemantikai intuíciója alapján) elsődlegesen egy M_1 fogalomhoz kapcsolódik, amely fogalom egy C_1 fogalmi tartomány része, pl. *befolyik* 'valamilyen tartályba vagy zárt helyre a folyadékokra jellemző mozgással bekerül', amely a folyadékok fogalmi tartományához sorolható fogalom. Másodlagos, M_2 értelmezése valamely C_1 -től különböző C_2 fogalmi tartományhoz tartozik, pl. 'befizetés révén összegyűlik', amely a PÉNZ fogalmi tartomány része. Az M_1 és M_2 fogalomnak önmagában semmi köze nincs egymáshoz, leszámítva azt a hasonlóságot, hogy mindkét esetben bizonyos értelemben valami valahova kerül máshonnan. Felvethető, hogy a szóban forgó rendszeresnek tűnő metaforajelenségek általában és ezen belül konkrétan a metaforikusan motivált poliszémiajelenségek a következő formájú szabályokon alapulnak:

(P9) Ha egy adott L_1 lexémához elsődlegesen kapcsolódó adott M_1 fogalom olyan viszonyban áll adott C_1 fogalmi tartománnyal, mint amilyen viszonyban valamely M_2 fogalom áll egy meghatározott C_2 fogalmi tartománnyal, akkor L_1 lexémát használhatjuk M_2 értelemben.

Ha C_1 helyére behelyettesítjük azt, hogy FOLYADÉK és C_2 helyére azt, hogy PÉNZ, akkor a *befolyik* szó fenti másodlagos jelentését e szabály szerint úgy kapjuk, ha belegondolunk, hogy a *befolyik* ige milyen típusú eseményt jelöl folyadékokkal kapcsolatban, majd abba, hogy ennek az eseménynek a pénzzel kapcsolatban mi felelhet meg.

Nevezzük a (P9) formájú szabályokat analógiaszabálynak, mivel M_1 és M_2 között analógiás viszonyt határoznak meg. (P9) olyan specifikus analógiaszabályok családját jelöli ki, amelyekben konkrétan megadjuk a C_1 és a C_2 fogalmi tartományt.

A (P9) formájú szabályokon alapuló poliszémiajelenségek és az eltoló, illetve fókuszáló szabályon alapulók között megfigyelhetünk egy igen feltűnő különbséget, amely a szabályok formájából következik: Míg azok a lexémák, amelyek egy adott metonimikusan motivált poliszémiajelenséget mutatnak, egymás hiponimái vagy kohiponimái, addig azok a lexémák, amelyek egy adott analógiaszabálynak megfelelő metaforikusan motivált poliszémiajelenséget mutatnak, nem feltétlenül hiponimák vagy kohiponimák. Csupán annyi mondható róluk, hogy mind egy adott

fogalmi tartományhoz tartoznak. Például a *befolyik*, a *lé*, a *forrás* lexémák elsődleges értelmének ugyan egyformán köze van folyadékokhoz, de nincs olyan közös fölérendelt fogalom, amely alá tartoznának (azaz amelynek ezek a lexémák a hiponimái volnának).

Felmerül a kérdés, hogy a szóban forgó jelenségcsoport valóban leírható-e adekvát módon (P9) formájú szabályokkal. Mindenekelőtt úgy tűnik, az elsődlegesen folyadékokhoz kötődő szavak nem használhatók fel tetszőlegesen arra, hogy pénzre utaljunk a segítségükkel. Így például nem használható a *megöntöz* szó annak kifejezésére, hogy kiségitünk valakit pénzzel, a pénzt lehet szórni, de nem lehet kiborítani vagy kiönteni, a folyószámláról elkölthetjük az összes pénzt, de nem tudjuk kiszárítani stb. Azt várnánk, hogy mindez lehetséges, amennyiben a beszélők valóban a fentihez hasonló analógiaszabály alapján használják a fent felsorolt lexémákat a PÉNZ fogalmi tartományba tartozó fogalmakra.

Az újabb metaforaelméleti irodalom gyakran hangsúlyozza viszont azt a tényt, hogy a beszélők valóban gyakran használnak kreatív módon a (P9)-hez hasonló mechanizmusokat, és egy adott analógiaszabállyal leírható jelentésváltozást uzuálisan mutató lexémák csoportjához hozzá tudnak tenni új elemeket. Ez magyarázható úgy is, hogy az analógiaszabályok mégis bírnak pszichológiai realitással. Egy másik lehetséges magyarázat viszont az, hogy a beszélők érzékelik az adott jelentésváltozást mutató lexémákhoz kapcsolódó mintázatot (azaz hogy C_2 -ről gyakran beszélünk elsődlegesen C_1 -hez tartozó fogalmakhoz kapcsolódó lexémákkal), és így analógiásan¹⁴ kibővítik a csoportot egy-egy új szóval vagy komplexebb kifejezéssel, akár a spontán beszédben is. Ebben az esetben — eltérően a rendszeres poliszémia 1. fejezetben bemutatott fogalmától — itt csupán szórványos analógiás jelenségekről beszélhetünk, tulajdonképpeni termékeny szabályalkalmazásról viszont nyilvánvalóan nem.

Ahhoz, hogy ebben a kérdésben dönteni tudjunk, megbízható vizsgálatokra volna szükség azzal kapcsolatban, hogy ténylegesen milyen gyakran és milyen körülmények között jelentkezik a kérdéses jelentés-

¹⁴ Némileg zavaróan hat, hogy az „analógia” kifejezés itt két összefüggésben is előkerül: egyrészt van egy feltét-lezhető szabályunk, amelynek a szerkezetében egy analogikusnak mondható reláció fontos szerepet játszik, másrészt pedig az említett szabály alternatívája az, hogy a beszélők egy adott nyelvi jelenséget analógiásan kiterjesztenek. A két analógiafogalmat nem szabad összekeverni, két alapvetően különböző természetű dologról van szó: amikor analógiaszabályról beszélek, itt az „analógia” egy fogalmi relációt nevez meg, míg amikor a jelenség analógiás kiterjesztéséről van szó, az „analógia” új nyelvi elemek létrejöttének egy módját azonosítja.

variációk kreatív kibővítése új elemekkel, és ez hogyan viszonyul egyéb, világosan analógiás jelenségek tulajdonságaihoz (pl. a morfológiában, a szintaxisban). Ilyenek viszont tudomásom szerint nem állnak rendelkezésre. Mindazonáltal tény, hogy a szóban forgó lexémák metaforikusan motivált értelmezése igen gyakran egyértelműen lexikalizálva van (pl. *lé, folyósít, árfolyam* stb.). Szintén tény, hogy a jelentésváltakozás kreatív kiterjesztése igen gyakran határozottan bizarr hatást kelt (pl. *megöntöztem/megitattam/leöntöttem* 'kisegítettem' *Gézát egy ezressel*). E két megfigyelés alapján jóval plauzibilisebbnek gondolom azt az álláspontot, hogy a szóban forgó rendszeres jelentésváltakozások háttérben nem (P9) formájú analógiaszabályok állnak, hanem ezek csupán a szókincsben megtalálható mintázatok, amelyeket adott esetben a beszélők analógiásan ki tudnak egészíteni új elemekkel, és amelyek talán éppen ilyen analógiás folyamatok által jöhettek létre is.

Mivel mindazonáltal a jelenség egyrészt nem olyan mértékben idioszinkratikus, mint a **2.3**-ban tárgyaltak, és másrészt mutat termékenységre emlékeztető jegyeket, kvázirendszeres poliszémiajelenségként jellemzem őket a továbbiakban.

Lássunk a gondolatmenet lezárásaképpen két további olyan kifejezéscsoportot, amelyek első pillantásra (P9) formájú analógiaszabályokra tűnnek visszavezethetőnek. Ezekkel kapcsolatban ugyanazok a megállapítások érvényesek, mint a „pénz mint folyadék” váltakozást mutató lexémacsoportra, ezek elismérlésétől eltekintek.

Az „a vitáról úgy beszélünk, mintha háború lenne” szabálynak megfelelő jelentésváltakozás Lakoff–Johnson (1980) óta a metaforaelmélet egyik igen népszerű példája: A vitatkozó felek **támadnak** és **védekezni** kényszerülnek, **kivédik** a másik **oldalvágásait** és érveit, ha azok nem **megsemmisítő** érvek, **megnyerhetik** vagy **elveszthetik** a vitát, azaz **legyőzik** az **ellenfelüket** vagy **vereséget szenvednek**, de **békejobbot** is nyújthatnak a másiknak. Ragaszkodhatnak az **álláspontjaikhoz** vagy **feladhatják** azokat, valamely **stratégiát** követhetnek, amellyel **felülkerekedhetnek** a másikon, vagy amely esetleg nem válik be, és ezért **visszavonulni** kényszerülnek.

Szintén klasszikus az „az elméletekről úgy beszélünk, mintha épületek lennének” szabályon alapuló csoport: Az elmélet egy **alapon** áll, amelyre **épül**. Van egy **szerkezete**, néha **felépítményről** is beszélünk. Az elmélet „épületét” **megerősíthetik** az elméletet **alátámasztó** érvek, és **alááshatják**, **megingathatják**, akár **le is rombolhatják** a neki ellentmondók. Az elméletbe **be lehet vezetni** valakit, és aki jól ismeri, könnyen **eliga-zodik** és **otthonosan mozog** benne.

2.4.2. Fogalmi metafora

Az ún. fogalmimetafora-elmélet (Lakoff–Johnson 1980; Kövecses 2002) a fenti gondolatmenettel szemben teljesen más magyarázatot javasol a szóban forgó kvázirendszeres poliszémiajelenségekre. Az alábbiakban röviden ezt ismertetem.

A fogalmimetafora-elmélet kulcsfogalma a fogalmi metafora. A fogalmi metafora pszichológiai entitás, mégpedig olyan leképezés egy konkrét fogalmi tartományból (a forrástartományból) egy absztraktabba (a céltartományba), amely által az absztrakt fogalmi tartomány differenciált(abb)á, strukturált(abb)á, kezelhetővé(/kezelhetőbbé) válik.¹⁵ A „pénz mint folyadék” kifejezéscsoportot a fogalmimetafora-elmélet az A PÉNZ FOLYADÉK fogalmi metafora nyelvi megnyilvánulásának, kivételének tekinti.

A fogalmimetafora-elmélet szerint a beszélők elméjében valóban vannak (P9)-nek megfelelő szabályszerűségek, bár nincsenek ebben a formában „megfogalmazva”, ti. ezek maguknak a fogalmi metaforáknak a nyelvi kivételései (azaz tulajdonképpen csupán epifenomének). (P9)-ben a C_1 tartomány felel meg forrástartománynak, C_2 a céltartománynak. A (P9) családba tartozó szabályszerűségek az elmélet szerint abból következnek, hogy a beszélők C_2 -ről úgy gondolkodnak, hogy C_1 -ből származó fogalmakat hívnak segítségül.¹⁶ Azaz a szóban forgó metaforikusan motivált kvázirendszeres poliszémiajelenségek semmiképp sem pusztán a szótárban lokalizálható analógiás képződmények, mint a 2.4.1. pontban felvettem, hanem az emberi fogalomalkotás nélkülözhetetlen velejárói. A metaforáknak elsősorban nem nyelvi funkciójuk van, hanem alapvető kognitív jelentőséggel bírnak, ti. nélkülük a kérdéses absztrakt fogalmakról képtelenek lennének (legalábbis olyan jól) gondolkodni.

Ezen a ponton utalni szeretnék arra, hogy a fogalmimetafora-elmélet a jelenségek szintjén viszonylag tágan értelmezi a metaforafogalmat, ti. ott is metaforákat lát, ahol más megközelítések szerint szó szerinti nyelvhasználat van. Egy jellemző példa a prepozícióké, ti. a fogalmimetafora-

¹⁵ Amint Murphy (1996, 1997) és Gibbs (1996) rendkívül tanulságos vitája mutatja, a fogalmimetafora-elmélet képviselői eddig nem mondták meg egyértelműen, hogy szerintük tulajdonképpen mi a forrástartomány jelentősége a fogalomalkotás szempontjából a céltartomány számára. A fogalmimetafora-elmélet ezért számos különböző, egymással kölcsönösen összeegyeztethetetlen módon értelmezhető.

¹⁶ Az előző lábjegyzetben mondottakhoz hasonlóan értelmezés kérdése, hogy a fogalmimetafora-elmélet szerint (P9)-ben M_1 és M_2 két különböző fogalom-e vagy egyetlen.

elmélet a prepozícióknak mindig csak egy adott, többnyire térbeli használatát tekinti szó szerintinek, és minden egyéb használatát metaforának. A *He is finally over the most difficult part of the job.* 'Túl van a munka legnehezebb részén' mondatban található *over* prepozíciót például a CONTROL IS UP fogalmi metafora egy instanciájaként elemzik (Gibbs 1994, 46), míg a beszélők itt nem érzékelnek metaforikusságot.

Szintén vitatható a metafora volta az olyan — látszólag metaforikus — kifejezéseknek, amelyek teljes joggal tekinthetők általános jelentésűnek is. Úgy vélhetjük ugyanis, hogy egyetlen jelentésük van (nem pedig két, egymással metaforikus viszonyban álló), amely jelentés általánosságánál fogva a szó egyszerre két fogalmi tartománnyal kapcsolatban is használható szó szerinti értelemben. Így például intuitíve nagyon erősen úgy tűnik, hogy az olyan kifejezések, mint a *megettámad*, a *védelkedzik*, a *felülkerekedik* stb. nem a fizikai erőszakra (és különösen nem a hétköznapi tapasztalásban ma szerencsére többnyire teljesen ismeretlen háborúra) vonatkoznak elsődlegesen, hanem mindenféle konfliktusra általában. Eszerint ugyan igaz ezekkel a kifejezésekkel kapcsolatban, hogy „a vitáról úgy beszélünk, mintha háború volna”, azonban nem azért teszünk így, mert egy A VITA HÁBORÚ fogalmi metafora mondatja ezt velünk. Ehelyett ez az utóbbi megfigyelés olyan banális szabályok alkalmazásából adódik, hogy „a vitáról úgy beszélünk, mint konfliktusról” és „a háborúról úgy beszélünk, mint konfliktusról”, annál a rendkívül triviális oknál fogva, hogy mindkettő az is.

Amint Murphy (1996) is utal rá, a fogalmimetafora-elmélet legszigorúbb értelmezése, amely szerint az absztrakt fogalmak kialakításához és a velük való gondoláshoz feltétlenül szükség van fogalmi metaforákra, túl erős empirikus előrejelzéseket tesz. Példánkhoz kapcsolódva: a kizárólag vagy túlnyomórészt pénzre vonatkozó kifejezéseink tömege tanúsítja, hogy a pénz megértéséhez, elképzeléséhez nincs szükségünk a folyadékok, vagy bármely más „konkrétabb” fogalom felidézésére: *törleszt*, *kamatozik*, *elkölt*, *fizet*, *átutal*, *befektet*, *átvált*, *juttat*, *csekk*, *számla*, *díj*, *részlet*, *adó*, *hitel*, *jövedelem* stb. Ennélfogva a fogalmi metaforáknak legfeljebb azt a kognitív funkciót tulajdoníthatjuk, hogy az egyébként is meglévő és működőképes absztrakt fogalmainkat differenciáltabbá teszik (Gibbs 1996; Murphy 1997). Ez a közkézen forgó szigorú értelmezéshez képest jóval kevésbé látványos állítás, és a fogalmimetafora-elmélet sejtetően aligha vált volna annyira népszerűvé, ha az olvasók következetesen ezt a gyengébb értelmezést tulajdonítják Lakoff–Johnson (1980)-nak.

Szintén Murphy (1996) hangsúlyozza, az egyetlen kézzelfogható indok arra, hogy feltételezzük fogalmi metaforák létezését (bizonyos pszi-

cholingvisztikai kísérleti eredmények mellett, amelyek perdöntő volta nem egyértelmű), maguknak a kvázirendszeres metaforajelenségeknek a létezése, mint amilyen a „pénz mint folyadék”. Ha elvonatkoztatunk Lakoff és Johnson retorikájától, amely messze fontosabbnak állítja be a fogalmi metaforákat a fogalomalkotás szempontjából, mint amilyen fontosak az említett (végzetes logikai ellentmondásokat nem tartalmazó, tarthatatlan empirikus előrejelzéseket nem tevő) viszonylag gyenge értelmezés szerint legjobb esetben lehetnek,¹⁷ akkor alig marad más a fogalmi metaforákból, mint nagyszámú elemet tartalmazó, viszont véletlenszerű eloszlású, korlátozottan rendszeres, lényegében nem termékeny jelentésváltakozást mutató lexémacsoportok. Mivel ez utóbbiak megmagyarázására, amint 2.4.1-ben próbáltam megmutatni, más módot is találtunk, így ezek a nyelvi adatok sem teszik okvetlenül szükségessé fogalmi metaforák létezésének feltételezését.

2.4.3. Összegzés

Az előző két pontban láthattunk két magyarázatlehetőséget a kvázirendszeres, metaforikusan motivált poliszémiajelenségekre. A fogalmi-metaphora-elmélet magyarázatkísérlete előfeltételezi a fogalmi metaforák létezését, amire a nyelvi bizonyítékok nem tűnnek meggyőzőnek (és, pszichológiai elméletről lévén szó, egyébként sem elégségesek), meggyőző független evidenciák pedig nem állnak rendelkezésre. Mivel az analógiás magyarázat nem teszi szükségessé ilyen kétséges pszichológiai realitású entitások feltételezését, és ezáltal egyszerismind egyszerűbb is, úgy vélem, hogy ez utóbbi jóval plauzibilisabb.

A 2.3. szakaszban ismertetett esettanulmányhoz hasonlóan itt is arra a következtetésre jutottunk, hogy a (P6) állításnak a látszólag rendszeres metaforikus poliszémiajelenségek nem mondanak egyértelműen ellent.

Felmerül végül a kérdés, vajon mi lehet a kvázirendszeres, metaforikusan motivált poliszémiajelenségek létezésének az oka, ha nem az, hogy a háttérükben olyan fogalmi összefüggések húzódnak meg, amelyek szükségesek a világ megértéséhez (amint azt a fogalmimetafora-elmélet állítja). Ennek a kérdésnek a megválaszolása nem célja ennek a tanulmánynak, de egy lehetőséget mégis érdemesnek gondolok felvetni. Jelentősen hozzájárulhat az adott típusú jelentésváltakozást mutató szócsoportok létrejöttéhez az a (nyelvtörténetből, lexikológiából jól ismert) tény, hogy a nyelvhasználók a még nem verbalizálható (mert pl. új) fo-

¹⁷ Ehhez ismét lásd Murphy és Gibbs fentebb már említett vitáját.

galmak megjelölésére nem szeretnek teljesen új szavakat teremteni. Ehelyett összetételelt alkotnak, egy másik nyelvből kölcsönöznek, vagy éppen séggel egy meglévő szót aknáznak ki erre a célra, igen gyakran valamely jelentésének metaforikus kiterjesztésével. Azaz a metaforikus jelentés-kiterjesztés a szótár gazdaságosságának ugyanarra az elvére vezethető vissza, mint a poliszémia általában: Az új kommunikációs szükségletek kielégítésére a beszélők kénytelenek többek között a metaforizációt igénybe venni, mivel (tisztázatlan okból) rendkívül idegenkednek attól, hogy olyan szót használjanak, amelyet még nem hallottak mástól, vagy amelyet legalábbis nem valamely már meglévő szót felhasználva alkotnak. Annak a ténynek, hogy a metafora a nyelvben rendkívül gyakori, így nem feltétlenül az az oka, hogy a metaforának különleges jelentősége van a fogalomalkotásban, hanem lehet pusztán ez a független gazdaságossági elv is.

Ebből azonban önmagában nem következik, hogy az igen gyakori metaforikusan is használható lexémák kvázirendszeres csoportokat is alkossanak. Amint a **2.5.** szakaszban megpróbálom röviden bemutatni, ez nincs is feltétlenül mindig így. A ténylegesen adott csoportoknál pedig talán arra gondolhatunk, hogy egy-egy konkrét népszerű metafora alapján analógiásan más hasonló metaforákat is létrehozhatnak a beszélők. Ebben az esetben ugyanis az új, analóg módon alkotott metaforikus kiterjesztésnek van előképe a nyelvben, így az a beszélő, aki először találkozik vele, könnyebben megértheti és megjegyezheti, mint egy olyan másik metaforát, amelynek nincs ilyen előképe. Viszont mindez spekulatív, és konkrét példákkal, kísérleti eredményekkel stb. nem tudom alátámasztani.

2.5. Egyedi, metaforikusan motivált poliszémia

Az utolsó esettanulmányban olyan, metaforikusan motivált poliszémiajelenségeket ismertetek, amelyek problémát okoznak a fogalmimetafora-elmélethez kötődő következő állítás számára:

(P10) Minden fogalmi metafora az emberi fogalomalkotásban játszik szerepet (és nem csupán nyelvi jelentősége van), ti. funkciója, hogy egy absztrakt/kevésbé közvetlenül ismert céltartomány differenciált(abb)á, strukturált(abb)á, kezelhetővé (/kezelhetőbbé) válik

azáltal, hogy a fogalmi metafora összekapcsolja egy konkrétabb/közvetlenebbül ismert forrástartománnyal.¹⁸

Lakoff és Johnson (pl. 1980, 3) ennek az állításnak a fordítottját ugyan megfogalmazza, ti. hogy az absztrakt fogalmi tartományok megértéséhez elengedhetetlen, vagy legalábbis hasznos a fogalmi metaforákkal való gondolkodás. Nem tudok viszont arról, hogy ők a (P10)-ben megfogalmazott állítást is explicitté tették volna bárhol. Ettől függetlenül a fogalmimetafora-elmélet gyakorlati módszertanában, adatkezelésében következetesen követik (P10)-et, mégpedig a következő állítással kombinálva:

(P11) Minden nyelvi metafora egyszersmind fogalmi metafora is (vagy annak része).

Az esettanulmányban hipotetikusán elfogadom (P10)-et és (P11)-et, és példák alapján amellet érvelek, hogy ez a két állítás egyszerre nem lehet igaz. Vagy elfogadjuk (P11)-et, de akkor (P10) nem igaz az összes fogalmi metaforára, vagy pedig elfogadjuk (P10)-et, de akkor nem tekinthetjük fogalmi metaforának a tárgyalandó, intuitíve egyértelműen metaforikusán motivált poliszémiajelenségeket.

Az alábbiakban olyan, metaforikusán motivált poliszémiajelenségekről lesz szó, amelyek kapcsán—az eddig említett, többé-kevésbé jól rendszerezhető vagy legalábbis csoportosítható metaforikusán motivált poliszémiajelenségektől eltérően—a beszélők egy lexemával teljesen partikulárisan, egyedi asszociáció révén neveznek el egy tárgyat vagy jelenséget, tehát anélkül, hogy valamilyen átfogóbb mintát követnének. Így például *egérnek* hívják az állaton kívül a számítógép egy bizonyos alkatrészét, *olló-nak* a használati tárgyon kívül egy tornamutatványt, *mesének* a hiteltelennek tartott hírt vagy elbeszélést, és *holdudvarnak* egy valakihez vagy valamihez közelálló személyek csoportját.

Az egyedi, metaforikusán motivált poliszém szavak különösen nagy szerepet játszanak tudományos, technológiai, szakmai terminológiákban. Hogy csak a nyelvészetből hozzunk egy viszonylag jól ismert példát: a generatív mondattanok rendkívül metaforikus módon fejezik ki a különböző szintaktikai összefüggéseket. A mondat szerkezetet ábrázoló fák (gráfok) mellett beszélünk kormányzásról, kötésről, vezérlésről, emelés-

¹⁸ Ezt az állítást a fogalmimetafora-elmélet erős (l. Murphy 1996) és gyengébb (Gibbs 1996 féle) értelmezésére egyaránt utalva fogalmaztam meg, ugyanis az alábbi gondolatmenet véleményem szerint az elmélet tetszőlegesen erős változataira egyformán érvényes.

ről és kontrollról, mozgatásról, mohóságról, jegyértékek szivárgásáról és ellenőrzéséről, láncokról, fejekről, szigetekről, és lezuhanó levezetésekről. Ugyan ebben a példában a különböző metaforák egyedi, különálló elnevezések, amelyeket semmilyen közös analogikus viszony nem motivál, a fogalmimetafora-elméleti irodalom tanúsága szerint a terminológiákban igen gyakran kialakulhatnak egész kvázirendszeres mintázatok is.

A másodlagos jelentéseket a felsorolt esetekben az indokolja, hogy a megnevezendő tárgy vagy jelenség hasonlít az elsődleges használat szerint denotált tárgyhoz vagy jelenséghez. Ugyanazt a motivációt találjuk tehát itt is, mint a **2.3.** szakaszban, a pszeudorendszeres, metaforikusan motivált poliszémiánál. Az utóbbihoz hasonlóan itt is meghatározó szerepet játszik a lexikalizáltság. Úgy tűnik azonban, hogy ilyen egyedi, partikuláris metaforák jóval kreatívabban használhatók új, eddig ismeretlen vagy eddig meg nem nevezett tárgyakra és jelenségekre való utalásra, mint a **2.3.** szakaszban említett, messzemenően mereven behatárolt metaforikus poliszémiacsoportok. Ennek következménye, hogy rendkívül nagy súllyal szerepelnek szavak metaforikus használatai a szaknyelvekben és csoportnyelvekben.

Annak feltételezésével, hogy ezeknek a jelenségeknek a háttérben a hasonlóság áll, érdemes körültekintően bánni, mert bizonyos esetekben nem nagyon érthető, hogy minek az alapján véltek hasonlóságot felfedezni a kifejezést eredetileg metaforikusan kiterjesztő (és ezt a kiterjesztést a javaslatukra elfogadó) beszélők. Ennek egy gyakori oka az, hogy a metaforikus motiváció elfakulhat azáltal, hogy a szó denotátumának alakja megváltozik, és így az eredetileg létező hasonlóság nem áll fenn, így pl. a mai nyelvtudat számára motiválatlan a *kagyló* szó a telefon részének a megnevezésére, amely egyáltalán nem hasonlít kagylóra. Ismét más esetekben érthetetlen, hogy a lexéma mely jelentése szolgálhatott egy adott kiterjesztett szójelentés alapjául, és az sem dönthető el, hogy metaforikus vagy metonimikus (vagy esetleg egyéb) összefüggésre vezethető-e vissza a poliszémia, mint pl. az *eldönt* ige feltételezhető eredeti 'felborít' és talán metaforikusan motivált 'elhatároz, választ' értelmezése esetében.

Mindenesetre még ha az ilyen bizonytalan státuszú példáktól eltekintünk is, a fennmaradó nem rendszeresen, metaforikusan motivált poliszémiákkal kapcsolatban a következő probléma merül fel: Amint láthattuk, a fogalmimetafora-elmélet szerint a metafora nem a világban található dolgok megnevezésének egy eszköze, hanem elsősorban megértésükhöz, a velük kapcsolatban való gondolkodáshoz járul hozzá, és ennek csupán másodlagos, kevésbé lényeges járulékos következménye az,

hogy a fogalmi metaforával nemcsak a fogalom, hanem a hozzá tartozó megnevezés is átkerül a forrástartományból a céltartományba. Míg ez bizonyos esetekben kétségkívül ésszerűen felvethető egyes nem rendszeres metaforikus jelenségekkel kapcsolatban is, igen sok olyan esetet is találunk, ahol ez a legkevésbé sem tűnik indokoltnak.

Gondoljunk pl. arra a metaforikusan motiváltnak érzett (azaz hasonlóságon alapuló) poliszémiára, amikor az *egér* szóval számítógépalkatrészt nevezünk meg, vagy ehhez hasonlóan a *kártyának* különböző műanyag lapokra, a *csigának*, *kengyelnek* stb. a fül anatómiájában, a *kapunak* a futballban, a *kosárnak* a kosárlabdában, vagy a *gyertyának* az autószerelésben való használatára. Ezek mind konkrét, látható objektumok, a megnevezés háttérében álló metafora pedig nyilvánvalóan a lexéma által elsődlegesen megnevezhető tárgy és a metaforikusan megnevezhető tárgy közötti formai hasonlóságra utal. Más jellegű hasonlóságot nem találunk, így pl. funkcionálisat (a fülben a kengyel nem arra szolgál, hogy megtámasztana valamit; a futballban a kapu nem arra, hogy átmenjenek rajta; a (pl. bank-, fénymásoló-) kártyával nem játszunk, és nem az a lényeges, hogy mit ábrázol stb.)¹⁹ vagy relációsat (a kengyelhez nem tartozik nyereg; a kapuhoz nem tartozik fal vagy kerítés; a kártyához nem tartozik játék stb.).

Mivel ilyen absztraktabb hasonlóságok nincsenek az elsődleges és a szóban forgó másodlagos értelmezések alapján megnevezhető objektumok között, így a fogalmimetafora-elmélet keretében pusztán arra gondolhatunk, hogy a kérdéses metaforák arra valók, hogy „megértsük” a másodlagos használat szerint megnevezett tárgyak alakját. Ezek a tárgyak azonban mind konkrét, látható objektumok, így az alakjuk közvetlenül érzékelhető számunkra. Még csak arra sem gondolhatunk, hogy a metafora abban segíthet minket, hogy ha még nem láttuk a másodlagos használatban megnevezett tárgyat, de a megnevezését ismerjük, akkor ennek alapján ráismerünk a tárgyra, ha találkozunk vele. Ugyanis igen gyakran a formai hasonlóságok is elhanyagolhatóak, pl. *egér*, *kapu*, *kosár* stb.

Azt kell tehát megállapítanunk, hogy az elnevezés ezekben az esetekben semmivel nem járul hozzá a kérdéses tárgy megértéséhez. Sőt, itt fokozottan érvényes az a Murphy (1996) által említett megfontolás,

¹⁹ A *gyertyán*nál talán gondolhatunk valami igen áttételes funkcionális kapcsolatra, ti. pl. arra, hogy mind a „tulajdonképpen”, mind pedig az autóalkatrész *gyertyának* valami köze van a tűzhöz (az utóbbi a gyújtásban játszik szerepet) vagy energiához általában. Ez azonban annyira közvetett, hogy úgy gondolom, az alkatrész elnevezésében nem játszhatott szerepet.

hogy amennyiben a „metaforikusan” megnevezett dologról úgy próbálunk gondolkodni, mintha a „szó szerint” megnevezett dologról gondolkodnánk, ez ahhoz vezet, hogy kifejezetten téves következtetéseket vonunk le a „metaforikusan” megnevezett dologról. Ezért hogy ne vezessünk le spontán módon olyan feltevéseket, hogy pl. a labdának a kosárban kell maradnia, ha beledobták, vagy hogy a kártyánkat nem szabad megmutatni a pénztárosnak, a beszélőknek tudniuk kell, hogy a kérdéses metaforikusan motivált használatokkal kapcsolatban semmilyen következtetést nem szabad levonniuk a megnevezett tárggyal kapcsolatban.

Így a kérdéses metaforikus kiterjesztéseknek a fogalomalkotással és a gondolkodással kapcsolatban aligha lehet szerepe, hanem egyetlen céljuk egy kommunikatív szükségletnek (ti. a kérdéses tárgyak megnevezésére vonatkozó szükségletének) a kielégítése, és erre egy már meglévő kifejezés felhasználása, vö. **2.4.3.**

Amennyiben ez így van, akkor a (P10) és (P11) állítással kapcsolatban két lehetséges következtetés vonható le:

1. (P10) nem igaz. Legalábbis bizonyos fogalmi metaforák semmilyen szerepet nem játszanak a fogalomalkotásban és a gondolkodásban. Ez azonnal felveti azt a problémát, hogy akkor milyen alapon tudjuk eldönteni, hogy mely jelenségekkel kapcsolatban feltételezzük, hogy (P10) érvényes, és melyekkel kapcsolatban nem. Ez újabb kérdéseket vet fel a **2.4.2.** szakaszban mondottakhoz képest a fogalmimetafora-elmélet empirikus megalapozottságával kapcsolatban.

2. (P10) igaz minden fogalmi metaforára, azonban a fent említett kifejezések nem fogalmi metaforák, azaz (P11) nem igaz. El kell tehát vetni a fogalmimetafora-elméleti kutatásnak azt az általánosan alkalmazott módszertani elvét, hogy adott nyelvi metaforák létezése alapján automatikusan egy megfelelő fogalmi összefüggés létezésére következtünk. Más szóval a fogalmimetafora-elmélet az intuitíve metaforikusan motiválnak vagy akár tulajdonképpen metaforikusnak érzett kifejezések közül csak azokat tekinti relevánsnak, az elmélet keretében valódi metaforának, amelyeknek ténylegesen fogalmi összefüggések állnak a háttérben. A fogalmimetafora-elmélet így (az általánosan elterjedt felfogással ellentétben) nem valódi alternatívája az egyéb (interakcionista, pragmatikai stb.) metaforaelméleteknek, ti. másról szólnak: az előbbiek a metaforákról, a fogalmimetafora-elmélet pedig az absztrakt fogalmakról. Az előző pontban említett analóg módszertani probléma is felmerül: a fogalmimetafora-elméletnek meg kell tudnia mondani (nem körbenforgó módon), hogy mely esetekben tekinti az adott nyelvi metaforákat fogalmi metaforának, azaz releváns adatnak.

3. Összegzés és kitekintés

Úgy vélem, a fenti esettanulmányok bizonyítják, hogy a nem rendszeres poliszémiajelenségek mostoha kezelése a szakirodalomban nem jogos, ugyanis elméleti szempontból alkalmasint ugyanolyan érdekes következtetések adódhatnak vizsgálatukból, mint a rendszeres poliszémiajelenségekből.

Láthattuk, hogy a szakirodalomban viszonylag általánosan elfogadott (P4) és (P5) állítás további pontosítások nélkül nem igaz, így a (P2) állítás az irodalomban elterjedt erős értelmezése szerint nem helytálló. Konkrétan a fókuszáló szabállyal levezethető rendszeres poliszémiajelenségek ugyan potenciálisan mindig rendszeresek, de ez a lehetőség nem mindig realizálódik, így előfordulhat, hogy csupán egyetlen lexéma mutat egy adott típusú jelentésváltakozást. Az eltoló szabállyal levezethető rendszeres poliszémiajelenségek pedig könnyen össze-tevésztethetők olyan lexémacsoportokkal, amelyek a jelen nyelvállapotban elvesztették rendszerességüket, vagy konvergens analógiás folyamatokon alapulnak, és soha nem voltak valóban rendszeresek.

A **2.2.** szakaszban láthattuk, hogy metonimikusan motivált jelentésváltakozásból nem következtethetünk automatikusan arra, hogy a váltakozás egy szabályra vezethető vissza, és nem pusztán lexikalizált formákkal állunk szemben. A **2.1.** szakaszban pedig azt láthattuk, hogy egy pusztán egyetlen esetben fellépő jelentésváltakozás és egy számos lexémával kapcsolatban megfigyelhető jelentésváltakozás között nincs feltétlenül elméleti szinten releváns különbség, így az előbbieket nem indokolt kizárni a poliszémiakutatás számára potenciálisan használható jelenségek köréből. Amint már utaltam rá, mindkét attitűd elterjedt az irodalomban.

Az esettanulmányok alapján a nem rendszeres poliszémiajelenségek alábbi klasszifikációját kapjuk:

	motiváltság	jelentésváltakozás elemszáma	mögöttes szabályszerűség	termékenység
1.	metonimikus	egyedi	fókuszáló szabály	termékeny
2.	metonimikus	számos szó	eltoló szabály	nem termékeny
3.	metaforikus	számos szó	hasonlóságon alapuló metaforikus kiterjesztés	nem termékeny
4.	metaforikus	számos szó	analógia/fogalmi metafora	bizonytalan
5.	metaforikus	egyedi	hasonlóságon alapuló metaforikus kiterjesztés	nem értelmezhető

Írásom természetesen nyitva hagyott számos releváns témát. Bár ilyenekkel itt nem tudtam foglalkozni (ugyanis nem kapcsolódnak közvetlenül a fenti poliszémiaelméleti gondolatmenethez), de a kreatívan használt figuratív és kvázi-idiomatikus kifejezések jóval több figyelmet érdemelnének, mint amennyit a jelenlegi szakirodalomban kapnak (az egyetlen általam ismert kivétel Sailer 2003). Szintén nem volt szó a tulajdonnevekkel kapcsolatban fellépő jelentéskiterjesztésekről. Ezekkel kapcsolatban tisztázandó, hogy poliszémiajelenségről van-e szó (és ha igen, ennek milyen következményei vannak a poliszémiaelmélet tárgyának a meghatározásával kapcsolatban), és hogy milyen értelemben rendszeres ez a jelentésváltakozás. Végül szükség volna annak tisztázására, hogy milyen mértékben termékenyek a kvázi-rendszeres, metaforikusan motivált poliszémiajelenségek, valamint a fogalmimetafora-elmélettel kapcsolatban a **2.5.** szakaszban felvetődött módszertani problémák tisztázására.

Irodalom

- Apresjan, Jurij D. (1973): Regular polysemy. *Linguistics* 142: 5–32.
- Bibok Károly (2003): A szójelentés lexikai pragmatikai megközelítése. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20: 37–77.
- Bierwisch, Manfred (1983): Semantische und konzeptuelle Repräsentation lexikalischer Einheiten. In: Rudolf Růžička – Wolfgang Motsch (szerk.): *Untersuchungen zur Semantik (Studia Grammatica 22)*, Berlin: Akademie-Verlag, 61–99.

- Bierwisch, Manfred – Ewald Lang (szerk.) (1987): Grammatische und konzeptuelle Aspekte von Dimensionsadjektiven (Studia Grammatica 26–27). Berlin: Akademie-Verlag.
- Copestake, Ann – Ted Briscoe (1996): Semi-productive polysemy and sense extension. In: Pustejovsky – Boguraev (1996, 15–67).
- Deane, Paul D. (1987): Semantic theory and the problem of polysemy. Doktori disszertáció, University of Chicago.
- Dölling, Johannes (2001a): Ontological domains, semantic sorts and systematic ambiguity. In: Dölling (2001b, 71–92).
- (2001b): Systematische Bedeutungsvariationen: Semantische Form und kontextuelle Interpretation (Linguistische Arbeitsberichte 78). Leipzig: Institut für Linguistik, Universität Leipzig.
- Fodor, Jerry A. – Ernie Lepore (1998): The emptiness of the lexicon: Reflections on James Pustejovsky's *The Generative Lexicon*. *Linguistic Inquiry* 29: 269–88.
- Gibbs, Raymond W. (1994): The poetics of mind: Figurative thought, language, and understanding. Cambridge: Cambridge University Press.
- (1996): Why many concepts are metaphorical. *Cognition* 61: 309–219.
- Glucksberg, Sam (2001): Understanding figurative language: From metaphor to idioms. Oxford: Oxford University Press.
- Haspelmath, Martin (2002): Understanding morphology. Oxford: Arnold.
- Kiefer Ferenc (2000): Jelentélemélet. Budapest: Corvina.
- Klein, Devorah E. – Gregory L. Murphy (2001): The representation of polysemous words. *Journal of Memory and Language* 45: 259–282.
- (2002): Paper has been my ruin: Conceptual relations between polysemous senses. *Journal of Memory and Language* 47: 548–570.
- Klepousniotou, Ekaterini (2002): The processing of lexical ambiguity: Homonymy and polysemy in the mental lexicon. *Brain and Language* 81: 205–223.
- Kövecses Zoltán (2002): Metaphor: A practical introduction. Oxford: Oxford University Press.
- Lakoff, George (1987): Women, fire, and dangerous things. Chicago: The University of Chicago Press.
- és Mark Johnson (1980): Metaphors we live by. Chicago: The University of Chicago Press.
- ——— (1999): Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought. New York: Basic Books.
- Levin, Beth (1993): English verb classes and alternations: A preliminary investigation. Chicago: University of Chicago Press.
- Loewenberg, Ina (1975): Identifying metaphors. *Foundations of Language* 12: 315–338.
- Murphy, Gregory L. (1996): On metaphoric representation. *Cognition* 60: 173–204.
- (1997): Reasons to doubt the present evidence for metaphoric representation. *Cognition* 62: 99–108.
- (megjelenés előtt): Parsimony and the psychological representation of polysemous words. In: Marina Rakova – Pethő Gergely – Rákosi Csilla (szerk.): The cognitive basis of polysemy, Frankfurt am Main: Peter Lang.

- Nunberg, Geoffrey (1979): The non-uniqueness of semantic solutions—polysemy. *Linguistics and Philosophy* 3 : 143–84.
- (1996): Transfers of meaning. In: Pustejovsky – Boguraev (1996, 109–132).
- Pethő Gergely (1998): A *száj* szó jelentésének kognitív szemantikai leírása. *Folia Uralica Debreceniensia* 5 : 133–202.
- (2001): Konzeptuelle Fokussierung. Bemerkungen zur Behandlung der Polysemie in der Zwei-Ebenen-Semantik. In: Kocsány Piroška – Molnár Anna (szerk.): *Wort und (Kon)text*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 49–101.
- (2004): Poliszémia és kognitív nyelvészet. Rendszeres főnévi poliszémiatípusok a magyarban. Doktori disszertáció, ELTE, Budapest.
- és Csatár Péter (előkészületben): Recognition and processing of figurative language. Kézirat. Debrecen.
- Pinker, Steven (1999): *Words and rules*. New York: Basic Books.
- Pustejovsky, James (1991): The generative lexicon. *Computational Linguistics* 17 : 409–441.
- (1995): *The generative lexicon*. Cambridge MA: MIT Press.
- és Branimir Boguraev (szerk.) (1996): *Lexical semantics. The problem of polysemy*. Oxford: Clarendon.
- Sailer, Manfred (2003): Combinatorial semantics and idiomatic expressions in Head-Driven Phrase Structure Grammar (Arbeitspapiere des Sonderforschungsbereichs 340, Bericht Nr. 161). Tübingen & Stuttgart: SFB340.
- Szilárd Balázs (2005): Újabb irányzatok a kétszintű konceptuális szemantikában a főnévi poliszémia szempontjából. *Nyelvtudomány Új folyam 1 (XLII)* : 203–218.

MTA-DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport
Debrecen
pethog@inf.unideb.hu

Győri Gábor

Univerzális és relativisztikus tendenciák a szemantikai változásban: egy kognitív szemantikai vizsgálódás*

1. Bevezetés

A történeti nyelvészet egyik legfontosabb elméleti kérdése a különböző nyelvekben a nyelvelírás egyes szintjein előforduló történeti változások szabályszerűségeinek és általánosíthatóságának vizsgálata. Ebben a tanulmányban ezekből kiindulva fogom a szemantikai változásban megfigyelhető univerzális és relativisztikus jelenségeket vizsgálni a kognitív szemantika szemszögéből. A kognitív szemantika nem csak ezen jelenségek, hanem a szemantikai változás általános magyarázatára is sokkal alkalmasabbnak tűnik, mint a hagyományos formális szemantikák. Ennek elsősorban az az oka, hogy az etimológiai kutatások során feltárt konkrét szemantikai változások hitelt érdemlő magyarázatához elengedhetetlen az emberi általános kognitív mechanizmusok segítségül hívása. A változások túlnyomó részében ugyanis valamilyen analógia, asszociáció vagy más hasonló kognitív motiváció képezi az eredeti és a származta-

* A tanulmány megjelenését az MTA-DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoportja támogatta.

tott jelentés közötti kapcsolat alapját (Anttila 1989, 133, 141; Anttila 1992; Campbell 1998, 269).

A kognitív szemantika azért alkalmas az említett történeti szemantikai mozgások magyarázatára, mert a nyelvi jelentések alapjának a világról alkotott konceptualizációkat tekinti, mely konceptualizációk nem objektív módon állnak párhuzamban a valósággal, hanem annak sajátos emberi megértését tükrözik. Ezért ezeket a konceptualizációkat nem autonóm nyelvi folyamatok irányítják, hanem a jelentések működésében nagy szerepe van az általános kognitív mechanizmusoknak. Így a jelentések létrejöttében és módosulásában az ismeretszerzés bármilyen formája szerepet játszhat a kognitív működés bármely szintjén a percepciótól az összetett fogalmi szerkezetekig (Langacker 1987, 98; 1990, 2). A jelentés tehát mindig a jelenségek megértése alapján szerkesztett („construed”), vagyis mindig valamilyen perspektívát képvisel, amelyből az adott jelenséget láttatja.

A kognitív szemantika természetesen nem közvetlenül képes a szemantikai változás magyarázatára, hiszen az olyan történeti folyamat, amely egy nyelv szemantikai rendszerében megy végbe hosszabb idő távlatában. Viszont ennek a változásnak a kiinduló pontja a beszélők szinkrón nyelvi viselkedésében rejlik, pontosabban a szinkrón nyelvhasználatban előforduló jelentésmódosításokban (-módosulásokban) és -kiterjesztésekben, amelyek mögött a kognitív szemantika tárgyát képező kognitív folyamatok húzódnak meg (Győri 2002). Azonban ezek a folyamatok az egyes konkrét szemantikai változások elemzéséből viszonylag jól kimutathatók, és így vizsgálhatók (Traugott 1990; Sweetser 1990). Ennek következtében nemcsak a történeti szemantika profitálhat a kognitív megközelítésből, hanem a kognitív szemantikai kutatásokban is megnőtt az érdeklődés a szemantikai változás és a történeti szemantika iránt, mivel az nagyon jó anyagot szolgáltatott a kognitív szemantikai elemzésekhez (pl. Blank–Koch 1999; Geeraerts 1997). Ez az érdeklődés azért sem véletlen, mert a metaforát és a metonímiát a történeti szemantika a szemantikai változás két legfontosabb nyelvi mechanizmusának tekinti, és ezek éppen azok, amelyeket a kognitív szemantika olyan univerzális kognitív mechanizmusoknak tart, amelyek a világ jelenségeinek megértésében és megismerésében, azaz konceptualizációjában, alapvető szerepet játszanak (Lakoff–Johnson 1980; Johnson 1987; Lakoff 1987).

Ezen felül egy nyelv szókincsbeli változásainak és a szavak jelentésváltozásainak általános kognitív megközelítéséhez további alátámasztást nyújt a kognitív nyelvészet azon felfogása, amely szerint a nyelv kognitív funkciója a tapasztalat perspektivikus kategorizálása, vagyis konceptua-

lizációja (Lakoff 1987; Geeraerts 1997, 7–8, 20; Tomasello 2002). A kognitív szemantika szerint, Eleanor Rosch munkássága nyomán (pl. Rosch 1978), az emberi kategorizációs mechanizmus működésének alapja a prototipikusság, és ez a nyelvi kategóriákban is megmutatkozik (a nyelvléírás minden szintjén) (Taylor 1989). Ez a prototipikus szerkezet annak a következménye, hogy a tapasztalás és ismeretek bizonyos aspektusai a kategorizáció/konceptualizáció centrális, azaz tipikus részeivé válnak. A konceptualizációk (jelentések) prototipikus szerkezete kihatással van azok mozgására is. Geeraerts (1997) behatóan tanulmányozta a szemantikai változást ebből a szempontból, és kimutatta, hogy a jelentésszerkezetek prototipikus természete meghatározott módon befolyásolja és korlátozza a jelentések kiterjesztését és történeti változását.

A kognitív szemantika szerint a jelentés prototipikus jellegével szorosan összefügg annak enciklopédikus természete. Ez azt jelenti, hogy az egyes jelenségek konceptualizálásában számtalan aspektusuk játszhat szerepet, és ezért egyik sem rekeszthető ki a jelentésből valamilyen autonóm szabály alapján. Ez természetesen nem jelentheti azt, hogy a jelentésbe minden ilyen aspektus válogatás nélkül beletartozik. Éppen a prototipikus jelleg szabja meg, hogy mely aspektusok centrálisabbak és melyek periférikusabbak. A jelentés természetének ez a felfogása jól magyarázhatóvá teszi a szemantikai változást, azonban a jelentésnek éppen ebből a jellegéből adódik a szemantikai változás kiszámíthatatlansága, és ez okoz problémát a változások törvényszerűségeinek feltárásában.

A változások spontaneitása ellenére azonban érdekes módon univerzális tendenciák is megfigyelhetők. Ha a kognitív szemantika képes az egyes konkrét változásokat a mögöttük meghúzódó kognitív folyamatok feltárásával megmagyarázni, akkor képesnek kell lennie ezekre az univerzális változásokra is magyarázatot adni. A következőkben azt szeretném megmutatni, hogy a különböző nyelvekben végbemenő szemantikai változások fogalmi hasonlóságaira a kognitív szemantika milyen magyarázattal szolgálhat.

2. A szemantikai változás szabályszerűségének problémája

A történeti nyelvészet egyik fontos elméleti területe olyan általános szabályszerűségek keresése a nyelvi változásban, amelyek a különböző nyelvek történetében a nyelvléírás egyes szintjein előfordulnak. A következőkben a szemantikai változással kapcsolatos ilyen kutatások eredmé-

nyeit fogom megvizsgálni, mivel azon általános mechanizmusok és törvények leírása, amelyek a nyelvi változásban működnek, az első lépést jelenti a változások univerzális tendenciáinak kutatásában. A fonológia, morfológia és szintaxis szintjén általában szabályszerű és szisztematikus történeti változásokat figyelhetünk meg, amelyekből általánosításokat tehetünk, és ezáltal szabályokat, törvényeket állapíthatunk meg. Ezek a szinteken a változások sok esetben olyan fontos eseményeket jelentenek egy nyelv történetében, amelyek a nyelv egész rendszerét érintik. A szemantika szintjén azonban a változások nem okoznak ilyen effektusokat, mivel azok általában sporadikus jellegűek (Anttila 1989, 147; Hock–Joseph 1996, 244; McMahan 1994, 175). Annak, hogy a rendszerszerűség hiányzik a szemantikai változásból, elsősorban szerkezeti oka van. Egy nyelv szemantikai rendszerének esetében nyitott rendszerről van szó, amelyet a lexikai elemek jelentései alkotnak, míg a nyelvreírás többi szintjén történő változások esetében az elemek zárt csoportjával van dolgunk (vö. McMahan 1994, 185). Kivételes esetekben rendszerszerű változás a szemantika szintjén is végbemehet. A lexikai mezők például kvázi-zárt csoportokat alkotnak, ezért tagjaik jelentéseinek története tanúskodhat ilyen jellegű összefüggő változásokról (Anttila 1989, 146–147; Hock–Joseph 1996, 245; McMahan 1994, 186).

Ha rendszerszerűség nem is, bizonyos szabályszerűségek azért találhatóak a szemantikai változás esetében is (Traugott 1985), de kérdéses, hogy ez milyen mértékben hasonlítható a nyelvreírás többi szintjén történő változások szabályszerűségeihez. A szinkrón nyelvhasználatban mindenesetre megfigyelhetők bizonyos szabályszerű jelentés-kiterjesztések, amelyek — mint lentebb látni fogjuk — elvileg jelentős szerepet játszhatnak a szemantikai változásban is (Kiefer 2000b; Kövecses–Radde 1998; Pethő 2003). Mivel azonban ilyeneket érdekes módon a történeti szemantikai változásokban nemigen dokumentáltak, a megfigyelhető szabályszerűségekkel és általános tendenciákkal kapcsolatos munka főleg a változások formai, semmint tartalmi osztályozására irányult. Az osztályozási szempontok elsősorban a változások különféle mechanizmusai, eredményei, okai, terjedelme, valamint a változásban tapasztalható szemlélet, attitűd stb. voltak (pl. Algeo 1990; Blank 1997; Campbell 1998, 256–266; Hock 1991, 284–305; McMahan 1994, 178–184). A változások effajta osztályozása kiindulópontját képezheti az univerzálék kutatásának. Sajnos azonban az egyes szerzők osztályozásai szerintem tévesen azt sugallják, hogy egyes változások okaik alapján, mások mechanizmusaik alapján, megint mások pedig a változás eredményének, terjedelmének, attitűdjének (jelentésleértékelődés vagy -felértékelődés)

alapján osztályozhatók. Véleményem szerint ezek nem zárhatják ki egymást kölcsönösen. Egy adott változás több ilyen szempont alapján osztályozható, és csak így adható meg teljes és precíz jellemzése. Továbbá az is problémát okoz, hogy például a jelentésbővülést és -szűkülést egyes szerzők mechanizmusként, mások eredményként, vagy terjedelemtörzsként osztályozzák. Pedig az osztályozás ezen szempontjai között gyakran szoros szisztematikus átfedés van. Minden változásnak van valamilyen külső (nyelven kívüli, pl. kulturális vagy technológiai) vagy belső (nyelvi), vagy esetleg pszichológiai (pl. tabu, eufemizmus) oka, amelynek következtében a változás valamilyen mechanizmus segítségével (pl. metafora vagy metonímia) végbemegy. A mechanizmusokhoz valójában hozzátartozik még a jelentésbővülés és -szűkülés is, mivel ezek szintén a jelentésváltozás módjai. Tehát az említett okok közül valamelyik kiváltja a jelentésváltozás négy mechanizmusának egyikét. Ugyanakkor a jelentésbővülés és -szűkülés egyben eredménye is a változásnak a régi és új jelentés összehasonlítása alapján. De a metafora és a metonímia szintén eredmény is egyben, hiszen a metaforikus vagy metonimikus kifejezés a nyelv szókincsében egy új elemet képez (vö. Anttila 1989, 134–135; Zgusta 1990, 390). Hock és Joseph (1996, 297, 313) ezt jelentés-kiterjesztés vagy -változás általi szóalkotásnak nevezi. A szemantikai áttetszőség természetesen az idők során elhomályosul(hat) mind a metafora és metonímia, mind pedig a jelentésbővülés és -szűkülés esetében. Végezetül, egy adott változás gyakran jellemezhető a beszélők egykoron újszerű nyelvhasználatában megnyilvánuló attitűd alapján is, vagyis hogy a megnevezés pozitív vagy negatív szemléletet tükröz. Egy adott változásban természetesen nem feltétlenül jelenik meg a szemantikai változás minden említett aspektusa.

A szemantikai változás általánosíthatóságának egy másik kérdése a változások iránya, amellyel kapcsolatban szintén sikerült néhány általános elvet megállapítani. A változások irányán belül megfigyelt legáltalánosabb tendencia az, hogy a konkrét jelentésekből alakulnak ki az absztrakt jelentések (pl. Hock 1991, 290; Sweetser 1990, 18). Azonban Campbell (1998, 273) felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy az egyirányúság elve nem mindig érvényesül, mert a jelentésszűkülés eredménye gyakran egy konkrétabb jelentés, mint például a következő esetekben: óangol *fugol* 'madár' > angol *fowl* 'baromfi', vagy óangol *deor* 'állat' > angol *deer* 'szarvas'. Itt a fölérendelt kategóriák olyan szempontból mondhatók elvontabbnak, hogy sokkal általánosabbak, és a „dolgok” nagyobb körére terjednek ki. Ugyanakkor perceptuálisan is kevésbé ragadhatók meg, hiszen az általuk felölelt jelenségek között nagyobb a

variancia, mint az alárendelt kategóriák esetében. A nagyon általános konkrét–absztrakt elven belül speciálisabb szabályszerűségeket is megfigyeltek. Traugott (1990) három olyan, az egyirányúság elvén alapuló tendenciát mutatott ki a szemantikai változásban, amelyekben a későbbi jelentések növekvő mértékben tükrözik a beszélők szubjektív látásmódját. Wilkins (1996) a testrész-kifejezések jelentésének eredetét több nyelv alapján vizsgálva azt találta, hogy a szinekdochén alapuló változás mindig egyirányú, mivel az egészt jelentő kifejezések olyan kifejezésekből alakulnak ki, amelyek az egész valamely térbeli szempontból és/vagy funkcionálisan lényeges részét jelölik.

Mint már fentebb említettem, az egyik oka annak, hogy a szemantikai változás többnyire szabályszerűtlennek tűnik a más szinteken végbemenő változásokkal összehasonlítva, az az, hogy ezen szintek és a szemantika szintje között lényegi szerkezeti különbségek vannak, ami abban nyilvánul meg, hogy a szemantika szintjén a változás a nyelvi elemek nyitott csoportját érinti, míg a fonológia, morfológia és a szintaxis szintű változások zárt csoportokat vagy rendszereket érintenek. A másik fő ok, amely miatt a szemantikai változás esetében sokkal kevésbé lehet általánosításokat tenni és szabályszerűségeket megállapítani, nem szerkezeti, hanem funkcionális és tartalmi jellegű. A funkcionalitás itt azt jelenti, hogy a változások adaptívan alakítják egy beszédközösség konvencionizált mentális modelljét természeti és társadalmi-kulturális környezetükről (Győri 2005). Itt nem a lakoffi értelemben vett mentális modellekről van szó, hanem arról, hogy a nyelv, mint olyan, a világnak egy szimbolikus modellje, mivel konvencionális elemei (a nyelvi kifejezések) és az azok kombinációs lehetőségeit meghatározó konvencionális szabályok egy adott módon képezik le (láttatják) a valóságot. Más szóval, a nyelvi kifejezések és a grammatikai rendszer egy sajátos emberi perspektívát tükröznek a valóságról (Tomasello 2002). Ebben az értelemben egy adott nyelv szemantikai és grammatikai szerkezete egy adott formában modellel a beszélők környezetét, illetve adott lehetőségeket kínál bizonyos perspektívák megjelenítéséhez a modell működtetése által.

A nyelvi változásnak, és ezen belül a jelentések változásának a funkciója tehát az, hogy olyan mentális tartalmakat tükrözzenek naprakész formában, a környezet és az arról alkotott perspektívák változásának függvényében, amelyek az adott környezetben adaptívak, vagyis segítik a beszélőknek a környezetükkel kapcsolatos kommunikációját és kognícióját. Ez csak úgy lehetséges, ha a szemantikai tudás nem autonóm jellegű, és a jelentések — persze speciális korlátozásokkal működő — enciklopédikus ismereten alapulnak (Langacker 1987, 153). A kognitív sze-

mantika szerint tehát a jelentések társadalmi–kulturális érvényű konceptualizációk, vagyis a szemantikai struktúra konvencionizált konceptuális struktúra (*ibid.*, 99). Bár ez a nézet nagyon jó alapokat szolgáltat annak magyarázatára, hogy a szemantikai változás miért és hogyan történik (pl. Geeraerts 1997), tartalmi vonatkozásukat tekintve az egyes változások még így is csak külön-külön, egyedi esetekként magyarázhatók, és az etimológiai kutatásokhoz feltétlenül szükséges a nyelvet beszélők társadalmi–kulturális történetének megfelelő ismerete (Anttila 1989, 137; Campbell 1998, 267). Tehát a szemantikai változás esetében különösen érvényes Keller (1985, 234) azon megállapítása, miszerint a nyelvi változás helyes megértéséhez elengedhetetlen, hogy azt társadalmi–kulturális kontextusban vizsgáljuk (vö. Keller 1994).

A fentiek miatt a szemantikai változás szabályszerűségeinek tanulmányozásában az általános mechanizmusok és változási irányok kérdésénél is sokkal nehezebb az a kérdés, hogy megfigyelhetők-e bármilyen általános tendenciák a változások tartalmában. Magától értetődő, hogy a szemantikai változás ezen aspektusa leginkább kultúrafüggő, és ezért a beszédközösség speciális társadalmi–kulturális környezetének befolyása fontos tényező a változásban. Mindezek ellenére bizonyos általános tendenciákat ezen a területen is találtak. Ezek abban nyilvánulnak meg, hogy ha különböző nyelvekben hasonló fogalmakat kifejező szavaknak megvizsgáljuk az etimológiáját, kiderül, hogy ezek gyakran hasonló konceptualizációkat rejtenek (pl. Györi 1998). Különösen az onomasziológiai változásban figyelhetők meg az emberi gondolkodásmód bizonyos univerzális jegyei. Egyes lexikai mezők ilyen irányú vizsgálatának eredményei szerint a szemantikai változás különféle mechanizmusai hasonló fogalmi irányokba vezetnek adott jelenségek megnevezésében (Anttila 1989, 147). Campbell (1998, 270–272) nagyon jó áttekintést ad azokról az általános, a változások tartalmi vonatkozásait érintő tendenciákról, amelyeket egyes változások esetében figyeltek meg: pl. FÉRFI > FÉRJ, NŐ > FELESÉG, vagy TEST > SZEMÉLY. Haser (2000) különböző lexikai mezőket vizsgált meg több genetikusan nem rokon nyelvben, ilyen univerzális tendenciákat keresve. Tekintélyes mennyiségű adat feldolgozása alapján felállított egy hosszú listát azokról a szemantikai változásokról, amelyekben a változás tartalmi iránya a forrás- és célfogalmak között egyezést mutat: pl. HALL > ENGEDELMESKEDIK, LÁT > ÓVAKODIK, MEGFOG > MEGÉRT stb.

Geeraerts (1994) a szemantikai változás általános jellegű aspektusait általánosíthatóságuk mértéke (specifikusságuk) alapján rangsorolta. Ebben a rangsorban a szemantikai változás általános mechanizmusai a

specifikussági skála legalacsonyabb szintjén foglalnak helyet, mivel a feltárt mechanizmusok teljes általánossággal (vagyis minden nyelvre) alkalmazhatók a változások leírásában. A szemantikai változás említett aspektusai közül a mechanizmusok korlátozott számú csoportot alkotnak, és minden nyelvben minden változás meghatározható valamely adott mechanizmus eseteként (König–Siemund 1999, 237). A specifikussági skálán a mechanizmusok felett még legalább két másik szint létezik. Viszonylag nagymértékben általánosíthatók a jelentésváltozások már említett olyan irányai, mint a konkrétól az absztrakt felé, az objektívabbtól a szubjektívabb felé, vagy a résztől az egész felé. Egy harmadik, magasabb szintű specifikusságot képvisel a jelentésváltozások tartalmával összefüggő általánosíthatóság. A szemantikai változás univerzálisnak kutatása főleg ez utóbbi területre összpontosul, mert ez sokat segíthet azon gondolkodásmódok és fogalmi szerkezetek feltárásában, amelyek univerzálisak az emberi kognícióban.

3. A szemantikai változás univerzális tendenciáinak kognitív alapjai

A szemantikai változásban megfigyelhető univerzális tendenciák kutatásának a feladata nem csak azok leírása, hanem a magyarázatuk is. Viszonylag egyértelműnek látszik, hogy a változásokban megfigyelt általánosságok mögött kognitív természetű okok húzódnak meg. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a más szinteken végbemenő folyamatokat ilyen kognitív tényezők ne befolyásolnák (vö. Janda megjelenés előtt; Győri et al. 1998; Kiefer 2000a; Nathan 1994; Winters 1992), pusztán arról van szó, hogy a fonológiai, morfológiai vagy szintaktikai változások esetében a nyelvi rendszer szerkezeti és rendszerszerű sajátosságai legalább akkora befolyással bírnak, mint a kognitív tényezők. A szemantikai szinten történő változások esetében azonban a szerkezeti és rendszerszerű hatások kevésbé tudnak érvényesülni a jelentések enciklopédikus természete miatt. Így sokkal nagyobb és nyilvánvalóbb a kulturális tényezők befolyása, valamint azon univerzális kognitív folyamatoknak a hatása, amelyek a beszélők szinkrón nyelvhasználatát kísérik, amikor a hatékony kommunikáció érdekében egyes szavak vagy kifejezések jelentéseit spontánul módosítják a kontextus függvényében, vagyis bizonyos, a szokványostól eltérő kommunikatív helyzetekben bizonyos jelenségeket a szokványostól eltérő módon konceptualizálnak (Győri 2002). Újszerű gondolatok, nézetek, attitűdök kommunikálása kognitív kihívást

jelent, hiszen a beszélőnek ilyenkor nem konvencionális mentális tartalmakat kell a hallgató számára konvencionális nyelvi kifejezésekkel hozzáférhetővé tennie. Kognitív pszichológiai kutatások kimutatták, hogy az emberi gondolkodás analogikus jellege miatt ez a legkönnyebben valamilyen már meglévő közös ismeret segítségével érhető el (Holyoak–Thagard 1997). Bizonyos kognitív mechanizmusok éppen az ilyen ismeret kiaknázása útján képesek új ismereteket létrehozni. Ezek a mechanizmusok a kategóriabővítés és -szűkítés, de különösen a metafora és metonímia, amelyeknek segítségével az emberi elme általában megérti a valóságot (Dirven 1993; Johnson 1987; Lakoff–Johnson 1980; Lakoff 1987). Ez a megértés úgy működik, hogy ezek a mechanizmusok a már meglévő ismereteket átstrukturálják (Langacker 1987, 105), mégpedig többnyire azokat az ismereteket, amelyek a nyelv kategóriarendszerében már kódolva vannak, és ezért beszélő és hallgató számára egyaránt jól ismert fogalmi szerkezeteket szimbolizálnak.

A fentiek alapján a szemantikai változás négy általános mechanizmusának (metafora, metonímia, jelentésbővülés és -szűkülés) az univerzalizációja viszonylag egyértelműnek tűnik, tekintve, hogy ezek egybeesnek az említett univerzális emberi kognitív mechanizmusokkal. Mivel ezek a mechanizmusok voltaképpen a jelenségek konceptualizációjának a különböző formái a konvencionális kifejezések újszerű használatában, ezért formális vagy szerkezeti univerzáléknak tekinthetők, szemben az olyan univerzális tendenciákkal, amelyek a változások (vagyis új konceptualizációk) tartalmi oldalával függnek össze. A konceptualizációk tartalmát azonban jelentős mértékben befolyásolhatják kulturális tényezők. Mivel a szemantikai struktúrájának adaptívan kell illeszkednie a beszélők természeti és társadalmi–kulturális környezetéhez, amelyről mindennapi interakciójuk során kommunikálniuk és gondolkodniuk kell, a szemantikai változás egyik fő funkciója tulajdonképpen a valóságnak a nyelvek szemantikai szerkezetére gyakorolt hatásának kultúrafüggő megszürése, vagyis az adott környezetben jól használható jelentések létrehozása. Nagyobb és érdekesebb kihívást jelent tehát az olyan univerzálék kutatása, amelyek azokban a jelentéstartalmakban fordulnak elő, amelyek különböző nyelvekben a konvencionális kifejezések újszerű használatában nyilvánulnak meg, majd maguk is konvencionalizálódnak. Ilyen tartalmi univerzálék olyan kognitív hatások következményei lehetnek, amelyek csökkentik vagy megszüntetik a kulturális kontextus befolyását, és így hasonló konceptualizációkat eredményeznek különböző nyelvekben még különböző kulturális környezet mellett is.

Az egyik ilyen hatás a változások tartalmára maguknak a mechanizmusoknak a hatása (vö. Anttila 1989, 148). A jelentés-kiterjesztés mechanizmusai ugyanis kínálnak bizonyos általános szabályszerű lehetőségeket, amikor egy újszerű kommunikatív helyzetben a beszélő kiválaszt egy megfelelő kifejezést azzal a céllal, hogy valamilyen szemantikai módosítással kifejezze konceptualizációját. Ez a rendszeresség vagy szabályszerűség a jelentés-módosításban különösen a metonimikus kiterjesztések esetében figyelhető meg, mivel ezek alapjául mindennapi ismereteken alapuló konceptuális sémák szolgálnak (Kiefer 2000b, 136). Kövecses és Radden (1998, 63) szerint bizonyos kognitív elvek eleve meghatároznak alapértelmezett vehikulumokat a metonimikus kiterjesztések számára, mivel ezek az elvek az emberi elme konceptuális szerveződését alapvetően meghatározó három tényezőtől, az emberi tapasztalásból, a percepció szelektivitásból, valamint a kulturális preferenciából származnak. A szabályos poliszémia tehát az ilyen metonimikus kiterjesztések természetességéből adódik. A szabályszerű kiterjesztések a nyelvben poliszém rendszereket alkotnak, és specifikus típusokba sorolhatók (Pethő 2003, 79; vö. Kövecses–Radden 1998). Ennek következtében a kiterjesztés irányai előre jelezhetők, vagyis megjósolható, hogy milyen jelentések jelennek (jelenhetnek) meg egy poliszém rendszerben (Kiefer 2000b, 138).

A történeti szemantikai változásokat, vagyis egyes szavak ma már elhomályosult etimológiáját vizsgálva is kitűnik, hogy a szemantikailag módosítandó megfelelő kifejezés kiválasztását néhány speciális kognitív tényező is befolyásolja (Győri 2002). Ez a befolyás gyakorlatilag abban nyilvánul meg, hogy egy adott helyzetben egy adott jelenség bizonyos jegyei szembeötlőbbnek tűnnek más jegyeknél, és így természetesen ezek fogják képezni az új konceptualizáció alapját, vagyis ezek szolgáltatják a mechanizmusok inputját. Ez figyelhető meg a következő néhány, csak illusztrációként kiragadott példában: angol *gold* 'arany' < proto-indoeurópai **ghel-* 'ragyog, csillog' (vagyis az a dolog, amelyik ragyog), angol *hat* 'kalap' < proto-indoeurópai **kadh-* 'véd, takar' (vagyis az a dolog, amelyik takar), angol *hawk* 'sólyom' < proto-indoeurópai **kap-* 'megfog, megragad' (vagyis az a „dolog”, amelyik megragad valamit) vagy német *Hahn* 'kakas' < proto-indoeurópai **kan-* 'énekel' (vagyis az a „dolog”, amelyik énekel). A választást befolyásoló kognitív tényezők nagyrészt olyan általános kategorizációs elveken alapulnak, amelyek nem a kategóriák elsajátításában vagy a jelenségek mindennapos osztályozásában, hanem a kategóriák általános kulturális érvényű kialakulásában játszanak szerepet (Rosch 1978, 28). Ezért ezek az elvek gyakran a saját-

tos kulturális környezettől független általános érvényű ismereteket jelölnek ki a mechanizmusok inputjával. Így a már meglévő ismeret átstrukturálása új ismeretté az adott mechanizmusok által nem csak formailag, de tartalmilag is univerzális konceptualizációkhoz vezethet. Ez a metonímia esetében talán a legnyilvánvalóbb. Ahogy arról már fentebb is szó esett, a metonímia alapjául szolgáló kontiguitáson (vagyis bármiféle összekapcsoltságon, legyen az térbeli, időbeli, okozati stb.) alapuló kapcsolatok a jelenségek között pszichológiai értelemben a legszembeötlőbbek, hiszen gyakran mindennapos ismereteink részei, és ezért kognitív szempontból könnyen feldolgozhatók. Véleményem szerint ezért nem lehet véletlen, hogy a metonímia mechanizmusában teljesen tisztán érvényesül Rosch (1978) két kategorizációs elve. Az „észlelt világszerkezet” elve szerint bizonyos jelenségek közötti korrelációnak, vagyis azok együttes előfordulásának a valószínűsége sokkal nagyobb, mint másokénak. Más szóval a világot adott összefüggésekben tapasztaljuk. A metonímia így teljes mértékben eleget tesz a „kognitív gazdaságosság” elvének is, amely elv azt mondja ki, hogy egy kategóriának úgy kell a lehető legtöbb információt tartalmaznia, hogy közben a kognitív feldolgozás szempontjából a lehető legkisebb ráfordítást igényelje. A metonímia mechanizmusa és a benne tisztán megnyilvánuló kategorizációs elvek tehát jó alapját képezik a nyelvek közötti azon specifikusabb hasonlóságoknak, amelyek a szemantikai változások tanúsága szerinti univerzális konceptualizációk tartalmában fellelhetők. Nem véletlen tehát, hogy a jelentés-kiterjesztések és szemantikai változások nagyon nagy része metonimikus, és a tartalmi univerzálék jelentős része is ennek a mechanizmusnak az outputjából származik (vö. Györi 1998; Brown 1979).

A szemantikai változásban megfigyelhető jelentésbővítés és -szűkítés (vagyis kategóriabővítés és -szűkítés) szintén a fenti kategorizációs elveken alapul, és ezért vezethet univerzális konceptualizációkhoz. Az „észlelt világszerkezet” elve a világról alkotott taxonomikus elképzelésünket is lényegesen befolyásolja, vagyis azt az ismeretünket, hogy bizonyos jelenségek azért fordulnak együtt elő gyakran, mert úgy tartoznak össze, hogy valamilyen közös csoportot alkotnak, tehát valamilyen szempontból egynek tekinthetők. Az „észlelt világszerkezet” elve továbbá univerzális metaforikus változásokhoz is vezethet azáltal, hogy egy adott metafora alapjául szolgáló analógia háttérében gyakran valamilyen univerzálisan észlelt közvetlen hasonlóság húzódik meg (vö. Holyoak–Thagard 1997, 36).

A szemantikai változásban feltételezett egyirányúság-elvnek is lehetnek univerzális tartalmú változások az eredményei. Ez az elv általá-

nosságban azt jelenti, hogy az elvont jelentések mindig konkrét jelentésekből alakulnak ki. A kognitív szemantika erre a folyamatra is megfelelő magyarázattal szolgál, hiszen alapelve, hogy a nyelvi jelentés, mint olyan, konkrét és perceptuális tapasztalatban, valamint a környezettel való fizikális interakcióban gyökerezik. Johnson (1987) szerint ebben az interakcióban ismerünk fel visszatérő mintázatokat, amelyek képi sémáknak nevezett pre-konceptuális mentális struktúrákat generálnak. Ezek gestalt-szerkezetek, amelyek belső szerveződése ad értelmet a világról szerzett tapasztalataink összességének azáltal, hogy „szabályszerűséget, összefüggést és felfoghatóságot” kölcsönöz neki (*ibid.*, 62). A világról szerzett tapasztalataink elvont tartományait és összefüggéseit ezen képi sémák metaforikus és metonimikus kivetítődésein keresztül értjük meg, és a nyelvi jelentésekben ezek tükröződnek.

Tehát az az univerzális tendencia, hogy a jelentésváltozás és jelentés-kiterjesztés a konkrétól az absztrakt felé halad, az emberi kogníció talán egyik legalapvetőbb elvében gyökerezik, az emberi elmének abban a hajlamában, hogy minden új tapasztalatot már ismert tapasztalatok alapján ragad meg. De a képi sémák metaforikus és metonimikus kivetítése esetében nem csak magáról erről az általános, a konkrétól az elvont felé haladó megismerő folyamatról van szó. A különböző képi sémák sokkal specifikusabb módon is működnek, mivel a bennük megnyilvánuló egyes visszatérő tapasztalási mintázatok lényegesen befolyásolják a konceptualizációk tartalmát a különböző sémák gestalt-szerkezetével összhangban (vö. Johnson 1987, 112kk.). Johnson (*ibid.*, 22, 39–40) azt is kimutatta, hogy egy képi sémának mindig vannak különböző állandó metaforikus és logikai következményei. Mivel a különböző képi sémák minden kultúrában jelen vannak a „testesültség”, vagyis a környezettel való emberi interakció alapvető módjainak a következtében, a belőlük származó konceptualizációk sok esetben vezethetnek univerzális jelentés-kiterjesztésekhez, majd szemantikai változásokhoz.

Tehát a képi sémák keletkezése a környezetünkkel való mindennapi fizikai interakciónk során és az általuk való új és elvont tapasztalatok értelmezése olyan állandó és univerzális vonása az ember mentális életének (Gibbs–Colston 1995; Clausner–Croft 1999), hogy amikor a szemantikai változás tartalmi vonatkozású univerzális tendenciáinak eredetét keressük, a képi sémák jelentősége vitathatatlan. Haser (2000, 187) fel is hívta a figyelmet arra, hogy a szemantikai kiterjesztések nagyon sok esetben képi séma jellegűek, és hogy a szemantikai változások megfigyelt univerzális tendenciái ebből kifolyólag hasonló forrástartományok hasonló céltartományokra való kivetítéséből adódnak. Mindemellett Haser

(*ibid.*, 187) megjegyzi, hogy a különböző nyelvek közötti hasonló jelentés-kiterjesztések valószínűleg összetettebb magyarázatot igényelnek, de a képi sémák ennek a magyarázatnak szilárd alapját kell, hogy képezzék. Hasernak (*ibid.*, 186) abban mindenestre igaza van, hogy nem minden szemantikai kiterjesztés magyarázható a képi sémák egy többé-kevésbé zárt készlete alapján, és a különböző nyelvekben talált hasonló metaforikus folyamatok összehasonlító elemzése segíthet újabb olyan struktúrák feltárásában, amelyek ilyen kiterjesztéseket előidézhetnek. Meg kell azonban jegyezni, hogy Johnson (1987, 126) maga is azt mondja, hogy a képi sémák listáját bizonyára még bővíteni lehet, különösen, ha a séma fogalmát nála tágabban értelmezzük. Cienki (1998) például szinkrón nyelvi adatok alapján feltételezi egy EGYENES (STRAIGHT) séma létezését. Győri és Hegedűs (megjelenés előtt) a proto-indoeurópai **gónu-/*gnu-* 'térd', **genu-* 'áll, állkapocs' gyökökből származó kognáta csoportok vizsgálata és más nyelvcsaládokban található hasonló jelentésű alapalakok összevetése alapján egy GÖRBE (BEND/CURVE) képi séma létezését javasolta a perceptuális formai hasonlóságra alapozva, amelynek ezen alakok mind metaforikus, illetve metonimikus kivetítései.

A különböző nyelvekben talált hasonló irányú és tartalmú szemantikai változások képi sémák segítségével történő elemzése nemcsak az univerzális tendenciák általános magyarázatában lehet segítségünkre, hanem gyakorlatibb haszna is lehet. Segíthet a szemantikai rekonstrukció problémáinak és bizonytalanságainak megoldásában, és igazolhat egyes szemantikai rekonstrukciókat, de alapul szolgálhat lehetséges kognáták felkutatásában is (vö. Joseph–Karnitis 1999, 154). Győri és Hegedűs (megjelenés előtt) a fent említett proto-indoeurópai **gónu-/*gnu-* 'térd', **genu-* 'áll, állkapocs' gyököket vizsgálva azt is javasolta, hogy a két gyököt célszerű lenne a GÖRBE képi séma alapján nem homonímiának, hanem poliszémiának, vagyis mindenképpen kognátáknak tekinteni. Továbbá Győri és Hegedűs (1999) azt a több nyelvcsaládban megfigyelhető jelenséget, hogy fogalmi oppozíciók ugyanazon alapalakból alakulnak ki, úgy magyarázza, hogy itt egy képi séma alapján történő kiterjesztésről van szó: pl. PFU **pal'a* > finn *pala-* 'ég, láng(ol)' és finn *palele-* 'fázik, fagy (ige)' (vö. magy. *fagy* (ige, fn.). Ennek oka az lehet, hogy egy ilyen séma gestalt-szerkezete következtében mindig magában foglalja egy oppozíció mindkét pólusát, mint például a TARTÁLY (CONTAINER) séma (bent és kint), a FENT-LENT (UP-DOWN) séma vagy az ÚTVONAL (PATH) séma (eredet és cél).

4. Az univerzális jelentésváltozási tendenciák kutatásának szerepe a szemantikai rekonstrukcióban

A szemantikai változás feltételezett ad hoc jellege nem csak az általánosságok és univerzálék kutatásában (és ezáltal a szemantikai változás elméletének kidolgozásában) jelent elméleti problémát, hanem a történeti-összehasonlító rekonstrukció szemantikai vonatkozásaiban is (vö. Sweetser 1990, 26). A kognáta-párok vagy -csoportok megállapításának két alapvető feltétele van. Az egyik a szabályszerű hangmegfelelések megléte, a másik valamilyen jelentésbeli összefüggés kimutatása. Ezek közül az első sokkal nagyobb bizonyító erővel bír egy közös etimon rekonstruálásában, mint a második. A szabályszerű hangmegfelelések követelményének az elméleti elsőbbsége onnan származik, hogy itt a kimutatható szabályszerűségek viszonylag szilárd alapokon nyugvó ismeretet képviselnek, míg a szemantikai változás egyedi és spontán jellege sokkal kevésbé engedi meg jól megalapozott következtetések levonását arra vonatkozólag, hogy két összehasonlított alak között valamilyen jelentésbeli kapcsolat valóban fennáll (például viszonylag távoli kognáták rekonstruálása esetén). A második feltétel tehát, hogy valamilyen szemantikai összefüggést találjunk a feltételezett kognáták között, gyakran valamilyen intuitív magyarázaton alapul arra vonatkozólag, hogy a későbbi jelentések hogyan fejlődhettek ki egy korábbi alapjelentésből. Ez az eljárás azonban sok bizonytalanságot szül, és így a szemantikai rekonstrukció precizitása messze elmarad a fonológiai rekonstrukcióétól. A hasonló precizitás elérése érdekében kísérelték meg a szemantikai komponenses analízis módszerét alkalmazni a történeti szemantikai rekonstrukcióban. Ennek leegyszerűsített lényege az, hogy a feltételezett kognáták jelentéskomponenseinek elemzése után elvonható egy szemantikai legkisebb közös nevező, és ez, vagyis a fennmaradó komponensek csoportja, adja végezetül a rekonstruált alapjelentést. Sweetser (*ibid.*, 24) azonban felhívta a figyelmet arra, hogy a jelentés egyrészt nem így működik, másrészt pedig az így kapott jelentések egyáltalán nem tűnnek realisztikusnak, mivel a komponenses eljárás olyan proto-szókincset eredményez, amely tele van elvont jelentésekkel, és ez ellentmond azon ismeretünknek, hogy a jelentésváltozás a konkrétól az absztrakt felé halad.

A komponenses jellegű szemantikai rekonstrukcióból adódó problémák nem magából a módszerből származnak, hanem a jelentés mibenlétének a téves felfogásából. Langacker (1987, 157) is rámutatott, hogy egy autonóm komponenses alapú szemantika nem tudja kielégítően meg-

magyarázni a szemantikai kiterjesztés jelenségét. Erre csak egy enciklopédista jelentésemélet képes. Sweetser (1990, 24) szerint egy kognitív jelentésemélet nem elégedhet meg azzal a magyarázattal, hogy a szemantikai változás alapvető mechanizmusai a szemantikai komponensek elhagyására, hozzáadására és rekombinációjára redukálhatók. Akárhogy is van, egy alapjelentés csak akkor rekonstruálható hitelt érdemlő módon, ha megfelelő magyarázattal tudunk szolgálni a feltételezett kognátták közötti szemantikai kapcsolatra a köztes jelentések egy természetes és hihető fejlődési útvonalának a formájában.

A fonológiai változás esetében például a rekonstruált fonémakészlet természetessége és annak a folyamatnak a természetessége, amellyel az adott fonémakészlet származtatható a proto-rendszerből, fontos irányelv. Ezért például a szóban forgó rekonstrukciók helyességének egyik lényeges tesztje a nyelvek közötti tipológiai párhuzamok létezése, bár Fox (1995, 253k.) óvatosságra int a tipológiai megfontolások alkalmazhatóságával kapcsolatban a fonológiai és szintaktikai rekonstrukció esetében. Joseph és Karnitis (Joseph-Karnitis (1999, 152)) is megállapítják, hogy a szemantikával szemben a grammatika más komponenseiben történő változások kutatására mindig is előnyösen hatott a naturalista nyelvészet által feltárt természetességi korlátok figyelembevételével, bár a szemantikai változás kutatásában is hagyomány a párhuzamok keresése a szemantikai kiterjesztések magyarázatához.

Wilkins (1996) is arra hívja fel a figyelmet, hogy a bizonytalanságok és ellentmondások a szemantikai rekonstrukcióban főként abból származnak, hogy nem ismerjük eléggé a jelentések természetes mozgásait. Ezért, ha sikerül természetes tendenciákat találnunk a szemantikai változásban, a rekonstrukciók is precízebbé tehetők. Wilkins (*ibid.*, 273–274) például a természetes tendenciák öt fő típusát különbözteti meg a testrészek elnevezésében, különböző genetikailag nem rokon nyelvek szemantikai anyagának vizsgálata alapján: (1) LÁTHATÓ RÉSZ → LÁTHATÓ EGÉSZ (pl. 'köldök' → 'has' → 'törzs' → 'test' → 'személy'); (2) TESTRÉSZ ↔ TÉRBELILEG KAPCSOLATOS TESTRÉSZ (pl. 'has' ↔ 'mellkas'; 'koponya' ↔ 'agy'); (3) FELSŐTEST RÉSZEI ↔ / → ALSÓTEST RÉSZEI [amelyek között a derék félúton van] (pl. 'könyök' ↔ 'térd'; 'uvula' → 'clitoris'; 'anus' → 'száj'); (4) ÁLLAT RÉSZE → EMBER RÉSZE (pl. 'ormány, pofa' → 'orr'; 'csőr' → 'arc'); (5) EGY TESTRÉSZ HASZNÁLATÁT IGÉNYLŐ CSELEKVÉS → TESTRÉSZ (pl. 'megy' → 'láb'; 'tart' → 'kéz').

Ha ezeket a tendenciákat kognitív elemzésnek vetjük alá, akkor nemcsak szűkebb vagy szélesebb univerzalitásuk tényének ismerete segítheti a rekonstrukciós munkát, hanem kognitív realitásuk ténye is, ami

mindenfajta nyelvészeti elemzésnek alapvető mércéje (Lakoff 1990). A Wilkins (1996) által felsorolt tendenciák mindegyike univerzális kognitív folyamatokban kellőképpen megalapozottnak tűnik, ami a szemantikai változás bármely univerzálisan megállapított tendenciájának magyarázóelvé kell, hogy legyen. Sőt, magának a természetességnek, mint a nyelvi folyamatok vezérelvének, ez az elsőszámú kritériuma (vö. Dressler 1990). A fenti tendenciák közül tehát az (1), (2) és (5) metonimikus áttételen alapul, amely valószínűleg a legalapvetőbb kognitív mechanizmus az új ismeretnek a már meglévő alapján történő megragadására, mivel a kognitív feldolgozás szempontjából a legkevesebb energiát igényli a többnyire perceptuális összekapcsoltság nagymértékű szembetűnősége következtében. A (3) és (4) tendenciák természetességének és univerzalitásának is perceptuális alapja van, ezért a szembeötlőség következtében a konceptualizáció itt sem igényel különösebben komoly kognitív energiáfordítást. Viszont a hasonlóság, még ha perceptuális alapú is, egy bizonyos szubjektív perspektíva függvénye, ami a forrástartománynak a céltartományra való metaforikus rávetítésében nyilvánul meg. Mindazonáltal, ezekben az esetekben a kulturális befolyás mértéke elhanyagolhatónak tűnik, ami a kognitív/szemantikai kapcsolat természetességét erősíti. A (4) tendencia esetében nemcsak perceptuális szempontból beszélhetünk univerzális tapasztalati tartományokról, hanem kulturális szempontból is, az állatoknak az emberi kultúrákban játszott általánosan jelentős szerepe miatt.

5. A nyelvi relativizmus hatása a szemantikai változásban

Az eddigi fejtegetések azt mutatták, hogy a szemantikai változás tartalmi univerzáléi olyan kognitív tényezőkből származnak, amelyek azt befolyásolják, hogy egyes jelenségek mely konceptualizációja a legadaptívabb a világ megértésében. A továbbiakban azt szeretném bemutatni, hogy ezek a tényezők nemcsak univerzális konceptualizációk forrásai lehetnek, hanem kultúra-specifikus konceptualizációkat is előidézhetnek. A jelenségek univerzálisan szembeötlő jegyeinek prominenciáját bizonyos kulturális körülmények között kultúra-specifikus szempontok módosíthatják, vagy teljesen felülírhatják, és az ebből származó konceptualizációk, illetve a szemantikai változásban konvencionizálódott jelentések, relativisztikus hatást fejthetnek ki. Például annak ellenére, hogy az érzelmek fiziológiai és viselkedésbeli velejárói, amelyek az érzel-

mek konceptualizációjában és így megnevezésében is alapvető szerepet játszanak, többnyire kultúrafüggetlen jelenségek, az érzelemkifejezések mögött rejlő konceptualizációk gyakran jelentős kultúraspecifikusságot mutatnak, illetve az emberi gondolkodás szabadságáról és kreativitásáról tanúskodnak (Győri 1998).

Ennek a kettősségnek az oka a kogníció evolúciós szerepében keresendő, ami a világ (tulajdonképpen az adott környezet) funkcionális interpretációja az adott organizmus, így az ember számára is (Győri 2005; vö. Hays 2000). Emiatt a konceptualizációk tartalmát meghatározó univerzális kognitív tényezőknek nem lehet determinisztikus szerepük, hiszen eltérő környezetekben még ugyanazon jelenségeknek is más lehet az adaptív értéke. Így a jelenségek jegyeinek máskülönben univerzális szembeötlősége adott körülmények hatására erős környezeti és kulturális befolyásnak lehet kitéve, amikor a konceptualizáció során a jelenségekből elvonjuk őket, mivel a konceptualizációknak olyan perspektívát kell tükrözniük, amelyek az adott környezetben funkcionálisak és adaptívak. Ezért a nyelv kognitív funkciójából adódóan a nyelvben történő lexikai kódoláshoz kultúraspecifikus, vagyis az adott kultúrában funkcionális és adaptív konceptualizációk fognak alapul szolgálni. Ezen kívül nemcsak kultúraspecifikus szempontok, hanem az emberi pszichikum szubjektivitása is felülírhatja az univerzális perspektívákat, ahogy azt a szemantikai változás úgynevezett pszichológiai okai, mint az eufemizmus, tabu, expresszivitás, túlzás, hangsúlyozás, kreativitás stb. is mutatják.

A fenti kognitív befolyásokon kívül van még egy másik nagyon lényeges oka is a konceptualizációban megjelenő kulturális relativitásnak, amely a szemantikai változás univerzális fogalmi útvonalai ellen hat. Ahogy már említettem, a szemantikai változás a beszélők azon szinkrón nyelvi tevékenységéből ered, hogy bizonyos helyzetekben a kommunikatív és kognitív elvárásoknak úgy igyekeznek megfelelni, hogy egyes kifejezések konvencionális jelentését módosítják. A nyelv ilyenfajta adaptációja új körülményekhez újszerű kifejezések formájában azt a célt szolgálja, hogy a beszélőnek a világról alkotott nem szokványos konceptualizációit hozzáférhetővé tegye a hallgató számára egy olyan helyzetben, amelyben semmilyen más konvencionális kifejezés erre nem tűnik alkalmasnak. A legkézenfekvőbb kognitív alapja ennek az újszerű nyelvhasználatnak a már meglévő ismeret felhasználása, ami a szükséges motivációs alátámasztást szolgáltatja a kontextusfüggő jelentéseknek mind a produkciójához, mind pedig értelmezéséhez. A már meglévő ismeretre

való támaszkodás lényegesen megnöveli a referencia és a reprezentáció hatékonyságát és gazdaságosságát.

A releváns meglévő közös ismeret, amely kiaknázható a kölcsönös érthetőség biztosítása érdekében, az adott nyelv konvencionális kifejezéseinek a jelentéseiben, illetve a beszédközösség által hozzájuk kapcsolt konnotációkban és enciklopédikus ismeretben rejlik. Tehát a nyelvileg kódolt kategóriák fogják a metaforikus és metonimikus kognitív mechanizmusok inputját szolgáltatni az új tapasztalatok vagy új perspektívák konceptualizációjához. Következésképpen a szemantikai változás nemcsak azt mutatja, hogy a kogníció hogyan befolyásolja azt, hogy milyen kategóriák keletkeznek a nyelvben, hanem azt is, hogy a már nyelvileg kódolt kategóriák hogyan befolyásolják a további kategorizációt. Vagyis azt, hogy a kategorizációhoz a jelenségek mely jegyei használhatók fel, nagymértékben meghatározza az adott kultúrában az adott időpontban fennálló kategóriarendszer (Rosch 1978, 29). Tehát a nyelvben kódolt kategóriák egyrészt megelőző korokból származó kultúraszintű konceptualizációk eredményei, másrészt állandó forrásai azon kognitív mechanizmusoknak, amelyek a hatékony kommunikáció és kogníció érdekében a konvencionális jelentések módosításában a szinkrón nyelvhasználatban működnek. Ez szükségszerűen korlátozza az alkalmazható és módosítható jelentések választékát, befolyásolva ezáltal azt, hogy az új tapasztalat hogyan írható le, és így végső soron befolyásolva a világról alkotott új konceptualizációk tartalmát (Győri 2000). A szemantikai változás ezen mozzanatában tehát a nyelvi relativitás — azaz a nyelv hatása a kognícióra — is megnyilvánul azon az általános relativisztikusságon felül, amely a szemantikai változás kultúrafüggőségéből adódik. Az alábbiakban erre szeretnék kitérni, mivel a kognitív szemantika szempontjából a szemantikai változásnak főleg a kezdeti, szinkrón jelentésmódosításokkal kapcsolatos fázisa érdekes.

A nyelvi relativitás tehát nem magában a jelentések eredetében (azaz a szavak etimológiájában) nyilvánul meg, mivel azok idővel amúgy is elhomályosulnak, hanem a korábbi szemantikai változások által kialakult fennálló kategóriarendszernek a beszélők kognitív folyamataira gyakorolt hatásában a szinkrón nyelvhasználat során. Más szóval, a jelentések eredete nem lehet hatással a beszélők kognitív folyamataira, mert a beszélők szemantikai tudása nem tartalmaz információt arról, hogy az egyes jelentések hogyan alakultak ki. (Bár megjegyzendő, hogy a népetimológiák és egyes kifejezések szemantikai áttetszősége gyakran befolyásolja a kifejezésekhez kapcsolódó konceptualizációkat.) Tehát a szemantikai változás nem az egyes változások eredményeinek kapcsán

érdekes a nyelvi relativitás szempontjából, hanem a változások elindítása kapcsán, mert a beszélők szemantikai tudásának valójában ennél a mozzanathoz van hatása kognitív folyamataikra. Ennek a nézetnek az érvényessége annak belátásán múlik, hogy a szemantikai változás nem egyszerűen egy címke létrehozása egy kategória számára, hanem magának a fogalmi kategóriának a létrehozása, bár Rhodes (2000) éppen ennek ellenkezője mellett érvel, vagyis hogy a szemantikai változás nem tükröz semmilyen változást a fogalmi rendszerben. Azonban ha a szemantikai struktúra valóban fogalmi struktúra (Langacker 1987, 99), azaz ha a jelentések szerkezete — bár azok konvencionizált kulturális képződmények — kognitív szerkezeteket tükröz, akkor a különböző nyelvek különböző szemantikai szerkezet-felépítésének relativisztikus hatása kell, hogy legyen új jelentések, azaz új konceptualizációk kialakításakor.

Két olyan alapvető kognitív tény van, amely arra utal, hogy egy nyelv szemantikai szerkezete befolyással lehet arra, ahogyan a világot látjuk, befolyásolva ezáltal az új jelentések kialakulását. Sok kognitív pszichológus érvel amellett, hogy a valósággal kapcsolatos elvárásainkat befolyásolják a már meglévő ismereteink és foglmaink (Heit 1997, 8; Neisser 1976). Smith és Medin (1981, 8) szerint a fogalmaknak azért van kategorizációs funkciója, mert mintázatfelismerő szerkezetekként, eszközként működnek. Ha tehát a jelentések fogalmi szerkezetek, akkor ez a funkciójuk is megvan, és ez azt jelenti, hogy befolyásolják elvárásainkat. A nyelv, kognitív funkciójából adódóan, olyan mentális kategóriákat szolgáltat számunkra, amelyekbe a világról szerzett tapasztalatainkat rendezhetjük, vagyis a világot azon kategóriák alapján tapasztaljuk, amelyeket nyelvünk rendelkezésünkre bocsát, és ezekből indulunk ki az új konceptualizációkat kifejező jelentésmódosításoknál. De ezek a kategóriák nem metafizikus kategóriák, hanem olyanok, amelyeket a nyelv kognitív funkciója, és tulajdonképpen magának a kogníciónak a funkciója alapján egy nyelv beszélői alkottak a szemantikai változás során, hogy azt a környezetet tükrözze, amelyben nyelvüket használják.

A második tény, amely az elsőt is alátámasztja, a kategorikus percepció jelensége. Ez az a jelenség, amikor az egyazon perceptuális kategórián belüli különbségek kisebbnek látszanak, mint a kategóriák közöttiek, még akkor is, ha azok fizikai szempontból ugyanolyan méretűek (Harnad 1987b, 535). Például a zöld és kék színnek egy-egy, a két szomszédos kategória határán lévő árnyalata perceptuálisan egymástól távolabbinak tűnik, mint mondjuk a zöld szín két olyan árnyalata, amely fizikailag, azaz hullámhossz tekintetében az előbbiekénél egymástól távolabb esik. Harnad (1987b, 546) úgy véli, hogy a tanult címkék (értés

szavak) az általuk jelölt kategóriákkal befolyásolhatják a különbségek érzékelését, és ezáltal whorfi hatásokat idézhetnek elő. Medin és Barsalou (1987, 470) szintén úgy gondolják, hogy a kategorikus percepció a kogníciónak a percepciónál magasabb szintjein is működhet, például a generikus ismeretek csak szemantikailag meghatározott kategóriáinak esetében. A nyelvi kategóriákra vonatkoztatva ez azt kell, hogy jelentse, hogy a beszélők az anyanyelvük által szolgáltatott kategóriákban látják a világot, és ezekre a kategóriákra fognak támaszkodni, amikor új konceptualizációkat alkotnak a konvencionizált jelentések módosítása által.

6. Összefoglalás

A fentiekben azt vizsgáltam, hogy a szemantikai változás univerzális tendenciái milyen — az emberi megismerés különböző szintjein működő — kognitív folyamatokból származnak. Általánosságban elmondható, hogy a különböző nyelvekben lezajló szemantikai változásokban megnyilvánuló hasonló konceptualizációk eredete olyan univerzális kognitív mechanizmusokban keresendő, amelyekkel az ember megérti a valóságot a már meglévő ismereteinek átstrukturálása által. Ezek a kognitív mechanizmusok (metafora, metonímia, valamint kategóriabővítés és -szűkítés) nagymértékben befolyásolhatják azt, hogy hogyan látjuk a világot. Összekapcsolódva Rosch (1978) „észlelt világszerkezet” kategorizációs elvével, amely szerint a környezet univerzálisan fellépő korrelációit univerzálisan észleljük, és a Lakoff (1987) által leírt univerzális konceptualizációs képességgel, univerzális tartalmú konceptualizációkat hozhatnak létre.

A szemantikai változásban különböző specifikussági szinteken jelenhetnek meg univerzálék: olyanok, amelyek csak formai–szerkezeti hasonlóságot mutatnak, és olyanok, amelyek a konceptualizációk tartalmában mutatnak kisebb vagy nagyobb hasonlóságot, illetve egyezést. Véleményem szerint az a szint, amelyen az univerzálék a legtermészetesebben megjelennek, a képi sémák metaforikus és metonimikus kivetítéseinek szintje, amelyből azután a hasonló szemantikai változások származnak.

A képi sémák alapján történő magyarázat nemcsak elméleti alapot szolgáltat az univerzális tendenciák előfordulásának vizsgálatához, hanem gyakorlati hasznót is kínál a történeti-összehasonlító nyelvészet számára azáltal, hogy segítséget nyújt az egyes szemantikai rekonst-

rukciók megalapozottságának bizonyításához és a kognáta-kapcsolatok szélesebb körű feltárásához.

Az univerzálék kutatásával kapcsolatban azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy a kogníció evolúciós szerepéből a konceptualizációk relativitása is következik. A kogníciónak, funkcionális jellegénél fogva, ugyanis adaptívan kell tükröznie az adott környezetet, ami a nyelv kognitív funkciója révén abban nyilvánul meg, hogy a szemantikai változás környezet- és kultúraspecifikus konceptualizációkat is létrehoz. Ez a tendencia tovább erősödhet azáltal, hogy a szemantikai változás csak az adott szókészletből indulhat ki, vagyis az egy adott kultúrában már meglévő konceptualizációk nagymértékben befolyásolják az újabb konceptualizációk lehetséges kiindulópontjait.

Irodalom

- Algeo, John (1990): Semantic change. In: Polomé (1990, 399–408).
- Anttila, Raimo (1989): Historical and comparative linguistics (2nd, revised edition). Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- (1992): Field theory of meaning and semantic change. In: Kellermann – Morrissey (1992, 23–83).
- Blank, Andreas (1997): Prinzipien des lexikalischen Bedeutungswandels am Beispiel der romanischen Sprachen. Tübingen: Max Niemeyer.
- és Peter Koch (szerk.) (1999): Historical semantics and cognition. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Brown, Cecil H. (1979): A theory of lexical change: With examples from folk biology, human anatomical partonomy and other domains. *Anthropological Linguistics* 21: 257–276.
- Campbell, Lyle (1998): Historical linguistics. An introduction. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Cienki, Alan (1998): STRAIGHT: An image schema and its metaphorical extensions. *Cognitive Linguistics* 9: 107–14.
- Clausner, Timothy C. – William Croft (1999): Domains and image schemas. *Cognitive Linguistics* 10: 1–31.
- Dirven, René (1993): Metonymy and metaphor: Different mental strategies of conceptualisation. *Leuvense Bijdragen* 82: 1–25.
- Dressler, Wolfgang U. (1990): The cognitive perspective of ‘naturalist’ linguistic models. *Cognitive Linguistics* 1: 75–98.
- Fox, Anthony (1995): Linguistic reconstruction. An introduction to theory and method. Oxford: Oxford University Press.
- Geeraerts, Dirk (1994): Semantic change (Laws of). In: R. E. Asher (szerk.): The encyclopedia of language and linguistics. Vol. 7, Oxford & New York: Pergamon Press, 3800.

- (1997): *Diachronic prototype semantics. A contribution to historical lexicology.* Oxford: Clarendon Press.
- Gibbs, Raymond W. Jr. – Herbert L. Colston (1995): The cognitive psychological reality of image schemas and their transformations. *Cognitive Linguistics* 6: 347–78.
- Győri, Gábor (1998): Cultural variation in the conceptualisation of emotions: A historical study. In: Elzbieta Tabakowska – Angeliki Athanasiadou (szerk.): *Speaking of emotions: Conceptualisation and expression.* (Cognitive Linguistics Research 10), Berlin: Mouton de Gruyter, 99–124.
- (2000): Semantic change as linguistic interpretation of the world. In: Niemeier – Dirven (2000, 71–89).
- (2002): Semantic change and cognition. *Cognitive Linguistics* 13: 123–66.
- (2005): The adaptive nature of ‘meaning as understanding’. *Acta Linguistica Hungarica* 52: 199–220.
- és Hegedűs Irén (1999): Is everything black and white in conceptual oppositions? In: Leon de Stadler – Christoph Eyrich (szerk.): *Issues in cognitive linguistics* (Cognitive Linguistics Research 12), Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 57–74.
- ——— (megjelenés előtt): On the cognitive background of universal tendencies in semantic change. In: Andor József – Pelyvás Péter (szerk.): *Empirical, cognitive-based studies in the semantics–pragmatics interface*, Oxford: Elsevier Science.
- ——— és Dobó Attila (1998): From plural to abstract: A cognitive-naturalist approach to diachronic morphology. In: Andor József – Hollósy Béla – Laczkó Tibor – Pelyvás Péter (szerk.): *The diversity of linguistic description. Studies in honour of Béla Korponay*, Debrecen: KLTE, 69–88.
- Harnad, Stevan (szerk.) (1987a): *Categorical perception. The groundwork of cognition.* Cambridge: Cambridge University Press.
- (1987b): Category induction and representation. In: Harnad (1987a, 535–565).
- Haser, Veronica (2000): Metaphor in semantic change. In: Antonio Barcelona (szerk.): *Metaphor and metonymy at the crossroads. A cognitive perspective*, Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 171–194.
- Hays, Paul R. (2000): From the Jurassic dark. Linguistic relativity as evolutionary necessity. In: Martin Pütz – Marjolijn Verspoor (szerk.): *Explorations in linguistic relativity*, Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 159–172.
- Heit, Evan (1997): Knowledge and concept learning. In: Koen Lamberts – David Shanks (szerk.): *Knowledge, concepts and categories*, Cambridge MA: MIT Press, 7–41.
- Hock, Hans Heinrich (1991): *Principles of historical linguistics.* Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- és Brian D. Joseph (1996): *Language history, language change, and language relationship. An introduction to historical and comparative linguistics.* Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Holyoak, Keith J. – Paul Thagard (1997): The analogical mind. *American Psychologist* 52: 35–44.

- Janda, Laura A. (megjelenés előtt): Inflectional morphology. In: Dirk Geeraerts – Hubert Cuyckens (szerk.): *Handbook of cognitive linguistics*, Oxford: Oxford University Press.
- Johnson, Mark (1987): *The body in the mind: The bodily basis of meaning, reason and imagination*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Joseph, Brian D. – Cathrine S. Karnitis (1999): Evaluating semantic shifts: The case of Indo-European **(s)meuk-* and Indo-Iranian **muč-*. *OSU Working Papers in Linguistics* 52: 151–158.
- Keller, Rudi (1985): Towards a theory of linguistic change. In: Thomas T. Ballmer (szerk.): *Linguistic dynamics: Discourses, procedures and evolution*, Berlin: Walter de Gruyter, 211–37.
- (1994): *On language change. The invisible hand in language*. London & New York: Routledge.
- Kellermann, Günther – Michael Morrissey (szerk.) (1992): *Diachrony within synchrony. Language history and cognition*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Kiefer Ferenc (2000a): A kognitív nyelvészet: új paradigma? In: Pléh Csaba – Kámpis György – Csányi Vilmos (szerk.): *A megismeréskutatás útjai*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 120–144.
- (2000b): *Jelentélmélet*. Budapest: Corvina.
- König, Ekkehard – Peter Siemund (1999): Intensifiers as targets and sources of semantic change. In: Blank–Koch (1999, 237–257).
- Kövecses Zoltán – Günter Radden (1998): Metonymy: Developing a cognitive linguistic view. *Cognitive Linguistics* 9: 37–77.
- Lakoff, George (1987): *Women, fire, and dangerous things*. Chicago: The University of Chicago Press.
- (1990): The Invariance Hypothesis. Is abstract reason based on image-schemas? *Cognitive Linguistics* 1: 39–74.
- és Mark Johnson (1980): *Metaphors we live by*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. (1987): *Foundations of cognitive grammar, Vol. 1: Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- (1990): *Concept, image, and symbol. The cognitive basis of grammar*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- McMahon, April M.S. (1994): *Understanding language change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Medin, Douglas L. – Lawrence W. Barsalou (1987): Categorization processes and categorical perception. In: Harnad (1987a, 455–490).
- Nathan, Geoffrey S. (1994): How the phoneme inventory gets its shape. *Cognitive Grammar's view of phonological systems. Rivista di Linguistica/Italian Journal of Linguistics* 6: 275–288.
- Neisser, Ulric (1976): *Cognition and reality. Principles and implications of cognitive psychology*. San Francisco: Freeman.
- Niemeier, Susanne – René Dirven (szerk.) (2000): *Evidence for linguistic relativity (Current Issues in Linguistic Theory 198)*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.

- Pethő Gergely (2003): A főnevek poliszemiája. In: Kiefer Ferenc (szerk.): Igék, főnevek, melléknevek. Előtanulmányok a mentális szótár szerkezetéről, Budapest: Tinta Könyvkiadó, 57–124.
- Polomé, Edgar C. (szerk.) (1990): Research guide on language change. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Rhodes, Richard A. (2000): (Micro-)categorization, semantic change, and the Sapir-Whorf hypothesis. In: Niemeier – Dirven (2000, 91–103).
- Rosch, Eleanor (1978): Principles of categorization. In: Eleanor Rosch – Barbara B. Lloyd (szerk.): Cognition and categorization, Hillsdale NJ: Lawrence Erlbaum, 27–48.
- Smith, Edward E. – Douglas L. Medin (1981): Categories and concepts. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Sweetser, Eve (1990): From etymology to pragmatics: Metaphorical and cultural aspects of semantic structure. Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, John (1989): Linguistic categorization. Prototypes in linguistic theory. Oxford: Clarendon Press.
- Tomasello, Michael (2002): Gondolkodás és kultúra. Budapest: Osiris Kiadó.
- Traugott, Elizabeth Closs (1985): On regularity in semantic change. *Journal of Literary Semantics* 14: 155–173.
- (1990): From less to more situated in language: The unidirectionality of semantic change. In: Sylvia Adamson – Vivien Law – Nigel Vincent – Susan Wright (szerk.): Papers from the 5th International Conference on English Historical Linguistics Cambridge, 6–9 April, 1987, Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 497–517.
- Wilkins, David P. (1996): Natural tendencies of semantic change and the search for cognates. In: Mark Durie – Malcolm Ross (szerk.): The comparative method reviewed. Regularity and irregularity in language change, New York & Oxford: Oxford University Press, 264–304.
- Winters, Margaret E. (1992): Schemas and prototypes: Remarks on syntax change. In: Kellermann – Morrissey (1992, 265–280).
- Zgusta, Ladislav (1990): Onomasiological change: Sachen-change reflected by Wörter. In: Polomé (1990, 389–398).

Pécsi Tudományegyetem
Pécs
gyorig@btk.pte.hu

A nézőpont szerepe a narratív megértésben*

1. Bevezetés

A dolgozat narratív megnyilatkozásokban értelmezi a nézőpont (perspektíva) szerveződésének kérdését, és ezzel összefüggésben kíván rámutatni a világ narratív megismerésének (szorosabban véve: nyelvi reprezentálásának) néhány jellemző vonására. A vizsgálat, amely elsősorban a nézőpont szerveződésének pragmatikai vonatkozásaira, azon belül is a deiktikus nyelvi elemek szerepére összpontosít — kapcsolódva a funkcionális (holista) kognitív nyelvészet felfogásához —, nem húz éles határt a különböző nyelvi egységek (szimbólumok) jelentésképzésben betöltött szerepére összpontosító szemantika és a kontextuális viszonyok közötti jelentésképzés értelmezésében érdekelt pragmatika között. A nézőpont ugyanis meghatározó szerepet játszik mind a megnyilatkozást felépítő mondat(ok) jelentésviszonyainak szerveződésében, mind a megnyilatkozás értelmi egységként való értelmezésében.¹ Következésképpen

* A tanulmány a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült. Ezúton szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Tolcsvai Nagy Gábornak, valamint Kocsány Piroskának és másik, névtelen lektoromnak, továbbá Pelyvás Péternek hasznos tanácsaikért.

¹ A megnyilatkozás fogalma itt a nyelvi tevékenység behatárolható egységeit jelöli, amelynek határait a beszédalanyok váltakozása jelöli ki (l. Verschueren 1999; Fehér 2001). Következésképpen megnyilatkozásaként értelmezhetők a társalgások egyes fordulói, illetőleg a monologikus (virtuálisan dialogikus) szövegek is.

a dolgozat mellett érvel, hogy a nézőpont szerveződésének kognitív szemantikai megközelítése során nem hagyhatók figyelmen kívül e szerveződés pragmatikai vonatkozásai.

A vizsgálat abból indul ki, hogy a narratívák megértése olyan mentális modell létrehozását követeli meg, amely lehetővé teszi a befogadó számára, hogy a történet világának szereplőit térben és időben nyomon követhesse, a cselekvések és történések között pedig időbeli és ok-sági összefüggéseket találhasson (l. Brown 1994, vö. még Talmy 1995). E mentális modell létrehozásában meghatározó szerepet játszik az a helyzet (nézőpont), ahonnan a beszélő (történetmondó) a történet világának dolgait (szereplőit és eseményeit) szemléli. A dolgok reprezentációja többféle kiindulópontból történhet, amelyek kombinációja rajzolja ki a megnyilatkozás nézőpontoszerkezetét (l. Sanders–Spooren 1997). A referenciális központ, melyet a történetmondó személye, tér- és időbeli elhelyezkedése jelöl ki, központi jelentőséggel bír a történet személy-, hely- és időviszonyainak értelmezése szempontjából. A vizsgálat kitér arra is, hogy a narratív megnyilatkozásokra jellemző a referenciális kiindulópont áttevődése valamelyik szereplőre. Ezzel összefüggésben lehet hangsúlyozni, hogy a narratívákban általában a szereplők jelennek meg a beszédeseményhez közvetlenül nem kapcsolódó semleges kiindulópontként. Emellett a vizsgálat azzal a kérdéssel is foglalkozik, hogy a referenciális kiindulóponthoz kötve hogyan jöhet létre a beszédesemény és az elbeszélte esemény személy-, hely- és időviszonyai közötti referenciális (vagy nem referenciális) kapcsolat. Továbbá arra is választ keres, hogy ennek milyen hatása van a tudatosság szubjektumának — legyen az akár a történetmondó, akár valamelyik szereplő — jelölésére, vagyis annak explicitté tételére, hogy ki felelős az elmondottak propozicionális tartalmáért és esetlegesen a formájáért.

A dolgozat a következőképpen épül fel. A **2.** pontban a vizsgálat pragmatikai hátterét vázolom fel: a nyelvhasználatot a) társas kognitív tevékenységként, b) a kontextuális viszonyok közötti dinamikus jelentésképzésként, valamint c) a kommunikációs igényektől és feltételektől függő adaptációként (alkalmazásként, hozzáigazításként) közelítem meg, amely megközelítés keretét biztosít a perspektíva pragmatikai vonatkozásainak értelmezéséhez. A **3.** pontban a narratív megértés jellemzésére vállalkozom. Ennek érdekében a narratív megértést a procedurális, illetve az argumentatív megértéshez viszonyítva értelmezem, és kitérek a leírások megértésének problémájára is. A **4.** pontban a referenciális központ működéséből kiindulva teszek kísérletet a nézőpont szerveződésének narratív megnyilatkozásokban történő vizsgálatára. Ennek kereté-

ben először (4.1.) a referenciális központ részleges vagy teljes áthelyezésének lehetőségéről, valamint a beszédesemény és az elbeszélte események közötti referenciális kapcsolat meglétének, illetve hiányának következményeiről szólok, majd (4.2.) ezzel összefüggésben tárgyalom a perspektivizáció kérdését, és érintem a szubjektívizáció és a perszonalizáció problémáját.

2. A nézőpont vizsgálatának pragmatikai háttere

A nézőpont szerveződésével kapcsolatos pragmatikai kérdések tárgyalása során a nyelvészeti pragmatika különböző irányzatai közül először arra támaszkodom, amely a pragmatikát nem önálló tárggyal rendelkező, a többitől jól elkülöníthető nyelvészeti részdiszciplínaként, hanem — a nyelvi tevékenységre összpontosító, arra átfogóan alkalmazható — szemléletmódként (pragmatic perspective)² értelmezi (l. Verschueren 1995, 1999). E pragmatikafelfogás fontos jellemzője, hogy — összhangban a funkcionális kognitív nyelvészet felfogásával — a nyelvhasználatot nem valamiféle autonóm rendszernek tételezett, ennél fogva formálisan leírható szintaxishoz képest, illetve ahhoz való közvetlen viszonyában értelmezi, hanem tevékenységként, „funkcionálásként” közelíti meg (l. még Givón 1990; Mey 1998b, 2001; Tomasello 1999/2002). A nézőpontnak a narratív megnyilatkozásokban betöltött szerepét vizsgálva is kiemelt jelentősége van annak, hogy e keretben a nyelvi tevékenység az alábbi módokon nyer értelmezést: (1) olyan társas kognitív tevékenységként, amely egymást feltételezve teszi lehetővé a világ megismerését, nyelvi reprezentációk készítését, valamint a személyközi viszonyok megteremtését, fenntartását; (2) olyan dinamikus jelentésképzésként, amely a kontextusba ágyazott megnyilatkozások létrehozásának és befogadásának folyamatához kötődik; (3) olyan hozzáigazításként (adaptációként), amely a kommunikációs igényektől, illetve körülményektől függ.

A pragmatikai szemléletmód alkalmazása a nyelvi tevékenység szociokulturális és kognitív feltételeinek egységes keretben történő megközelítésével nemcsak azt teszi hangsúlyossá, hogy az emberek nyelvi tevékenysége társadalmi-kulturális és mentális tevékenység is egyben, hanem

² A perspektíva fogalma tehát egyfelől a vizsgálat tárgyaként jelenik meg, ekkor a perspektíva, illetve nézőpont terminusokat alkalmazom, másfelől metaszinten az adott jelenség vizsgálati keretének kialakítását is meghatározza, ez utóbbira utalva használom — a könnyebb elkülöníthetőség kedvéért — a szemléletmód elnevezést.

azt is, hogy a nyelvi tevékenység e kettős természete kölcsönösen feltételezi egymást (l. Verschueren 1999, 173–175, Tomasello 1999/2002, 103–116, vö. még Duranti 1997, 282–283). Másképpen fogalmazva: e szemléletmód elutasítja a társadalmi kommunikáció és a nyelvi megismerés szigorú és merev szembeállítását, elválasztását, és a nyelvet lényegében az emberek közötti kommunikáció céljaira kialakított gondolkodásként értelmezi (vö. Langacker 1987, 1991). Az egyfelől szociokulturális teljesítményként, másfelől az elme működési módjaként értelmezhető nyelv ugyanis voltaképpen nem más, mint emberi elmék közötti interakciók sorozata, illetve ennek eredménye. Tomasello (1999/2002) szerint a nyelvi szimbólumokat interszubjektivitásuk és ezzel összefüggő perspektivikus természetük különbözteti meg a perceptuális és szenzomotoros reprezentációktól. A nyelvi szimbólumok azért perspektivikus természetűek, mert „nem közvetlenül képezik le a világot, hanem arra szolgálnak inkább, hogy az emberek másokat arra ösztönözzenek, hogy egy perceptuális vagy konceptuális helyzetet egy bizonyos módon és ne másképpen értelmezzenek vagy figyeljenek meg” (Tomasello *op.cit.*, 137). A nyelv mint társas kognitív tevékenység azonban nemcsak azt teszi lehetővé, hogy az emberek interszubjektív módon perspektivikus természetű világrepresentációkat hozzanak létre, hanem azt is, hogy személyközi (interperszonális) viszonyokat alakítsanak ki és tartsanak fenn.³ A diskurzusok során az egyik vagy másik funkció tematizáltabbá, elsődlegesebbé válhat, akár a diskurzus egészét, akár egyes részeit tekintjük.

A pragmatikai szemléletmód további jellemzője, hogy arra a dinamikus jelentésképzésre összpontosít, amely a különböző kontextuális körülmények között megjelenő megnyilatkozások folyamatához kötődik. E pragmatikaértelmezés — hasonlóképpen a holista (funkcionális) kognitív nyelvészet szemantika-központú felfogásához (l. Langacker 1987, 1991) — a jelentésképzés és a világról való tudás szoros összefüggéséből indul ki. Ennélfogva nem húz éles határt a különböző nyelvi szimbólumok jelentésképzésben betöltött szerepére összpontosító szemantika és az éppen aktuális kontextuális viszonyok közötti dinamikus jelentésképzés értelmezésében érdekelt pragmatika között (l. Verschueren 1999, 8–10). A pragmatika szempontjainak bevonása ahhoz nyújthat segítséget, hogy értelmezhetővé tegye, milyen szerepet kapnak a kontextuális tényezők a nyelvi jelentésképzés folyamatában (vö. Robinson 1997; Tolcsvai Nagy 2003). Ehhez kapcsolódva fontos azonban azt is hangsúlyozni, hogy

³ A nyelv e két fő funkciójának megkülönböztetésére Halliday (1970, 1973) az ideatív–interperszonális, Habermas (1997) a kognitív–interaktív, Brown és Yule (1983) pedig a tranzaktív–interaktív fogalompárokat használja.

egy konkrét megnyilatkozás kontextusa nem előre adott, a megnyilatkozástól függetlenül létező realitás. A kontextus sokkal inkább értelmezhető olyan viszonyrendszerként, amely a diskurzus résztvevőit, illetve azok fizikai, társadalmi és mentális világát foglalja magában, és amelyet megnyilatkozásról megnyilatkozásra kell felépíteni, vagyis a nyelvi tevékenység folyamatában kell létrehozni (l. Verschueren 1999, 75–114, Tátrai 2004, valamint vö. Mey 2001, 39–45, Kecskés 2003).⁴ A kontextus létrehozásakor olyan — az éppen aktuális szituációra, cselekvésre, témára vonatkozó — ismereteket kell mozgósítani, amelyek biztosítják a megnyilatkozás releváns értelmezését, mégpedig az éppen aktuális kommunikációs feltételeknek és igényeknek megfelelően.

A pragmatikai szemléletmód, amely a nyelv szociokulturális és kognitív feltételek által meghatározott funkcionálását és az ezzel együtt járó jelentésképzést kívánja megragadni, a nyelvi tevékenységet három, egymást kölcsönösen feltételező fogalom, a választás, az egyezkedés és az adaptáció segítségével jellemzi (l. Verschueren 1995, 1999, valamint vö. Mey 1998b). Az egymással kommunikáló felek ugyanis rendelkeznek azaz a képességgel és lehetőséggel, hogy az általuk ismert különböző nyelvi lehetőségek közül (a nyelvi potenciálból) kiválasszák a leginkább megfelelőnek vélt megoldásokat. A nyelvi tevékenységet azonban emellett az is jellemzi, hogy a résztvevők rendelkeznek az egyezkedés képességével és lehetőségével is: megfelelőnek vélt választásaiknak érvényt szerezhetnek, illetve megkérdőjelezhetik beszédpartnerük nem megfelelő választásait. Mindazonáltal annak megválaszolásához, hogy mi irányítja az emberek választásait és egyezkedéseit, azaz minek köszönhető a nyelvi kommunikáció sikere, illetőleg mi okozza a nehézségeit vagy a sikertelenségét, szükségünk van az adaptáció (alkalmazás, hozzáigazítás) fogalmára is. A nyelvi tevékenységhez ugyanis annak képessége és lehetősége is szükségképpen hozzátartozik, hogy az emberek megnyilatkozásaikkal az adott kommunikációs feltételek mellett — nagyjából-egészéből — kielégítsék a különböző kommunikációs igényeiket. A hozzáigazítás fontos, mondhatni konstitutív ismérve, hogy mindig valamilyen nézőpont (perspektíva) alkalmazásba vételét is jelenti egyben (vö. Tomasello 1999/2002, 163–167). A megnyilatkozóknak ugyanis olyan nyelvi szimbólumokat (kategóriajelölő szavakat és mondatszintű szerkezeti megoldásokat) érdemes használnia, amelyek leginkább megfelelnek a kommunikáció céljainak, azaz

⁴ A dinamikus jelentésképzésnek, valamint a kontextus létrehozásának moduláris keretben történő értelmezésére l. Sperber–Wilson (1986/1995), Reboul–Moeschler (1998/2000), valamint Bibok–Németh T. (2002).

saját és beszédpartnere szükségleteinek és elvárásainak, tudásának az éppen aktuális kommunikációs körülmények között.

Amikor a megnyilatkozó a maga nyelvi választásait hozzáigazítja a kommunikációs körülményekhez és igényekhez, ez az adott entitások és jelenetek különböző perspektívából történő reprezentációjával jár együtt. Ugyanis „a nyelvi szimbólumok olyan szociális konvenciók, amelyekkel másokat arra készítetünk, hogy egy tapasztalati helyzetet egy meghatározott perspektívából szemléljenek” (Tomasello *op.cit.*, 127). A megértési műveletekről szólva Langacker (1987) lényegében a nyelvi szimbólumok — tágan értett — perspektivikus természetére hívja fel a figyelmet. Az adaptáció során a megnyilatkozó például kiaknázhatja, hogy a dolgok specifikusságuk különböző szintjein nevezhetők meg (ugyanaz a valami lehet például *íróasztal, asztal, bútor, tárgy* stb.), továbbá hogy a dolgokra utalhatunk attól függően, milyen funkcióban szerepelnek (ugyanaz a valaki lehet például *apa, ügyvéd, férfi, szomszéd* stb.). Emellett a különböző nyelvi szimbólumok — lexikai elemek (pl. *vesz-elad, üldöz-menekül, hoz-visz, jön-megy*) és szintaktikai szerkezetek (pl. *betörtött az ablak — betörték az ablakot — valaki betörte az ablakot*) — állnak a megnyilatkozó rendelkezésére, hogy megjelenítse azt az — immár szűkebben értett, az elemi jelenetek reprezentációjával összefüggő — perspektívát (nézőpontot), ahonnan a dolgokat, eseményeket szemléli.

3. A narratív megértés jellemzői

Mivel a nézőpont szerveződésének pragmatikai vonatkozásait narratív megnyilatkozásokban vizsgálom, elengedhetetlen annak tisztázása, mivel magyarázható az egyes megnyilatkozások narratív jellege. Ennek érdekében abból indulok ki, hogy a narratívnak nevezhető megnyilatkozások a világrepresentációk készítésének egyik sajátos és tipikus lehetőségét aknázzák ki: a világról szerzett tapasztalatokat történetként, azaz temporálisan szerveződő eseménysorokként reprezentálják. Ennél fogva a narratívák megértése olyan mentális modell létrehozását követeli meg (l. Brown 1994), amelyben az elemi jelenetek (események) közötti időbeli viszonyok értelmezése kerül előtérbe.

A fentebb mondottak értelmében a narratív megértést célszerű a megismerő emberi gondolkodáshoz kötődő, a szövegértelelemnek közeget adó, a megnyilatkozó és a befogadó által egyaránt létrehozott mentális modell, a szövegvilág fogalmából kiindulva megközelíteni:

„A beszélők a szövegben reprezentálják valamilyen formában a világnak azt a részét, amely nyelvi cselekvésüknek teret és időt ad. A szöveg ezáltal nem »tükrözi« a világot, nem leképezi, hanem reprezentációk összetett rendszerében modellálja, a nyelvi interakcióban részt vevők számára többé-kevésbé hasonló módon. A beszédhelyzet, a szövegbeli kifejtett és bennfoglalt, valamint a tudás által az elmében aktivizált reprezentációk rendszeréből létrehozott modell a szövegvilág, amelyben a szöveg maga és annak egyes elemei értelmezhetővé válnak.”⁵

(Tolcsvai Nagy 2001, 121)

Mindazonáltal Tolcsvai Nagy (*op.cit.*, 124) arra is utal a szövegvilágról szólva, hogy az — bár lényegét megőrzi — különböző típusú szövegek esetében különböző módon valósul meg. A szövegvilágok létrejötté közötti különbségeknek — egyéb tényezők mellett — magyarázata lehet az, hogy a résztvevők a világ reprezentálásának (értelmezésének, strukturálásának) különböző tipikus lehetőségeire támaszkodnak a diskurzusban, illetve e megértési módok egyike — sok esetben történetesen a narratív megértés — előtérbe kerül a többi rovására. A megértés tipikus módjainak vázlatos ismertetése során első lépésként célszerű különbséget tenni a megértés két alapvető módja, a 'hogyan (kell)' tudásán alapuló procedurális és a 'mi (van/volt/lesz)' tudásán alapuló propozicionális (deklaratív) megértés között.⁶

A procedurális megértés, amelynek alkalmazása olyan szövegtípusokra jellemző, mint például az útbaigazítás, használati utasítás, alapvetően annak tudásán alapszik, hogy miképpen cselekedjünk bizonyos körülmények között bizonyos kommunikációs igények kielégítése érdekében. E megértési mód az értelmezés minimumát követeli meg, mert a diskurzus során a résztvevők fizikai világából származó, azaz közvetlenül érzékelt információk segítségével könnyen megalkotható az a mentális modell, amelynek relevanciája könnyen lemérhető. Annyit kell tennünk csupán, hogy a szövegvilágot összevetjük a minket fizikailag körülvevő, külső világgal (Brown 1994, 11–12). A fizikai világ ismeretére támaszkodó procedurális megértés tehát a megértés egyszerű módja, amit egyfelől az bizonyít, hogy a gyerekek legkorábban e megértési módot sajátítják el, másfelől az, hogy egy nem anyanyelvi beszélőnek e megértési mód alkalmazásakor van szüksége a legkevesebb idegennyelv-tudásra (l.

⁵ A *szöveg* itt tágabb értelemben, *diskurzusként* értelmeződik, azaz egyaránt vonatkozik a dialogikus társalgásokra és a monologikus (virtuálisan dialogikus) szövegekre (l. pl. Brown–Yule 1983).

⁶ A *propozicionális tudás* megjelölés Gillian Brown modelljéből (1994, 11–12) származik, Karmiloff-Smith modellje (idézi Tomasello 1999/2002, 205–207) alkalmazza a *deklaratív tudás* terminust.

Brown *op.cit.*, 12–13; Tomasello 1999/2002, 205). Mindehhez azonban hozzá kell tenni, hogy a procedurális megértés alkalmazása—hasonlóan egyébiránt a propozicionális tudáson alapuló megértési módokhoz—egészen eltérő mértékű mentális erőfeszítést követelhet meg a résztvevőktől más-más esetekben. A mentális erőfeszítés mértéke ugyanis alapvetően az alábbiaktól függ: (a) a referensek száma és megkülönböztethetősége, (b) a térbeli, időbeli és oksági viszonyok egyszerűsége vagy összetettsége, (c) az új információk azonossága, hasonlósága vagy eltérő volta a már elért információkhoz képest (l. Brown *op.cit.*, 14).

A propozicionális (deklaratív) tudás, amely a „procedurális tudás reprezentáció újrajrásának eredményeként alakul ki” (Tomasello *ibid.*), és egy hatékonyabb és elvontabb kognitív rendszer létét feltételezi, alapvetően nyelviileg hozzáférhető tudáson alapul. Ennek köszönhetően az emberek képesek olyan összetett—elemi jeleneteket és a köztük lévő viszonyokat magában foglaló—világrepresentációk létrehozására, amelyek nem függenek közvetlenül a diskurzus éppen aktuális fizikai világának az ismeretétől. Ebben az esetben ugyanis olyan szövegvilág jön létre, amelyben a nyelviileg kifejtett és konvencionálisan bennfoglalt információk kontextuális értelmezését nem a résztvevők aktuális fizikai környezetének észleléséhez kapcsolódó reprezentációk, hanem az elmében korábban elraktározott és onnét előhívható reprezentációk teszik lehetővé. A propozicionális megértés két alapvető módja, a narratív és az argumentatív megértés között tehetünk különbséget, amelyek—Bruner (1986) nyomán— a nyelvi gondolkodás jellegadó formáiként is értelmezhetők. A nyelvi gondolkodás e két formája közötti különbség az alábbiakkal magyarázható. Az elbeszélések (és tegyük hozzá: a leírások) megértésekor a tér és az idő fizikai tapasztalásán alapuló „élményszerű” tudás játszik meghatározó szerepet, hiszen az elemi jelenetek (események) közötti konkrét kapcsolatok kerülnek a figyelem középpontjába. Az érvelések megértéséről azonban ez már kevésbé mondható el, itt ugyanis olyan világrepresentáció jön létre, amelyben az elemi események között nem konkrét kapcsolatot, hanem magasabb absztrakciós szinten lévő, azaz elvont (logikai) kapcsolatot, „egyetemes igazságfeltételeket” kell keresnünk (l. Bruner *op.cit.*, 11–13). Az érvelések megértésében tehát az elemi események közötti—tágra értett—okági (tartalmi-logikai) viszonyok értelmezése kerül előtérbe, nem pedig azok az időbeli és az ezekhez szorosan kapcsolódó térbeli viszonyoké, amelyek ennél fogva csak a reprezentált világ háttérének kialakításában kapnak szerepet.⁷

⁷ Az így értett argumentatív megértés egyébiránt nemcsak a meggyőző érveléseket, hanem a véleménynyilvánító reflexiókat is jellemzi.

A narratív megértéssel—mivel nagyobb szerepet kap benne a tér és az idő fizikai megtapasztalásából származó tudás—az elvont viszonyokat előtérbe helyező argumentatív megértésnél kisebb kognitív megterhelés jár együtt. A narratív megnyilatkozások megértése azért követel meg sajátos értelmezői viszonyulást a befogadótól (hallgatótól, olvasótól), mert a nyelvi szimbólumokból kiindulva olyan világreprezentációt kell megalakotnia, amely lehetővé teszi számára, hogy a történet szereplőit térben és időben nyomon követhesse, valamint hogy a cselekvések és történések között időbeli és oksági összefüggéseket találhasson (Brown *op.cit.*, 15–18). A narratív megértés tehát a világ olyan reprezentálásával jár együtt, amelyben az elemi események közötti időbeli viszonyok értelmezése kerül előtérbe. Másképpen fogalmazva: a narratív megértés—azáltal, hogy a világot temporálisan szerveződő eseménysorként reprezentálja—az idő megtapasztalásának (értelmezésének, strukturálásának) lehetőségeként fogható fel (vö. Carr 1997/1999). Ennek következtében az elemi események közötti oksági viszonyok konkrétan, az időbeli viszonyok szerveződésének szempontjából nyernek értelmet és értelmezést.

Ezen a ponton célszerű érinteni a leírások megértésének problémáját, amelyről Gillian Brown (1994) nem tesz külön említést. A leíró szövegek (útleírások, képleírások stb.) megértését azért lehet a narratív szövegek megértésétől részlegesen elválasztva tárgyalni, mert az elsősorban nem az idő, hanem a tér értelmezése és strukturálása felől közelíthető meg (vö. Bal 1991/1998). A leírások megértése tehát, amelyet az elbeszélések és az érvelések megértéséhez hasonlóan a propozicionális tudás határoz meg, annyiban mégis rokonítható a procedurális megértéssel, hogy a térnek ott szintén döntő szerepe van. Azonban lényeges a különbség is: míg a procedurális megértést a közvetlen fizikai környezetből észlelt térbeli információk segítik, addig a leírások megértése során a nyelvi explicitte tett információk mellett az elmében korábban elraktározott tér-, illetve térszerűen felépülő reprezentációk kapnak szerepet a szövegvilág létrehozásában. Az utóbb említett térszerűen felépülő reprezentációk például a jellemzések megértésékor játszanak meghatározó szerepet. Mindehhez hozzátehetjük még, hogy azok az ismeretek, amelyeket a környezetünkkel való interakciók során a térbeli viszonyokról szerzünk, nem olyan áttételesek, mint az időbeli viszonyokkal kapcsolatos ismereteink.⁸ Mindamellettt hangsúlyozni kell, hogy a leírások és az elbeszélések megértése nem választható el élesen egymástól. Ennek

⁸ Ennek egyik leglátványosabb bizonyítéka, hogy az időt gyakran metaforikusan, a tér fogalmi rendszerén belül értelmezzük (l. például az olyan metaforikus nyelvi kifejezéseket, mint *hajnal felé, séta közben, a negyedik év elején* stb.).

az a magyarázata, hogy a tér és az idő szoros összefüggésben reprezentálódik a megnyilatkozásban: az észlelés képességein alapuló térbeli és az időbeli tájékozódás kölcsönösen feltételezi egymást (l. Tolcsvai Nagy 2001, 132–162). A leírások megértése ennél fogva elhelyezhető a tágran értett narratív megértés keretén belül. A leírásokat — a prototipikusnak tekinthető narratívákkal szemben — ugyanis az jellemzi, hogy bennük az elemi jelenetek nem dinamikus eseménysorokká szerveződnek, hanem állapotszerűen jelennek meg.

4. A nézőpont szerveződése a narratív megnyilatkozásokban

A megnyilatkozások létrehozásának és befogadásának folyamatában meghatározó szerepet játszik az a helyzet, vagyis az a nézőpont, ahonnan a beszélő a diskurzus világának dolgait, narratív megnyilatkozás esetén a történet szereplőit és eseményeit szemléli. A nézőpont vizsgálatakor ennél fogva két — egymást kölcsönösen feltételező — összetevővel kell számolnunk: (1) a kiindulóponttal (vantage point), ahonnan a dolgok reprezentálódnak, (2) a dolgok azon sajátos reprezentációjával (orientation), amely az adott kiindulópontból történő szemlélet eredménye (Sanders–Spooren 1997, 87).⁹ A megnyilatkozásban alkalmazott kiindulópontok mindig ahhoz a referenciális (tájékozódási) központhoz viszonyítva válnak értelmezhetővé, amelyet a megnyilatkozó személye, valamint térbeli és időbeli elhelyezkedése jelöl ki (Langacker 1991). Az alábbiakban a narratív megnyilatkozásokban megjelenő nézőpontok szerveződését a megnyilatkozás egészére érvényes referenciális központ problémájából kiindulva közelítem meg, mégpedig olyan módon, hogy a vizsgálatot leszűkítem a deiktikus nyelvi elemeknek a működésére, amelyekkel a megnyilatkozó közvetlenül tud utalni a beszédhelyzetre (szituációs kontextusra), illetve annak bizonyos összetevőire.

4.1. A referenciális központ működése

A beszédesemény személy, hely- és időviszonyait a diskurzus világával közvetlen referenciális kapcsolatba hozó deiktikus nyelvi elemek nem

⁹ A nézőpont hasonló — bár nem kognitív keretben történő — értelmezésére a narratológiai szakirodalomból l. például Genette (1980), Bal (1985), valamint Cohan–Shires (1988) monográfiáját.

önkényesen, hanem — mint arra már Bühler (1934) rámutatott — egocentrikus módon szerveződnek. Ez az egocentrizmus Levinson (1983, 64–65; 1998; 2004) szerint úgy érvényesül, hogy a deiktikus kifejezéseket egy deiktikus centrumhoz viszonyítva értelmezzük: (1) a központi személy az a személy, aki megnyilatkozik, hozzá viszonyíthatjuk a második személyű címzett(ek)et és a harmadik személyű egyéb utalt(ak)at; (2) a központi idő az az idő, amikor a beszélő a megnyilatkozást teszi, ehhez viszonyíthatjuk az említett események idejét; (3) a központi hely az a hely, ahol a beszélő a megnyilatkozás ideje alatt tartózkodik, ehhez viszonyíthatjuk a különböző dolgok (személyek, tárgyak) térbeli elhelyezkedését.¹⁰ A nézőpontoszerkezet kialakulása szempontjából azonban meghatározó jelentősége van annak, hogy a deiktikus kifejezések nem minden esetben a megnyilatkozót jelölik ki a tájékozódási rendszer központjának. Vannak ugyanis olyan származékos használatok — amelyeket Lyons (1977, 579) deiktikus kivetítésnek (deictic projection) nevez —, amikor a deiktikus centrum, részlegesen vagy teljesen, áthelyeződik vagy a beszédszituáció más résztvevőjére, vagy — ami számunkra most fontosabb — az elbeszélte esemény egyik szereplőjére (l. még Fillmore 1975).¹¹ A narratív megnyilatkozással ugyanis olyan világrepresentáció jön létre, amelyet prototipikusan az jellemez, hogy benne bizonyos cselekvők bizonyos célok érdekében bizonyos cselekvéseket hajtanak végre bizonyos térben és időben, és így a történet világában központi helyet foglalnak el a szereplők mint cselekvő ágensek. A deiktikus centrum részleges vagy teljes kivetítése egyaránt érintheti, illetve érinti a személy-, az idő- és a helyviszonyokat.

- (1) (a) Az ezredes úr kilépett az utcára. Itt is csak a levél járt a fejében.
 (b) Az ezredes úr kilépett az utcára. Most is csak a levél járt a fejében.

¹⁰ Továbbá az endoforikus diskurzusdeixisek is abból a központból kiindulva nyernek értelmezést, ahol a beszélő a diskurzus folyamán éppen tart (Levinson 1983, 64–65).

¹¹ A deixis pragmatikai vizsgálata megerősíti azt a narratológiai szakirodalomban egyre inkább terjedő, Genettetől (1980, 186) származó megkülönböztetést, amely elválasztja egymástól az elbeszélői hangot és nézőpontot: „[a perspektíva] tárgyában íródott legtöbb elméleti munka [...] véleményem szerint eléggé szerencsétlenül összekeveri azt, amit én *módnak* és *hangnak* nevezek, vagyis egyrésztől azt a kérdést, hogy *ki az a szereplő, akinek a nézőpontjához igazodik az elbeszélés perspektívája*, másrésztől egy ettől különbözőt: *ki az elbeszélő* [...]”

- (c) Az ezredes úr kilépett az utcára. „Talán ma szerencsém lesz.” – gondolta.

A hely deiktikus centruma akkor helyeződik át az egyik szereplőre, ha az ő térbeli elhelyezkedésből kiindulva reprezentálódnak az elbeszélte események helyviszonyai. Például az (1a) második mondatában szereplő *itt* közelre mutató névmás nem a történetmondót, hanem a történetben szereplő ezredest jelöli ki a térbeli tájékozódás centrumának. Az idő deiktikus centruma akkor tevődik át a szereplőre, ha az ő jelene jelöli ki az elbeszélte események idejének viszonyítási középpontját. Habár az (1b)-ben a múlt idejű igealakok a történetmondás jelenét teszik meg az időbeli tájékozódás középpontjának, a *most* időhatározó-szó alkalmazásával ez időlegesen áthelyeződik az elbeszélte esemény jelenére. Amint azt az (1a–b) is mutatja, a hely- és/vagy idődeixis kivetítése nem feltétlenül vonja maga után a központi személy, az 'én' kivetítését. Amikor azonban az elbeszélő — ahogy ez az (1c)-ben is megfigyelhető — egyenesen idézi a történet valamelyik szereplőjének szavait vagy gondolatait, az idézet erejéig a személydeixis centruma is áttevődik erre a szereplőre.

A megnyilatkozótól különböző kiindulópontok alkalmazása azért lehetséges, mert a nyelvi tevékenységet folytató emberek — e tevékenység társas kognitív jellegéből következően — képesek arra, hogy behelyezkedjenek mások helyébe, azaz felvegyék mások nézőpontját (l. Tomasello 1999/2002). Ennek mélyreható következményei vannak — többek között — a narratív megnyilatkozások létrehozása és befogadása tekintetében is. Így válik ugyanis lehetővé, hogy a megnyilatkozó olyan eseményekről számoljon be valakinek, amelyek nincsenek közvetlen kapcsolatban a beszédesemény résztvevőinek fizikai világával. A megnyilatkozó ugyanis a történetmondás során a referenciális központtól különböző kiindulópont(ok)ból reprezentálhatja a temporálisan és kauzálisan kapcsolódó elemi eseményeket. Amikor a tájékozódási centrum áthelyeződik a történetmondóról a történet egyik szereplőjére, a kiindulópont semlegessé válik abban az értelemben, hogy annak nincs közvetlen köze a beszédesemény teréhez és idejéhez (l. Sanders–Spooren 1997, 86). Mindebből az is következik, hogy egy narratív megnyilatkozásban nemcsak harmadik, hanem első és második személyű formákkal jelölt szereplő is megjelenhet semleges kiindulópontként. Az 'én' és a 'te' ugyanis ez esetben csak közvetett módon utalnak a beszédesemény résztvevőire: elsődleges funkciójuk, hogy a történet világának, vagyis az elbeszélte ese-

ményeknek a szereplőit jelöljük (l. Tátrai 2002, 51–83).¹² Ennélfogva azokban a narratív megnyilatkozásokban is megfigyelhető a referenciális központ áthelyeződése (a deiktikus kivetítés), amelyekben első vagy második személyű formák jelölik az adott szereplőt:

- (2) (a) Kiléptem az utcára. Itt is csak a levél járt a fejemben.
(b) Kiléptem az utcára. Most is csak a levél járt a fejemben.
(c) Kiléptem az utcára. „Talán ma szerencsém lesz.” – gondoltam.

Az (1a–c)-hez hasonlóan a (2a–c)-ben is az elbeszélt történet egyik szereplőjére helyeződik át — részlegesen vagy teljesen — a referenciális központ, csak ezt a szereplőt nem harmadik, hanem első személyű formák jelölik.

A narratív megnyilatkozások referenciális központjának működését befolyásolja az a viszony, amely a beszédesemény résztvevőit az elbeszélt eseményekhez fűzi. Ebből a szempontból a történetátadás két alapvető lehetősége között tehető különbség aszerint, hogy tételezhető-e referenciális kapcsolat a történetmondó világa (a beszédesemény személy-, illetve tér-időviszonyai) és a történet világa (az elbeszélt esemény személy-, illetve tér-időviszonyai) között, avagy nem. A referenciális kapcsolatot tehát nemcsak az mutathatja, ha az 'én' (és/vagy a 'te') megjelenik a történet egyik szereplőjeként, mint például a (2a–c) esetében. E kapcsolat alapja sokkal inkább a beszédesemény és az elbeszélt esemény közötti térbeli és időbeli kontinuitásban található meg (Tátrai *op.cit.*, 83–99).¹³ Ha ugyanis a narratív megnyilatkozást jellemzi ez a térbeli és időbeli kontinuitás, akkor ez azt jelenti, hogy a történetmondó meghatározott és rögzített térbeli és időbeli helyzetből viszonyul a történet teréhez és idejéhez. Következésképpen lehetősége van az olyan deiktikus kifejezések használatára, mint például *tegnap*, *néhány évtizeddel ezelőtt*, *a múlt században* stb., amelyek egy rögzített referenciális központból kiindulva értelmezhetők. Mindez természetesen korántsem jelenti azt, hogy a történetmondó ekkor nem élhet a deiktikus kivetítés lehetőségével.

¹² Az első személyű formáknak a narratív diskurzusokban megjelenő kettős funkcióját már Spitzer (1928/1961) megkülönböztette, amikor bevezette az *elbeszélő én* (erzählendes Ich) és az *átélő (elbeszélt) én* (erlebendes Ich) fogalompárt.

¹³ E kifejtés túlzottan leegyszerűsítőnek tartja azokat a narratológiai magyarázatokat (pl. Cohn 1978, 1–17; Genette 1980, 243–252, Stanzel 1984, 87–91), amelyek az elbeszélt 'én' jelenléte vagy hiánya alapján tesznek különbséget a történetátadás két módja között, és az én-elbeszélés/ő-elbeszélés oppozíciót használják (erről bővebben l. Tátrai *ibid.*).

Annyi állapítható meg csupán, hogy a referenciális központ részleges vagy teljes áthelyezése a szereplőkre a történetmondó rögzített tájékozási centrumához képest történik. Ha viszont nincs ilyen kapcsolat, akkor a történetmondó nem képes arra, hogy egy „önálló, autonóm orientációs rendszert” működtessen, amelynek következtében szinte mondatról mondatra jeleznie kell, hogy a térbeli és időbeli tájékozódás viszonyítási pontját áthelyezi-e az egyik szereplőre, avagy az eseményeket a beszédeseménynek a történet teréhez és idejéhez képest meghatározatlan távlatából szemléli (vö. Stanzel 1984, 91). Ahogy ezt például a népmesék kezdőformulái (*egyszer volt, hol nem volt, az üveghegyen is túl...*) is jól szemléltetik, ahol a múlt idejű alakoknak csak eltávolító funkciójuk van.

A beszédesemény és az elbeszélte események közötti referenciális kapcsolat, illetve annak hiánya érinti a közölt információkhoz való hozzáférés lehetőségeit is. Ha a referenciális kapcsolat fennáll, akkor a befogadónak számításba kell vennie a történetmondó meghatározottságát, megismerési horizontjának korlátozottságát. Ennek következtében egyfelől faktuális jelleget tulajdonít az elbeszélte eseményeknek a résztvevők diszkurzív világa tekintetében, másfelől számol a megnyilatkozó szubjektív viszonyulásával a közölt információkhoz (vö. Sanders–Spooren 1997, 91). Ha viszont a referenciális kapcsolat nem áll fenn, akkor a befogadónak el kell fogadnia, hogy a történetmondó—eltekintve saját meghatározottságától, megismerési horizontjának korlátozottságától—olyan objektívnek tételezett pozícióból tekintszen az eseményekre, amely referenciálisan függetleníti a történet világától. Ez a történet világához képest rögzítetlen referenciális központ teremti meg annak lehetőségét, hogy a történetmondó mindentudóvá és mindenhatóvá váljon, amely természetesen nem jelenti azt, hogy mindent el is mond abból, amit tudhat, illetőleg hogy mindent meg is tesz abból, amit megtehet.¹⁴

4.2. Perspektivizáció, szubjektivizáció, perszonalizáció

Annak értelmezése érdekében — akár fennáll a referenciális kapcsolat, akár nem —, hogy az információkhoz való hozzáférésnek milyen szerepe van a nézőpontoszerkezet kialakításában, Sanderst és Spoorent

¹⁴ A beszédesemény és az elbeszélte események közötti referenciális kapcsolat hiánya a történet fikcióként történő értelmezését vonja maga után. Ebből azonban nem következik, hogy a referenciális kapcsolat kizárná a fikcionális értelmezést. Ugyanis a fikcionális kommunikációban — ahogy ezt például az önéletrajzi regények is mutatják — maga a beszédesemény is a fikció részévé válik (erről bővebben l. Tátrai *ibid.*).

(*op.cit.*, 87–89) követve érdemes a kiindulópont egy további fajtáját, a tudatosság szubjektumát bevonni a vizsgálatba, amely elkülöníthető mind a referenciális központtól, mind a semleges kiindulóponttól. A tudatosság szubjektuma ugyanis az az alany, aki felelős a közölt információért, vagyis az azt tartalmazó mondat(ok) propozicionális tartalmáért és feltehetőleg a formájáért. A tudatosság szubjektuma természetesen lehet maga a megnyilatkozó, illetve a megnyilatkozás címzettje, de lehet a megnyilatkozás valamelyik szereplője is.

- (3) (a) Az ezredes a kakast figyelte.
(b) Azt hiszem, az ezredes a kakast figyelte.
(c) Láttam, hogy az ezredes a kakast figyelte.
(d) Az ezredes észrevette, hogy a gyerekek is a kakast figyelik.

Ha a tudatosság szubjektuma a megnyilatkozó, akkor ennek jelölése el is maradhat, amelyet a (3a) példáz. A megnyilatkozónak azonban megvan az a lehetősége is, hogy a jelöltté tegye, ő vállal felelősséget a közölt információért, ahogy ezt a (3b)-ben az *azt hiszem* önállósult mondatrészlet alkalmazása mutatja. Ha viszont nem a megnyilatkozó a tudatosság szubjektuma, hanem például az elmondott történet valamelyik szereplője, mint az elbeszélő én a (3c)-ben vagy az ezredes a (3d)-ben, akkor az aktív tudatosság (észlelés, kogníció, akarat) nyelvileg jelölve van. A (3c)-ben a *láttam*, a (3d)-ben pedig az *észrevette* észlelést kifejező igealak teszi nyelvileg explicitté, hogy az adott szereplő jelenik meg a tudatosság szubjektumaként.¹⁵ A szubjektivitás előidézésének tehát két alapvető módja van, amelyet Sanders és Spooren (*op.cit.*, , 86–95) szubjektívizációnak és a perspektívizációnak nevez. A szubjektívizáció „az aktuális beszélőnek arról a felelősségvállalásáról szól, amely az elmondott információ értékelését vagy érvényességét érinti”, azaz a szubjektivitás kifejezése ez esetben a megnyilatkozóhoz kötődik. A perspektívizáció viszont az elmondott információ értékelését és érvényességét az aktuális beszélőtől eltérő személyre korlátozza, vagyis a megnyilatkozó nyilvánvalóvá teszi, hogy az adott információért valaki mást tart felelősnek. A narratív diskurzusokban a perspektívizáció lehetősége azért alapvető fontosságú, mert a történetmondó az eseményekről beszámolva beágyazhatja a maga

¹⁵ Mindamellet a (3c)-ben és a (3d)-ben a megnyilatkozó nem használná a *láttam* és az *észrevette* észlelést kifejező igealakokat, ha ő maga nem lenne meggyőződve a mellékmondatban közölt igazáról. A szereplők szavait, gondolatait idéző igealakok esetében viszont ez nem áll fenn.

megnyilatkozásába a szereplők szavait, továbbá tudósíthat azok tudati folyamatairól is (l. még Givón 1990, 530–532).

A szereplői beszéd, vagyis a narratívába ágyazott megnyilatkozások, illetve megnyilatkozásrészletek visszaadásának lehetséges módjai között aszerint tehetünk különbséget, hogy a történetmondó milyen mértékű és jellegű önállóságot biztosít a szereplők szavainak.

- (4) (a) „Tegnap is hiába vártam.” – mondta az ezredes.
(b) Az ezredes elmondta, hogy az előző nap is hiába várt.
(c) Az előző nap is hiába várt.
(d) Az ezredes elmondta, hogy tegnap is hiába várt.
(e) Tegnap is hiába várt.

A szakirodalom általában az egyenes, a függő és a szabad függő beszéd megkülönböztetéséből indul ki (l. pl. Short 1994; Kocsány 1996). A deiktikus nyelvi elemek szerveződésére szűkítve a kérdéskört a következő sajátosságokkal jellemezhetjük vázlatosan a beágyazott megnyilatkozások felidézésének tipikus formáit (l. még Tátrai 2002, 75–83).

- (i) Az egyenes beszédben, amelyet a (4a) szemléltet, a történetmondó közvetlenül, szó szerint idézi az adott szereplőt. Ennélfogva a referenciális központ az idézés befejezéséig teljesen áttevődik a szereplőre: az ő személye, illetve térbeli és időbeli pozíciója jelöli ki a tájékozódási központot, amely természetesen ezen belül is áttevődhet — akár teljesen, akár részlegesen — egy másik személyre. Az egyenes beszédet lezáró (vagy esetleg bevezető, illetve azt megszakító) idéző mondat explicitté teszi, hogy a tudatosság szubjektuma az idézés erejéig az adott szereplőben van elhelyezve, amelynek következtében ő tehető felelőssé a beágyazott megnyilatkozás proposicionális tartalmáért és formájáért. Vannak azonban olyan — akár „szabad egyenes beszéd”-nek is nevezhető (Short *op.cit.*, 187) — esetek, amikor elmarad az idéző mondat. Ám a különböző írásjelek (idézőjel, gondolatjel)¹⁶ mint konvencionális megoldások egyértelművé teszik, hogy a közölt információ érvényességi köre nem az aktuális beszélőre, hanem valamelyik szereplőre korlátozódik. Így az ilyen eseteket nem indokolt külön funkcionális kategóriaként számitásba venni (l. Short *ibid.*).

¹⁶ Az idézést jelölő írásjelek kialakulásának történetéről l. Csontos (2004).

- (ii) A függő beszédben, amely a (4b)-ben jelenik meg, a történetmondó a szereplő megnyilatkozásának csak a propozicionális tartalmára összpontosít, annak eredeti formájára nem.¹⁷ Ennélfogva a deiktikus nyelvi elemek szerveződését az jellemzi, hogy a referenciális központot a történetmondó pozíciója jelöli ki. A tudatosság szubjektuma viszont abban a szereplőben van elhelyezve, akire a függő idézetet bevezető főmondatban utalás történik, így őrá hárul a közölt információk érvényességéért a felelősség.
- (iii) A szabad függő beszédben—a hagyományos megkülönböztetés szerint—a függő beszédhez képest nem szerepel az idézést bevezető főmondat. Másképpen fogalmazva: hiányzik a tudatosság szubjektumának egyértelmű jelölése, amelynek következtében bizonytalanná válik, hogy az ily módon közölt információ érvényessége mennyire korlátozódik az adott szereplőre, és mennyiben vállal vagy nem vállal érte felelősséget a történetmondó. Ezt az esetet szemlélteti a (4c). A szabad függő beszéd árnyalt megközelítése azonban további szempontok bevonását teszi szükségessé. Az újabb kutatások eredményeit összegezve Kocsány (1996, 337) kiemeli, hogy a szabad függő beszéd rendelkezik olyan jelzésekkel, amelyek „részint a referenciális és deiktikus eltolódások viszonyaival [...] függnek össze”. A szabad függő beszéd ugyanis alapulhat azon is, hogy a beágyazott megnyilatkozásban a referenciális központot részben a történetmondó, részben az idézett szereplő pozíciója jelöli ki, azaz ez esetben kettőjük kiindulópontjának együttes alkalmazása jellemzi az idézés e formáját. A (4d) például—az idéző főmondat megléte ellenére—szabad függő beszédként értelmezhető, amennyiben a mellékmondatban szereplő *tegnap* deiktikus nyelvi elem értelmezésekor nem a történetmondó, hanem a szereplő jelen idejéből indulunk ki. Ugyanez mondható el a (4e)-ről, amely viszont a tudatosság szubjektumát explicitté tevő főmondat hiánya tekintetében a (4c)-vel is rokonítható.

A történetmondó a szereplőknek nemcsak a kimondott szavait, hanem—mint az már az (1c) és a (2c) esetében látható volt—a ki nem mondott gondolatait is közvetítheti, mégpedig a szereplői beszéd visszaadásának fentebb tárgyalt lehetőségeihez hasonlóan: egyenes, függő vagy szabad

¹⁷ A függő beszéd—ahogy Short (*op. cit.*, 183–188) kifejti—visszaadhatja az adott szereplő megnyilatkozásának teljes propozicionális tartalmát, de össze is foglalhatja annak lényegét.

függő formában.¹⁸ Ha azonban referenciális kapcsolat köti a beszédese-
ményt az elbeszelt eseményekhez, mint például a (2c) esetében, a törté-
netmondó—korlátozott megismerő horizontjából következően—csak az
elbeszelt 'én' gondolatairól számolhat be, a többi szereplő tudati folya-
mataihoz nem fér hozzá közvetlenül, csak a szereplők szavaiból értesülhet
róluk vagy következtethet rájuk. Sőt a saját múltbeli 'én' pszichéjéhez
is nehezebben fér hozzá, mint az a történetmondó a szereplőinek a tu-
datához, aki—ahogy ez az (1c) esetében is feltételezhető—eltekintve
saját meghatározottságától, nem teremt referenciális kapcsolatot a be-
szédesemény és az elbeszelt események között. Ebből az is következik,
hogy referenciális kapcsolat esetén a történetmondónak a szereplői be-
széd idézésekor is szembesülnie kell az emlékezet konstitutív szerepével.
Általában véve pedig számon kérhető tőle, hogy hogyan fért hozzá azok-
hoz az információkhoz, amelyek a tudatosság szubjektumaiként megje-
lő szereplőktől származnak (l. Tátrai 2002, 83–98).

Mint arról már szó esett, a beszédesemény és az elbeszelt esemé-
nyek közötti referenciális kapcsolat következtében a történetmondónak
számolnia kell a maga korlátozott megismerő horizontjával, és felelős-
séget kell vállalnia az elmondottak érvényességéért. Ez gyakran azzal
jár együtt, hogy explicitté válik az elbeszelt eseményekkel kapcsolatos
kognitív attitűdje, illetőleg az azokhoz fűződő szubjektív viszonyulása.
A jelen idejű, első személyű faktív predikátumok, kifejezések (*tudom,*
emlékszem, meg vagyok győződve arról, emlékeim szerint stb.), valamint
a szubjektív modalitást kifejező különböző nyelvi megoldások—modá-
lis segédigék (*kell, lehet*), módosítószók (*valószínűleg, bizonyára, talán*
stb.), módosító mondatrészletek (*azt hiszem, gondolom*), a *-hat/het* szuf-
fixum—tehetik egyértelművé, hogy a történetmondó referenciális kap-
csolatot tételez a beszédesemény és az elbeszelt események között. Erre
szolgáltat példát a korábban szerepeltetett (3b). A történetmondó ilye-
tén való előtérbe kerülése szubjektívizációként értelmezhető: „a beszélő
objektíválja magát abban az értelemben, hogy a diskurzus tárgyának,
azaz a megnyilatkozásnak a részévé válik, miközben a diskurzus tárgya
szubjektívizálódik a beszélő szubjektív megjelenítése miatt” (Sanders
–Sporeen 1997, 91; l. még Langacker 1987). A beszédesemény és az
elbeszelt esemény közötti referenciális kapcsolat azonban nem jelenti
azt, hogy a narratív megnyilatkozás minden mondatában jelöltté kel-
lene tenni az elmondottakhoz való szubjektív viszonyulást. Például ha
a (3a)-ban szereplő mondat olyan narratív megnyilatkozásban jelenik

¹⁸ E kérdéskörrel narratológiai szempontból Cohn (1978) foglalkozik részletesen.

meg, amelyre jellemző a referenciális kapcsolat, akkor a befogadó joggal feltételezheti, hogy a történetmondó emlékszik erre az információra, amelyhez vagy közvetlenül fért hozzá (azaz a saját szemével látta), vagy közvetett módon jutott hozzá (azaz valaki mástól értesült róla). Mindazonáltal a szubjektivizáció azokban az elbeszélésekben is előfordulhat, amelyekben nem jön létre referenciális kapcsolat a beszédesemény és az elbeszélte események között.

(5) Sajnos az ezredes tegnap is hiába várt.

Ekkor azonban—amint az az (5)-ben is megfigyelhető—a szubjektivizáció nem annyira a közölt tartalomnak az érvényességével kapcsolatos: a történetmondó sokkal inkább az információk értékelése által helyezheti magát előtérbe. Ennek oka, hogy az önmaga meghatározottságától eltekintő történetmondó nem tulajdonít faktuális jelleget a közölt információknak.

A történetmondó előtérbe kerülésének azonban van még egy olyan—perszonalizációnak nevezhető—lehetősége, amely a történetmondónak nem a történethez (a közölt tartalomhoz), hanem a történetbefogadóhoz (a címzetthez) való viszonyával függ össze. A történet elmondása során ugyanis explicitté válhat az a személyközi (interperszonális) viszony, amelyet a történetmondó alakít ki és tart fenn a befogadójával, azaz előtérbe kerülhet a narratív megnyilatkozás interaktív, vagy más szóval diszkurzív jellege. Amikor tehát a beszédesemény résztvevői szerepeire első személyű, jelen idejű mondatot jelentő, illetve metaforikusan azt kifejező igékkal, igei szerkezetekkel (*elmesélem, el kell mondanom, mondom, érintem* stb.), illetve második személyű, szintén jelen idejű, a befogadás kognitív folyamatára vonatkozó igékkal (*érted, tudod, látod, képzeld el* stb.) deiktikus utalás történik, a történetmondás (inter)perszonalissá válik. Emellett perszonalizációként is értelmezhetők a szubjektivizáció azon lehetőségei, amelyek első személyű jelen idejű igéket tartalmaznak, hiszen az elbeszélő 'én' nyelvi jelölésével—ha áttételesen is—felhívják a figyelmet az elbeszélő tevékenységre. A narratív megnyilatkozást perszonalissá teheti továbbá az is, ha a történet egyik szereplőjét első vagy második személyű formák jelölik. Azonban a perszonalizáció itt csak közvetett módon érvényesül: e deiktikus nyelvi elemek nem vonatkoztathatók közvetlenül a megnyilatkozóra vagy címzettjére, azonban értelmezésük csak úgy oldható meg, ha referenciális kapcsolatot teremtünk az elbeszélte események e szereplői és a beszédesemény résztvevői között, ahogy ezt a korábban tárgyalt (2a-c) és (3c) példák is mutatják. Mindazonáltal a résztvevői szerepekre történő köz-

vetlen utalás, vagyis az elbeszélő 'én' és/vagy a történetmondó 'te' nyelvi jelöltsége önmagában még nem jelenti azt, hogy ekkor a beszédesemény és az elbeszélte események személy-, illetve tér-időviszonyai között referenciális kapcsolatot kellene feltételezni (l. Tátrai 2002, 61–69).

- (6) El kell mesélnem nektek, hogy mi történt az ezredessel, akinek nem volt, aki írjon.

Például ha valaki a (6) mondattal kezd el mesélni nekünk, korántsem kell a történetként elmondottakat közvetlen a mi világunk tapasztalati kontextusára vonatkoztatnunk. A (6)-ban szereplő első és második személyű formák ugyanis csak a történetmondás interperszonális jellegére hívják fel a figyelmünket.

5. Összegzés

A dolgozatban a nézőpontnak a narratív megértésben játszott szerepével foglalkoztam. A nézőpont-szerveződés pragmatikai vonatkozásainak vizsgálatára alkalmas értelmezői keret felvázolására tettem kísérletet. Ennek érdekében a megnyilatkozás egységes egészként való értelmezhetősége szempontjából meghatározó szerepű referenciális központ működéséből indultam ki. A referenciális központhoz való viszonyukban értelmeztem a felvehető kiindulópontok egyéb típusait, a semleges kiindulópontot, valamint a tudatosság szubjektumát, amelyek ugyancsak fontos szerepet töltenek be a narratív megnyilatkozások nézőpontszerkezetének kialakításában. Továbbá ezzel összefüggésben tárgyaltam az elbeszélte események szereplőit előtérbe helyező perspektivizáció, a történetmondónak a közölt tartalomhoz való viszonyulását explicitté tevő szubjektívizáció, valamint a beszédesemény résztvevőinek jelöltségével kapcsolatos perszonalizáció jelenségét. Mindezek során számításba vettem azt, hogy milyen következményei lehetnek a beszédesemény és az elbeszélte esemény személy- és tér-időviszonyai között lévő referenciális kapcsolatnak, illetve e kapcsolat hiányának.

A dolgozat eredményei egyfelől hozzájárulhatnak a narratívákkal kapcsolatos szövegtipológiai, illetve narratológiai vizsgálatok kognitív pragmatikai megalapozásához, másfelől a szövegtipológiai és narratológiai tapasztalatok kognitív pragmatikai átfogalmazásával árnyalhatják a holisztikus kognitív szemantikának a nézőpontra vonatkozó eddigi kutatási eredményeit.

Irodalom

- Bal, Mieke (1985): *Narratology. Introduction to the theory of narrative*. Toronto: University of Toronto Press.
- (1991/1998): A leírás mint narráció (ford.: Huszanagics Melinda). In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 2. Történet és fikció*, Budapest: Kijárat Kiadó, 135–171.
- Bibok Károly – Németh T. Enikő (2002): Lexikai és kontextuális információk interakciója a megnyilatkozásjelentés megalkotása során. In: Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V.*, Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 335–367.
- Brown, Gillian (1994): Modes of understanding. In: Brown et al. (1994, 10–20).
- Brown, Gillian – Kirsten Malmkjaer – Alastair Pollitt – John Williams (szerk.) (1994): *Language and understanding*. Oxford: Oxford University Press.
- Brown, Gillian – George Yule (1983): *Discourse analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bruner, Jerome (1986): *Actual minds, possible words*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Bühler, Karl (1934): *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena: Fischer.
- Carr, David (1997/1999): A történelem realitása (ford.: V. Horváth Károly). In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*, Budapest: Kijárat Kiadó, 69–84.
- Cohan, Steven – Linda M. Shires (1988): *Telling stories. A theoretical analysis of narrative fiction*. New York & London: Routledge.
- Cohn, Dorrit (1978): *Transparent minds. Narrative modes for presenting consciousness in fiction*. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Csontos Nóra (2004): Az idézetek jelölésének módja a magyar nyelvű nyomtatványokban. *Magyar Nyelvőr* 128: 242–256.
- Duranti, Alessandro (1997): *Linguistic anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fehér Erzsébet (2001): Szöveg és nyilatkozat. In: Csatár Péter – Maitz Péter – Tronka Krisztián (szerk.): *A nyelvtantól a szövegtanig. Tanulmányok Kocsány Piroska tiszteletére*, Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 285–299.
- Fillmore, Charles (1975): *Santa Cruz lectures of deixis*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- Genette, Gerard (1980): *Narrative discourse*. Oxford: Oxford University Press.
- Givón, Talmy (1990): *Syntax: A functional-typological introduction*. Vol. 2. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Habermas, Jürgen (1997): Mi az egyetemes pragmatika? (ford.: Pléh Csaba). In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*, Budapest: Osiris Kiadó, 228–259.
- Halliday, Michael Alexander Kirkwood (1970): *Language structure and language function*. In: John Lyons (szerk.): *New horizons in linguistics*, Harmondsworth: Penguin Books, 140–165.

- (1973): *Explorations in the functions of language*. London: Arnold.
- Kecskés István (2003): Szavak és helyzetmondatok értelmezése egy dinamikus jelentésmodell segítségével. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20: 79–105.
- Kocsány Piroska (1996): A szabad függő beszédől a belső monológig. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?*, Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 329–348.
- Langacker, Ronald (1987): *Foundations of cognitive grammar, Vol. 1: Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- (1991): *Foundations of cognitive grammar, Vol. 2*. Stanford: Stanford University Press.
- Levinson, Stephen C. (1983): *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- (1998): Deixis. In: Mey (1998a, 200–205).
- (2004): Deixis. In: Laurence R. Horn – Gregory Ward (szerk.): *The handbook of pragmatics*, Oxford & Malden MA: Blackwell, 97–121.
- Lyons, John (1977): *Semantics I–II*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mey, Jacob (szerk.) (1998a): *Concise encyclopedia of pragmatics*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Mey, Jacob (1998b): Pragmatics. In: Mey (1998a, 716–738).
- (2001): *Pragmatics: An introduction*. Second edition. Oxford & Malden MA: Blackwell.
- Reboul, Anne – Jacques Moeschler (1998/2000): *A társalgás cselei* (ford.: Gécseg Zsuzsanna). Budapest: Osiris Kiadó.
- Robinson, Edward A. (1997): The cognitive foundations of pragmatic principles: Implications for theories of linguistic and cognitive representation. In: Jan Nuyts – Eric Pederson (szerk.): *Language and conceptualization*, Cambridge: Cambridge University Press, 253–271.
- Sanders, José – Wilbert Spooren (1997): Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive linguistic point of view. In: Wolf-Andreas Liebert – Gisela Redeker – Linda Waugh (szerk.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*, Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 85–112.
- Short, Michael (1994): Understanding texts: Point of view. In: Brown et al. (1994, 170–190).
- Sperber, Dan – Deirdre Wilson (1986/1995): *Relevance: Communication and cognition*. Cambridge MA & Oxford: Blackwell. 1st/2nd edition.
- Spitzer, Leo (1928/1961): *Stilstudien II* (reprint). München: Hueber.
- Stanzel, Franz K. (1984): *A theory of narrative*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Talmy, Leonard (1995): Narrative structure in a cognitive framework. In: Judith F. Duchan – Gail A. Bruder – Lynne E. Hewitt (szerk.): *Deixis in narrative: A cognitive science perspective*, Hillsdale NJ: Lawrence Erlbaum, 421–460.
- Tátrai Szilárd (2002): *Az 'ÉN' az elbeszélésben. A perszonális narráció szövegtani megközelítése*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- (2004): A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 128: 479–494.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2001): *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- (2003): Topikaktiválás és topikfolytonosság magyar nyelvű szövegekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20: 295–325.
- Tomasello, Michael (1999/2002): *Gondolkodás és kultúra* (ford.: Gervain Judit). Budapest: Osiris Kiadó.
- Verschueren, Jef (1995): The pragmatic perspective. In: Jef Verschueren – Jan-Ola Östman – Jan Blommaert (szerk.): *Handbook of pragmatics: Manual*, Amsterdam: Benjamins, 1–19.
- (1999): *Understanding pragmatics*. London: Arnold.

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Budapest
tatraisz@yahoo.com

Megjegyzések a részlegesen leíró tulajdonnevek szemantikai elméletéhez*

1. A milliánus névelmélet Scott Soames értelmezésében

A tulajdonnevek szemantikai tulajdonságait vizsgáló kutatók többsége napjainkban John Stuart Mill (1843) felfogását tartja helyesnek. Két okkal is magyarázható a kortárs millianizmus népszerűsége.

Fő riválisával, a leíráselmélettel összevetve szembetűnő a milliánus elgondolás fogalmi gazdaságossága. A leíráselmélet hívei — Gottlob Frege követői — rendszerint az *é r t e l e m* segédfogalmával magyarázzák a nevek referálásra való képességét. Elgondolásuk szerint a beszélők hallgatólagosan leírásokat társítanak a tulajdonnevekhez. A nyelvi formában rögzített leírások szerepe az, hogy definiálják, milyen értelemben beszélünk egy tárgyról vagy személyről. Így végső soron mindig a leírásként felfogott *é r t e l e m* határozza meg, hogy jelöletként mi tartozik egy-egy tulajdonnévhez. A referencia működésének elemzése közben a milliánusok ezzel szemben megpróbálják elkerülni a segédfogalmak alkalmazását. Ha Mill elképzelése helyes, akkor a tulajdonnevek közvetlenül kapcsolódnak az általuk jelölt objektumokhoz, ezért logikai

* Jelen írás részben az MTA-DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport támogatásával készült.

szempontból nem szükséges közvetítő fogalmakat bevezetnünk a nevek szemantikai elméletébe.

Ezen felül jól látható, hogy a milliánus gondolatok összhangban állnak az átlagos nyelvhasználók jelentésre vonatkozó preteoretikus intuícióival is. Természetes nyelvérzékére hagyatkozva az átlagos beszélő bizonytalán úgy gondolja, hogy a tulajdonnevekkel lehet a legegyszerűbb és leggazdaságosabb módon egyedi dolgokról beszélni. E naiv felfogás szerint név és megnevezett közvetlenül összetartozik. Ennek megfelelően azt tapasztalhatjuk, hogy a hétköznapi beszédhelyzetek többségében a tulajdonnevek kommunikatív szerepe egyedi tárgyak és konkrét személyek megnevezésére korlátozódik.

Ha a kortárs millianizmus legalapvetőbb téziseit kívánjuk összefoglalni, két gondolatot feltétlenül meg kell említenünk. Mill (*op.cit.*, 36–37) legismertebb megállapítása szerint a tulajdonnevek jelentés nélküli címkék, olyan nyelvi eszközök, amelyek láttán vagy hallatán felidéződik elménkben egy egyedi dolog ideája. Ezt a klasszikusnak számító gondolatot manapság úgy szokás megfogalmazni, hogy a tulajdonnevek jelentése azonos a referenciájukkal. Természetesen a mondathasználat szintjére is kiterjeszthető a tézis: amennyiben egy tetszőleges n tulajdonnév egy nem ironikus használatú kijelentő mondatban szerepel, a mondat szemantikai értelemben azt az információt fejezi ki, amit a beszélő az n név referenséről óhajt közölni. Szokványos beszédhelyzetekben a nevek tehát kizárólag referensükkel járulnak hozzá a kijelentő mondatok információs-tartalmához.

A mondathasználat kérdésköréhez kapcsolódik a milliánusok másik jellemző gondolata is. Mill követői közül ma többen úgy vélik, hogy a hétköznapi nyelvhasználat tulajdonnevet tartalmazó kijelentő mondatai úgynevezett *s z i n g u l á r i s p r o p o z í c i ó k a t* fejeznek ki. A propozíciókat általában az igazságértékek hordozóinak, valamint a vélekedések és a hittulajdonítások tárgyainak tekintik a filozófiai szemantikában. A millianizmus kortárs képviselői többnyire strukturált, elvont tárgyakként tekintik a propozíciókat. E felfogás szerint a szinguláris propozíciók megkülönböztető jegye, hogy egyedi dolgokat vagy személyeket, tulajdonságokat és relációkat tartalmaznak.¹

¹ A szinguláris propozíciókat *r u s s e l l i á n u s* propozícióknak is szokás nevezni. A szóhasználat ebben az esetben nem teljesen pontos, mivel Russell ismeretelméleti álláspontja szerint a propozíciók csak olyan dolgokat tartalmazhatnak, amelyekkel közvetlen kognitív relációban állunk. Russell feltehetően csak akkor beszélne szinguláris propozíciókról, ha az elemzendő mondatokban logikai tulajdonnevek szerepelnének.

Az imént említett két alapvető tézis alapján az alábbi mondat

(1) Saul Kripke Princetonban él.

szemantikai szerkezete a következőképpen jellemezhető. Az (1) által kifejezett szinguláris proposíció alkotóelemként tartalmazza Kripke személyét és a Princetonban-élni tulajdonságot. Az attribúció, amely Kripke személyéhez rendeli a Princetonban-élni tulajdonságot, voltaképpen nem más, mint az a minimális információ, amit a mondat a szokványos beszédhelyzetek mindegyikében szemantikailag kifejez. Könnyen észrevehető, hogy ebben a megközelítésben a *Saul Kripke* tulajdonnév (1)-ben csak referensét, azaz Kripkét képviseli. Olyan leíró tartalom vagy egyéb minőségi jegy, amit a névvel valamilyen névhasználati konvenció alapján társíthatnánk, nem szerepel az (1) által kifejezett szinguláris proposícióban.

Néhány évvel ezelőtt megjelent, jelentős visszhangot keltő munkájában Scott Soames (2002) több ponton elmélyítette és részben át is alakította a millianizmus modern eszmerendszerét.² A könyv egyik legizgalmasabb elméleti újítása éppen a tulajdonnevek szemantikai tulajdonságaival függ össze. A r é s z l e g e s e n l e í r ó t u l a j d o n n é v fogalmának bevezetésével Soames ugyanis a köznyelv egy eddig még nem elemzett névkategóriájára hívta fel a milliánusok figyelmét. A részlegesen leíró tulajdonnevek azért tarthatnak számot a szemantikusok érdeklődésére, mert egyes példányaik látványos kivételt képeznek a közvetlen referencia eddig általános hatókörűnek tartott szabálya alól. Soames vélekedése szerint az olyan típusú összetett nevek, mint *Saul Kripke professzor* vagy *Princeton Egyetem* kettős szemantikai szerkezettel rendelkeznek. E nevek hasonlítanak egyrészt a közvetlen referenciájú hagyományos tulajdonnevekhez, hiszen a *Saul Kripke professzor* tulajdonnév közvetlen referense a mi aktuális világunkban mindig egy és csak egy személy, nevezetesen a nyelvfilozófus Kripke, a *Princeton Egyetem* kifejezés pedig mindig egy egyedi tárgyat, Princeton város egyetemét jelöli. Ugyanakkor mindkét esetben kimutatható e tulajdonnevek szerkezetében egy sajátos, leíró tartalmú összetevő. Az első esetben a *professzor*, a második esetben az *egyetem* közszó hordozza a feltételezett leíró tartalmat. Leíró tartalomról itt abban a korlátozott, de jól megha-

² Soames gondolatmenetének kiindulópontja Saul Kripke (1972) előadásorozata. Az egyszerűség kedvéért ebben a tanulmányban eltekintek Soames Kripke-interpretációjának értékelésétől. A témához lásd: Salmon (2003); Sullivan (2003).

tározott értelemben beszélhetünk, hogy a közsavak a referensek egy-egy jellegzetes vonását — Kripke professzor voltát és a princetoni intézmény egyetemi státuszát — jelölik.

Névszerkezeti elemzései alapján Soames arra a következtetésre jutott, hogy minden részlegesen leíró tulajdonnév szemantikai tartalma egy közvetlenül referáló, nem leíró és egy leíró tartalmú összetevőre bontható. A közvetlenül referáló összetevő azt az egyedi tárgyat vagy személyt jelöli, amelyhez a tulajdonnév az érvényben lévő névhasználati szokások alapján kapcsolódik. Ez az összetevő rendszerint egy szokványos tulajdonnév. A leíró tartalmú összetevő pedig a közvetlenül megjelölt egyedi tárgyak vagy személyek jellegzetességeit, illetve tulajdonságait fejezi ki. Amint azt az előbbieken már láthattuk, Soames feltételezése szerint a referenseket a tulajdonnevekben szereplő közsavak minősítik.

Könnyen észrevehető, hogy a részlegesen leíró tulajdonnév kategóriájának bevezetésével a milliánus névelmélet egy olyan hibrid tézissel bővül, amely ötvözi Mill és Frege eredeti meglátásait. Egy másnak ellentmondó szemléletmódokat összeegyeztetni általában meglehetősen kockázatos elméleti vállalkozás. Noha Soames körültekintő munkája látszólag minimálisra csökkenti a mesterkélt kompromisszumok kockázatát, megítélésem szerint felfogása helytelen. A következő szakaszokban amellet fogok röviden érvelni, hogy miért nem tartható a részlegesen leíró tulajdonnevek Soames által kidolgozott elmélete.

2. A részlegesen leíró tulajdonnevek kompetencia-feltételei

A névelmélet szempontjából igen fontos kérdés, hogy milyen kommunikációs és nyelvi feltételek szükségesek a tulajdonnevek kompetens használathoz. Milyen körülmények között és miért állíthatjuk valakiről, hogy az aktuális beszédhelyzetnek megfelelő értelemben használ egy tulajdonnevet? Meglehetősen nehéz válaszolni erre a kérdésre, hiszen számos olyan lehetséges beszédhelyzet képzelhető el, amelyben a beszélők tulajdonneveket tartalmazó mondatokat használhatnak. Névsorolvasás, híradás, megemlékezés, köszöntés, bemutatkozás, hogy csak néhány egyszerűen tipizálható lehetőséget említsünk a sok közül. A problémát az okozza, hogy már a felsorolt néhány típust is nehéz lenne egységes fogalmi apparátussal elemezni, mivel az említett beszédhelyzetek több szempontból jelentősen eltérnek egymástól. Ha ehhez hozzátesszük, hogy

a kompetencia megítélése függ a beszélők kommunikatív szándékától is, akkor már némileg érzékeltettük a feladat bonyolultságát.

Lényegesen könnyebb azonban elemezni a kompetencia szükséges feltételeit, ha a beszédhelyzetek és a kommunikatív szándékok helyett a beszélők feltételezett tudására összpontosítjuk figyelmünket. Milyen tudással kell rendelkezniük a kompetens névhasználóknak? Ha ebben a formában tesszük fel kérdésünket, az ismeretek két releváns fajtájára kell kitérnünk.

Először is meg kell említenünk azt a magától értetődő ismeretelméleti tételt, amely kimondja, hogy ha a beszélők egy egyedi tárgyról vagy személyről kívánnak referáló állításokat tenni, akkor a kérdéses dologra kell irányítaniuk gondolkodásuk fókuszát. A beszélők nézőpontjából megközelítve a kérdést teljesen nyilvánvalónak tűnik, hogy a megkülönböztető kognitív fixáció a sikeres kommunikáció egyik nélkülözhetetlen háttérfeltétele. A *Saul Kripke* és a *Princeton* tulajdonnevek sikeres kommunikatív használata például megköveteli, hogy a beszélők legyenek képesek a nevek referenseit — a személyt és a várost — minden más lehetséges referenstől elkülönítve határozottan azonosítani.³ Kölcsönös együttműködésen alapuló hatékony kommunikáció valószínűleg nem is jöhetne létre a megjelölt egyedi dolgok azonosító ismerete nélkül. Hasonló ismeretfeltételek érvényesek a szokványos tulajdonnevek egész osztályára.

Ugyancsak magától értetődőnek tűnik, hogy a kognitív fixáció képességén kívül a kompetens névhasználóknak rendelkezniük kell bizonyos fokú metanyelvi tudással is. Az egyszerű kijelentő mondatok többségében a tulajdonnevek alanyi vagy egyéb vonzati pozíciót foglalnak el, ahogyan azt a szinguláris propozíciók attribúciós logikája megkívánja. Kétségkívül előfordulnak kivételek e statisztikai szabály alól. Tulajdonnevek szerepelhetnek a kijelentő mondatok állítmányi részében is: *Ez a szellemes fickó Saul Kripke*. Sőt, elszigetelt pozícióban, mondategészt képezve is előfordulhatnak szokványos tulajdonnevek, amint azt a következő, gyakran előforduló kérdés-válasz szerkezetű párbeszéd-töredék is világosan mutatja: *Ki ez a szellemes fickó? Saul Kripke*. A kivételek ellenére nagy valószínűséggel igazolható a következő általános szabály:

³ A szemantikusok egy része a névhasználati kompetencia liberálisabb felfogását tartja helyesnek. Eszerint egy kompetens beszélőnek mindössze azt kell tudnia, hogy (1) a *Kripke* és a *Princeton* betűsor a tulajdonnév kategóriájába tartozik, és hogy (2) a tulajdonnevek egyedi dolgokra referálnak. Véleményem szerint ez a kritérium nem felel meg a sikeres referálás általános feltételeinek.

SZ. Ha egy kompetens beszélő azzal a szándékkal használ egy egyszerű kijelentő mondatba foglalt tetszőleges n tulajdonnevet, hogy egy egyedi o tárgyra referáljon, akkor n alanyi pozícióba kerül.⁴

Ez azt jelenti, hogy a legegyszerűbb szinguláris proposíciók számára létezik egy sematikus mondatforma, n (van) F , amelyben egy tulajdonnévvel és egy tulajdonságot jelölő kifejezéssel lehet helyettesíteni a változókat. A kompetens beszélők metanyelvi tudásában valamilyen módon — implicit vagy explicit formában — meg kell jelennie ennek a szintaktikai-logikai szerkezetnek. Ebből a szempontból vegyük szemügyre ismét (1)-et:

(1) Saul Kripke Princetonban él.

A milliánus értelmezés szerint (1) n (van) F formájú mondat. **SZ** értelmében a kompetens beszélőknek tehát tudniuk kell, hogy szokványos beszédhelyzetekben (1) kimondásával a *Saul Kripke* tulajdonnév referensének tulajdonítják a Princetonban-élni tulajdonságot. Hasonló megfontolások alapján Soames a következő két kompetencia-feltételt adja meg:⁵

K1. A beszélőknek rendelkezniük kell azzal a kognitív képességgel, amelynek segítségével egy tetszőleges n tulajdonnév o referensét egyértelműen azonosítani tudják.

K2. A beszélőknek tudniuk kell, hogy az n (van) F formájú mondatok használatával szokványos beszédhelyzetekben n referensének (o) tulajdonítják az F tulajdonságot.

K1 és **K2** minden bizonnyal helyes belátásokra épül. Ezt alátámasztja az is, hogy a milliánus szemantikától függetlenül is lehet érvelni mindkét feltétel mellett.⁶ Lehetséges ellenvetésként esetleg megjegyezhetnénk, hogy a kompetencia képessége ennél jóval összetettebb feltételrendszer-től függ. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy **K1** és **K2** a beszélők feltételezett tudását veszi alapul, és ennek alapján fogalmazza meg a

⁴ Egyszerű kijelentő mondaton olyan mondatot értek, amely nem tartalmaz modális, kvantifikációs és metanyelvi kifejezéseket. Soameshez hasonlóan azt feltételezem továbbá, hogy az alanyi pozíció ismeretelméleti szempontból default pozíciónak tekinthető.

⁵ **K1** és **K2** egyszerűsített formában mutatja be a Soames által kidolgozott kompetencia-feltételeket. A részletekhez lásd: Soames (2002, 65).

⁶ Az ismeretelméleti externalizmus tézisei alapján hasonló megállapításokra juthatnánk.

névhasználati kompetencia minimális feltételeit. Ebben a szűkebb összefüggésben **K1** és **K2** meglátásom szerint nem igényel további kiegészítést.

Ennek ellenére felmerül egy válaszra váró kérdés. Amint láttuk, a részlegesen leíró tulajdonneveknek összetett grammatikai szerkezete van. Ha elfogadjuk Soames hibrid elméletét, joggal feltételezhetjük, hogy a részlegesen leíró tulajdonnevek használata is függ valamilyen módon a beszélők kompetenciájától. Soames könyvének egyik hiányossága, hogy nem tárgyalja az általa bevezetett névkategória kompetencia-feltételeit. Mielőtt pótolnánk ezt a hiányt, vessünk egy pillantást a részlegesen leíró tulajdonnevek leggyakoribb típusaira:

- (A) *Saul Kripke professzor, Diana hercegnő*
- (B) *Princeton Egyetem, Yankee Stadion*
- (C) *Niagara vízesés, Huron-tó*

A megadott típusokhoz tartozó tulajdonnevek közös vonása, hogy mindegyik több szóból álló szószerkezetként képez nevet. A szokványos tulajdonnévi összetevő mellett mindegyik példában szerepel közszó is. (A) példáinál személyek, (B) példáinál intézmények, (C) példáinál földrajzi helyek a tulajdonnevek közvetlen referensei. A közszói összetevő minden esetben leíró tartalommal bővíti a nevek szemantikai tartalmát. Soames a következő sematikus formával illusztrálja e feltételezett bővülést: n szemantikai tartalma = (az x : $Dx \ \& \ x = y$), ahol D egy meghatározott leíró tulajdonságot jelöl, az y -hoz rendelt érték pedig o .⁷ E szerkezeti sémát figyelembe véve a kérdés tehát a következő: ha részlegesen leíró tulajdonnevekről van szó, akkor vajon milyen típusú tudással kell rendelkezniük a kompetens névhasználóknak? Mivel a közsavak leíró tartalmat hordoznak, és a leíró tartalom minden esetben a referensek valamely tulajdonságát jelöli, valószínűsíthetjük, hogy a beszélők tudják, hogy az ilyen nevek a referensek tulajdonságait is kifejezik. Mindez azt sugallja, hogy **K1** és **K2** mellé kiegészítésként fel kell vennünk **K3** feltételét is:

K3. A beszélőknek tudniuk kell, hogy egy részlegesen leíró n_{rl} tulajdonnév használata szokványos beszédhelyzetekben azt a szemantikai tartalmat fejezi ki, hogy n_{rl} referense (o) rendelkezik a D leíró tulajdonsággal.

Más fogalmazásban **K3** kimondja, hogy az n_{rl} (van) F formájú mondatok kompetens használatával a névhasználók szemantikai értelemben

⁷ Vö. Soames (2002, 110)

kifejezik, hogy n_{rl} referense (o) egyaránt rendelkezik a D és az F tulajdonsággal.

Ezzel a kompetencia-feltétellel mindössze az a probléma, hogy nem általános érvényű. Pontosabban, a hétköznapi beszédhelyzetek nem követelik meg minden esetben, hogy **K3** teljesüljön. Ha **K3**-ban valóban elméleti hiba található, akkor a részlegesen leíró tulajdonnevek Soames által kidolgozott elmélete is meginog. A következő két fejezetben megpróbálom bemutatni, hogy ennek mi az oka.

3. Szemantikai és pragmatikai tartalom

Vegyük szemügyre Soames nézőpontjából a következő mondatpárt:

- (1) Saul Kripke Princetonban él.
- (2) Saul Kripke professzor Princetonban él.

Ami az első mondatot illeti, tegyük fel, hogy (1) mondatpéldányát olyan beszélő mondja ki, aki a *Saul Kripke* és a *Princeton* nevek kompetens használójának számít—azaz megfelel **K1** és **K2** feltételeinek. Soames értelmezése szerint ekkor (1) azt a minimális szemantikai tartalmat fejezi ki, hogy Kripke Princetonban él. Ez a milliánus felfogású értelmezés triviálisnak tűnik ugyan, de rendkívül plauzibilis. A mondat nem tartalmaz olyan kifejezéseket, amelyek érzékenyek lennének a beszédhelyzet vagy a diskurzus esetleges változásaira, és nincs a mondatban többjelentésű szó sem, így ha kompetens beszélők használják (1)-et, szemantikai értelemben mindig ugyanazt az információt, ugyanazt a szinguláris propozíciót fejezik ki.

Az egészen más kérdés, hogy bizonyos beszédhelyzetekben (1) ettől eltérő információs tartalmat is közvetíthet vagy implikálhat. Akik például közelebbről ismerik Kripke élettörténetét, tudhatják, hogy a híres nyelvfilozófus sohasem kedvelte Princeton városát. Ha a beszélők személyesen ismerik Kripke szokásait és vonzalmait, számukra (1) kimondása közvetítheti azt a kibővített információt is, hogy Kripke valószínűleg megváltoztatta negatív véleményét a várossal kapcsolatban, ha Princetonban él. Nem véletlen azonban, hogy Soames határozott különbséget tesz első rendű szemantikai tartalom és közvetített pragmatikai tartalom között. Véleménye szerint a szokványos tulajdonneveket tartalmazó kijelentő mondatok kibővített információs tartalmat csak bizonyos pragmatikai feltételek teljesülése mellett közvetíthetnek. Szemantikailag (1)

azonban csak Kripkéről és a Princetonban-élni tulajdonságról mond valamit.

Vajon hogyan vélekedne Soames (2)-ről? **K3** alapján azt gondolhatná, hogy (2)-ben a *Saul Kripke* tulajdonnév közvetlen referenséhez egy leíró tulajdonság, a professzornak-lenni tulajdonság kapcsolódik. Ebből következően (2) első rendű szemantikai tartalma (1)-hez képest leíró tartalommal bővül, mégpedig jól definiálható módon. Míg (1) azt fejezi ki, hogy Kripke Princetonban él, (2) azt fejezi ki, hogy Kripke, a professzor, Princetonban él. Soames vélhető álláspontjának rekonstrukciója azt mutatja tehát, hogy a *Saul Kripke Princetonban él* és a *Saul Kripke professzor Princetonban él* mondatok szemantikai tartalma nem azonos.

4. Egy lehetséges alternatíva: a kognitív nézőpont

Ez a felfogás azonban bírálható. Kimutatható ugyanis, hogy Soames tévesen ítélte meg a *Saul Kripke professzor* tulajdonnévben szereplő *professzor* közszó szemantikai szerepét. A Soames felfogása ellen szóló érv lényege az, hogy a *professzor* közszó által jelölt leíró tulajdonság nem jelenik meg szükségképpen sem a név, sem (2) szemantikai tartalmában.

Hogyan lehet kifejteni ezt az érvet? A fő hivatkozási alap itt ismét a kompetens beszélők feltételezhető tudása. Meggyőződésem, hogy a *Saul Kripke* tulajdonnév kompetens használói tudhatják, egyebek között, hogy a tulajdonnév referense—Kripke—a nyelvfilozófia professzora. Ez a megállapítás tulajdonképpen már **K1**-ből is levezethető. Noha **K1** csak a tulajdonnevek referenseinek azonosítási képességét követeli meg a beszélőktől, az azonosítást felfoghatjuk a kognitív információátvitel és információfeldolgozás elmélete alapján is. Tegyük fel, hogy akik képesek a tulajdonnevek viselőit egyértelműen azonosítani, azok egy megfelelő mentális dossziét nyitnak az azonosított személyekről vagy tárgyakról.⁸ A mi esetünkben legyen ez a mentális információátvitel hely a *Kripke dosszié*. A kompetens névhasználók Kripke dossziéjában többféle információ szerepelhet. Mentális képek, különféle hangulati benyomások és töredékes impressziók mellett természetesen nyelvi szekvenciák is helyet kaphatnak a tárolt információk között. A mentális dossziék hipotézise szerint a kognitív adattárolás alapelve az, hogy a megcímkézett dossziékban lévő információk szoros asszociatív kapcsolatban állnak a dosszié névadójával. Ennek értelmében a *Saul Kripke* tulajdonnév hallatán a

⁸ A mentális dossziék témájához lásd többek között: Recanati (1993) és Geirsson (2001).

kompetens beszélők olyan leíró tartalmú információkra asszociálhatnak, mint például *szellemes fickó*, *alacsony*, *szakállas*, *professzor*, feltéve természetesen, hogy ezeket a konkrét nyelvi vagy fogalmi elemeket már előzetesen rögzítették, és még nem törölték aktuális Kripke dossziéjukból.

Ez az asszociációs információtársítás nem jelenti azt, hogy a *Saul Kripke* tulajdonnév szemantikai szerkezetéhez leíró információk tartoznak. Azt sem mondhatjuk, hogy az asszociatív információtársítás határozza meg a név referensét. Ha ezt állítanánk, összeütközésbe kerülnénk a millianizmus legalapvetőbb tételével, és a leíráselméletnek adnánk igazat. Itt mindössze arról a lehetőségéről van szó, hogy a beszélők közös háttértudásából bizonyos beszédhelyzetekben előhívhatóak olyan leíró információk, amelyek a tulajdonnevek közvetlen referenseire vonatkoznak. Magyarán, bizonyos esetekben a beszélgetés szereplői kölcsönösen tudhatják, hogy Kripke a nyelvfilozófia professzora. Ilyen esetnek számít, ha a beszélő és a hallgató aktuális Kripke dossziéjában egyaránt szerepel valamilyen formában a *professzor* lexikai elem. Ha ez valóban így van, akkor a *Saul Kripke professzor* tulajdonnév szemantikai értelemben számukra nem fejezi ki szükségszerűen a professzornak-lenni tulajdonságot. Azt mondhatnánk, hogy a *professzor* közszó grammatikai értelemben összetett névvé alakítja ugyan a *Saul Kripke* tulajdonnevet, egyes esetekben viszont szemantikailag semlegesen viselkedik, mivel nem járul hozzá feltétlenül kiegészítő referenciális tartalommal az eredeti névhez. Ebből viszont arra lehet következtetni, Soames fentebb bemutatott véleményével ellentétben, hogy a beszédhelyzetek egy meghatározott körében (1) és (2) első rendű szemantikai tartalma azonos.⁹

5. Összegzés

Soames eredeti gondolatmenetét kiegészítve azt láthattuk, hogy a részlegesen leíró tulajdonnevek kompetens használatát a közsavak által

⁹ Jelen írás egyik bírálója arra mutatott rá, hogy az imént felvázolt gondolatmenet nem lenne helytálló, ha a *Saul Kripke professzor* nevet egy olyan leíró tartalmú névvel—például *Tisza-tó*—helyettesítenénk, amelyben a közszó referenciális szerepe szignifikáns. A megjegyzéssel egyetértve ezért hangsúlyozom, hogy érveim csak olyan nevekre vonatkozik, amelyek a fentebb említett (A) csoportba tartoznak. Ebből a megszorításból számomra az a következtetés vonható le, hogy a leíró tartalmú nevek logikai-szemantikai elemzésében a kompetenciafeltételek meghatározását össze kellene kötni egy részletes névtipológiával. Mivel a leíró nevek tipologizálásának lehetőségeit Soames csak felületesen érinti, itt nem tárgyalom ezt a kérdést. A téma egyik lehetséges megközelítéséhez l. Vecsey (megjelenés előtt).

kifejezett tulajdonságok szabályozzák. A soames-i hibrid elmélet szellemében megfogalmazott **K3** feltétel szerint az ilyen típusú tulajdonnevek leíró szemantikai tartalmát is kifejeznek.

Kimutatható azonban, hogy a részlegesen leíró tulajdonnevek egyes típusainál **K3** nem érvényes minden névhasználati esetre, mivel a leíró tartalom nem a közszavakban, hanem azokban a mentális dossziékban található, amit a beszélők a nevek referenseiről nyitnak.

Ha általánosítjuk, Soames elmélete valószínűleg helytelen: a részlegesen leíró tulajdonnevek közvetlen referenseiken kívül nem fejeznek ki szükségszerűen leíró tartalmat. A millianizmus kortárs elméletét mindez persze nem veszélyezteti.¹⁰

Irodalom

- Geirsson, Heimir (2001): Discovering identity. *Southwest Philosophy Review* 17: 43–57.
- Kripke, Saul (1972): Naming and necessity. In: Donald Davidson – Gilbert Harman (szerk.): *Semantics of natural language*, Dordrecht: D. Reidel, 253–355.
- Mill, John Stuart (1843): *A system of logic*. New York: Harper Brothers.
- Recanati, François (1993): *Direct reference: From language to thought*. Cambridge MA & Oxford: Blackwell.
- Salmon, Nathan (2003): Naming, necessity, and beyond. *Mind* 112: 475–492.
- Soames, Scott (2002): *Beyond rigidity: The unfinished semantic agenda of naming and necessity*. Oxford: Oxford University Press.
- (2005): Naming and asserting. In: Zoltan Szabo (szerk.): *Semantics versus pragmatics*, Oxford: Oxford University Press, 356–382.
- Sullivan, Arthur (2003): Beyond rigidity. *Philosophical Books* 44: 317–334.
- Vecsey, Zoltán (megjelenés előtt): A deskriptív névadás nyitott kérdései. *Magyar Filozófiai Szemle*.

Szegedi Tudományegyetem
Szeged
vecseyz@freemail.hu

¹⁰ Legutóbb megjelent írásában Soames a téma egyik alapkérdésében lényegesen megváltoztatta álláspontját. Új felfogása szerint a szokványos tulajdonneveket tartalmazó kijelentő mondatok nem szinguláris propzciókat fejeznek ki, hanem kitöltetlen helyeket tartalmazó propzciók mátrixokat. A propzciókban lévő üres helyeket mindig az aktuális beszédhelyzet valamely paramétere hivatott kiegészíteni. Soames arról azonban nem ad felvilágosítást, hogy miként lehet összekapcsolni a propzciók mátrix fogalmát a részlegesen leíró tulajdonnevekkel. Elmélete így továbbra is hiányosnak tűnik. *Vö.* Soames (2005, 379–382).

Rész-egész és egész-rész következtetések a kétszintű szemantikában, a fogalmi metaforaelméletben és a generatív nyelvészetben*

„Sajnállok [...] mindenkit, aki—legyen bármilyen elismert is—kvázi-paradigmájának szürke normáltudományos mindennapjaiban félenken elsáncolja magát, és nem akarja tudni [...], mi történik a saját tartományán kívül.” (Herrmann 1986, 32–33)

Problémafelvetés

Noha az analitikus tudományelmélet távolról sem egységes, mégis kialakított egy olyan felfogást, amelyet többé-kevésbe elfogadtak a meghatározó—bár egymástól nagyon lényeges pontokon különböző és egymásnak gyakran ellentmondó—irányzatok, és amelyet a szaktudomá-

* A tanulmány az MTA-DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport támogatásával készült. Előadásként elhangzott 2005. március 8-án a Magyar Nyelvtudományi Társaság Általános Nyelvészeti Szakosztályának rendezvényén. Jelen írásunk Kertész–Rákosi (2005c) rövidített és módosított magyar nyelvű változata. Köszönetet mondunk Forrai Gábornak, Margitay Tihamérnak, Mihálydeák Tamásnak és Moravcsik Editnek írásunk korábbi változataihoz fűzött megjegyzéseikért. A hibákért a felelősség kizárólag a szerzőket terheli.

nyok jelentős része is recipiált.¹ Ez a felfogás köztudottan igen jelentős mértékben befolyásolta az elméleti nyelvészet metodológiai normáinak kialakulását is:²

„A transzformációs generatív nyelvtan művelői rendszerint azt állítják, hogy a transzformációs generatív grammatikák empirikus tudományos elméletek. Ezt a doktrínát leghatározottabban Noam Chomsky képviseli [...], aki azt állítja, hogy a transzformációs generatív grammatikák szerkezete, működésmódja és értékelésének módszerei hasonlóak az olyan tudományok empirikus magyarázó elméleteinek szerkezetéhez, működésmódjához és értékelésének módszereihez, mint a fizika vagy a kémia. [...] Noha ez a feltevés nem mindig explicit, a nyelvészek szemmel láthatóan magától értetődőnek tekintik az empirikus tudományok magyarázó

¹ Írásunkban viszonylag nagy számban használunk fel idézeteket. Kétségtelen, hogy ez nem a legegánsabb módja az érvelésnek. Ugyanakkor az idézetek három szempontból is fontos célt szolgálnak. Először, terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőségünk a tárgyalt elméletek részletes bemutatására. Ezért idézetekkel dokumentáljuk azon állításainkat, melyek a tárgyalt elméletek számunkra releváns aspektusaira vonatkoznak, azonban nem vezethetők be szisztematikusan. Ilyen esetekben az idézetek lábjegyzetekben jelennek meg. Másodsor, egyszerűen összefoglalnak olyan háttérismereteket, amelyeket érvelésünk során a releváns lépések megtételénél felhasználunk, de amelyek részletes kifejtésére nincs lehetőség; ilyen esetekben a főszöveg részeként jelennek meg. Harmadszor, a jelenlegi elméleti nyelvészetben mélyen gyökerező előítéletekkel szemben fogunk érvelni, és megkérdőjelezzük egyes nyelvészeti elméletek önképének helyességét. Ez természetesen kockázatos vállalkozás. Így az idézeteknek az is feladata lesz, hogy legalább részlegesen legitimálják felfogásunkat, amennyiben tanúsítják, hogy feltevéseink nem légbőlkapottak, hanem a — nyelvészek körében sajnálatos módon nem vagy alig ismert — tudományelméleti, logikai és argumentációelméleti szakirodalom tanúsága szerint jól motiváltak.

² E felfogás tömören így jellemezhető:

„A 60-as évekig az analitikus tudományfilozófia lényegében két irányzatot foglalt magában: a Bécsi Kör kezdeményezte logikai empirista pozitivisták és a Popper-féle irányzatot. E két felfogás a jelentős különbségek ellenére (például, hogy az előbbi az induktív verifikációt, az utóbbi a deduktív falszifikációt tekintette a legalapvetőbb módszertani elvnek) számos fontos kérdésben azonos nézeten volt. Mindenekelőtt abban, hogy a tudomány pszichológiai, szociológiai és történeti vonatkozásával nem foglalkoztak, a tudományos megismerés elemzését a logikai analízisre korlátozták. Elvileg is megalapozott szándékuk ezen belül az volt, hogy az ismereteket csupán igazolják, és nem felfedezésük szempontjából vegyék szemügyre. Azokat az empirikus és logikai eljárásokat, módszertani előírásokat igyekeztek megadni, amelyekkel a tudományos és a nem tudományos ismeretek egymástól elhatárolhatók, illetve amelyek révén az előbbiek igazságtérteke (igaz vagy hamis volta) véglegesen, egyszer s mindenkorra megállapítható.” (Fehér 2000, 236; kiemelés K. A./R. Cs.)

elméleteinek szerkezetére, működésmódjára és értékelésének módszereire vonatkozó *s t a n d a r d n é z e t e t*. [Lábjegyzet: A tudományos elméletek standard nézetének kidolgozásához és alátámasztásához l. Braithwaite 1953; Hempel 1952, 1965, 1966; Nagel 1961; Popper 1959.] Ezen szemlélet szolgáltatja azt a modellt, amely explicit vagy implicit módon a generatív transzformációs grammatikák empirikus státusának *m é r c é j é t* jelenti (Bach 1964, 1974; Botha 1968; Sanders 1972).” (Ringen 1975, 1; kiemelés K. A./R. Cs.)

Ez a „standard nézet” az analitikus tudományelméletnek a 2. lábjegyzetben említett hipotetikus-deduktív vonulata, amely szorosan összefonódott a Chomsky nevével fémjelzett elméleti nyelvészet metodológiájával:

„A nyelvészet metaelméletében két makroparadigma uralkodott: a fenomenológiai induktivizmus, illetve a hipotetikus-deduktív módszer. [. . .] A huszadik század közepén az amerikai nyelvészetben áttevődött a hangsúly a fenomenológiai induktivizmusról a hipotetikus-deduktív módszerre. Ezt a hangsúlyeltolódást chomskyánus forradalomnak szokás nevezni, mivel Chomsky művének hatására következett be.” (Allan 2003, 538)

Anélkül, hogy a hipotetikus-deduktív tudományfilozófiai paradigma ismertetésére kitérnénk, jelen írás gondolatmenetének előkészítéseképpen legyen elegendő előrebocsátani a következőt:³

(SN) A standard nézet szerint többek között

- (a) csak a racionalitás elveinek megfelelő elméletek tekinthetők tudományosnak;
- (b) a tudományos elméleteknek deduktív felépítésűnek, magyarázónak és empirikusnak kell lenniük;⁴

³ Vö. Laki (1998a); Fehér (2000). Az alábbi tulajdonságokkal az analitikus tudományelmélet mindkét, a 2. lábjegyzetben említett fő vonulata rendelkezik, noha értelmezéseik eltérőek lehetnek. Például az analitikus tudományelmélet két fő irányzata különbözik abban, hogy mit ért magyarázaton, empiricitáson, és milyen szerepet tulajdonít a dedukciónak. Ugyanakkor mindannyian elfogadják e tényezők meghatározó voltát az elméletek értékelésében; l. ehhez részletesen Stegmüller (1970). A továbbiakban a Ringen-idézettel összhangban a „standard nézet” kifejezéssel a huszadik század második felének elméleti nyelvészetét meghatározó, mindenekelőtt a hipotetikus-deduktív paradigmában gyökerező metatudományos felfogást jelöljük.

⁴ Későbbi gondolatmenetünk szempontjából lényeges annak belátása, hogy a standard nézet normái megkövetelik az elméletek deduktív felépítését. Ezért ezt a tételt két idézettel illusztráljuk. Ringen tömören így összegzi az elméletek *d e d u k t i v i t á s á n a k* követelményét:

„A standard nézet szerint az ideálisan explicit empirikus elméletek szerkezete absztrakt elvek halmaza, amelyek kapcsolatot teremtenek az elmélet hipo-

- (c) a metatudományos reflexió feladata a tudományos elméletek logikai eszközöket felhasználó racionális rekonstrukciója (az „igazolás kontextusa”), azonban az elméletalkotás folyamatának vizsgálata (a „felfedezés kontextusa”) nem tartozik a tudományelmélet feladatkörébe.

Noha a standard nézet szemléletmódját a tudományelmélet utóbbi mintegy 30 évének fejleményei régen túlhaladottá tették, normái anakronisztikus módon (vö. Ringen idézett cikkének megjelenési évével) mind a mai napig a nyelvészeti elméletek értékelésének mércéjét jelentik. Így többek között a kognitív nyelvészeti elméletek egyik releváns, kifejtésükben rendszeresen hangsúlyozott tulajdonsága és önmeghatározásuk egyik központi eleme az analitikus tudományelmülethez, valamint a generatív nyelvészethez való viszonyuk. Nagyon leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a kognitív nyelvészeti elméletek két domináns csoportjának képviselői ellentétesen határozzák meg viszonyukat az analitikus tudományelmülethez és a generatív nyelvészethez. A modúláris kognitív nyelvészeti elméletek — a generatív nyelvészethez hasonlóan — deklaráltnan elfogadják a standard nézet metodológiáját. Ez jellemzi pl. a Bierwisch és Lang nevével fémjelzett kétszintű szemantikát, amely a modularizmus talán legtisztább példája.⁵ Ezzel szemben a holista

tetikus konstruktumai, illetve ezek és a megfigyelt jelenségek leírásai között. Egy ilyen rendszert axiomatikus rendszerként kell megkonstruálni. Ezen rendszerek általános alapelvei (az axiómák) és következményeik (a rendszer tételei) alkotják azokat az általános törvényeket, amelyekről azt állítják, hogy igazak mindazon entitások esetében, amelyek az elmélet hatókörébe esnek. Egy helyes tudományos elméletben az általános törvényeknek igaznak kell lenniük.” (Ringen 1975, 3)

Newmeyer (1980) Hempelre hivatkozva így foglalja össze a standard nézet néhány, a generatív nyelvészet számára releváns, szintén a deduktivitás követelményét megfogalmazó alaptételét:

„Egy elmélet nem más, mint egy axiomatikus rendszer, amely csak mint egész rendelkezik empirikus interpretációval. Többek között olyan szempontok alapján hasonlíthatjuk össze a rivális elméleti rendszereket, mint az alábbiak:

a. az elméletek kifejtésének világossága és precizitása; mennyire világosan és precízen teszik explicitté az elemeik egymás közötti, illetve a megfigyelési terminusokban megbúvó kifejezésekhez való logikai kapcsolatait [..].”

(Newmeyer 1980, 14; kiemelések K. A./R. Cs.)

⁵ Vö. pl.:

„[...] a kognitív irányultságú nyelvészet olyan diszciplínává válik, amelyben az elméletalkotásnak és magyarázatnak a természettudományokban érvényesülő alapelvei hatnak. [...] A dolog természetéből adódik, hogy a kognitív

kognitív nyelvészet élesen elutasítja az analitikus tudományelmélet módszertanát és ezzel együtt az azt elfogadó generatív nyelvészetet. Ennek az elutasító magatartásnak pregnáns példái Lakoff és Johnson fogalmi metaforaelmélete vagy Langacker kognitív grammatikája.⁶ Ezért felmerül a következő probléma: a kognitív nyelvészeti elméletek valóban a deklarált metodológiai elveknek megfelelően járnak-e el? Azaz: a modularizmus valóban az analitikus tudományelmélet „standard nézetének” normáit követi-e, a holizmus pedig valóban egy egészen más metodológiát valósít-e meg? A probléma ilyen felvetése kezelhetetlenül általános, ezért szűkíteni kell. Szűkítését két szempont alapján kíséreljük meg.

Először is három paradigmátikus példa vizsgálatára korlátozzuk: a kétszintű szemantikára, mint a moduláris kognitív nyelvészet példájára, a fogalmi metaforaelméletre, mint a holizmus példájára és a generatív nyelvészet bizonyos stádiumaira, melyek mindkét kognitív nyelvészeti elmélet metodológiájának viszonyítási alapját jelentik.

Másodszor, a problémát következtetési sémák vizsgálatára redukáljuk. Ez a döntés kézenfekvő, mivel (SNb) szerint a tudományos elméletekkel szembeni egyik legfontosabb követelmény deduktív felépítésük. Következésképpen abból, hogy a vizsgált elméletek megfelelnek-e ezen követelménynek, következtetni tudunk a standard nézethez fűződő viszonyukra. Ugyanakkor teljes elméletek logikai szerkezetének elemzésére természetesen nem vállalkozhatunk. Ezért mindössze két következtetési séma alkalmazásának vizsgálatára szűkítjük problé-

tudományként értelmezett nyelvészet fejlődése nem választható el a generatív grammatikáétól.” (Bierwisch 1987, 646)

E megfogalmazás mögött az a látens háttérfeltevés húzódik meg, hogy a természettudományok a „standard nézet” hipotetikus-deduktív vonulatát követik. Következésképpen a természettudományok metodológiájának követése a hipotetikus-deduktív paradigma követését jelenti.

⁶ „A filozófia —noha nem mindig ismerték ezt fel— implicit módon olyannyira része az intellektuális diszciplínáknak, hogy sok kutató szemében meghatározza, mi a kognitív tudomány. eltérő filozófiai elkötelezettségük alapján a kognitív tudomány legalább két irányzata különíthető el: az első generációs kognitív tudomány, amely előfeltételezte a tradicionális angolszász analitikus filozófia fő tanait, illetve a második generációs, amely ezek legtöbbször empirikus alapon megkérdőjelezte.” (Lakoff–Johnson 1999, 75)

Lakoff és Johnson ebben az értelemben tekintik fogalmi metaforaelméletüket a „második generációs” kognitív tudomány részének. Értelmezésük szerint a „tradicionális angolszász analitikus filozófia” magában foglalja a standard nézet és értelemszerűen azokkal együtt a generatív nyelvészet tudománymetodológiai normáit is.

mafelvetésünket: a r é s z - e g é s z és az e g é s z - r é s z következtetéseket választjuk.⁷

A r é s z - e g é s z következtetéseknél a r é s z tulajdonságából következtetünk az e g é s z tulajdonságára:

(R-E) Premisszák:

- (a) x része y -nak.
- (b) x rendelkezik a P tulajdonsággal.

Konklúzió:

- (c) y is rendelkezik a P tulajdonsággal.

Az e g é s z - r é s z következtetéseknél fordítva járunk el: az e g é s z tulajdonságából következtetünk a r é s z tulajdonságára. A séma:

(E-R) Premisszák:

- (a) x része y -nak.
- (b) y rendelkezik a P tulajdonsággal.

Konklúzió:

- (c) x is rendelkezik a P tulajdonsággal.

Természetesen már ezen a ponton felvetődik a kérdés, hogy a standard nézet milyen módon értékeli (R-E)-t és (E-R)-t. A választ tömören a következőképpen foglalhatjuk össze:

- (1) (a) Az ún. d e m o n s t r a t í v következtetések legfontosabb jellemzője, hogy igaz premisszákból helyes következtetési szabályok alkalmazásával igaz konklúzióhoz jutunk.
- (b) Az ún. nem-demonstratív következtetéseknél vagy a premisszák igazsága n e m g a r a n t á l j a a konklúzió igazságát,⁸ vagy pedig a premisszák igazsága bizonytalan, ezért nem következik belőlük bizonyosan igaz konklúzió.⁹

⁷ A rész-egész, illetve egész-rész következtetések szerkezetének rekonstruálásával kapcsolatos problémákhoz — melyek tárgyalására itt nem térhetünk ki — l. pl. Artale et al. (1996); Eemeren–Grootendorst (1994); Kienpointner (1992, 277ff); Woods–Walton (1989, 93–120); Walton (1996); Winston et al. (1987).

⁸ L. az (1c)-ben bemutatott példát.

⁹ Vö. pl. az árnyalt *modus tollens*t az 1. és a 2. táblázatban.

- (c) (a) és (b) alapján (E - R) és (R - E) nem-demonstratív következtetési sémák. Az alábbi példában (i) és (ii) igaz, (iii) viszont nem:

Premisszák:

- (i) David Beckham feje kerekded.
- (ii) David Beckham feje része a testének.

Konklúzió:

- (iii) David Beckham teste kerekded.

Ezzel szemben a következő esetben nem csupán a premisszák igazak, hanem a konklúzió is az:

Premisszák:

- (i) Maradona feje kerekded.
- (ii) Maradona feje része a testének.

Konklúzió:

- (iii) Maradona teste kerekded.

E két egyszerű példa összevetése jól szemlélteti azt, hogy az (R-E) típusú következtetéseknél igaz premisszákból következhet igaz konklúzió, de nem következik szükségszerűen. Ugyanez vonatkozik az (E-R) típusú következtetésekre is.¹⁰

- (d) A standard nézet egyik sajátossága az, amit Johnson (1995, 111) „deduktív sovinizmusnak” nevez és így jellemez: „[...] az érvényességet tették meg azzá a mércévé, amelyhez minden érvelést mérni kell.”¹¹

¹⁰ A két konklúzió igazságértéke közti különbség magyarázatához l. a 7. lábjegyzetben hivatkozott szakirodalmat. E különbség tárgyalására terjedelmi okokból itt nem térhetünk ki. Csupán annyit jegyzünk meg, hogy összefügg a két következtetés látens premisszáival: egyrészt azzal, hogy milyen P milyen tulajdonságot jelöl, másrészt pedig azzal, hogy a rész-egész reláció többértelmű, és egy sor, egymástól többé-kevésbé eltérő tulajdonságokkal rendelkező viszonyt ölel fel. Winston et al. (1987) például hatféle rész-egész relációt különböztet meg: komponens – integrált tárgy (pl. pedál – bicikli); tag – összesség (pl. hajó – flotta), adag – tömeg (pl. szelet – torta), anyag – tárgy (pl. acél – autó), vonás – tevékenység (pl. fizetés – bevásárlás), hely – terület (pl. oázis – sivatag). Vö. még a 2.2. szakasz (e) pontjával is.

¹¹ Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy a logikai empirizmus az indukciót is a tudományos hipotézisalkotás, illetve az elméletértékelés fontos eszkö-

- (e) Következésképpen e felfogás minden nem-demonstratív következtetést téves következtetésnek tekint:¹² „Egy következtetés, amelynek premisszáiból nem következik szükségszerűen a konklúziója, olyan következtetés, amelynek a konklúziója hamis lehet még akkor is, ha a premisszái igazak. Egy olyan következtetést, amely ebben a tekintetben hibás, [...] tévesnek mondunk.” (Copi-Burgess-Jackson 1996, 96; kiemelés az eredetiben)¹³
- (f) (c)-ből és (e)-ből az következik, hogy (E-R) - t és (R-E) - t téves következtetésnek kell tekinteni.¹⁴

zének tekintette. Két szempontot azonban feltétlenül figyelembe kell vennünk. Az egyik az, hogy az indukciónak alkalmazhatósága körül foly a m a t o s v i t á k bontakoztak ki, amit jól szemléltet az alábbi idézet:

„Jóllehet az elméletek *felfedezésére* nincsenek előírások, a tudományos objektivitást biztosítja, hogy *elfogadásuk* gondosan elvégzett ellenőrzések eredményétől függ. Ezek során az elméletből olyan következményeket vezetünk le, amelyeket megfigyelés útján vagy kísérletileg vizsgálhatunk, majd a megfelelő megfigyelésekkel és kísérletekkel ellenőrizzük őket. Ha a körültekintő ellenőrzés igazolja a következményeket, akkor ezzel megerősítettük a hipotézist. A tudományos hipotézis azonban rendszerint többet állít az ellenőrizhető következmények véges halmazánál (azaz nem vezethető le ezekből), így még a jelentős tapasztalati megerősítés sem tekinthető konkluzív bizonyításnak. Persze pontosan ez az a tény, amelynek következtében az induktív 'következtetés' nem demonstratív, és amelynek következtében az indukciónak klasszikus problémája felmerül.

Karl Popper e probléma elemzése során hangsúlyozza, hogy egy tudományos elmélet ellenőrzésekor alkalmazott következtetések mindig deduktívak, azaz az elmélet felől a tapasztalati tényekre vonatkozó következmények felé haladnak, sohasem az ellenkező irányba, s ezért — érvel — 'az indukciónak, azaz a sok megfigyelés alapján levont következtetésnek, mítosz'. [...] Ez a kijelentés azonban nyilvánvalóan túl erős, hiszen a tapasztalati tudomány eljárása ugyan nem induktív abban a szűk értelemben, amelyet megtárgyaltunk és elvetettünk, mégis *induktív* mondható egy [...] *tágabb értelemben* [...]: míg a tudományos hipotézisek és elméletek nem *következnek* valamely hatékony induktív eljárás révén a tapasztalati adatokból, *elfogadásuk* olyan megfigyelési és kísérleti eredmények alapján történik, amelyek nem szolgáltattak deduktíve kényszerítő erejű evidenciát igazságuk mellett. Így az indukciónak klasszikus problémája megőrzi a jelentőségét: *hogyan igazolható a hipotézisek elégtelen bizonyíték alapján való elfogadása?*” (Hempel 1998, 90f; kurzív kiemelések az eredetiben, ritkított kiemelések K. A./R. Cs.)

Egy néhány oldallal későbbi passzusból viszont az világlik ki, hogy Hempel közelebb áll Popper álláspontjához, mint ahogy az előző sorok alapján vélénk:

Ugyanakkor — mint majd látni fogjuk — az említett három nyelvészeti elméletről könnyen kimutatható, hogy (E-R)-t és (R-E)-t alkalmazzák. Ebben az esetben viszont nem felelnek meg a standard nézet normáinak, függetlenül attól, hogy önmagukról mit állítanak. Ezért a következő dilemma lép fel:

(D) Vagy elfogadunk három olyan nyelvészeti elméletet, amelyek megszegik az analitikus tudományelmélet (SN)-ben megfogalmazott normáit, vagy elutasítjuk őket, noha „működőképesek” és „sikeresek”.¹⁵

(D) természetesen felveti az alábbi problémát:

(P) Feloldható-e a (D) dilemma?

„A tudományos kutatásnak még az sem feltétlenül célja, hogy nagy valószínűséggel megközelítse az igazságot, vagy hogy nagyon komoly induktív konfirmáltságot érjen el. E tekintetben a tudomány hajlik arra, hogy jelentős kockázatot vállaljon. Hajlandó elfogadni egy olyan elméletet, amely messze többet állít annál, mint amire az evidencia följogosítja, ha ez az elmélet azzal kecsgetet, hogy az addig összefüggéstelen és heterogén tények háttérben rendezettségét, mély és egyszerű szisztematikus összefüggéseket rendszerét tárja föl.” (Hempel 1998, 105; kiemelések K. A./R. Cs.)

A másik szempont pedig az, hogy a logikai empiristák által kidolgozott valószínűségi logikák kvantitatív modellek, és szigorúan deduktív elméletek (vö. pl. Ruzsa 2000, 194).

¹² A „téves következtetés” kifejezést az angol „fallacy” vagy a német „Fehlschluß” magyar fordításaként használjuk. A „fallacy” és „Fehlschluß” kifejezések jelentésének összevetéséhez l. pl. Walton (1992a, 245f).

¹³ „Ez a kritérium végeredményben azt jelenti, hogy minden következtetés, amely deduktíve nem érvényes, téves következtetés.” (*ibid.*, 236). Walton joggal jegyzi meg, hogy ez a meghatározás még a standard nézet határain belül is tarthatatlan, mivel pl. az induktív következtetéseket is érvelési hibának nyilvánítja.

¹⁴ Vö. pl. Eemeren – Grootendorst (1994); Kienpointner (1992).

¹⁵ 'Sikerességen' az elmélet heurisztikus potenciálját értjük: azt, hogy képes a felvetett problémák releváns részének megoldására saját háttérfelvetései alapján, saját eszköztárának alkalmazásával, valamint új problémák generálására, melyek azonban túlmutathatnak az elmélet saját lehetőségein.

Megjegyezzük továbbá, hogy jelen írásnak nem célja a három elmélet valamelyike melletti állásfoglalás és annak eldöntése, hogy melyiket tartjuk „jó” és melyiket „rossz” nyelvészeti elméletnek. Célunk sokkal inkább az, hogy a három elmélet egyes aspektusainak tárgyyszerű metatudományos elemzése alapján adjunk választ cikkünk központi problémájára, (P)-re.

A jelen írás célja, hogy a következő *hipotézis* mellett érvelve egy lehetséges megoldást javasoljon (P)-re:

- (H) (a) Egyrészt a következtetéseknek az a felfogása, amelyet (SN) feltételez, felváltható egy olyan metatudományos modellel, amely (E-R)-t és (R-E)-t a tudományos elméletalkotás *legitim* eszközeiként határozza meg.
- (b) Másrészt ez a modell *nem veti el* a racionalitás normáit, hanem kiterjeszti azokat a nem-demonstratív következtetéseken belül a plauzibilis következtetésekre is, megkülönböztetve őket a téves következtetésektől.

Gondolatmenetünk a következő lesz:

1. lépés: Ahogy azt már előre jeleztük, rávilágítunk arra, hogy mindhárom említett elmélet alkalmazza (E-R)-t és (R-E)-t.
2. lépés: Bemutatjuk a következtetések egy olyan modelljét, amely alkalmas a demonstratív, a plauzibilis és a téves következtetések viszonyának feltárására.
3. lépés: E modell segítségével kimutatjuk, hogy (E-R) és (R-E) alkalmazása mindhárom vizsgált nyelvészeti elméletben a problémamegoldás hatékony eszköze, ezért *legitim* és *racionális*.
4. lépés: Összegezzük és általánosítjuk az eredményeket.

A félreértések elkerülése érdekében hangsúlyozzuk: a fent vázolt gondolatmenet a következtetéseket *nem* „logikai szempontból” (Quine-t idézve: „from a logical point of view”), hanem *argumentációelméleti szempontból* kívánja elemezni.

1. Első lépés: (R-E) és (E-R) alkalmazásai

1.1. Problémafelvetés

Annak érdekében, hogy gondolatmenetünket a lehető legtömörebben és legvilágosabban építhessük fel, (P)-t olyan részproblémákra bontjuk, amelyek hozzárendelhetők az érvelés fent említett egyes lépéseéhez. E részproblémák megoldásainak kell elvezetniük (H) alátámasztásához.

Első lépésként tehát a következő kérdésre kívánunk válaszolni:¹⁶

(P1) Chomsky generatív nyelvészete, a kétszintű szemantika és a fogalmi metaforaelmélet alkalmazza-e (E-R)-t és (R-E)-t?¹⁷

1.2. Generatív nyelvészet

Forrai (1987) kimutatja, hogy Chomskynak az emberről alkotott filozófiai nézetei a *kreativitás*, a *szabadság* és a *korlátok* fogalmában gyökereznek. Ez erősen leegyszerűsítve azt jelenti, hogy az embert biológiai adottságainak korlátain belül szabadon és kreatívan cselekvő lénynek tekinti. Ugyanakkor Forrai szerint Chomsky a nyelvi kompetencia tulajdonságait az ember tulajdonságaiból vezeti le (E-R) alkalmazásával, mivel a nyelvi kompetencia az emberi természet része:

„Hogyan kapcsolódik az emberi természetről alkotott ezen elképzelés a nyelv tanulmányozásához? A kapcsolatot talán a nyelvészet tárgyának Chomsky-féle értelmezése teremtheti meg, mely a nyelvészetet az idealizált anyanyelvi beszélő nyelvi kompetenciáját vizsgáló tudománynak tekinti. Ez a definíció az analógias következtetés egy speciális fajtáját eredményezi, amely sematikus a következőképpen írható le: 1. premissza: p része w -nek. 2. premissza: w rendelkezik az A tulajdonsággal. Konklúzió: p rendelkezik az A_1 tulajdonsággal, amely hasonló A -hoz. Ez egy nem-demonstratív következtetés az egész tulajdonságairól a rész tulajdonságaira. Chomskynak a nyelvészet tárgyáról adott definíciója egész-rész kapcsolat-

¹⁶ A bemutatásra kerülő példákat tudatosan választottuk ki a következő szempontok szerint. Először, mivel az érvelések pontos elemzése rendkívül bonyolult és terjedelmes, olyan példákat választottunk, amelyek egyszerűek, és az argumentációelemzés eredményeinek szemléltetését szolgálják. (A 2. fejezetben kidolgozott modell segítségével végrehajtott részletes argumentációelemzésekre példa lehet Kertész 2004b 22–26. fejezete, Kertész–Rákosi 2005b, Rákosi 2005). Másodszer, a példák szemléltetni kívánják, hogy a vizsgált következtetési sémák nagyon különböző célokra alkalmazhatók: így egy elmélet filozófiai háttérfeltévései és fogalmi apparátusa között létesíthetnek kapcsolatot, vagy az elmélet központi empirikus hipotézisének levezetését szolgálhatják, vagy az elmélet hipotéziseit motiváló részelemzésekben játszhatnak szerepet. Harmadszor, azt is megmutatják majd, hogy adott esetben egymásnak ellentmondó hipotézisek—így a holista és a modularista hipotézis—ugyanazon következtetési sémák alkalmazására épülhetnek fel.

¹⁷ A kérdés ebben a formában még mindig túlságosan általános, mivel mindhárom elmélet egymástól több tekintetben különböző fejlődési stádiumok sorából áll. Az egyszerűség érdekében a kérdést itt nem specifikáljuk tovább, ugyanakkor a példák tárgyalásánál világosan jelezzük majd, hogy az adott elmélet mely változatáról van szó.

tot hoz létre az ember és a nyelvi kompetenciája között. Ennek eredményeként lehetővé válik, hogy az emberi természet tulajdonságaiból a nyelvi kompetencia tulajdonságaira következtesünk. Következésképpen az emberi természetről alkotott elképzelések átszivároghatnak a nyelvelméletbe. Megpróbálom megmutatni, hogy Chomsky egyes nyelvészeti elképzeléseinek létrejötté megmagyarázható ily módon.”
(Forrai *op.cit.*, 50; kiemelés K. A./R. Cs.)

Azaz a nyelvi kompetencia tulajdonságait Chomsky a következő általános séma alkalmazásával kapja:

(2) Premisszák:

- (a) A nyelvi kompetencia az emberi természet része.
- (b) Az emberi természet rendelkezik a P tulajdonsággal.

Konklúzió:

- (c) A nyelvi kompetencia rendelkezik a P' tulajdonsággal, ahol P' hasonló P -hez vagy azonos vele.¹⁸

Attól függően, hogy P milyen tulajdonságot jelöl, egy sor további következtetés hajtható végre az alábbiak szerint:¹⁹

P = szabályok

(3) Premisszák:

- (a) A nyelvi kompetencia az emberi természet része.
- (b) Az emberi természetet szabályok irányítják.

Konklúzió:

- (c) A nyelvi kompetenciát szabályok irányítják.

¹⁸ A Forrai-idézetben említett analógiás viszonyra visszatérünk a **3.2.** szakaszban. Az alábbi példákban az analógiás viszonyt a P és a P' tulajdonság között nem explikáljuk.

¹⁹ Mint arra Moravcsik Edit (személyes közlés) rámutatott, az itt tárgyalt példák némelyikét másképp is lehetne elemezni: pl. rész-rész vagy faj-alfaj vagy alfaj-alfaj viszonyként. Így pl. (4) helyett az alábbi elemzés is megindokolható lenne:

- (4') (a) A nyelvi kompetencia az emberi természet altípusa.
 (b) A kreativitás az emberi természet altípusainak alapvető tulajdonsága.
 Konklúzió:
 (c) A kreativitás a nyelvi kompetencia alapvető tulajdonsága.

A különböző interpretációs lehetőségek az egymással kapcsolatba hozott kategóriák tartalmának többértelműségéből eredeztethetők. L. ehhez a problémához bővebben Eeemeren – Grootendorst (1994), Walton (1996). Noha az itt bemuta-

P = kreativitás

(4) Premisszák:

- (a) A nyelvi kompetencia az emberi természet része.
- (b) A kreativitás az emberi természet alapvető tulajdonsága.

Konklúzió:

- (c) A kreativitás a nyelvi kompetencia alapvető tulajdonsága.

P = biológiai korlátok

(5) Premisszák:

- (a) A nyelvi kompetencia az emberi természet része.
- (b) Az emberi természetet biológiai korlátok jellemzik.

Konklúzió:

- (c) A nyelvi kompetenciát biológiai korlátok jellemzik.

P = korlátok közötti szabadság

(6) Premisszák:

- (a) A nyelvi kompetencia az emberi természet része.
- (b) Az emberi természet korlátok közötti szabadságra épül.

Konklúzió:

- (c) A nyelvi kompetencia korlátok közötti szabadságra épül.

Mint azt Forrai is hangsúlyozza, Chomsky nyelvészeti és politikai nézetei között nincs közvetlen összefüggés. Ugyanakkor közvetetten mégis összefüggnek, mert egyaránt Chomskynak az emberre vonatkozó nézeteiből vezethetők le: „bizonyos mértékig ugyanazokból a közös, az emberi természet alapvető aspektusaira vonatkozó előfeltevésekből és hozzáállásból származnak” (Chomsky 1979, 3).²⁰ Mivel az ember a társadalom része, ez azt jelenti, hogy Chomsky a társadalomra vonatkozó nézeteit

tott példák pontosítása indokolt lenne, terjedelmi okokból arra nem térhetünk ki. Gondolatmenetünk lényegén a példák relatíve differenciálatlan tárgyalása nem változtat, mivel a felsorolt értelmezési lehetőségek a nem-demonstratív következtetések egymással szorosan összefüggő típusaiba tartoznak, és a tudományos érvelésben betöltött szerepük azonos (vö. Kienpointner 1992).

²⁰ L. még ehhez más összefüggésben Havas (1996).

szintén az emberi természet tulajdonságaiból vezeti le a rész-egész következtetések sémájának megfelelően. Az általános séma (R-E)-t követi:

(7) Premisszák:

- (a) Az ember a társadalom része.
- (b) Az ember rendelkezik a P tulajdonsággal.

Konklúzió:

- (c) A társadalom rendelkezik a P' tulajdonsággal, ahol P' hasonló P -hez vagy azonos vele.

(7) P -től függő specifikációi:

P = korlátok

(8) Premisszák:

- (a) Az ember a társadalom része.
- (b) Az emberre korlátok jellemzők.

Konklúzió:

- (c) A társadalomra korlátok jellemzők.

P = kreativitás

(9) Premisszák:

- (a) Az ember a társadalom része.
- (b) Az ember tulajdonsága a kreativitás.

Konklúzió:

- (c) A társadalom tulajdonsága a kreativitás.

P = korlátok közötti szabadság

(10) Premisszák:

- (a) Az ember a társadalom része.
- (b) Az ember tulajdonsága a korlátok közötti szabadság.

Konklúzió:

- (c) A társadalom tulajdonsága a korlátok közötti szabadság.

$P =$ szabályok

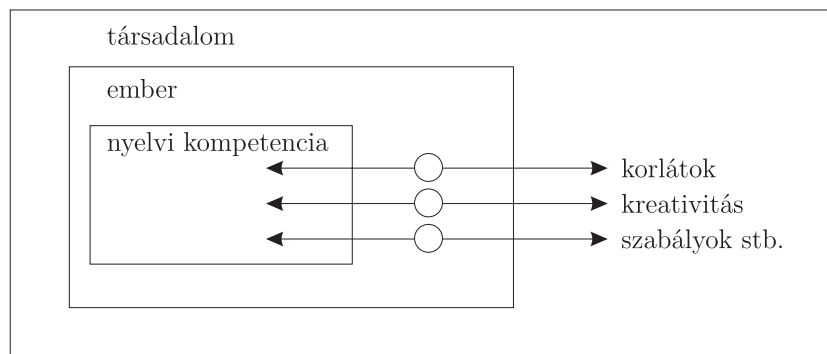
(11) Premisszák:

- (a) Az ember a társadalom része.
- (b) Az emberi természetet szabályok irányítják.

Konklúzió:

- (c) A társadalmat szabályok irányítják.

Összefoglalva: Chomskynak az emberre vonatkozó nézetei két ellentétes irányú következtetési séma premisszáit alkotják. A következtetéseknek ezt a rendszerét az 1. ábra szemlélteti. Ily módon Chomsky nézetrendszerének filozófiai alapjai (R-E)- és (E-R)-következtetések révén kapcsolódnak társadalomelméletéhez és nyelvelméletéhez.



1. ábra

1.3. Modularizmus: A kétszintű szemantika

A modularitás hipotézisét a kognitív tudomány klaszszikusnak tekinthető írásaiban Chomsky, Fodor, Pylyshyn és mások mindenekelőtt két hipotézisből vezetik le:

(12) A nyelvtudás moduláris felépítésű.

(13) A vizuális érzékelés moduláris felépítésű.²¹

²¹ A klasszikus mű, amelyre hivatkozni szokás, Marr (1982).

Ekkor (12)-ből és (13)-ból (R-E) alapján (14)-et és (15)-öt kapjuk:

(14) Premisszák:

- (a) A nyelvtudás a kogníció része.
- (b) A nyelvtudás moduláris felépítésű.

Konklúzió:

- (c) A kogníció moduláris felépítésű.

(15) Premisszák:

- (a) A vizuális érzékelés a kogníció része.
- (b) A vizuális érzékelés moduláris felépítésű.

Konklúzió:

- (c) A kogníció moduláris felépítésű.

(14c) ill. (15c) a Bierwisch és Lang-féle kétszintű szemantika alaptétele: „Az ember kognitív magatartásának egésze alapvetően modulárisan szervezett” (Lang et al. 1991, 6).

Ugyanakkor a kétszintű szemantika képviselői ezt a konklúziót további következtetések premisszájaként használják fel, melyek feladata, hogy alátámasszák az egyes reprezentációs szintek relatív autonómiáját. Okfejtéseik középpontjában a szemantikai formának, mint a konceptuális és a morfoszintaktikai rendszert összekapcsoló interfésznek a relatív autonómiája áll. Az érvelés során a következő sémának megfelelő, (E-R) típusú következtetéseket alkalmaznak:

(16) Premisszák:

- (a) A kogníció moduláris felépítésű.
- (b) A szemantikai forma/a morfoszintaktikai rendszer/a konceptuális rendszer a kogníció részei.

Konklúzió:

- (c) A szemantikai forma/a morfoszintaktikai rendszer/a konceptuális rendszer moduláris felépítésű.

Összefoglalva: a kétszintű szemantika központi empirikus hipotéziseit (E-R) és (R-E) segítségével vezeti le.

1.4. Holizmus: A fogalmi metaforaelmélet

A modularista hipotézissel szemben Lakoff és Johnson a következő holista hipotézist fogadja el:

- (17) A nyelv, a gondolkodás és a cselekvés ugyanazon a fogalmi rendszeren alapul.²²

Második fő hipotézisük a fogalmi rendszer metaforikus szerkezetére vonatkozik:

- (18) Az ember fogalmi rendszere, amelyen a nyelv alapul, metaforikus szerkezetű.²³

Továbbá különbséget tesznek „metaforikus kifejezések” és a „fogalmi metaforák” között.

Ebben az itt csupán röviden vázolt elméleti keretben Lakoff és Johnson számos (E-R) és (R-E) típusú következtetést hajt végre. Egyfelől például (18)-ból kiindulva (R-E) segítségével a következőképpen érvelnek:²⁴

- (19) Premisszák:

- (a) A SZERELEM fogalma része annak a fogalmi rendszernek, amelyen a nyelv alapul.²⁵
- (b) A SZERELEM fogalma metaforikusan strukturált.²⁶

Konklúzió:

- (c) Az a fogalmi rendszer, amelyen a nyelv alapul, metaforikusan strukturált.

²² „Mivel a kommunikáció ugyanazon a fogalmi rendszeren alapul, mint amelyet a gondolkodás és cselekvés során használunk, ezért a nyelv fontos bizonyítékokat nyújthat e rendszer mibenlétéről [...]” (Lakoff–Johnson 1980, 4; kiemelés K. A./R. Cs.)

²³ „[...] az ember fogalmi rendszere metaforikusan strukturált [...]” (Lakoff–Johnson 1980, 6)

²⁴ Vö. a 3.4. fejezettel is.

²⁵ Vö. „Az a fogalmi rendszer, amelyen egy nyelv alapul, fogalmi metaforák ezreit tartalmazza—azaz konvencionális leképezéseket egyik tartományból a másikra, mint például az Eseményszerkezet Metafora.” (Lakoff 1993, 239; kiemelés K. A./R. Cs.)

²⁶ Vö. (29).

Másfelől fordítva is érvelnek. Így többek között (19c)-ből ill. (18)-ból (E-R) alkalmazásával következtetnek az absztrakt fogalmak metaforikus szerkezetére:

(20) Premisszák:

- (a) Az absztrakt fogalmak az ember fogalmi rendszerének részei.
- (b) Az a fogalmi rendszer, amelyen a nyelv alapul, metaforikusan strukturált.

Konklúzió:

- (c) Az absztrakt fogalmak metaforikusan strukturáltak.

Azaz: a fogalmi metaforaelmélet szintén alkalmazza (E-R)-t és (R-E)-t.

1.5. Összegzés

A fenti példák alátámasztani látszanak az alábbi segédhipotézist, mellyel (P1)-re válaszolunk:

(H1) Chomsky generatív nyelvészete, a kétszintű szemantika és a fogalmi metaforaelmélet alkalmazza (E-R)-t és (R-E)-t.

(H1) világosan motiválja a (D) dilemmát, melyet az 1. szakaszban fogalmaztunk meg. Az eddig elmondottak alapján két lehetőségünk van:

(a) Elvetjük a három elméletet, mert megsértik a racionalitásnak a standard nézet szerinti normáit, h i s z e n (R-E) és (E-R) nem-demonstratív következtetések.

(b) Megmutatjuk, hogy (R-E) és (E-R) alkalmazása nem sérti meg a racionalitás normáit a n n a k e l l e n é r e, hogy nem-demonstratív következtetések. Ez azt jelenti, hogy meg kell mutatnunk: nem a három elmélet illegitim, hanem a standard nézet racionalitás-felfogása túlságosan restriktív. Ez a lehetőség távolról sem motiválatlan, mivel az utóbbi egy-két évtized szakirodalmában látványosan kerültek előtérbe olyan nézetek, amelyek szerint noha a tudományos érvelésben a demonstrativitás bizonyos kontextusokban indokolt követelmény, számos releváns esetben nem valósítható meg.

Próbáljuk meg tehát a második lehetőséget, amely megfelel (H)-nak! Ehhez a következőt kell megmutatnunk:

(a) N e m m i n d e n nem-demonstratív következtetés téves következtetés.

(b) Kidolgozható a következtetések egy olyan modellje, amely világosan különbséget tesz plauzibilis és téves következtetések között.

(c) (E-R) és (R-E) a szóban forgó elméletek kontextusában nem-téves nem-demonstratív következtetés.

2. Második lépés: A plauzibilis következtetések egy lehetséges modellje

2.1. Problémafelvetés

Ahogy azt (SNC)-ben rögzítettük, a standard nézet egyik konstitutív tulajdonsága, hogy megkülönbözteti és elkülöníti az „igazolás kontextusát” a „felfedezés kontextusától”. A „felfedezés kontextusát” —és ezen belül a problémamegoldás és az elméletalkotás folyamatát—nem tekinti racionálisan rekonstruálhatónak. Kizárólag e folyamat végeredményét, azaz a kifejtett tudományos elméleteket tartja a tudományelméleti reflexió tárgyának, melyek a logika eszközeivel rekonstruálhatók, és ezen rekonstrukció segítségével igazolhatók.

Ugyanakkor az 1970-es évektől kezdve egyre inkább kétségessé vált a „felfedezés kontextusának” és az „igazolás kontextusának” éles megkülönböztetése (vö. pl. Nickles 1980, 2001). A tudományelmélet érdeklődése többek között fokozatosan az elméletalkotás folyamatának vizsgálata felé fordult: immár nem csupán a kiforrott tudományos elméletek logikai szerkezete, hanem a tudományos problémamegoldás sajátosságai is a tudományelméleti reflexió legitim témáivá váltak. Ez azt jelentette, hogy az elméletalkotás és az igazolás kontextusának éles szétválasztása egyre kevésbé látszott tarthatónak. E hangsúlyeltolódás több, egymástól részben független forrásra vezethető vissza:

(a) Számos empirikus tudományban a kutatás eredményeinek kifejtése tükrözi a problémák megoldásának sajátosságait és azokat az argumentatív eljárásokat is, amelyek ezen eredményekhez vezettek. Ezekben az esetekben az eredmények bemutatásának végső formája lényegi módon alkalmaz nem-demonstratív következtetéseket.

(b) Az ellentmondás-mentességnek a tudományos megismerésben játszott szerepét is újraértékelték az utóbbi évek fejleményei. A hetvenes évek óta egyre elfogadottabbá válik az a nézet, hogy a tudományos elméletek logikai szerkezete igen gyakran parakonzisztens (friss áttekintésekhez vö. pl. Meheus 2002; Priest 2002; Bremer 2005).

(c) A mesterséges intelligencia kutatásának gyors fejlődése egyebek mellett azzal az eredménnyel is járt, hogy komoly kísérletek történtek a tudományos megismerés számítógépes programokkal jól modellálható heurisztikákra épülő problémamegoldási folyamatként való leírására.

Noha ezek a tendenciák egymástól függetlenül alakultak ki, ugyanabba az irányba mutatnak: a standard nézet egyes tételei, melyek a demonstratív következtetéseknek a tudományos elméletekben játszott szerepére vonatkoznak, erősen megkérdőjelezhetők. Az említett tendenciák központi kategóriái a „problémamegoldás”, a „plauzibilis következtetések”, a „felfedezés” és az „inkonzisztencia”. Az alábbiakban azt a feltevésünket fejtjük ki, hogy e kategóriák megragadásának kulcsát a plauzibilis következtetések jelentik.

Az utóbbi három-négy évtizedben a logika nyitni kezdett a demonstratív következtetési sémáktól eltérő következtetések tanulmányozása felé. A szakirodalom egy részében az ún. plauzibilis következtetések kerültek előtérbe, mivel „[a] logika általános gyakorlata mindinkább elismeri a deduktív és induktív következtetések mellett a [...] plauzibilis következtetéseket is” (Walton 2001, 141). Egyre világosabbá vált e következtetések szerepe a hétköznapi és a tudományos megismerésben egyaránt, ugyanakkor Rescher és Pólya úttörő felismerései mégsem kaptak elegendő figyelmet a szaktudományokban:

„A plauzibilis érvelés mindenütt jelen van a hétköznapijainkban éppúgy, mint a tudományos tevékenységünkben. Míg az induktív érvelést és a probabilisztikus gondolkodást régóta igen élénk érdeklődés övezi a pszichológusok körében, addig az a gyakori eset, amikor az emberek bizonytalan premisszákból indulnak ki, és bizonytalan konklúzióhoz jutnak [...], viszonylag kevés figyelmet kapott. Ez annak ellenére is így van, hogy a logikusok és a matematikusok [...] (Rescher 1976), valamint a filozófusok már felismerték e tény jelentőségét, és a Mesterséges Intelligencia-kutatók egy sor nem-monoton következtetési formalizmust dolgoztak ki.”

(Poltzer–Bourmaud 2002, 346; kiemelés tőlünk, K. A./R. Cs.)

A szakirodalom szerint a logikailag nem érvényes következtetések közé tartoznak pl. az induktív, analógiás, abduktív, visszavonható (defeasible), feltételes (presumptive), plauzibilis és téves következtetések. Ugyanakkor ezen kategóriák gyakran átfedésben vannak egymással, és nincs általánosan elfogadott meghatározásuk. Így pl. az egyik felfogás szerint a „plauzibilis következtetés” kategóriája —a téves következtetések kivételével— az imént felsorolt kategóriák genus proximuma. Egy másik nézet a plauzibilis következtetéseket a nem-demonstratív következtetések egyik speciális formájának tekinti. De olyan nézet is van, amely az induktív következtetések alá szubszumálja a többi nem-demonstratív következte-

tést (a téves következtetések kivételével). Pólya és Rescher nyomán az elsőként említett felfogást követjük.²⁷

Az alábbiakban egy olyan modellre teszünk javaslatot, amely Rescher és Pólya felismeréseiből kiindulva felvázolja a demonstratív, plauzibilis és téves következtetések rendszerét, és amely számos tekintetben különbözik a standard nézettől.²⁸ Ehhez mindenekelőtt azt kell megnéznünk, hogyan határolhatók el a plauzibilis következtetések egyrészt a demonstratívaktól, másrészt pedig a téves következtetésektől. Induljunk ki tehát a következő kérdésből:

(P2) Mit értünk plauzibilis következtetéseken, azaz mi a különbség

- (a) a plauzibilis és a demonstratív, valamint
- (b) a plauzibilis és a téves következtetések között?

E probléma lényegét egy szemléletes példával világítjuk meg. A hagyományos felfogás szerint a téves következtetések egyik klasszikus esete a „következmény állítása” hiba. (21)-ben a bal oldalon álló *modus tollens* és a jobb oldali séma között e felfogás szerint az alapvető különbség az, hogy míg a *modus tollens* logikailag érvényes, az utóbbi nem az, noha a *modus tollens*-szel való hasonlósága következtében annak látszik:

$$(21) \quad \text{Ha } A, \text{ akkor } B \qquad \text{Ha } A, \text{ akkor } B$$

$$\frac{\text{nem-}B}{\text{nem-}A} \qquad \frac{B}{A}$$

Ugyanakkor a jobb oldali következtetést Pólya (1994, 90) nem téves következtetésként, hanem a plauzibilis következtetések paradigmátikus példájaként kezeli, melyet „redukciónak” nevez. Vessük össze a jobb oldali séma fent ismertetett hagyományos, téves következtetésként való jellemzését Pólya megfontolásaiival.²⁹

²⁷ Annak ellenére, hogy Pólya és Rescher eredményei több évtizedesek, aktualitásukból semmit sem veszítettek. L. ehhez pl. Woods et al. (2000, 258); Walton (2001, 1992b); Chesñevar et al. (2000), etc.

²⁸ A plauzibilis következtetésekre vonatkozó nézeteink jóval részletesebb bemutatásához vö. Kertész (2004b), Kertész – Rákosi (2005b,c) és Rákosi (2005).

²⁹ A helyzet azonban még ennél is bonyolultabb. Például, hogy csupán egyetlen további aspektust említsünk, a szóban forgó következtetési sémát az abduktív tipikus eseteként is szokás kezelni. Jelen keretek között nem áll módunkban megtárgyalni az abduktív és a plauzibilis következtetések közötti viszonyt. L. Walton (2001)-et rövid áttekintésként.

„[...] tekintsük a 'hipotetikus' szillogizmus 'modus tollensét' [...]:

$$\frac{A\text{-ból következik } B \\ B \text{ hamis}}{A \text{ hamis}}$$

Még erős leegyszerűsítés mellett is többféle, megjegyzésre méltó jellegzetességet vehetünk észre ezen a következtetési skémán: *s z e m é l y t e l e n , á l t a l á - n o s , ö n e l l á t ó é s v é g l e g e s*. [...]

Hasonlítsuk össze a demonstratív okoskodás előző pontban tárgyalt skémáját a plauzibilis okoskodás [...] skémájával [...]:

$$\frac{A\text{-ból következik } B \\ B \text{ igaz}}{A \text{ hihetőbb}}$$

A két skéma, a 'demonstratív', ill. a 'plauzibilis' skéma között bizonyos formai hasonlóság van. [...] Mégis hasonlítsuk őket össze tüzetesebben.

Az első premissza mindkét mintában ugyanaz:

$$A\text{-ból következik } B$$

A második premisszák:

$$B \text{ hamis} \qquad B \text{ igaz}$$

éppen ellentétesek, de egyformán világosak és határozottak, ugyanazon a logikai szinten állnak. A két konklúzió között viszont óriási a különbség:

$$A \text{ hamis} \qquad A \text{ hihetőbb}$$

[...] A demonstratív skéma konklúziója a premisszáival egy szinten van, plauzibilis skémánk konklúziója ellenben más természetű, kevésbé éles, nem annyira kifejezett.” (Pólya 1989, 122ff; kiemelés az eredetiben)

Az összevetés világosan mutatja, hogy Pólya (és őt követve Rescher) alap gondolata a következő: bizonyos nem-demonstratív következtetésekben a premisszák igazságából nem következik a konklúzió igazsága, a premisszák mégis hozzájárulhatnak a *h i h e t ő s é g é h e z*. A hagyományos felfogás azért tekinti „a következmény állítását” téves következtetésnek, mert nem érvényes. Ezzel szemben Pólya azt állítja, hogy ugyanez a séma hihető konklúzióhoz vezethet, *a n n a k e l l e n é r e*, hogy nem érvényes, és ennek következtében legitim következtetési eljárás.

Ez a példa jól szemlélteti azt, hogy (P2) nem válaszolható meg pusztán a következtetések *f o r m á j á n a k* vizsgálata alapján. Az újabb szakirodalom egyértelműen, többféle argumentációelméleti keretben is kimutatta (vö. még pl. Walton 1992a, 2001; Eemeren–Grootendorst 2004, stb.), hogy „[a] téves következtetések többsége (alapvetően) bizonyos tartalmi aspektusai miatt nem akceptálható; így a formai érvényesség, illetve érvénytelenség megállapítása nem elégséges kritérium

annak eldöntésére, hogy mely érvelések tévesek, és melyek nem [...]” (Kienpointner 1992, 249–250).

Amennyiben tehát kizárólag a következtetések formáját vesszük figyelembe, szükségképpen hibásnak kell minősítenünk olyan következtetéseket, amelyek, noha nem-demonstratívok, mégis akceptálhatóak, hiszen hozzájárulnak a konklúzió hihetőségének növekedéséhez. Ezért a (P2) probléma megoldásának egyik nehézsége abban rejlik, hogy a demonstratív, plauzibilis és téves következtetések megkülönböztetése nem szorítkozhat a következtetések formájára. Ergo, azt kell megmutatnunk, hogy milyen megoldást kapunk (P2)-re akkor, ha a következtetések *t a r t a l m i a s p e k t u s a i t* is figyelembe vesszük.

2.2. (P2a): Plauzibilis és demonstratív következtetések³⁰

(a) A plauzibilis következtetések bizonytalansága

Pólya György az alapvető különbséget abban látja a plauzibilis és a demonstratív következtetések között, hogy az előbbiek nem rendelkeznek a demonstratív következtetésekre jellemző *b i z o n y o s s á g g a l*. A (21) alatti példában szereplő két következtetésnek megegyezik az egyik premisszája, nevezetesen az első. A második premissza azonban különbözik. Ez alapvető eltérésekhez vezet a konklúziókat illetően is: míg a demonstratív következtetések esetében a konklúzió igazsága *t e l j e s b i z o n y o s s á g g a l* következik a premisszákból, a plauzibilis következtetésekben a premisszák csupán növelik a konklúzió *h i h e t ő s é g é t*.³¹ Következésképpen a plauzibilis következtetések természetüknél fogva kevésbé megbízhatóak, mint a demonstratív következtetések, mivel maguk után vonják a hiba, a tévedés és a visszautasíthatóság lehetőségét.

(b) A plauzibilis következtetések informativitása

A demonstratív (deduktív, logikai) következtetések nem alkalmasak a premisszák információtartalmához képest új ismeretek megszerzésére.³²

³⁰ Az itt felsorolt szempontok jóval terjedelmesebb kifejtéséhez l. Kertész – Rákosi (2005a), Rákosi (2005).

³¹ Mind Pólya, mind Rescher nyomatékkaal hangsúlyozzák, hogy a „hihetőség” nem azonos a valószínűséggel, és nem írható le kvantitatív modellel; vö. Rescher (1976); Pólya (1989, 119–153).

³² Meg kell ugyanakkor megjegyeznünk, hogy bár a demonstratív következtetések konklúziójának információtartalma nem haladja meg a premisszákéét, azonban képesek arra, hogy implicit információkat explicitté tegyenek. Ezért demonstratív következtetések is lehetnek a problémamegoldás eszközei.

„[...] a logikai következtetéssel nyert ismeret csak viszonylag új: a premisszában benne kellett rejtőznie, mert különben nem lehetne premisszáink szigorú logikai következménye. [...] Merőben új ismerethez jutni logikai következtetéssel lehetetlen.” (Ruzsa 2000, 17)

Ezzel szemben a plauzibilis következtetések egyik legfontosabb sajátossága az, hogy a konklúzió tartalmazhat olyan információt is, amely nem adott eleve a premisszában. Ezért a plauzibilis következtetések az új tudás megszerzésének hatékony eszközei.

(c) A plauzibilis következtetések heurisztikus funkciója

A problémamegoldás során igen gyakran kerülünk olyan helyzetbe, hogy egy adott ponton egymást kölcsönösen kizáró hipotézisek (sejtések) állnak rendelkezésünkre, melyek mindegyike mellett szólnak bizonyos megfontolások, és így egyaránt lehetséges alternatívát jelentenek a rendelkezésünkre álló információk alapján.³³ Ilyenkor döntenünk kell a rivális hipotézisek között, azonban nem fordulhatunk segítségért a deduktív logikához.³⁴ A plauzibilis következtetések tehát olyan heurisztikus eszközök, melyek célja, hogy közelebb vigyenek bennünket egy bizonyos probléma megoldásához, amennyiben segítenek megítélni, melyik lehetséges alternatíva a legígéretesebb a pillanatnyilag rendelkezésünkre álló információk alapján (vö. Pólya 1994, 120f; 1989, 151f; Walton 2001, 164). Így lehetővé teszik számunkra, hogy megtaláljuk a megoldást az adott problémákra.³⁵

³³ Vö. Rescher (1976; 1987, 305); Rescher – Brandom (1980, 160); Walton (2001, 150ff)

³⁴ Ruzsa Imre a következőképpen fogalmaz:

„Az olyan kérdésre, hogy 'Mi következik ebből?', az esetek többségében a logika nem tud kimerítő választ adni. Ugyanis többnyire végtelen sok konklúzió adódhat premisszáik valamely összességéből. Az idézett kérdés mögött rendszerint az a probléma húzódik meg, hogy az adott okoskodás, bizonyítás vagy érvelés során mi lenne a célszerű, kívánatos következő lépés. A logika néha támpontokat nyújt ennek megválaszolásához, alternatívákat vázol föl, de univerzális módszert nem tud adni.” (Ruzsa 2000, 17)

³⁵ „A deduktív logika önmagában bizonyosan nem fogja eldönteni a dolgot. A logika csupán megmondja, hogy a helyzet így nem tartható. Tudomásunkra hozza, hogy valamit fel kell adnunk, de nem ad semmilyen segítséget abban, hogy mit. [...] A plauzibilitás elmélete túlvisz bennünket a logikán és a valószínűségeken: a formális birodalmából elvisz a 'materialis' megfontolásokéba. Arra törekszik, hogy kidolgozza azt a kifinomultabb eszköztárat, amelyre szükségünk van ahhoz, hogy meghozzuk az elkerülhetetlen döntéseket az olyan helyzetekben, amikor az információk túldetermináltság miatt kognitív ellentmondásba keveredtünk.” (Rescher 1976, 2; kiemelések az eredetiben)

(d) A plauzibilis következtetések dinamizmusa

A plauzibilis következtetések dinamikusak, mivel a premisszák hihetőségének változásával megváltozik a konklúzió hihetőségének mértéke is: hihetőbbé vagy kevésbé hihetővé válik. Minél hihetőbbek a premisszák, annál hihetőbb a konklúzió; minél kevésbé hihetők a premisszák, annál kevésbé hihető a konklúzió:

„[...] a plauzibilis következtetési skémáknak van 'határesete', s az egy demonstratív következtetési skéma. Ahogy a plauzibilis következtetés premisszái 'tartanak' a határeset megfelelő premisszáihoz, a plauzibilis konklúzió 'közelít' az extrém határeset erejéhez. Még rövidebben: folytonos átmenet van a heurisztikus [azaz: plauzibilis] skéma és valamely demonstratív skéma között.” (Pólya 1989, 50)

(e) A plauzibilis következtetések részleges bázisa

A demonstratív következtetéseknél a premisszák „teljes bázist” alkotnak abban az értelemben, hogy „semmilyen új információ nem ingathatja meg a konklúzió helyességébe vetett hitünket, feltéve, hogy a kapott új információ a premisszák helyességébe vetett hitünket nem befolyásolja” (Pólya 1994, 91). A plauzibilis következtetéseknél a premisszák viszont csak „részleges bázist” alkotnak, vagyis a teljes bázisnak van olyan része, amely a premisszáiban nem jut kifejezésre.³⁶

Ez például az általunk vizsgált (E-R) és (R-E) típusú következtetések esetében azt jelenti, hogy a $\langle \rangle$ -jelek között szereplő premissza látens háttérpremissza marad, és nem jelenik meg a bázis látható részében:

³⁶ „[...] a teljes bázisnak csak egy része—mintegy 'látható része'—jut kifejezésre; van azonban még egy ki nem mondott, láthatatlan része is, amely csupán pontokba nem szedhető megérzések és meg nem fogalmazott megfontolások formájában él. Az is megeshet, hogy olyan új információhoz jutunk, amely teljesen érintetlenül hagyja a két premissza érvényét, *A* igazságába vetett hitünket mégis a konklúzióban megjelölttel ellentétes irányba befolyásolja. Az, hogy premisszáink alapján *A*-t hihetőbbnek véljük, teljesen érthető és indokolt. De egy nappal később felmerülhetnek olyan indokok, amelyek ugyan egyáltalán nem érintik a premisszákat, mégis csökkenthetik számunkra *A* hihető voltát, sőt egyenesen cáfolhatják a konklúziót. A konklúziót tehát megingathatják, sőt egyenesen romba dönthetik olyan megrázkódtatások, amelyek bázisának láthatatlan részében következnek be, annak ellenére, hogy a premisszák—a bázis látható része—szilárdan a helyükön maradtak” (Pólya 1994, 91; kiemelés K. A./R. Cs.).

(R-E) Premisszák:

- (a) x része y -nak.
- (b) x rendelkezik a P tulajdonsággal.
- (c) (Ha y egy része rendelkezik P -vel, akkor y is rendelkezik vele.)

Konklúzió:

- (d) y is rendelkezik a P tulajdonsággal.

(E-R) Premisszák:

- (a) x része y -nak.
- (b) y rendelkezik a P tulajdonsággal.
- (c) (Ha y rendelkezik P -vel, akkor a részei is rendelkeznek vele.)

Konklúzió:

- (d) x is rendelkezik a P tulajdonsággal.³⁷

(f) A plauzibilis következtetések kontextusfüggősége

Következésképpen a plauzibilis következtetések konklúziója alapvetően és nem-triviális módon *k o n t e x t u s f ü g g ő*: a konklúzió hihetősége jelentős mértékben függ a premisszák „erejétől” vagy „súlyától”.³⁸

³⁷ Fontos ugyanakkor megjegyeznünk, hogy a fenti következtetéseket másfajta látnens premisszákkal is kiegészíthetjük, mint pl. (x és y minden P szempontjából releváns tulajdonságában megegyezik) stb. L. ehhez többek között a 7. lábjegyzetben felsorolt irodalmat, valamint az (1c)-ben bemutatott példákat.

³⁸ „A plauzibilis érvelés általunk megadott skémájában a konklúzió nem 'választható le'. Az 'A hihetőbbé lett' kijelentés értelmetlen a premisszákra való hivatkozás nélkül, amelyek megmagyarázzák a konklúzió változásának körülményeit. A premisszákra való hivatkozással a plauzibilis konklúzió teljesen értelmes lesz és tökéletesen ésszerű, de az idő múlásával értéke csökkenhet, annak ellenére, hogy a premisszák érintetlenül maradnak. [...] Ostobaság volna azon sajnálkozni, hogy a plauzibilis érvelés skémája nem ér fel a demonstratív érvelés tökéletességéhez. Ellenkezőleg, elégedettséget kellene éreznünk, hogy sikerült kideríteni valami kezdettől fogva gyanított különbséget. Kezdetről fogva világos volt, hogy a kétfajta érvelésnek különbözőek a feladatai. Kezdetről fogva nagyon eltérőnek látszottak: a demonstratív érvelés határozottnak, véglegesnek, 'gépiesnek', 'a plauzibilis érvelés homályosnak, ideiglenesnek, jellegzetesen 'emberinek'. [...] A demonstratív következtetéssel ellentétben a plauzibilis érvelés határozatlanul hagy egy nagyon lényeges momentumot: a konklúzió 'erősségét' vagy 'súlyát'. Ez a súly nem csak a tisztázott okoktól függhet, olyanoktól, amik például a premisszákból fejeződnek ki, hanem tisztázatlan, ki nem fejezett okoktól is, amelyek valahol a következtető sze-

2.3. (P2b): Plauzibilis és téves következtetések

Miután tisztáztuk a plauzibilis és a demonstratív következtetések viszonyát, fel kell vetnünk a plauzibilis és a téves következtetések közti kapcsolat kérdését.

A téves következtetések a klasszikus értelmezés szerint olyan következtetések, amelyek megtevesztő módon hasonlítanak valamilyen érvényes következtetéshez, vagyis helyes demonstratív következtetésnek látszanak, azonban nem azok (vö. pl. Hamblin 1970). Ugyanakkor az utóbbi egy-két évtized szakirodalma kimutatta, hogy ez a klasszikus értelmezés többek között az alábbi okokból nem tartható:³⁹

(i) Sok esetben a téves következtetés formája nem hasonlít semmilyen helyes következtetési sémához. Például az *argumentum ad baculum* típusú érvelések a vitapartner fenyegetésén alapulnak. Ezekben az esetekben világos, hogy nem logikai, hanem *e t i k a i* hibával van dolgunk.

(ii) A téves következtetések egy jelentős csoportja olyan premisszát tartalmaz, amelynek akceptálhatósága megkérdőjelezhető. Például az *argumentum ad populum* típusú érvelések azon a megfontoláson alapulnak, hogy egy állítás azért igaz, mert az emberek többsége egyetért vele.

(iii) Nem alkalmazható a klasszikus definíció a körben forgó érvelés megragadására, hiszen például az '*A&B*, tehát *A*' vagy az '*A*, tehát *A*' alakú következtetések triviális módon érvényesek.

(iv) Túl szigorú, amennyiben minden nem-demonstratív következtetést tévesnek minősít, jóllehet a hétköznapi érvelésben és a tudományos elméletalkotásban a nem-demonstratív következtetések számos fajtáját használják.⁴⁰

E felismerések indokolják azt, hogy a modern szakirodalom a téves következtetések *k o n t e x t u s - f ü g g ő s é g é t* helyezi a középpontba: „Egy következtetés, amely [...] helyes az egyik [...] kontextusban, [...] téves lehet egy másikban” (Walton 1997, 213).

Azt látjuk tehát, hogy a plauzibilis és a téves következtetéseknek legalább két közös tulajdonsága van: nem-demonstratívak és kontextusfüggők. Ezért (P2b)-t a következőképpen pontosíthatjuk: Mi a különbség a plauzibilis és a téves következtetések között, h a mindkettő (a) nem-demonstratív és (b) kontextusfüggő?

mély háttérben lehetnek. Az embernek van háttere, a gépnek nincs” (Pólya 1989, 125; kiemelés K. A./R. Cs.). L. még ehhez pl. Rescher (1976, 111); Walton (2001, 164).

³⁹ Ezen eredmények hasonlóan tömör összefoglalásához l. pl. Kienpointner (1992, 249f); Eemeren – Grootendorst (2004, 158).

⁴⁰ Vö. Walton (2001).

Az előző szakaszban elmondottakból kiindulva erre a kérdésre — első megközelítésben — a következőképpen válaszolhatunk: Míg a plauzibilis következtetések új információk megszerzésének h a t é k o n y eszközei egy adott kontextusban, melyek fontos heurisztikus feladatokat látnak el a problémamegoldásban, addig a téves következtetések i n e f f e k t í v e k, sőt néha egyenesen d e s t r u k t í v a k.

A téves következtetés tehát nem más, mint a z a d o t t k o n t e x t u s b a n, azaz a rendelkezésünkre álló információkhoz viszonyítva ineffektív következtetés, mely nem járul hozzá az adott probléma megoldásához. A hiba, amelyet elkövetünk, többnyire abban gyökerezik, hogy figyelmen kívül hagyjuk az adott kontextus sajátosságait, és túlbecsüljük a konklúzió (Pólya kifejezésével élve) „erejét” vagy „súlyát”, azaz egy bizonytalan konklúziót bizonyosnak vagy legalábbis hihetőbbnek tekintünk, mint azt a rendelkezésünkre álló információk indokolják, és figyelmen kívül hagyunk más, alternatív megoldásokat.

Ez a distinkció ugyanakkor nem csupán az általunk Pólya és Rescher nyomán vázolt modell sajátossága, hanem — mint azt az alábbi idézet is tanúsítja — más argumentációelméleti irányzatok képviselői a mienktől többé-kevésbé eltérő háttérfeltevésekre támaszkodva is hasonlóan fogalmazzák:

„[...] A téves következtetések nem ‚abszolút’ hibák, amelyeket az ésszerűség ‚lényegét’ felismerő elemző egyszerűen a vitázóknak tulajdoníthatna, hanem olyan lépések az argumentatív diskurzusban vagy szövegben, amelyeket n e m t e k i n t h e t ü n k k o n s t r u k t í v n a k, v a g y e g y e n e s e n d e s t r u k t í v n a k k e l l t a r t a n u n k [...].”

(Emeren – Grootendorst 2004, 175; kiemelés K. A./R. Cs.)

Ugyanakkor fontos felhívni a figyelmet arra, hogy e választ óvatosan és differenciáltan kell értékelnünk. Mindenekelőtt azért, mert egyrészt a hatékonyság n e m a következtetések a b s z o l ú t tulajdonsága. Még ha egy adott kontextusban effektívnek tűnik is egy következtetés — mivel úgy véljük, hogy elősegíti a probléma megoldását –, megváltozhatnak a rendelkezésre álló információk, és az ily módon módosult kontextusban előfordulhat, hogy ineffektívvé válik az, ami korábban hatékonynak látszott. Másrészt pedig az említett distinkció nem kínál univerzális, minden szituációban világosan alkalmazható és végleges hatályú kritériumot annak megítéléséhez, hogy egy bizonyos következtetés téves-e vagy plauzibilis. Harmadszor, hangsúlyoznunk kell, hogy noha modellünk számos közös vonást mutat mind a plauzibilis következtetések, mind a téves következtetések egyéb megközelítéseivel, lényeges pontokon különbözik is ezektől.⁴¹

2.4. A plauzibilis következtetések episztemológiai háttere

A 2.1. szakaszban már utaltunk rá, hogy az analitikus tudományelmélet nem tudott számot adni egy sor releváns tényezőről: a felfedezésről, az inkonzisztenciáról és a nem-demonstratív következtetések szerepéről a tudományos érvelésben. Feltételeztük, hogy a plauzibilis következtetések alkalmasak lehetnek a tudományos elméletek ezen sajátosságainak kezelésére. Azonban nem érthetjük meg a plauzibilis következtetések működését anélkül, hogy legalább érintőlegesen kitérnénk annak az általános episztemológiai keretnek néhány releváns tulajdonságára, amelyben az előző fejezetben vázolt technika értelmezhető.

Ahogy láttuk, a plauzibilis következtetések részleges bázissal rendelkeznek. Egy ilyen részleges bázisból kiindulva bizonyos módszerek alkalmazásával új információkhoz jutunk, miközben azonban nem lehetünk biztosak abban, hogy ez utóbbiak olyan állításokat eredményeznek, amelyek konzisztensek a kiinduló feltevéseinkkel. Ilyen esetekben c i k l i k u s a n okoskodunk. Az adott problémákhoz újra és újra visszatérünk, és a részleges bázist más-más látens háttérfeltevessel kiegészítve a rendelkezésünkre álló információhalmazt újabb plauzibilis következtetések levonásával átalakítjuk, az egyes adatok (hipotézisek, alternatív

⁴¹ Anélkül, hogy részletesen bemutatnánk a vonatkozó szakirodalmat, csupán röviden jelezni kívánjuk, miben különbözik a mi megközelítésünk más álláspontoktól.

Például, noha számos esetben egyetértőleg hivatkoztunk Waltonra, és idéztük is műveit, hogy alátámasszuk állításainkat, bizonyos pontokon jelentős eltérések mutatkoznak álláspontjaink között. Ennek érzékeltetésére legyen elegendő megemlítenünk, hogy Walton egyetért az analitikus tudományelmélet „standard nézetével” abban a tekintetben, hogy elfogadja a „felfedezés kontextusának” és az „igazolás kontextusának” elkülönítését. Ez a distinkció világosan visszatükröződik abban, ahogyan e két kutatási fázis argumentációs szerkezetét látja. Feltételezi ugyanis, hogy míg a „felfedezés kontextusában” megengedett a nem-demonstratív következtetések használata, az „igazolás kontextusában” kizárólag a deduktív és az induktív következtetések legitimek (Walton 1992a, 207f; 2001, 157ff, 164f; vö. továbbá Rákosi 2005).

Vagy, hogy egy másik példát is említsünk, nagyra becsüljük van Eemeren és Grootendorst argumentációelméleti munkásságát, és gyakran egyetértünk meglátásaikkal. Nem osztjuk azonban azt az elképzelésüket, hogy a téves következtetések elemzését az argumentáció normatív modelljeire kellene alapozni, amelyek nem mások, mint „a véleménykülönbségek feloldását szolgáló szabályok jól definiált rendszerei, amelyeket a vitapartnerek interszubjektív módon elfogadnak” (vö. pl. Eemeren – Grootendorst 2004, 175).

Pólya műveitől leginkább abban különbözik a mi megközelítésünk, hogy modellálni próbáljuk a plauzibilis következtetések és az inkonzisztencia (l. Kertész – Rákosi 2005b), valamint a plauzibilis és a téves következtetések közti viszonyt is.

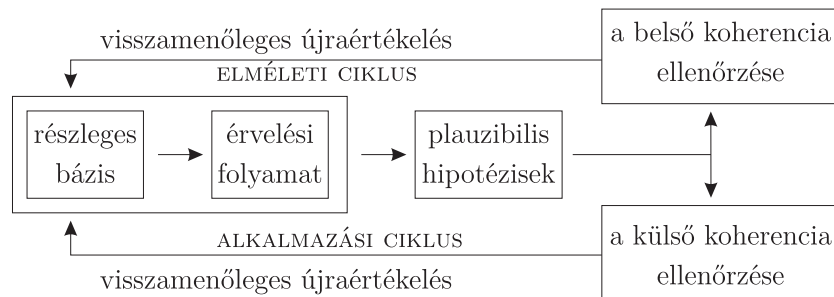
Rescher és a mi álláspontunk között a fő különbség az, hogy míg Rescher plauzibilitási metrikákat dolgoz ki, addig mi Pólyát követve a nem-metrikus megközelítést részesítjük előnyben.

magyarázatok) hihetőségét újraértékeljük. E ciklikus visszatérések során különböző—esetleg egymásnak ellentmondó—szempontok alapján arra törekszünk, hogy fokozatosan kiostáljuk a valamilyen okból nem elfogadható hipotéziseket (Rescher 1976, 111 f., 118; 1987, 304). Ily módon lehetővé válik, hogy ciklusainkat összehasonlítsuk, és előrehaladásunkat értékeljük.

Ebből a kiindulópontból négy igen fontos következmény adódik. Az első az, hogy mind Rescher, mind Pólya szerint a tudományos elméletalkotás folyamata nem csupán ciklikus, hanem egyúttal *p r i z m a t i k u s* is. Ez azt jelenti, hogy az ismereteket folyamatosan újraértékelő ciklusok során többféle szemszögből próbáljuk szemügyre venni az adott problémát (Rescher 1987, 306f, 313; Pólya 1985, II. kötet, 80); a ciklusok folyamatosan megváltoztatják azt a perspektívát, amelyből az adatokat értékeljük.

Másodsor, prizmatikus természetéből következően a folyamatos *v i s s z a m e n ő l e g e s* ú j r a é r t é k e l é s ciklikus folyamata nem vezet körben forgó érveléshez, mivel a ciklikus érvelés során sohasem térünk vissza ugyanahhoz az állapothoz.⁴²

A harmadik következmény az, hogy a tudományos elméletalkotás ciklikus és prizmatikus folyamatát leginkább egy *k e t t ő s s p i r á l k é n t* képzelhetjük el (2. ábra):⁴³



2. ábra

⁴² „Az 'önkritika' szóban forgó válfaja nem ördögi vagy rosszindulatú körkörösséget tükröz, hanem voltaképpen egyszerűen egy visszacsatolási folyamat, mely az elemzés egy későbbi, letisztultabb szakaszát használja fel abból a célból, hogy olyan finomításokat hozzon létre, amelyek helyesbítik a korábbi szakaszok alapját képező anyagot. Visszatérünk 'ugyanahhoz a ponthoz', azonban ezt egy másik kognitív szinten tesszük.” (Rescher 1976, 119; kiemelés az eredetiben és tőlünk)

⁴³ Az ábra Rescher (1977, 122; 1979, 103) adaptációja lényeges terminológiai változtatásokkal.

A részleges bázisban található információkból kiindulva plauzibilis következtetések segítségével új információkhoz jutunk. Ezek az eredmények azonban csupán plauzibilis hipotézisek, azaz hihetőségük növekedett ugyan az érvelési folyamat során, azonban továbbra sem bizonyosak. Mivel célunk a konzisztencia elérése, ezért elkerülhetetlen, hogy ellenőrizzünk legalább két dolgot. Először is, hogy a kapott eredmények konzisztensek-e az elmélet részleges bázisának többi állításával — ezt nevezzük a belső koherencia⁴⁴ ellenőrzésének. Másodszor, ellenőrizzünk kell, vajon a kapott plauzibilis hipotézisek konzisztensek-e az „empirikus” (bármit jelentsen is ez a terminus) adatokkal — ez a külső koherencia ellenőrzése. Ha bármelyik kérdésre negatív választ kapunk, akkor el kell döntenünk — megint csak plauzibilis következtetések segítségével —, hogy a bázis mely részeit kell feladnunk vagy módosítanunk, és milyen további háttérfeltevéseket kell elfogadnunk. A belső koherencia megsértése arra kell, hogy indítson minket, hogy próbáljuk meg valamilyen hipotézisünk feladásával helyreállítani az elmélet konzisztenciáját, mert az elmélet hipotézisei nem lehetnek egyszerre igazak. A külső konzisztencia megsértése — különösen szisztematikus megsértése — viszont annak a veszélyét hordozza magában, hogy az elmélet természetlenül körben forgóvá válik, és figyelmen kívül hagyja a „külvilágot”, fejlődés helyett arra fordítva az energiáit, hogy téziseit ismételve legitimálja ezen elzárkózását.

A retrospektív újraértékelés ciklikus és prizmatikus folyamatának célja elsősorban tehát az, hogy megszüntesse az inkonzisztenciát, és feltevések egy konzisztens halmazához vezessen. Ebben az értelemben az általunk körvonalazott modell nem tagadja a racionalitásnak az analitikus tudományelmélet által elfogadott alapértékeit; azonban olyan ideáloknak tekinti őket, amelyek elérésére folyamatosan törekednünk kell, ám amelyeket rendszerint nem érhetünk el. Így a plauzibilis következtetések általunk alkalmazott megközelítésének negyedik igen fontos következménye az, hogy a standard nézettel ellentétben a tudományos racionalitást nem lehet deduktív következtetések alkalmazására redukálni.⁴⁵

⁴⁴ A koherencia fogalmát Rescher (1973, 175) nyomán a logikai konzisztencia és a kölcsönös függőség egyidejű fennállására esetén alkalmazzuk. Kölcsönös függőségen pedig azt értjük, hogy amennyiben állítások egy inkonzisztens S halmazán belül valamely az adott kontextusban (hipotetikusan) igaznak tartott kijelentés igazságértéke megváltozik (azaz hamis lesz), akkor a többi igaznak tekintett kijelentés igazságértéke is megváltozik.

⁴⁵ „Viszont akkor, amikor a plauzibilitás elmélete meghaladja a logika [...] tisztán formális megfontolásait, [...] nem lépi át a racionalitás határait. Akkor, amikor 'ésszerű' kiutat keres az ilyen konfliktusokból [...] az a

Abból a tényből, hogy a plauzibilis következtetések konklúziója nem bizonyosan igaz—hanem csupán hihető, fallibilis, kontextusfüggő—, nem következik, hogy a plauzibilis következtetések ne volnának racionálisak. Ez a megállapításunk természetesen éles ellentétben áll a standard nézettel, amely a „racionalitást” a deduktivitásra—ill. legjobb esetben deduktív következtetések mellett a probabilisztikusan rekonstruálható induktív következtetésekre—korlátozza.⁴⁶ Ily módon lehetővé válik, hogy a tudományos elméletalkotásnak olyan aspektusait is beemeljük a metatudományos reflexió hatókörébe, amelyeket az analitikus tudományelmélet standard nézete még megoldatlan problémaként vetett fel.⁴⁷

cél vezérli, hogy a következtetéseket r a c i o n á l i s a n összehangolja és koordinálja.” (Rescher 1976, 5; kiemelés K. A./R. Cs.)

⁴⁶ Ezt a hozzáállást szemléletesen jellemzi Walton:

„[...] igen nehéz meggyőzni a modern olvasót arról, hogy egyáltalán elfogadja a plauzibilis következtetések valamilyen értelemben vett racionalitását. Olyannyira hozzászoktunk ahhoz, hogy racionalitás-fogalmunkat a tudásra és vélekedéseinkre alapozzuk, hogy hajlamosak vagyunk arra, hogy a plauzibilitást automatikusan 'szubjektívnek' bélyegezzük és elvessük, és ne tekintsük olyan értékű bizonyítéknak, amelyet egy konklúzió racionális alátámasztásához meg kell követelnünk. A modern konvencionális tanítás a racionalitást a vélekedés vagy a tudás olyan megváltoztatásának tekinti, amelyet a deduktív érvelés vagy az induktív valószínűség irányít. Ez a modern gondolkodásmód a plauzibilitás fogalmát idegennek, sőt értelmetlennek találja mint a gondolkodás egy aspektusát.” (Walton 2001, 151)

Az idézetben leírt, anakronisztikus attitűd azon tipikus, reflektálatlan és idejétmúlt metodológiai háttérfeltevések egyike, amelyeket számos nyelvészeti elmélet elfogad, mint ahogyan azt az 1. fejezetben már említettük. Számos elismert nyelvészeti elmélet előfeltételezi a standard nézet racionalitás-fogalmát, miközben a gyakorlatban plauzibilisen érvel. Mivel deklarálják, hogy az „standard nézet” normáit akceptálják, saját kritériumuk alapján irracionálisnak kellene bélyegeznük őket. Ez egy olyan ellentmondás, amelyet nem tudnak megoldani a saját elméleti keretükön belül rendelkezésükre álló eszközökkel. Így ebből a szempontból az ilyen elméletek—köztük a generatív nyelvészet és a kétszintű szemantika összes változata—természetüknél fogva p a r a k o n z i s z t e n s e k.

Azonban a helyzet természetesen még annál is sokkal bonyolultabb, mint amit a fenti idézet és a hozzáfűzött kommentárunk sugall. Például az a tény, hogy a plauzibilis következtetések racionálisnak tekinthetők, nem zárja ki azt a feltételezést, hogy a racionalitás más standardjának felelnek meg, mint a tudományos elméletekben alkalmazott deduktív és induktív következtetési formák. E probléma kibontása megkövetelné, hogy részletekbe menően összevessük egymással Walton, Rescher és a mi nézeteinket, ez azonban meghaladná ezen írás korlátait.

Végül—anékül, hogy precíz definícióját adnánk—mindenképpen ejtenuk kell néhány szót arról, hogyan értelmezzük a kontextus fogalmát. Rescher és Pólya álláspontját követve k o n t e x t u s o n mindazon

⁴⁷ Igen tanulságosak például az alábbi idézetek. Azt szemléltetik, hogy a standard nézet képviselői bizonyos problémák megoldásának szükségességét felismerték ugyan, de megoldási kísérleteik olyan korlátokba ütköztek, amelyeket a rendelkezésükre álló metatudományos keretben nem léphettek át:

„[...] a végtelen sok konfirmáló, illetve potenciálisan diszkonfirmáló instancia létezése azt jelenti, hogy a konfirmálási folyamat nem m a r a d h a t m i n d v é g i g l o g i k a i. [...] ha nem akarunk a teljes indukció csapdájába sétálni, a konfirmálás folyamatát le kell zárni, amikor az elvégzett ellenőrző megfigyelések száma elér egy 'bizonyos mértéket'. Hogy ezt mikor éri el, az *döntés* kérdése, s mint Carnap elismeri: 'Nincs semmi általános szabály döntésünk meghatározására...', ez egyértelműen *konvencionális*, nem logikai kritérium, a döntés a tudományos közösség konszenzusán alapul.”

(Laki 1998a, 17; kurzív kiemelések az eredetiben, ritkított kiemelések K. A./R. Cs.)

„[...] ha olyan 'premisszákból' indulunk ki, amelyek egymással konzisztensek, s ezért egyszerre teljesülhetnek, előfordulhat, hogy induktíve kifogástalan érveléssel egymásnak ellentmondó 'konklúziókhöz' jutunk. [...] A kérdés az, hogy ha két kifogástalan induktív gondolatmenet ily módon ellentmond egymásnak, melyik következtetést célszerű elfogadnunk s akár követnünk [...]. [...] egy mérlegelt hipotézis elfogadhatóságát mindig annak alapján kell meghatározni, hogy az adott időpontban rendelkezésre álló evidenciák *összessége* milyen mértékben támasztja azt alá. [...] Ez az, amit Carnap az *összes evidencia követelményének* nevezett. [...] A követelmény [...] egy olyan kvantitatív fogalmat feltételez, amely megadja, hogy az *e* evidencia milyen *k(h, e)* mértékben konfirmálja a *h* hipotézist. Ez azt a kérdést veti fel, hogy miként definiálható egy ilyen fogalom, továbbá hogy leírható-e olyan általános formában, hogy *bármely* felállítható *h* hipotézis esetében, *bármely* lehetséges *e* evidenciaösszességre nézve megadja a *k(h, e)* értéket. [...] E követelmény inkább arra vonatkozik, hogy miként lehet az induktív érvelést ésszerűen használni, illetve alkalmazni az empirikus meggyőződések kialakítása során. [...] A következtetés és alkalmazási szabályok a deduktív érvelés esetében is megkülönböztethetőek. A következtetési szabályok [...] a deduktív érvényesség kritériumait adják meg; deduktíve érvényesnek minősítenek azonban jó néhány olyan konkrét gondolatmenetet, melyek konklúziója hamis, és nem érintik azokat a feltételeket, amelyek teljesülése esetén ésszerű elhinni vagy elfogadni egy deduktíve érvényes gondolatmenet konklúzióját. Ezzel a deduktív következtetés racionális alkalmazását leíró szabályoknak kellene foglalkozniuk.”

(Hempel 1998, 101ff; kurzív kiemelések az eredetiben, ritkított kiemelések K. A./R. Cs.)

adatok összességét értjük, amelyek egy adott pillanatban rendelkezésünkre állnak. Másképp fogalmazva: a kontextus felölel minden hipotézist, melyek plauzibilisnek tűnnek az érvelés egy bizonyos stádiumában. Ez azt jelenti, hogy nem csupán az empirikus hipotézisek, hanem más típusú háttérfeltevések, mint például metodológiai normák, következtetési sémák stb. is a kontextus részei.⁴⁸ Ennek megfelelően a tudományos elméletekben a kontextus folyamatosan változik, mivel az érvelési ciklusok során az alkalmazott módszer segítségével új információkhoz juthatunk, vagy feladhatunk a korábbi ciklusok valamelyikében elfogadott hipotéziseket, vagy a módszerünket is megváltoztathatjuk, sőt, bizonyos körülmények között a koherencia ellenőrzésének módszereit is módosíthatjuk. Például a részleges bázis egy bizonyos hipotézisének kontextusa egy adott pillanatban ugyanezen bázis többi része. A következtetési folyamat eredményeként kapott hipotézisek kontextusa magában foglalja a részleges bázist és az alkalmazott következtetési módszereket is—a mi esetünkben pl. (E-R)-t és (R-E)-t. Azonban, amint lezárul egy ciklus, a kontextus kiegészül mindazon hipotézisekkel, amelyeket a ciklusban a következtetési folyamat során kaptunk. Mivel ezek az újabb adatok ellentmondásban állhatnak a részleges bázis bizonyos elemeivel, ezért előfordulhat, hogy újra kell értékelnünk a korábban már elfogadott hipotézisek plauzibilitását. Következésképpen a kontextus ismét megváltozhat.

2.5. Összegzés

A 2.2. és a 2.3. szakaszban javasolt modell lényege az a felismerés, hogy meg kell szüntetnünk a téves következtetés vs. demonstratív következtetés dichotómiáját, melyet a 3. ábra szemléltet:

érvényes következtetések	érvénytelen következtetések
demonstratív következtetések	nem-demonstratív következtetések: – plauzibilis következtetések – téves következtetések

3. ábra

Ezt az elképzelést egy olyan felosztással kell felváltanunk, amely egyfelől helyesnek tekinti a plauzibilis következtetéseket is, másfelől a nem-demonstratív következtetéseken belül megkülönbözteti a plauzibiliseket

⁴⁸ Vö. az 'adat' fogalmának Rescher-féle értelmezésével, vö. Rescher (1979, 69).

és a téveseket. A következtetéseknek ezt a rendszerét a 4. ábra foglalja össze:⁴⁹

helyes következtetések		hibás következtetések
demonstratív következtetések	plauzibilis következtetések	téves következtetések
	nem-demonstratív következtetések	

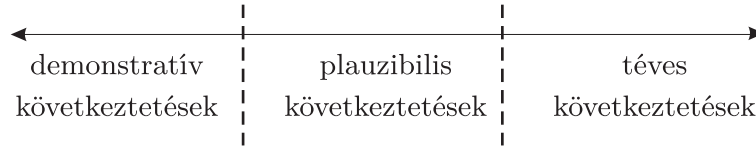
4. ábra

Összegzésképpen (P2)-re adott válaszként megfogalmazhatjuk a következő segédhipotézist:

- (H2) (a) A demonstratív és a nem-demonstratív következtetések közötti különbségtétel a konklúzió bizonyosságán, illetve bizonytalanságán alapul.
- (b) A nem-demonstratív következtetéseken belül a plauzibilis és a téves következtetések közötti különbségtétel a speciális argumentációs kontextushoz viszonyított effektivitáson, illetve ineffektivitáson alapul.

Mint láttuk, a plauzibilis következtetések a premisszák bizonyosságának növekedésével „tartanak” (Pólya 1989, 50) a demonstratív következtetések felé, és ezért az utóbbiak az előbbiek „határesetei”. Azt is láttuk, hogy a plauzibilis következtetések és a téves következtetések között hasonló, de ellenkező irányú összefüggés van. Ez azt jelenti, hogy az itt vázolt modell a plauzibilis következtetéseknek tulajdonít központi szerepet. Ahogy azt az 5. ábra szemlélteti, az érvelés centrális technikájának a plauzibilis következtetést tekintjük, melyből kiindulva folyamatos átmenet van két „határeset” irányába. Más szemszögből nézve, azt is mondhatjuk, hogy mivel egy következtetés formája önmagában véve nem dönti el, hogy demonstratív, plauzibilis vagy téves következtetésről van-e szó, az ezen kategóriákat elválasztó határ folyamatos mozgásban van:

⁴⁹ Természetesen meg kell jegyezni, hogy a következtetések ezen rendszerének bemutatása a jelen írásban erősen töredékes, mivel nem helyezi el az induktív, abduktív stb. következtetéseket. Pólya és részben Walton álláspontjával összhangban például az indukciót és az abdukiót is plauzibilis következtetésnek tekintjük, vö. Pólya (1989, Előszó az 1953-as kiadáshoz), Walton (2001). Vö. a 2.1. szakasz elején mondottakkal.



5. ábra

A következtetések ezen rendszerének motiváltságát két további megjegyzéssel világítjuk meg. Először, nézzünk meg egy példát, amely világosan szemlélteti az említett összefüggéseket a demonstratív, a plauzibilis, illetve a téves következtetések között. A *modus tollens* vagy a *modus ponens* demonstratív következtetések, ha a premisszáik bizonyosak, hiszen ekkor a konklúzió is bizonyosan igaz. Ha azonban legalább az egyik premissza bizonytalan, akkor „árnyalt *modus tollens*ről”, illetve „árnyalt *modus ponens*ről” van szó. A demonstratív, illetve a megfelelő árnyalt séma formája megegyezik, azonban a premisszák és rajtuk keresztül a konklúzió az egyik esetben biztosak, a másokban bizonytalanok, csupán többé-kevésbé hihetők. Ezen a ponton világosan eltér a formális logika, illetve az argumentációelmélet nézőpontja: míg a logikát az érdekli, hogy mi következik a premisszákból szükségszerűen, a m e n y i b e n azok igazak, a plauzibilis következtetések elmélete azt a kérdést teszi föl, hogy milyen (mennyire plauzibilis) következtetést vonhatunk le a premisszákból, ha figyelembe vesszük az o k i h e t ő s é g é t, valamint a k o n t e x t u s t, amelyben előfordulnak.⁵⁰ Ha viszont egy bizonytalan premisszát bizonyosan igazként kezelünk, akkor a levont következtetés hibás lesz, és téves következtetéshez jutunk. Az alábbi két táblázat a *modus tollens*, illetve a *modus ponens* példáján szemlélteti az imént vázolt összefüggéseket. Mindegyik esetben a következtetések egyik premisszájának (*B*, illetve *A*) hihetőségét vetjük össze egy korábbi információs állapotbeli hihetőségével, és azt vizsgáljuk, mi történik, ha e premissza hihetősége fokozatosan egyre nagyobb, illetve egyre kisebb mértékben változik meg:

⁵⁰ Ez a különbségtétel jelenik meg az é r v é n y e s (valid), illetve a h e l y t á l l ó (sound) deduktív következtetések megkülönböztetésében is:

„Ha egy következtetés érvényes, és minden premisszája igaz, akkor h e l y t á l l ó n a k nevezünk. A helytálló következtetések konklúziójának nyilvánvalóan igaznak kell lennie. Ha egy [...] következtetés nem helytálló — ami azt jelenti, hogy vagy nem érvényes, vagy nem minden premisszája igaz — akkor nem képes arra, hogy alátámassza konklúziója igazságát.” (Copi–Burgess-Jackson 1996, 56; kiemelések K. A./R. Cs.)

1. táblázat

demonstratív	árnyalt plauzibilis		plauzibilis	téves következtetés
Premisszák: Biztos, hogy ha A , akkor B B bizonyosan hamis Konklúzió: A bizonyosan hamis	Premisszák: Biztos, hogy ha A , akkor B B kicsit hi- hetővé vált Konklúzió: A kevésbé hi- hetővé vált	Premisszák: Biztos, hogy ha A , akkor B B hihetőbbé vált Konklúzió: A valamivel hi- hetőbbé vált	Premisszák: Biztos, hogy ha A , akkor B B igazolódott Konklúzió: A hihetőbbé vált	Premisszák: Biztos, hogy ha A , akkor B B bizonyosan igaz Konklúzió: A bizonyosan igaz
<i>modus tollens</i>	árnyalt <i>modus tollens</i>	árnyalt redukció	redukció	következmény állítása

2. táblázat

demonstratív	árnyalt plauzibilis		plauzibilis	téves következtetés
Premisszák: Biztos, hogy ha A , akkor B A bizonyosan igaz Konklúzió: B bizonyosan igaz	Premisszák: Biztos, hogy ha A , akkor B A hihetőbbé vált Konklúzió: B hihetőbbé vált	Premisszák: Biztos, hogy ha A , akkor B A kevésbé hi- hetővé vált Konklúzió: B valamivel ke- vésbé hihető vé vált	Premisszák: Biztos, hogy ha A , akkor B A megcáfo- lódott Konklúzió: B kevésbé hi- hetővé vált	Premisszák: Biztos, hogy ha A , akkor B A bizonyosan hamis Konklúzió: B bizonyosan hamis
<i>modus ponens</i>	árnyalt <i>modus ponens</i>	árnyalt elő- tag cáfolása	előtag cáfolása	előtag tagadása ⁵¹

Másodszor, modellünk értékelése szempontjából fontos hangsúlyoznunk, hogy az nagyon világosan illeszkedik az újabb kutatási tendenciákba. Így pl. Kienpointner, amikor tömören összefoglalja a téves következtetések kutatásának újabb fejleményeit, többek között a következőt emeli ki e tendenciák egyik fontos vezérfonalaként:

„Fokozatos átmenet van a plauzibilis következtetésektől a tévesekhez, ahol az értékelésnél mindig figyelembe kell venni [...] a kontextust is. [...] A téves következtetések felderítése csakis a 'fallacy'-kről alkotott átfogó elmélet keretében lehetséges, amely meghatározza, mi számít 'fallacy'-nek és mi nem.”

(Kienpointner 1992, 249–250)

Mivel Kienpointner argumentációelméletének számos egyéb aspektusa lényegesen különbözik Pólyától, Rescherétől és a miénktől, a fenti megállapítás független motivációt jelent a téves következtetések általunk bemutatott értelmezése mellett.

⁵¹ Míg az előtag cáfolása séma dinamikus (vö. 2.2.d.), addig az előtag tagadása statikus.

3. Harmadik lépés: (E-R) és (R-E) effektivitása

3.1. Problémafelvetés

Felváztuk a következtetések rendszerének egy lehetséges modelljét, mely eleget tesz a fenti Kienpointner-idézet második mondatában megfogalmazott követelménynek, és **2.3.** szakaszban jelzett határokon belül lehetőséget nyújt annak eldöntésére, hogy „mi számít téves következtetésnek és mi nem”. A következő lépésben azt kell megvizsgálunk, hogy e modell milyen következtetésnek minősíti (E-R)-t és (R-E)-t. Mivel láttuk, hogy modellünk szerint a téves és a plauzibilis következtetések közötti különbségtétel egy bizonyos következtetésnek egy adott argumentációs kontextusban való hatékonyságán alapul, ennek a feladatnak a végrehajtását (E-R) és (R-E) hatékonyságának elemzésére kell redukálnunk a mindenkorai elméletek argumentációs kontextusában.

Ugyanakkor e kérdés pontos megválaszolása csupán az elméletek egészének komplex elemzése alapján lehetséges. Tekintettel arra, hogy egy ilyen elemzés a jelen írás terjedelmi és műfaji keretei között megvalósíthatatlan, a választ egy tanulságos példán, mégpedig a körben forgó érvelés példáján szemléltetjük. Ezt a döntést mindenekelőtt két megfontolás motiválja. Először, a körben forgó érvelés fő ismérve természetlensége: az, hogy nem vezet új felismerésekhez, és nem járul hozzá a problémák megoldásához.⁵² Ergo: ha (E-R) és (R-E) hozzájárul ahhoz, hogy az adott elméleti kontextusban a körben forgás elkerülhető legyen, akkor feltehetjük, hogy heurisztikus feladatot ellátó plauzibilis következtetéseként működnék. Ha nem, akkor viszont téves következtetésekre épülő, ineffektív elméleteknek minősíthetjük ezen elméleteket.⁵³

⁵² A **2.3.** szakasz (iii) pontjában említettük, hogy a hagyományos felfogás a körben forgást téves következtetésnek tartja. E vélekedés széles körben elterjedt, és a nyelvtudományban — az ellentmondásosság mellett — a körben forgást tekintik a legfőbb következtetési hibának. Ugyanakkor mind a hagyományos felfogás, mind az újabb megközelítések egyetértenek abban, hogy a körben forgó érvelés természetlen.

⁵³ Önmagában véve abból, hogy egy hibás érvelést egy másik érvelés segítségével elkerülünk, még nem következik plauzibilisen, hogy az utóbbi nem hibás, mivel nyilvánvalóan hibás következtetéssel is eljuthatunk egy adott konklúzióhoz. Ez a veszély azonban könnyen elkerülhető, ha figyelembe vesszük egyrészt azt, hogy az adott következtetésnek természetesen „önmagában” is plauzibilisnek kell lennie; azaz azon kívül, hogy segít elkerülni a körben forgást, a premisszáinak plauzibiliseknek kell lenniük az adott kontextusban, és hozzá kell járulniuk a konklúzió hihetőségének növekedéséhez. Másképp fogalmazva: a körben forgás elkerülése az adott következtetések hatékonyságának csupán egyik kompo-

Másodszer, ezen eljárás eredményét különösen érdekessé és tanulságossá teheti az, hogy a szakirodalom mindhárom elmélettel szemben meglehetősen élességgel fogalmazza meg a körben forgó érvelés vádját. Mindez világosan motiválja (P3)-at:

(P3) Hozzájárulhat-e (E-R) és (R-E) ahhoz, hogy a vizsgált három elmélet argumentációs kontextusában elkerülhető legyen a körben forgó érvelés?

3.2. Generatív nyelvészet⁵⁴

Chomsky egyik kiinduló hipotézise szerint a nyelvi kompetenciát szabályok irányítják. Mivel azonban ezt a hipotézist nem vethetjük alá közvetlenül empirikus ellenőrzésnek, Forrai (1987) szerint viszonylag magas a körben forgó érvelés veszélye. Azaz: a szabályokat relevánsnak tekintett adatokkal támasztjuk alá, a relevánsnak tekintett adatok kiválasztását viszont azokkal a szabályokkal motiváljuk, amelyeket alá kívánunk támasztani velük. Hiszen — mint ahogyan Forrai kimutatja — ahhoz, hogy kimondhassuk, a nyelvben szabályszerűség uralkodik, két, egymással szoros kapcsolatban álló metodológiai döntést kell meghoznunk. Először is, a szabálytalanságokat periférikus jelenségeknek kell tekintennünk, amelyek nem tartoznak a generatív nyelvész vizsgálati tárgyához, mivel irrelevánsak a nyelvi kompetencia (azaz a nyelvtudást irányító szabályrendszer) működésének szempontjából. Másrészt pedig meg kell mutatnunk, hogy a nyelvet olyan szabályok irányítják, amelyek messze túllépnek azon az absztrakciós szinten, amelyen a felszíni szabályosságok vs. szabálytalanságok találhatók. Világos ugyanakkor, hogy például a mélyszerkezetet létrehozó frázisstruktúra-szabályok vagy a transzformációk közvetlenül nem megfigyelhető elméleti konstruktumok.

Ennek a látszólagos körben forgásnak a veszélyét azonban többek között éppen (R-E) és (E-R) alkalmazásával kerüli el az elmélet. Ugyanis, ahogy azt az 1.2. szakaszban láttuk, az az elv, amely azt mondja ki, hogy a nyelvi kompetenciát szabályok vezérlik, (E-R)

nense. Másrészt igen óvatosan fogalmaztunk, és nem állítottuk, hogy az adott következtetés garantáltan és véglegesen plauzibilis, ha segít elkerülni a körben forgást, hanem csak azt, hogy ha ezt teszi, akkor az adott pillanatban joggal ítélni lehet úgy, hogy plauzibilis. Akár már a következő érvelési ciklusban felbukkanhatnak olyan további adatok, amelyek fényében ezen döntésünket felül kell bírálnunk, és a szóban forgó következtetést tévesnek kell minősítenünk.

⁵⁴ L. részletesebben Kertész – Rákosi (2005c).

alkalmazásával az emberi természet tulajdonságaiból vezethető le. Ezért az érvelés nem a kiindulópontba tér vissza, hanem egy attól különböző információs állapotot eredményez. Következésképpen az argumentáció nem körben forgó, hanem ciklikus, és a részleges bázis visszamenőleges újraértékelésére épül.

Ugyanakkor más kontextusokban a körben forgó érvelés veszélye ismét fellép. Így pl. tanulságos megfigyelni, hogy bizonyos argumentációs összefüggésekben Chomsky megfordítja az emberi természet és a nyelvi kompetencia közti következtetési viszonyt. Nem csupán arról van szó, hogy az utóbbi tulajdonságait az előbbi tulajdonságaiból vezeti le, hanem a fordított műveletet is végrehajtja:

„Tekintettel arra a szerepre, amelyet a nyelv az ember életében és valószínűleg az emberi evolúcióban betölt, valamint azokra a szoros kapcsolatokra, amelyek közte és a 'józan ész' között fennállnak, nem lenne meglepő, ha felfedeznénk, hogy kognitív képességünk más rendszerei is rendelkeznek a nyelvtudás és produktumai bizonyos jellemzőivel. Azt várhatnánk, hogy ezek a további kognitív rendszerek is korlátozzák az emberi intellektus teljesítményét pontosan azon struktúrájuk révén, amely lehetővé teszi, hogy gazdag és átfogó vélekedés- és tudásrendszerekre, lényeglátásra és megértésre tegyünk szert. Mindezt röviden már kifejtettem a 'tudomány-formáló képességünkkel' kapcsolatban (bármi legyen is az).”
(Chomsky 1976, 123)

Sőt, ugyanazon az oldalon azt is állítja, hogy a vizuális érzékelést is választhatta volna kiindulópontként:

„Ismét hangsúlyozni kívánom, hogy ezek a sejtések semmilyen tekintetben sem meglepőek a természettudósok számára. Sokkal inkább arról van szó, hogy meglehetősen jól illeszkednek ahhoz, amit az agy más területeken való működéséről tudunk, mint például a vizuális tér és a benne lévő tárgyak létrehozása. Sőt, mint számos biológus rámutatott, valami hasonló egyszerű evolúciós okokból is várható.”
(*ibid.*, 123f)

Majd—ugyanabban az írásban—ismét megfordítja a következtetés irányát:

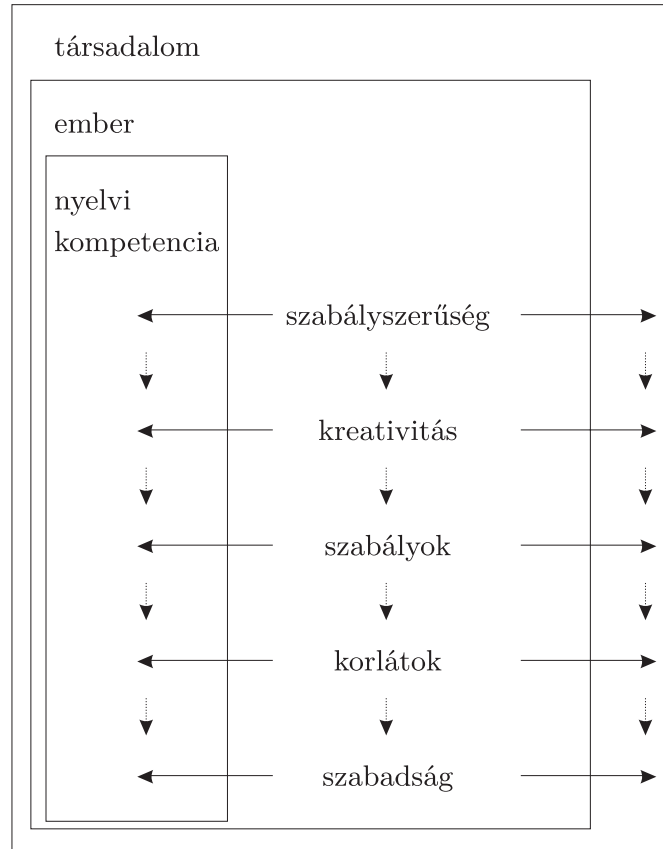
„Amennyiben a kognitív képességekkel kapcsolatos korábban vázolt elképzeléseink helyesek, akkor reményünk lehet rá, hogy kidolgozzunk egy elméletet az emberi természet pszichológiai aspektusairól. [...] Ma már senki sem gondolja komolyan, hogy például a térbeli érzékelést empiricista maximák irányítják. Ugyanez igaz véleményem szerint a nyelvtudásra is, amely közelebbi kapcsolatban áll az emberi faj lényegi természetével.”
(*ibid.*, 125f)

Végül párhuzamosan tárgyalja a nyelvi kompetenciát és az emberi megismerést:

„Képzeljünk el egy tudóst —nevezzük *S*-nek –, aki megszabadult mindazon ideológiai béklyóktól, amelyek intellektuális tradícióink részét képezik. [...] *S* abból a megfigyelésből indulhat ki, hogy az emberek szisztematikus módon bánnak a körülöttük lévő tárgyakkal, szervezett módon használnak kifejezéseket és reagálnak rájuk. Azt a következtetést is levonhatja, hogy az emberek ebben a tekintetben életük meglehetősen korai szakaszában szilárd fejlődési állapotokba jutnak el, olyan állapotokba, amelyek az emberi cselekvés és reakció alapjául szolgálnak [...] Ezek után *S* megpróbálkozhat azzal, hogy jellemezze ezeket a megszilárdult állapotokat, két kognitív struktúrát tulajdonítva az organizmusnak: (i) a tárgyak természetére és viselkedésére vonatkozó vélekedések és várakozások rendszerét, valamint (ii) a nyelv rendszerét. Tegyük fel, hogy az első rendszert 'józan észnek', a másodikat 'grammatikának' nevezi." (*ibid.*, 139)

Noha ezek az idézetek látszólag Chomsky érvelésének cirkularitását sugallják, valójában sokkal inkább arról van szó, hogy az (E-R)- és (R-E)-típusú következtetések premisszái és konklúziói különböző információs stádiumoknak felelnek meg, és ezért „különböző kognitív szintekhez” tartoznak (Rescher 1976, 119). Chomsky érvelésének hihetőségét jelentősen növeli, hogy a rész tulajdonságaitól az egész tulajdonságaihoz és az egész tulajdonságaitól a rész tulajdonságaihoz vezető következtetések nem egyes tulajdonságokra korlátozódnak, hanem tulajdonságok egy összefüggő hálózatára vonatkoznak. Az emberi természet és a társadalom bizonyos tulajdonságai között *strukturális analógiák* is fennállnak. Következésképpen a rész-egész és az egész-rész következtetések szorosan összefüggnek *analógias következtetések egy koherens rendszerével*.⁵⁵ Dióhéjban összefoglalva: az emberi természetet, a nyelvi kompetenciát és a társadalmat szabályszerűségek vezérlik; ezek a szabályszerűségek előfeltételezik az ember magatartásának kreativitását; a kreativitás szabályokon alapuló magatartásban nyilvánul meg; a szabályok nem önkényesek, hanem csupán az ember biológiai korlátain belül működhetnek; ezen korlátok között válik lehetővé, hogy az ember szabadon és kreatívan cselekedjen. L. a 6. ábrát az analógias összefüggések szemléltetésére:

⁵⁵ Ezen összefüggéssel kapcsolatban l. az 1. szakasz első Forrai-idézetét is.

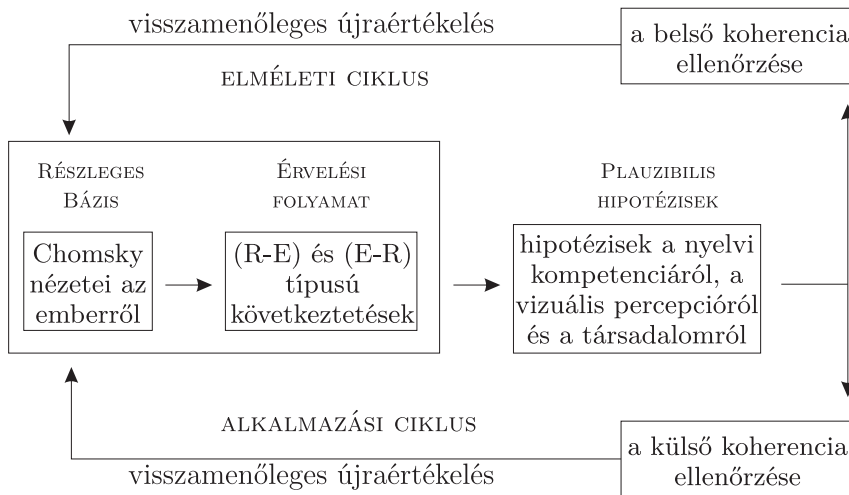


6. ábra

Ezek a strukturális analógiák lehetővé teszik Chomsky kompetencia-modelljének a kogníció egyéb területeire való alkalmazását is. Az alkalmazások során a kompetenciára vonatkozó hipotézisek folyamatosan változó információk fényében válnak ellenőrizhetővé. Mindaddig, amíg Chomsky-nak a nyelvi kompetenciára vonatkozó nézetei a kogníció egyéb területeire is alkalmazhatók, a kompetenciával kapcsolatos hipotézisek nyilvánvalóan kölcsönösen növelik egymás hihetőségét. Ez egyebek mellett azt jelenti, hogy az (E-R) és (R-E) típusú következtetések eredményeképpen az ember, a társadalom és a kompetencia közötti erős analogikus kapcsolat jön létre.⁵⁶

⁵⁶ Ahogy Gentner – Markman (1997, 47) hangsúlyozza, ezzel a rendszerességgel magyarázható az analógiás következtetések hatékonysága. Következésképpen a

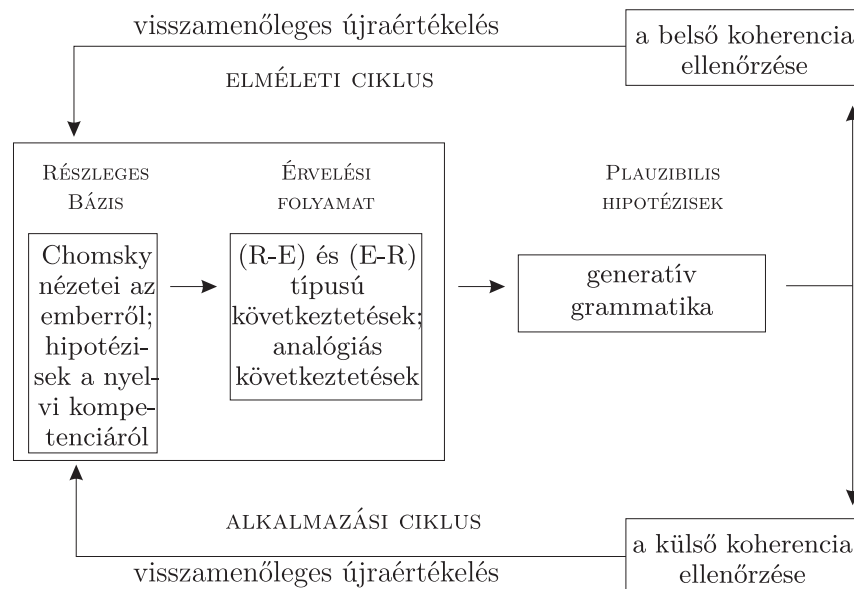
E megfontolások azon feltevésünk mellett szólnak, hogy Chomsky érvelése sokkal inkább ciklikus és prizmatikus, semmint cirkuláris (vö. a 7. ábrát):



7. ábra

Ez a ciklus kiegészíthető további információkkal, például a generatív nyelvtan valamely változatának alaptételeivel (8. ábra).

rész-egész és az egész-rész következtések szisztematikus összefüggése az említett analógiákkal egyértelműen növeli hatékonyságukat.



8. ábra

Megfogalmazhatjuk tehát, hogy (E-R) és (R-E) fontos heurisztikus szerepet játszik Chomsky nézetrendszerében, mivel hozzájárul alaptételei levezetéséhez.

E megállapítás értékeléséhez meg kell jegyezni, hogy bármily különbözőek is Chomsky generatív nyelvészetének egyes fejlődési stádiumai, e változatok megmaradnak azokon a határokon belül, amelyeket (2)–(6) körvonalaz. Például mind a generatív grammatika standard elmélete, mind a kormányzás és kötés elmélete, mind pedig a minimalizmus alkalmazza (E-R)-t, függetlenül attól, hogy a következtetések tartalma különböző lehet. Ez azt jelenti, hogy noha ezen elmélet-változatok részben különböző jelenségekre koncentrálnak — például a standard elmélet szabályorientált, a kormányzás és kötés elmélete a korlátok közötti szabadságot állítja gondolkodásmódjának középpontjába, a minimalizmus pedig a korlátokat hangsúlyozza — (E-R) és (R-E) egyaránt lényeges szerepet játszik a háttérfeltevések levezetésében. Ennek az az oka, hogy azon következtetések gyakori alkalmazása, amelyek (E-R) és (R-E) általános sémáját követik, a Chomsky-féle generatív nyelvészet filozófiai alapjaihoz tartoznak. Ellenvetésként felvetődhet, hogy ez a filozófiai háttér nem konstitutív komponense Chomsky nyelvészeti elméletének, amelyet nyelvészek széles köre a nyelvi adatok elemzésére és magyarázatára alkalmaz. Ez az ellenvetés azonban tarthatatlan. Ter-

jedelmi okokból az ellenvetés tarthatatlanságának részletes indoklása helyett egy idézetre szorítkozunk, amely igen plasztikusan fogalmazza meg a lényegét:

„[...] Sok nyelvész (köztük sok gyakorló generatív nyelvész) nem tanúsít különösebb érdeklődést Noam Chomskynak a nyelv természetéről szóló általános ('filozófiai') írásai iránt. [...] Az ilyen nyelvészek között úgy tűnik, elterjedt az a nézet, hogy Chomskynak az emberi nyelv természetéről alkotott általánosabb elképzelései (szemben speciálisabb műveivel, mint például az éppen érvényben lévő Chomskyánus modell, a minimalizmus) csupán 'a (Chomskyánus) nyelvészet filozófiai oldalát' reprezentálják, azaz egy olyan területet, amelyet sok nyelvész bizonyos értelemben szabadon választható extrának tekint, amely világosan különbözik a nyelvészeti elemzésektől (azaz 'a tiszta nyelvészettől', szemben a filozófiával), és semmilyen nyilvánvaló közvetlen befolyással sincs rájuk. Ez a szemlélet nem szerencsés, mivel minden jelentős nyelvészeti elméletet nyilvánvalóan a megalapozásukra vonatkozó elgondolásokból vezetnek le. Nyilvánvaló, hogy az általánosabb kérdések azok, amelyek Chomsky gondolkodását irányítják, és amelyekből a minimalista program és minden elődje is származik.”
(Carr 2003, 615; kiemelések K. A./R. Cs.)

Érvelésünk tehát egyszerű: ha (E-R) és (R-E) hatékony szerepet játszik Chomsky elmélete filozófiai háttérfeltevéseinek megalapozásában, és ezek a filozófiai háttérfeltevések nélkülözhetetlenek a generatív nyelvészet minden stádiumában, akkor (E-R) és (R-E) nem csupán Chomsky filozófiájában, hanem „tisztán nyelvészeti” elméletében is hatékony szerepet játszik.

3.3. A kétszintű szemantika

Müller (1991) szerint a kogníció moduláris elméletei alapvetően körkörös érvelésen nyugszanak:

„A kognitív tudományok modularista elméleteiben újra és újra fellelhető az a logikailag hibás következtetés, hogy a vizsgálat tárgyának kutatómódszertanilag motivált felosztását az elmére és az agyra vonatkozó realista kijelentéseként értelmezik. Az, hogy a világot vagy a saját elménket esetleg csupán egy modularista 'elméleti szűrőn' keresztül ismerhetjük meg, nem jelenti azt, hogy a világ és az elme modulárisak.” (*ibid.*, 407; kiemelés K. A./R. Cs.)

Ez a „körben forgás” egyértelműen jellemzi a kétszintű szemantika érvelését is. Ugyanis egyfelől azt az empirikus hipotézist, hogy a nyelvtudás relatíve autonóm rendszerek interakciójának eredménye, azal a metodológiai elvvel indokolja meg, hogy a vizsgálat tárgya (vagyis a nyelvtudás) komplexitása folytán csak szisztematikusan egyszerűsítések segítségével, azaz különálló (rész)rendszerekre való

felosztással ragadható meg. Másfelől viszont azt a metodológiai elvet, amely szerint a vizsgálat tárgyát részekre bontva kell vizsgálnunk, azzal az empirikus hipotézissel támasztja alá, amely szerint a nyelvtudás relatíve autonóm részrendszerekből áll. Ezért beszélhetünk a „modularista körről”.⁵⁷

A modulok (relatív autonóm rendszerek és részrendszerek) létezésének igazolása a modularizmus egyik legnehezebb feladata, mivel nem áll rendelkezésünkre elegendő empirikus evidencia (Bierwisch–Lang 1989, 495f). Bierwisch és Lang—elméletük tudomány módszertani alapjainak tárgyalása során—megfogalmazza azt, amit fent modularista körnek neveztünk:

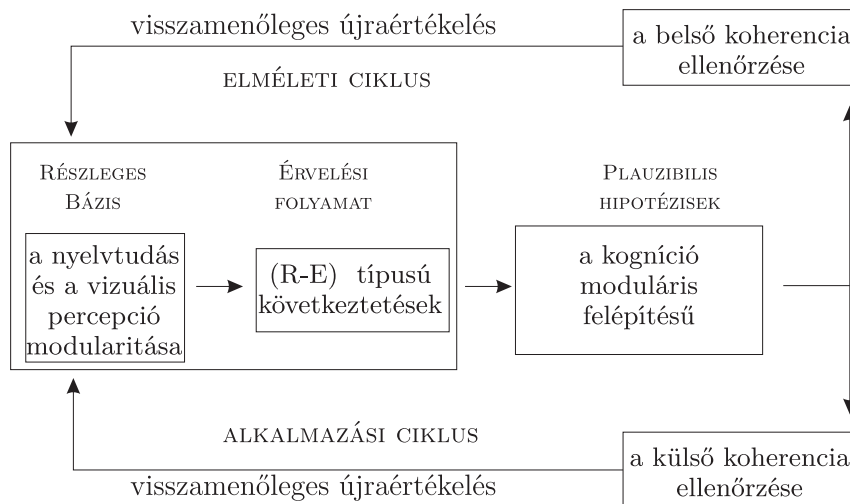
„A mentális szerveződés autonóm részrendszereinek kiválasztása és tartalmuk specifikálása azon a feltevésen alapul, hogy a kognitív rendszerek struktúrája és működése moduláris felépítésű. Az elmélet autonóm részrendszerei és szerkezeti szintjei ebből a szempontból a mentális állapotok és folyamatok tényleges szerkezetében fellelhető autonóm részrendszereknek feleltethetők meg.”

Ugyanakkor azt is világossá teszik, hogy egyebek mellett a vizsgálat tárgyának magyarázatát szolgáló elmélet létrehozásának folyama t a az, ami hozzájárulhat ezen tárgy magyarázatához:

„Ezt a tényleges szerkezetet azonban nem fedezhetjük fel közvetlen módon, hanem csupán magyarázó elméletek formájában. Ebből az elméleti nézőpontból a részrendszerek azonosítása és autonómiájuk magyarázata csakúgy, mint interakciójuk természetének feltárása az adekvát elméletalkotás egyik aspektusává válik. Az elmélet autonóm komponenseit ekkor három tényező igazolja: (a) az alapfogalmak függetlensége, (b) azon elméleti komponensek belső struktúrája, amelyekbe az alapfogalmak beépülnek, (c) annak a lehetősége, hogy az (a) és (b) segítségével kijelölt kereteken belül szabályszerűségeket fogalmazzunk meg, melyek a megfelelő absztrakciós szinten megmagyarázzák a tényeket.” (*ibid.*, 495; kiemelés K. A./R. Cs.)

Mint láttuk, az elméletalkotás folyamatának konstitutív elemei az (R-E) típusú következtetések (vö. (14)–(15)). Ha a fenti érvelést a 2. szakaszban bemutatott modell alapján értelmezzük, arra a meglátásra jutunk, hogy (R-E) alkalmazása feloldja a cirkularitást, mivel egy ciklikus érvelési folyamatot generál. Az érvelésnek ezt a nem-cirkuláris ciklikus jellegét a 9. ábra szemlélteti:

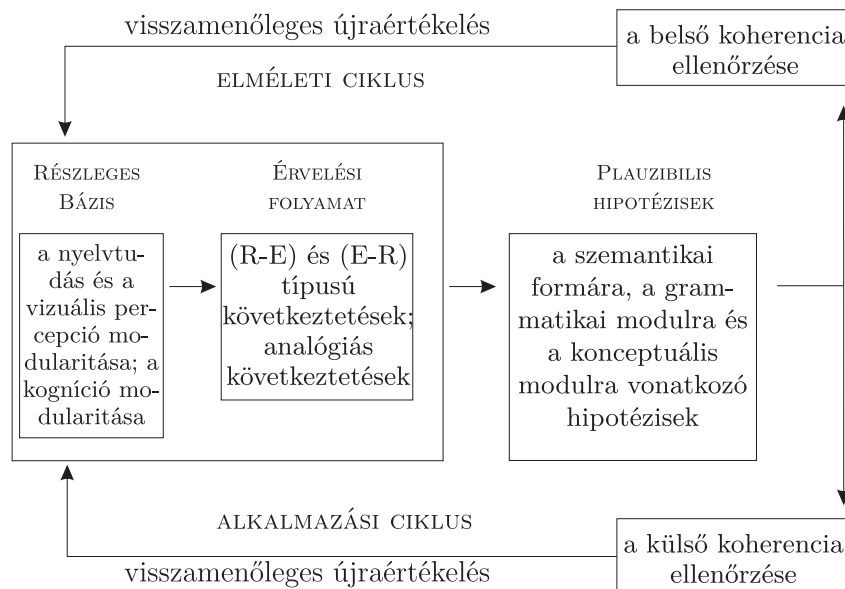
⁵⁷ Vö. ehhez részletesebben Müller (1991), Kertész (2004a).



9. ábra

Ezért (R-E) alkalmazása, az érvelés ciklikus jellegének köszönhetően, egyértelműen hatékony. (R-E) plauzibilitása mindaddig fenntartható, amíg a kiinduló hipotéziseket — azaz a részleges bázist — plauzibilisnek tartjuk. Mihelyt azonban a nyelvtudás vagy a vizuális percepció modularitásával szemben komoly ellenérvék merülnek fel, amelyekre az elmélet nem tud megfelelően reagálni, (R-E) plauzibilitása megkérdőjelezhető.

A 10. ábra azt mutatja be, hogy további ciklusokban a kétszintű szemantika a kogníció modularitásának hipotézisét premisszaként használva alkalmaz (E-R)-típusú következtetéseket (l. a **2.4.** szakaszt is):



10. ábra

Azaz: (E-R) és (R-E) alkalmazása megfelel a hatékonyság követelményének, mivel a körkörös érvelés elkerüléséhez vezet. Ezért az adott elméleti kontextusban mindkettőt plauzibilisnek tekinthetjük.

3.4. A fogalmi metaforaelmélet

Kritikusai többek között körben forgó érveléssel vádolják a fogalmi metaforaelméletet. Például Haser (2005, 145ff) részletesen bemutat egy sor példát, melyek ezt a vádat támasztják alá. Hasonlóképpen mutat rá Murphy (1996, 183) is a fogalmi metaforaelmélet érvelésének cirkularitására. McGlone így veti fel a probléma lényegét:

„[...] Lakoff azon állítása, hogy a metaforák túllépve nyelvi megjelenési formáikon befolyásolják a fogalmi struktúrát, kizárólag e megjelenési formákon alapul. Honnan tudjuk, hogy az emberek úgy gondolkoznak az elméletekről, mintha azok épületek lennének? Onnan, hogy gyakran épületekkel kapcsolatos kifejezéseket használnak, amikor elméletekről beszélnek. Miért beszélnek az emberek gyakran úgy az elméletekről, hogy épületekkel kapcsolatos kifejezéseket használnak? Azért, mert az emberek úgy gondolkoznak az elméletekről, mintha épületek lennének. Világos, hogy a fogalmi metafora-elméletnek túl kell lépnie az effajta körben forgó érvelésen, és a nyelvi evidenciától független bizonyítékokat kell keresnie.”
(McGlone 2001, 95)

Azaz, Lakoff és Johnson a metaforikus fogalmak létezését a metaforikus kifejezések használatából, a metaforikus kifejezések használatát pedig a metaforikus fogalmak létezéséből vezeti le. Érdeemes megjegyezni, hogy Lakoff és Johnson érvelését sokkal nehezebb rekonstruálni, mint Chomskyét vagy Bierwischét és Langét. Az előbbiek ugyanis folyamatosan két ellentétes irányban érvelnek (vö. (22) ill. (34)), miközben nem tesznek szisztematikusan különbséget e két gondolatmenet között.⁵⁸

Először is, m e t o d o l ó g i a i s z e m p o n t b ó l a metaforikus kifejezések elsődlegesek:⁵⁹

(22) A fogalmi metaforaelmélet a fogalmi metaforák tulajdonságait a metaforikus kifejezések tulajdonságaiból következteti ki.

A körben forgás problémája szoros kapcsolatban áll (22)-vel, mivel arra a metodológiai kérdésre vonatkozik, hogy milyen módon ragadható meg a nyelvi kifejezések és a fogalmak közötti kapcsolat. Ezért, mielőtt megvizsgálánk (R-E)-nek és (E-R)-nek a cirkularitás feloldásában betöltött szerepét, azt a következtetési sort kell feltárnunk, amely Lakoff és Johnson érvelésének (22)-ben összefoglalt metodológiai szálához kapcsolódik.⁶⁰ Ahogy majd látni fogjuk, (25)–(29) növeli (22) hihetőségét, és (R-E), illetve (E-R) segítségével további következtetések vonhatók le.

Lakoff és Johnson elfogadja azt a nézetet, amely szerint „szabadon és fokozatosan haladhatunk a nyelvre vonatkozó tényektől az emberi kognícióra vonatkozó tények felé és még tovább általánosságban az em-

⁵⁸ Következésképpen érvelésük egésze minden ponton egyszerre van jelen, ezért nehéz lineáris következtetési sorként rekonstruálni. Az, hogy mi a konklúzió és mi a premissza, alapvetően attól függ, mely ponton kezdjük el a rekonstrukciót.

⁵⁹ „Mivel nyelvünk metaforikus kifejezései szisztematikusan kapcsolódnak fogalmi metaforákhoz, metaforikus nyelvi kifejezések segítségével tanulmányozhatjuk a fogalmi metaforákat, és tárhatjuk fel tevékenységeink metaforikus szerkezetét.” (Lakoff–Johnson 1980, 7; kiemelés K. A./R. Cs.)

⁶⁰ Felhívjuk az olvasó figyelmét arra, hogy azok a következtetések, amelyeket az alábbiakban bemutatunk, plauzibilisek és nem deduktívak. Ez azt jelenti, hogy konklúziójuk csupán többé-kevésbé hihető, de nem bizonyosan igaz. Az árnyalt *modus tollens* és árnyalt *modus ponens* pontos szerkezetével kapcsolatban l. az 1. és a 2. táblázatot a 2.5. szakaszban. A következtetéseket a továbbiakban kizárólag egyszerűsített formában rekonstruáljuk — elhagyva a plauzibilitás-indikátorokat („lehetséges”, „kevésbé hihetővé vált”, „hihetőbbé vált”, „biztos”, stb.) —, mivel egyébként elemzéseink túlságosan bonyolulttá és az olvasó számára nehezen követhetővé válnának.

beri életre vonatkozó tények felé [...]” (Harder 1999, 196). Csakhogy e folyamat szerkezete egyáltalán nem világos:

„Lakoff/Johnson álláspontjával a probléma a következő: Lakoff/Johnson adatai csupán azt mutatják, hogy bizonyos *kifejezéseket* (nem pedig *fogalmakat*) alkalmazunk, amelyeket asszociálni lehet—de nem feltétlenül szükséges—a HÁBORÚ tartományával. Metaforikus *fogalmak* meglétének kimutatása nem lehetséges tisztán *nyelvi* bizonyítékok alapján (vö. Murphy 1996). Hogyan igazolható a nyelvtől a gondolkodáshoz vezető ugrás? Lakoff/Johnson (1980: 5) nem foglalkozik ezzel a kérdéssel, csupán ismételteti fő állítását.” (Haser 2005, 147; kurzív kiemelés az eredetiben, ritkított kiemelés K. A./R. Cs.)

A plauzibilis következtetéseknek a 2. fejezetben vázolt modellje a Harder és Haser által említett következtetések alábbi rekonstrukcióját kínálja:

(23) Premisszák:

- (a) A vitával kapcsolatos nyelvi kifejezések metaforikusak.
- (b) ⟨A nyelvi kifejezések és a fogalmak között olyan kapcsolat áll fenn, amely lehetővé teszi, hogy nyelvi kifejezések tulajdonságaiból következtessünk a fogalmak tulajdonságaira.⟩
- (c) A VITA fogalma metaforikusan strukturált.

Modellünk azt a problémát, amelyet Haser (2005, 147) kritikája érint, úgy magyarázza, hogy (23b)-t „láthatatlan” premisszaként interpretálja,⁶¹ amelynek pontos tartalmát nem ismerjük.⁶² Ez azért különösen érdekes, mivel—mint tudjuk—a részleges bázis alternatív feltevéseket tartalmaz, amelyek közül csak úgy választhatunk, ha megvizsgáljuk a „hihetőségüket”, a „súlyukat”, az „erejüket” az adott információs állapotban. Jelen esetben a (23b)-t specifikáló alternatívák például az alábbiak lehetnek:

(24) Alternatív premisszák a részleges bázisban:

- (a) A jelentések és a fogalmak *a z o n o s a k*, és a „nyelvi kifejezés” a „nyelvi kifejezés jelentése”-nek rövidítése.
- (b) A jelentések a fogalmi rendszer *r é s z e i*, és a „nyelvi kifejezés” a „nyelvi kifejezés jelentése”-nek rövidítése.

⁶¹ L. ehhez a 2.2. szakaszt.

⁶² A láthatatlan premisszákat „⟨ ⟩” közé iktattuk.

- (c) A jelentések és a fogalmak között a n a l ó g i a van, és a „nyelvi kifejezés” a „nyelvi kifejezés jelentése”-nek rövidítése.
- (d) A jelentések és a fogalmak i z o m o r f a k, és a „nyelvi kifejezés” a „nyelvi kifejezés jelentése”-nek rövidítése.
- (e) A nyelvi kifejezések a fogalmak j e l e i.
- (f) stb.

Másfelől viszont felmerülhet az az ellenvetés, hogy mind Haser kritikája, mind pedig Lakoff és Johnson érvelésének (23)-ban és (24)-ben bemutatott rekonstrukciója hibás, mivel a fogalmi metaforaelmélet világosan definiálja a nyelvi kifejezések és a fogalmak metaforikussága közötti következtetési viszonyt:

„Ha a metaforák pusztán nyelvi kifejezések lennének, akkor azt várnánk, hogy a különböző nyelvi kifejezések különböző metaforák legyenek. Így, a 'Zsákutcába jutotunk' kifejezés alkotna egy bizonyos metaforát. A 'Már nem fordulhatunk vissza' egy másik, teljesen eltérő metafora lenne. A 'Házasságuk zátonyra futott' ismét egy másik metaforát foglalna magában; és tucatjával sorolhatnánk a példákat. Csak hogy valójában nem metaforák tucatjaival van dolgunk. Egyetlen metaforánk van, amelyben a szerelmet utazásként konceptualizáljuk.”
(Lakoff 1993, 209)

Az idézetben kifejtett érvelés árnyalt *modus tollens* típusú következtetést tartalmaz (vö. **2.5.**), amely a plauzibilis következtetési sémák egyik tipikus példája:

(25) Premisszák:

- (a) Ha a metaforák pusztán nyelvi kifejezések lennének, akkor különböző nyelvi kifejezések különböző metaforák volnának.
- (b) A különböző nyelvi kifejezések nem különböző metaforák.

Konklúzió:

- (c) A metaforák nem pusztán nyelvi kifejezések.

Továbbá a szisztematikusság hipotézise is fontos szerepet játszik:

„Az A SZERELEM UTAZÁS metafora és Reddy tartály-metaforája volt az a két példa, amelyek elsőként meggyőztek arról, hogy a metafora nem nyelvi alakzat, hanem gondolkodásmód, amelyet a forrástartományak a céltartományra történő s z i s z t e m a t i k u s leképezése definiál. A metafora azon három tulajdonsága győzött meg, melyekről az előzőekben volt szó:

1. A nyelvi megfelelések s z i s z t e m a t i k u s s á g a.
2. Metaforák alkalmazása a gondolkodás és a gondolkodáson alapuló cselekvés irányításában.
3. Annak a lehetősége, hogy új kiterjesztéseket értsünk meg a konvencionális megfelelések alapján.” (Lakoff 1993, 210; kiemelés K. A./R. Cs.)

Ezt az érvelést a következőképpen rekonstruálhatjuk:⁶³

(26) Premisszák:

- (a) Ha a szerelemmel kapcsolatos metaforák pusztán nyelvi kifejezések lennének, akkor nem volna közöttük szisztematikusság.
- (b) A szerelemmel kapcsolatos metaforikus kifejezések között szisztematikusság van.

Konklúzió:

- (c) A szerelemmel kapcsolatos metaforák nem pusztán nyelvi kifejezések.

Lakoff (1993) (26c)-t premisszaként használja, kiegészítve a szerelemmel kapcsolatos metaforikus kifejezésekkel vont analógiával.⁶⁴

(27) Premisszák:

- (a) Ha a szerelemmel kapcsolatos metaforák nem pusztán nyelvi kifejezések, és szisztematikusan úgy beszélünk a szerelemről, mintha utazás lenne, valahányszor a szerelemmel kapcsolatos metaforikus kifejezéseket használunk, akkor szisztematikus leképezés van az UTAZÁS fogalmi tartományából a SZERELEM fogalmi tartományába, amikor a szerelemről beszélünk.
- (b) A szerelemmel kapcsolatos metaforák nem pusztán nyelvi kifejezések, és szisztematikusan úgy beszélünk a szerelemről, mintha utazás lenne, valahányszor a szerelemmel kapcsolatos metaforikus kifejezéseket használunk.

Konklúzió:

- (c) Szisztematikus leképezés van az UTAZÁS fogalmi tartományából a SZERELEM fogalmi tartományába, amikor a szerelemről beszélünk.

⁶³ A következtetés típusa árnyalt *modus tollens*.

⁶⁴ A következtetés típusa árnyalt *modus ponens*.

(27)-hez hasonlóan Lakoff (1993) (28)-hoz is eljut.⁶⁵

(28) Premisszák:

- (a) Ha a szerelemmel kapcsolatos metaforák nem pusztán nyelvi kifejezések, és szisztematikusan utazással kapcsolatos következtetéseket használunk, hogy a szerelemről gondolkozunk, valahányszor a szerelemmel kapcsolatos metaforikus kifejezéseket használunk, akkor szisztematikus leképezés van az egyik fogalmi tartományból a másikba, amikor a szerelemről gondolkozunk.
- (b) A szerelemmel kapcsolatos metaforák nem pusztán nyelvi kifejezések, és szisztematikusan utazással kapcsolatos következtetéseket használunk, hogy a szerelemről gondolkozunk, valahányszor a szerelemmel kapcsolatos metaforikus kifejezéseket használunk.

Konklúzió:

- (c) Szisztematikus leképezés van az egyik fogalmi tartományból a másikba, amikor a szerelemről gondolkozunk.

A következő láncszem egy analógiás következtetés, amely szintén tartalmaz „láthatatlan” premisszákat:

(29) Premisszák:

- (a) Szisztematikus leképezés van az UTAZÁS és a SZERELEM fogalmi tartománya között, amikor a szerelemről beszélünk.
- (b) Szisztematikus leképezés van az egyik fogalmi tartományból a másikba, amikor a szerelemről gondolkozunk.
- (c) A két fogalmi tartomány közötti kapcsolat mindkét esetben mindig metaforikus, azaz egy egyirányú leképezés a forrás- és a céltartomány között.⁶⁶
- (d) (A SZERELEM fogalmi tartománya és az UTAZÁS fogalmi tartománya ugyanaz, amikor a szerelemről beszélünk, illetve amikor gondolkozunk róla.)

⁶⁵ A következtetés típusa árnyalt *modus ponens*.

⁶⁶ „[...] a metaforát értelmezhetjük egy forrástartományból (jelen esetben az utazás) egy céltartományba (jelen esetben a szerelem) történő (matematikai értelemben vett) leképezésként.” (Lakoff 1993, 206)

- (e) (Nincs különbség azon elvek között, amelyek a szerelemről való beszédet, illetve a róla való gondolkodásunkat irányítják.)

Konklúzió:

- (f) Egyetlen elvrendszer irányítja a szerelemről szóló beszédünket és gondolkodásunkat, azaz a SZERELEM fogalma metaforikusan strukturált.⁶⁷

Akárcsak (23) esetében, itt is a nyelvi kifejezések, illetve a fogalmak metaforikus szerkezete közötti kapcsolatot specifikáló információ hiányzik a részleges bázis „látható” részéből.

Miután explikáltuk a metaforikus kifejezésektől a metaforikus fogalmakhoz vezető következtetési láncot, most azt fogjuk megvizsgálni, milyen szerepet tölt be (R-E) és (E-R) Lakoff és Johnson érvelésében. Lakoff–Johnson (1980) 1. és 2. fejezete arról tanúskodik, hogy (R-E) és (E-R) kétségtelenül kulcspozíciót tölt be a szerzők által alkalmazott argumentációs stratégiákban. Ez azt jelenti például, hogy miután egy sor nyelvi kifejezést elemezték, és azt találták, hogy metaforikusak, arra következtetnek, hogy a fogalmi rendszer is metaforikus, amelyen a nyelv alapul (l. a 11. ábrát).

(30) Premisszák:

- (a) A SZERELEM fogalma része annak a fogalmi rendszernek, amelyen a nyelv alapul.
(b) A SZERELEM fogalma metaforikusan strukturált.

Konklúzió:

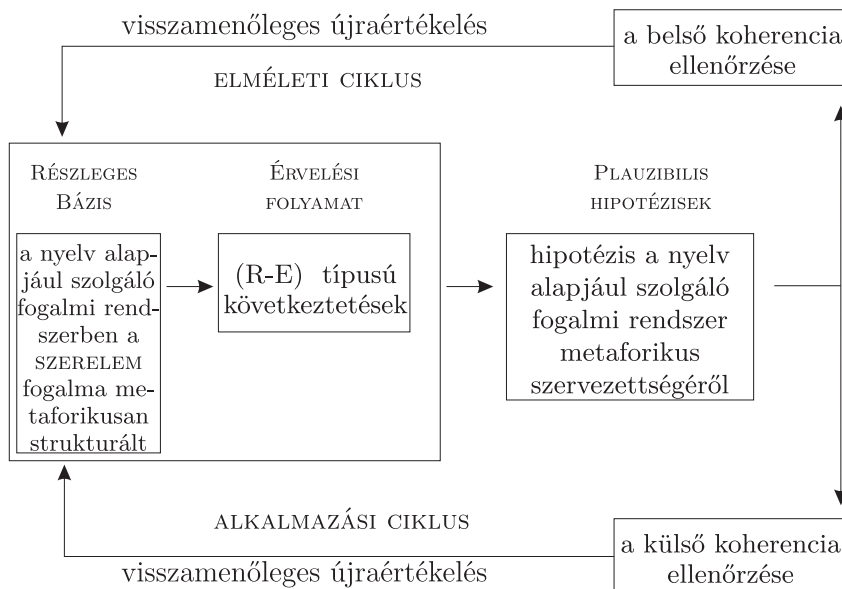
- (c) Az a fogalmi rendszer, amelyen a nyelv alapul, metaforikusan strukturált.

⁶⁷ „Nyelvészként és a kognitív tudomány képviselőjeként két közhelyszerű kérdést teszek fel:

Létezik-e olyan általános elv, amely megszabja, hogyan használjuk ezeket az utazással kapcsolatos nyelvi kifejezéseket a szerelem jellemzésére?

Létezik-e olyan általános elv, amely megszabja, hogyan használjuk az utazással kapcsolatos következtetéseket a szerelemmel kapcsolatos gondolkodásunkban, amikor ilyen kifejezéseket alkalmazunk?

A válasz mindkét esetben igenlő. Sőt: egyetlen általános elv ad választ mindkét kérdésre. Viszont ez egy olyan elv, amely nem része sem az angol nyelv grammatikájának, sem az angol nyelv lexikonának. Sokkal inkább az angol nyelv alapjául szolgáló fogalmi rendszer része: az az elv, amely lehetővé teszi, hogy a szerelem tartományát az utazás tartományának megfelelően értsük meg.” (Lakoff 1993, 206; kiemelés K. A./R. Cs.)



11. ábra

(30) analógiájára (28c)-ből (R-E) segítségével megkapják (31)-et (l. a 12. ábrát is):

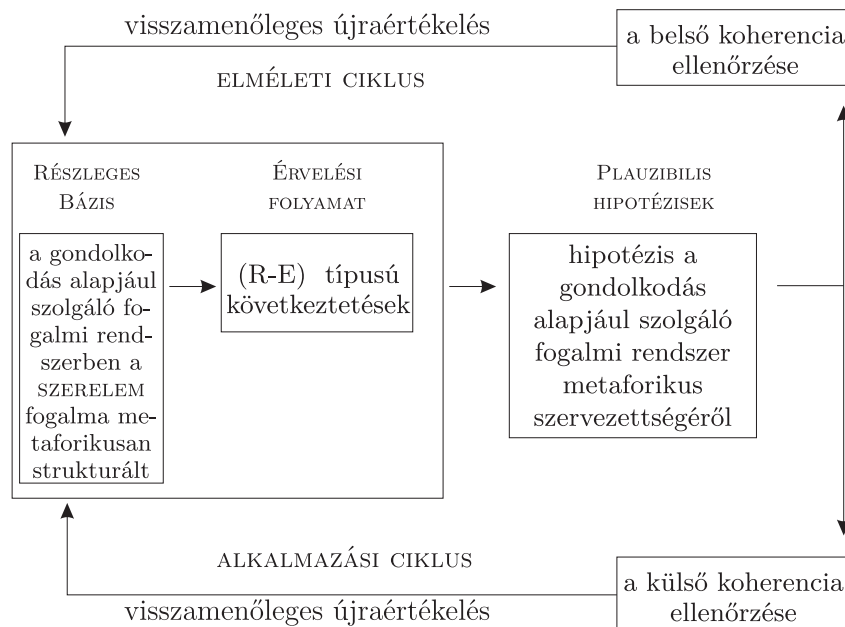
(31) Premisszák:

- (a) A SZERELEM fogalma része annak a fogalmi rendszernek, amelyen a gondolkodás alapul.
- (b) A SZERELEM fogalma metaforikusan strukturált.⁶⁸

Konklúzió:

- (c) A gondolkodás alapjául szolgáló fogalmi rendszer metaforikusan strukturált.

⁶⁸ Vö. (29).



12. ábra

(R-E) segítségével (29d)-ből megkapjuk (32)-t:

(32) Premissák:

- (a) A SZERELEM fogalmi tartománya és az UTAZÁS fogalmi tartománya ugyanaz, amikor a szerelemről beszélünk, és amikor gondolkozunk róla.
- (b) A SZERELEM és az UTAZÁS fogalma része annak a fogalmi rendszernek, amelyen a nyelv, illetve a gondolkodás alapul.

Konklúzió:

- (c) A gondolkodás és a nyelv ugyanazon a fogalmi rendszeren alapul, azaz egyetlen fogalmi rendszer szolgál a nyelv és a gondolkodás alapjául is.⁶⁹

Hasonlóképpen (29e) is kiterjeszthető a fogalmi rendszer egészére (l. a 13. ábrát; l. még (19)-et is):

⁶⁹ Vö. „[...] a kommunikáció ugyanazon a fogalmi rendszeren alapul, mint amelyet a gondolkodás vagy a cselekvés során használunk.” (Lakoff–Johnson 1980, 4; kiemelés K. A./R. Cs.)

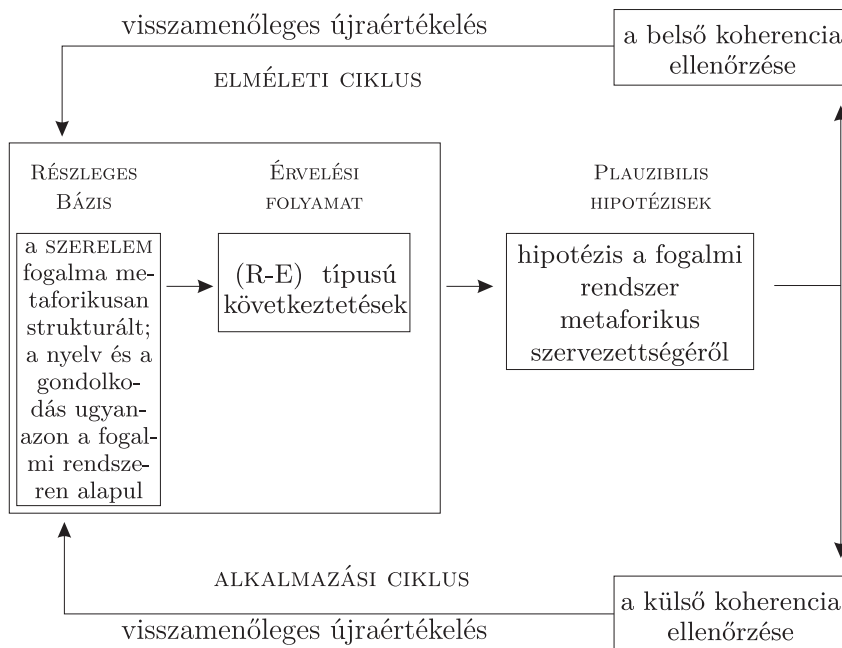
(33) Premisszák:

- (a) A SZERELEM fogalma része a fogalmi rendszernek.
- (b) A SZERELEM fogalma metaforikusan strukturált.

Konklúzió:

- (c) A fogalmi rendszer metaforikusan strukturált.

(33c) Lakoff és Johnson elméletének egyik központi hipotézise.⁷⁰



13. ábra

Ugyanakkor Lakoff és Johnson a metaforikus kifejezések és a metaforikus fogalmak között fordított irányú kapcsolatot is feltételez. Míg *meto-
dológi a i s z e m p o n t b ó l*—mint azt (22)-ben láttuk—a metafo-
rikus kifejezések elsődlegesek a metaforikus fogalmakhoz képest, addig
o n t o l ó g i a i s z e m p o n t b ó l másodlagosak, mivel a szerzők fel-
tételezik a következőt:

⁷⁰ „[...] az ember fogalmi rendszere metaforikusan strukturált [...]” (Lakoff – Johnson 1980, 6)

(34) A metaforikus kifejezések a metaforikus fogalmak nyelvi manifesztációi.⁷¹

Ennek megfelelően a szerzők (22)-vel ellentétes irányban is érvelnek, mivel a metaforikus kifejezések bizonyos tulajdonságait a metaforikus fogalmak tulajdonságai alapján magyarázzák. Így a metodológiai ciklusok következtetéseinek inverze felléphet az ontológiai ciklusok valamelyikében. Például (E-R) segítségével az alábbi következtetések kínálkoznak:

(35) Premisszák:

- (a) Az absztrakt fogalmak az ember fogalmi rendszerének részei.
- (b) Az a fogalmi rendszer, amelyen a nyelv alapul, metaforikusan strukturált.

Konklúzió:

- (c) Az absztrakt fogalmak metaforikusan strukturáltak.

(36) Premisszák:

- (a) Fogalmi rendszerünk metaforikusan strukturált.
- (b) A VITA fogalma része fogalmi rendszerünknek.

Konklúzió:

- (c) A VITA fogalma metaforikusan strukturált.

(37) Premisszák:

- (a) Fogalmi rendszerünk metaforikusan strukturált.
- (b) ⟨A nyelvi kifejezések és a fogalmak között olyan kapcsolat van, hogy a fogalmak tulajdonságaiból következtethetünk a nyelvi kifejezések tulajdonságaira.⟩

Konklúzió:

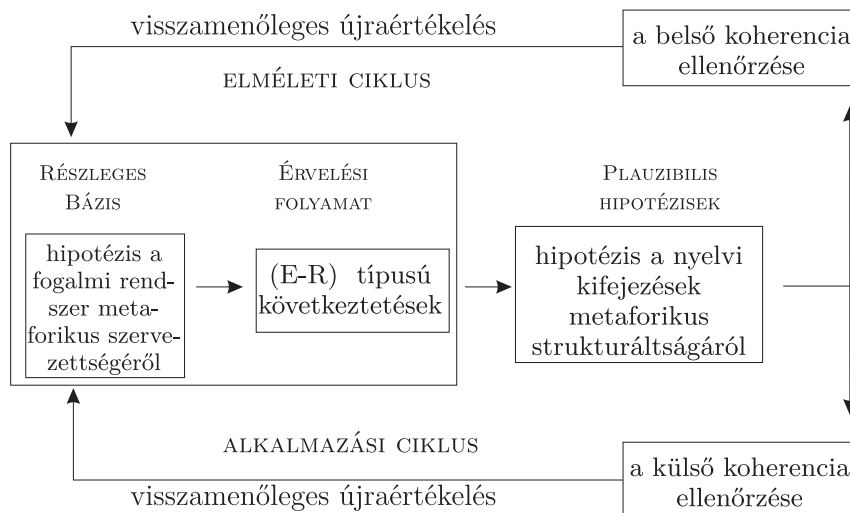
- (c) A nyelvi kifejezések metaforikusan strukturáltak.

⁷¹ „A metaforák mint nyelvi kifejezések pontosan azért lehetségesek, mivel fogalmi rendszerünkben metaforák vannak.” (Lakoff–Johnson 1980, 6)

„A metafora alapvetően fogalmi és nem nyelvi természetű. A metaforikus nyelv a fogalmi metaforák felszíni manifesztációja.” (Lakoff 1993, 244)

Például az A SZERELEM UTAZÁS metafora olyan metaforikus kifejezésekben ölt testet, mint *ez a kapcsolat zátonyra futott, ez a kapcsolat zsákutcába jutott, választút előtt állunk* stb.

(37b) esetében nyilvánvalóan ugyanazok a problémák vetődnek fel a részleges bázis „láthatatlan” részével kapcsolatban, mint (23)-nál, tehát a (24)-beli alternatívák itt is érvényesek. Ily módon a 14. ábrán bemutatott szituációt kapjuk:



14. ábra

Ezen a ponton megkockáztathatjuk az alábbi megállapításokat:

Először, noha a nyelvi kifejezésektől a fogalmakhoz vezető „ugrás” (Haser 2005) első pillantásra valóban motiválatlannak és körben forgónak tűnik, a cirkularitás elkerülhető. Azért kerülhető el, mert amikor a metaforikus kifejezések használatából következtetünk a metaforikus fogalmak létezésére, illetve amikor a metaforikus kifejezések használatát a metaforikus fogalmak létezéséből vezetjük le, akkor „visszatérünk ’ugyanahhoz a ponthoz’, azonban ezt egy másik kognitív szinten tesszük” (Rescher 1987, 119). Nevezetesen, a két „kognitív szint” közötti különbség abban áll, hogy míg az egyik metodológiai, addig a másik ontológiai. Ez a felismerés feloldja a cirkularitást: az, amit Haser „ugrásnak” nevez, nem egyéb, mint egy ciklikus és prizmatikus újraértékelési folyamat, amely erőteljesen támaszkodik (R-E)-re és (E-R)-re. Következésképpen ebből a szempontból (R-E) és (E-R) hatékony: a nyelvi kifejezések metaforikus szerkezete és a fogalmak metaforikus struktúrája közötti rést a bázis folyamatosan visszatérő újraértékelésével hidalhatjuk át, keresve a hiányzó információt annak reményében, hogy láthatatlan részei esetleg láthatóvá válnak.

Másodszor, Lakoff és Johnson elméletében (R-E) és (E-R) kétségkívül hozzájárul ahhoz, hogy a potenciális cirkularitás ciklikus és prizmatikus érveléssé válhasson. Következésképpen ebből a szempontból hatékonyak kell ítélnünk őket.⁷²

Harmadszor, a cirkularitás fellépésének veszélye azért különösen nagy, mert Lakoff és Johnson nem végezték el azon alternatívák plauzibilitásának elemzését, amelyek specifikálhatják a (23), (29) és (37)-beli „láthatatlan” premisszákat.

Negyedszer, ezt a veszélyt növeli, hogy számos esetben a „látható” premisszák plauzibilitása is gyenge. Például a Lakoff és Johnson által alkalmazott premisszák egy része nyilvánvalóan túlgeneralizál (vö. pl. (26b), (28b)). A fogalmi metaforaelmélettel szemben a 90-es években elsősorban a kognitív pszichológia oldaláról megfogalmazott empirikus kritika hatására például Lakoff és Johnson a kezdeti elzárkózást feladva—az elmélet terméketlen körben forgását megelőzendő—egy új elméletváltozat⁷³ kidolgozásával reagált, amelyben többek között a metaforikus strukturálás egyirányúságának sokak által kritizált tételét neuropszichológiai érvekkel kísérlik meg alátámasztani. L. ehhez bővebben Kertész–Rákosi (2005a).

3.5. Összegzés

A 3.2–3.4. szakaszban azt mutattuk be, hogy (E-R) és (R-E) mindhárom elmélet esetében heurisztikus szerepet játszik a körben forgó érvelés elkerülésében. Ezzel motiváltuk a (H3) segédhipotézist, mellyel megválaszoltuk a (P3) kérdést:

- (H3) (a) (E-R) és (R-E) segítségével a három elmélet vizsgált kontextusaiban elkerülhető a körben forgó érvelés.
- (b) Ezért (E-R) és (R-E) alkalmazása hatékony.
- (c) Ezért nem téves, hanem plauzibilis következtetések.

⁷² Ez azonban nem jelenti azt, hogy Lakoff és Johnson elméletének egyéb—jelen tanulmányunkban nem elemzett—részei nem lehetnek körben forgóak. Például a számos szöveghely közül, amelyekben Haser (2005) cirkularitást vél felfedezni, lehetséges, hogy több olyan is van, ahol egyértelműen *petitio principii*vel van dolgunk. L. még ehhez Kertész–Rákosi (2005a).

⁷³ Lakoff–Johnson (1999).

4. Negyedik lépés: (D) megoldása

Gondolatmenetünk eddigi három lépésének eredményeképpen megfogalmaztuk a (H1)–(H3) segédhipotéziseket. E segédhipotézisekkel alátámasztottuk a (H) hipotézist, mely a (D) dilemma egy lehetséges megoldása. (H)-ből legalább az alábbi, messzire vezető megfontolások következnek:

(a) Egy olyan kognitív szemantikai elmélet — Lakoff és Johnson fogalmi metaforaelmélete —, amely explicit módon elutasítja mind a moduláris kognitív szemantikát, mind a generatív nyelvészetet, valójában korántsem különbözik olyan nagy mértékben az utóbbiaktól, mint ahogyan azt rendszerint feltételezni szokás, mivel a standard nézet normáitól eltérően mindhárom elmélet konstitutív módon épül (E-R) és (R-E) típusú következtetésekre.

(b) A generatív nyelvészet és a moduláris kognitív szemantikai elméletek radikálisan másképp viselkednek, mint ahogyan önmagukról állítják, mert az a mód, ahogyan központi hipotéziseiket levezetik, jelentősen eltér a standard nézet normái által előírtaktól. Eltérően (SNb)-től, ezek az elméletek sokkal inkább plauzibilis, semmint deduktív következtetések alkalmazására épülnek.

(c) A vizsgált elméletek esetében (SNc) sem fogadható el. Nem lehetséges az igazolás kontextusának és a felfedezés kontextusának éles elválasztása. Mint utaltunk rá, a nyelvészeti elméletalkotás itt vizsgált eseteiben az elméletalkotás különböző stádiumaiban — egy adott elmélet filozófiai megalapozásában, az empirikus elmélet hipotéziseinek levezetésében, az elmélet kifejtésében vagy alkalmazásában — egyaránt konstitutív szerepet játszanak plauzibilis következtetések.

(d) A racionalitás azon standardjai, amelyekre a vizsgált elméletek támaszkodnak, lényegesen különböznek attól, amit (SNa) megkövetel.

(e) Azok a problémamegoldási módok, amelyeket mind a generatív grammatika, mind a moduláris, illetve a holista kognitív nyelvészet alkalmaz, a plauzibilis és a téves következtetések közötti határvonalon mozognak. Ez azért különösen elgondolkodtató, mert — mint láttuk — a plauzibilis és téves következtetések ellentétes hatásúak: míg a plauzibilis következtetések új tudományos ismeretek megszerzésének termékeny eszközei, addig a téves következtetések terméketlenek, sőt gyakran destruktívak.

(f) Azok a p r o b l é m á k, amelyeket a vizsgált nyelvészeti elméletek (E-R) és (R-E) felhasználásával kívánnak megoldani, e l t é r ő e k. Így pl. láttuk, hogy a generatív nyelvészetből származó példák Chomsky nyelvelméletének filozófiai megalapozására vonatkoztak. A kétszintű szemantika esetében (R-E) az elmélet központi empirikus hipotézisének kimondásához járult hozzá, Lakoff és Johnson pedig az elméletalkotás minden fázisában, sokféle elméleti kontextusban alkalmazza (R-E)-t és (E-R)-t.

(g) A bemutatott példák egyik legfontosabb tanulsága az, hogy torz képet kapunk egy-egy elmélet bizonyos erényeiről vagy hibáiról, ha a felhasznált következtetések f o r m á l i s tulajdonságaira szűkítjük figyelmünket.

Ezen eredmények fényében egyfelől (H) elegendő motivációt nyújt ahhoz, hogy á t é r t é k e l j ü k az elméletalkotás lényeges aspektusait a nyelvészetben általában, és speciálisan a kognitív nyelvészetben is.

Másfelől azonban következtetéseink súlyát csökkenti az a tény, hogy a jelen tanulmányban mi magunk is—így mindenekelőtt a (H1)-től (H2)-n és (H3)-on át (H)-hoz vezető következtetési sor egyes lépéseinél—részleges bázisban gyökerező, bizonytalan premisszákra épülő plauzibilis következtetések formájában érveltünk. Ezért eredményeink is bizonytalanok, és esetleges újabb érvelési ciklusokban új információk, a kiindulópontnak ellentmondó premisszák birtokában újraértékelhetők.

Irodalom

- Allan, Keith (2003): Linguistic metatheory. *Language Sciences* 25: 533–560.
- Artale, Alessandro – Enrico Franconi – Nicola Guarino – Luca Pazzi (1996): Part-whole relations in object-centered systems: An overview. *Data and Knowledge Engineering Journal* 20: 347–383.
- Bach, Emmon (1964): *An introduction to transformational grammars*. New York: Holt.
- (1974): Explanatory inadequacy. In: David Cohen (szerk.): *Explaining linguistic phenomena*. Washington: Hemisphere.
- Bierwisch, Manfred (1987): Linguistik als kognitive Wissenschaft. Erläuterungen zu einem Forschungsprogramm. *Zeitschrift für Germanistik* 8: 645–667.
- és Ewald Lang (szerk.) (1989): *Dimensional adjectives: Grammatical structure and conceptual interpretation*. Berlin & Heidelberg & New York: Springer.
- Botha, Rudolf P. (1968): *The function of the lexicon in transformational generative grammar*. The Hague: Mouton.
- Braithwaite, Richard B. (1953): *Scientific explanation*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Bremer, Manuel (2005): An introduction to paraconsistent logics. Frankfurt am Main: Lang.
- Carr, Philip (2003): Innateness, internalism and input: Chomskyan rationalism and its problems. *Language Sciences* 25: 615–635.
- Chesñevar, Carlos Iván – Ana Gabriela Maguitman – Ronald Prescott Loui (2000): Logical models of argument. *ACM Computing Surveys (CSUR)* 32: 337–383.
- Chomsky, Noam (1976): Reflections on language. Glasgow: Fontana & Collins.
- (1979): Language and responsibility. New York: Pantheon.
- Copi, Irving M. – Keith Burgess-Jackson (1996): Informal logic. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall.
- Eemeren, Frans H. van – Rob Grootendorst (1994): The fallacies of composition and division. Kézirat. <http://www.illc.uva.nl/j50/contribs/eemeren/>
- (2004): A systematic theory of argumentation. The pragma-dialectical approach. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fehér Márta (2000): Thomas Kuhn tudományfilozófiai „paradigmája”. In: Thomas S. Kuhn: A tudományos forradalmak szerkezete, Budapest: Osiris Kiadó, 233–250.
- Forrai Gábor (1987): The role of a metaphor in the birth of generative grammar. *Doxa* 9: 49–55.
- Gentner, Dedre – Arthur B. Markman (1997): Structure mapping in analogy and similarity. *American Psychologist* 52: 45–56.
- Hamblin, Charles L. (1970): Fallacies. London: Methuen.
- Harder, Peter (1999): Partial autonomy, ontology, and methodology in cognitive linguistics. In: Theodorus A. Janssen – Gisela Redeker (szerk.): *Cognitive linguistics: Foundations, scope, and methodology*, Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 195–222.
- Haser, Verena (2005): Metaphor, metonymy, and experientialist philosophy. Challenging cognitive semantics. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Havas Ferenc (1996): Nyelv és szabadság. Nyelvelmélet és politikai ideológia Noam Chomsky nézetrendszerében. *Eszmélet* 30: 85–120.
- Hempel, Carl G. (1952): *Fundamentals of concept formation in empirical science*. Chicago: Chicago University Press.
- (1965): *Aspects of scientific explanation and other essays*. New York: Free Press.
- (1966): *Philosophy of natural science*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall.
- (1998): Az indukció újabb problémái. In: Laki (1998b, 87–106).
- Herrmann, Theo (1986): Psycholinguistisches Nach-Chomsky-Paradigma und mittel-europäische Sprachpsychologie. In: Hans G. Bosshardt (szerk.): *Perspektiven auf Sprache. Interdisziplinäre Beiträge zum Gedenken an Hans Hörmann*, Berlin & New York: de Gruyter, 17–34.
- Johnson, Ralph H. (1995): The blaze of her splendors: Suggestions about revitalizing fallacy theory. In: Hans V. Hansen – Robert C. Pinto (szerk.): *Fallacies. Classical and contemporary readings*, University Park PA: Pennsylvania State University Press, 107–119.
- Kertész András (2004a): Cognitive semantics and scientific knowledge: Case studies in the cognitive science of science. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins.

- (2004b): *Philosophie der Linguistik: Studien zur naturalisierten Wissenschaftstheorie*. Tübingen: Narr.
- és Rákosi Csilla (2005a): *Circular vs. cyclic reasoning in cognitive theories of metaphor*. *Előkészületben*.
- ——— (2005b): *Inconsistency and plausible inferences in an analysis of German affricates*. *Language Sciences*. Megjelenés előtt.
- ——— (2005c): *Whole-part and part-whole inferences in generative and cognitive linguistics*. *Acta Linguistica Hungarica* 52: 221–280.
- Kienpointner, Manfred (1992): *Alltagslogik. Struktur und Funktion von Argumentationsmustern*. Stuttgart-Bad Canstatt: Frommann-Holzboog.
- Laki János (1998a): *Empirikus adatok, metodológia, gondolkodás és nyelv a XX. századi tudományfilozófiában*. In: Laki (1998b, 7–32).
- (szerk.) (1998b): *Tudományfilozófia*. Budapest: Osiris Kiadó & Láthatatlan Kollégium.
- Lakoff, George (1993): *The contemporary theory of metaphor*. In: Andrew Ortony (szerk.): *Metaphor and thought*, Cambridge: Cambridge University Press, 202–252.
- és Mark Johnson (1980): *Metaphors we live by*. Chicago: The University of Chicago Press.
- ——— (1999): *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought*. New York: Basic Books.
- Lang, Ewald – Kai-Uwe Carstensen – Geoffrey Simmons (1991): *Modelling spatial knowledge on a linguistic basis: Theory – prototype – integration*. Berlin & Heidelberg & New York: Springer.
- Marr, David (1982): *Vision*. San Francisco: Freeman.
- McGlone, Matthew S. (2001): *Concepts as metaphors*. In: Sam Glucksberg (szerk.): *Understanding figurative language: From metaphors to idioms*, Oxford: Oxford University Press, 90–107.
- Meheus, Joke (szerk.) (2002): *Inconsistency in science*. Dordrecht: Kluwer.
- Murphy, Gregory L. (1996): *On metaphoric representation*. *Cognition* 60: 173–204.
- Müller, Ralph-Axel (1991): *Der (un)teilbare Geist. Modularismus und Holismus in der Kognitionsforschung*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Nagel, Ernest (1961): *The structure of science*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Newmeyer, Frederick (1980): *Linguistic theory in America*. New York: Academic Press.
- Nickles, Thomas (1980): *Scientific discovery and the future of philosophy of science*. In: Thomas Nickles (szerk.): *Scientific discovery, logic and rationality*, Dordrecht: Reidel, 1–59.
- (2001): *Discovery*. In: W.H. Newton-Smith (szerk.): *A companion to the philosophy of science*, Malden MA & Oxford: Blackwell, 85–97.
- Politzer, Guy – Gaëtan Bourmaud (2002): *Deductive reasoning from uncertain conditionals*. *British Journal of Psychology* 93: 345–381.
- Pólya György (1985): *A problémamegoldás iskolája*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- (1989): *A plauzibilis következtetés*. Budapest: Gondolat.

- (1994): *A gondolkodás iskolája*. Budapest: TypoTeX.
- Popper, Karl (1959): *The logic of scientific discovery*. New York: Basic Books.
- Priest, Graham (2002): Paraconsistent logic. In: Dov M. Gabbay – Franz Guentner (szerk.): *Handbook of philosophical logic* (2nd ed.), Dordrecht: Kluwer, 287–393.
- Rákosi Csilla (2005): *Nyelvészeti elméletek argumentációs szerkezetének elemzése*. Doktori disszertáció, Debreceni Egyetem.
- Rescher, Nicholas (1973): *The coherence theory of truth*. Oxford: Clarendon Press.
- (1976): *Plausible reasoning*. Assen & Amsterdam: Van Gorcum.
- (1977): *Methodological pragmatism*. Cambridge MA & Oxford: Blackwell.
- (1979): *Cognitive systematization*. Cambridge MA & Oxford: Blackwell.
- (1987): How serious a fallacy is inconsistency? *Argumentation* 1 : 303–316.
- és Robert Brandom (1980): *The logic of inconsistency*. Oxford: Blackwell.
- Ringen, Jon D. (1975): Linguistic facts. A study of the empirical scientific status of transformational generative grammars. In: David Cohen – Jessica R. Wirth (szerk.): *Testing linguistic hypotheses*, Washington D.C.: Hemisphere, 1–41.
- Ruzsa Imre (2000): *Bevezetés a modern logikába*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Sanders, Gerald A. (1972): *Equational grammar*. The Hague: Mouton.
- Stegmüller, Wolfgang (1970): *Theorie und Erfahrung*. Berlin: Springer.
- Walton, Douglas N. (1992a): *Plausible argument in everyday conversation*. Albany: State University of New York Press.
- (1992b): Rules for plausible reasoning. *Informal Logic* 1992/1 : 33–51.
- (1996): *Fallacies arising from ambiguity*. Amsterdam: Kluwer.
- (1997): Informal fallacies. In: Jonathan Dancy – Ernest Sosa (szerk.): *A companion to epistemology*, Malden MA & Oxford: Blackwell, 212–216.
- (2001): Abductive, presumptive and plausible arguments. *Informal Logic* 21 : 141–169.
- Winston, Morton E. – Roger Chaffin – Douglas Herrmann (1987): A taxonomy of part-whole relations. *Cognitive Science* 11 : 417–444.
- Woods, John – Andrew Irvine – Douglas N. Walton (2000): *Argument: Critical thinking, logic and the fallacies*. Toronto: Pearson.
- és Douglas N. Walton (1989): *Fallacies*. Dordrecht: Foris.

MTA-DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport
Debrecen
kert.esz@freemail.hu, rakosics@delfin.unideb.hu